

XAQANİ ŞİRVANİ

HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

**XAQANİ ŞİRVANİ
HƏYATI VƏ YARADICILIĞI**

**“SƏNƏTKARIN ELMİ PASPORTU”
SERİYASI – 9**

**“Elm və təhsil”
BAKİ–2020**

**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Elmi Şurasının 3 iyul 2020-ci il 3 sayılı qərarı ilə nəşr olunur.**

- Ön sözün müəllifi:** **İsa HƏBİBBƏYLİ**
Akademik
- Elmi redaktor:** **İmamverdi Həmidov**
Filologiya elmləri doktoru, professor
- Rəyçi:** **Nüşabə Araslı**
AMEA-nın müxbir üzvü
- Məsul redaktor:** **Aygün Bağırılı**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı (“Sənətkarın elmi pasportu” seriyası–9) (Kollektiv). Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 396 səh.

“Xaqani Şirvani. Həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Yazıçıların həyatı və yaradıcılığının tədqiqinə yenidən qayıdış” (“Sənətkarın elmi pasportu”) layihəsi əsasında yazılmış monoqrafik tədqiqatdır. Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində hazırlanmış bu monoqrafiyada klassik Azərbaycan və Şərq intibah ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Əfzəldin İbrahim Əli oğlu Xaqani Şirvaninin həyatı, yaradıcılığı, sənətkarlığı və irsinin öyrənilməsi elmi cəhətdən dəyərləndirilir. Kitabda şairin həyatı və ədəbi irsi tam təqdim edilməklə poeziyasının qaynaqları, “Təhfətül-İraqeyn”, “Şiniyyə”, “Mədain xərabələri” və başqa əsərləri geniş təhlil edilir, poeziyasının ənənələri və təsiri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri kimi problemlər araşdırılır.

Monoqrafiyadan elmi işçilər, doktorantlar, ali və orta məktəb müəllimləri, tələbələr, həmçinin Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı ilə maraqlanan oxucular faydalana bilər.

ISBN 978-9952-534-01-6

© Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

İsa HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın birinci vitse-prezidenti,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
direktoru, akademik

BÖYÜK AZƏRBAYCAN ŞAİRİ XAQANI ŞİRVANİ

Görkəmli şair və böyük mütəfəkkir Xaqani Şirvani çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi və ictimai fikrinin qüdrətli simalarından biridir. O, XII əsr Şərq intibahı dövrünün böyük ədəbiyyatını yaratmış və yaşadığı dövrdə geniş şöhrət qazanmış sənətkardır. Onun adı Azərbaycan ədəbiyyatının və Şərqin görkəmli ədəbi simaları ilə birlikdə çəkilir.

Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199) əsərlərində özünün “əcəm türkü” olduğunu, lakin dəricə (fars dilində – *İ.H.*) əsərlər yazdığını bəyan etmişdir. Məlum olduğu kimi, qədim dövrlərdə, bütün Şərq miqyasında, o cümlədən Azərbaycanda ərəb dili elm, türk dili hərbi dili olaraq işlədildiyi kimi, fars dili də şeir dili olaraq qəbul edilmişdir. Qafqazdan Hindistana və Misirə qədərki böyük coğrafiyada yaşayıb-yaradan şairlər, o cümlədən Əfzələddin Xaqani də fars dilində yazılmış əsərləri ilə türk-müsəlman dünyası miqyasında tanınmış, geniş ədəbi rəqabət mühitində böyük sənət uğrunda mübarizə aparmışlar. Xaqaninin əsərləri öz dövründə Şərq ölkələrinə yayılmış, oxunmuş, şeirlərinə sağlığında ikən və sonralar da çoxsaylı nəzirələr yazılmışdır. O, geniş dairədə Şərqin böyük sənətkarlarından biri kimi qəbul olunmuşdur.

Azərbaycanın qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şamaxıda mükəmməl mədrəsə təhsili almış Xaqani Şirvaninin keçməkeşli həyatı əsasən Dərbənddə, Təbrizdə və Bağdadda keçmişdir. Sadə peşə adamı olan Əli Nəccarın oğlu İbrahim İbn Əli Şirvani Xaqani gənc yaşlarında Şirvanşahlar sarayında dövrünün tanınmış simalarından olan Əbüləlanın “məliküş-şüəra”lıq etdiyi ədəbi məclisin böyük istedadı və hərtərəfli hazırlığa malik üzvü kimi tanınmaqla, dövlət katibi vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Həyatının böyük bir dövrü Şirvanşah hökmdarlarından Mənuçehr və onun oğlu Axsitanın sarayında xidmətdə keçmişdir. Bütün çətinliklərə və fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, Şirvanşahlar sarayında vəzifə tutması

onun ictimai dünyagörüşünün inkişafında, həyatın ziddiyyətlərini və insanların taleyini daha yaxından tanımasında mühüm rol oynamışdır. Əxilik cərəyanına bələd olması da onun dünyagörüşünə müsbət təsir göstərmişdir. Bütün bunlar şairin bədii yaradıcılığı üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Əfzələddin Xaqani Şirvanşahlar sarayı ilə münasibətlərində yaranmış gərginliyə görə, Şabran qalasında həbs cəzası çəkməli olmuşdur. Mənbələrin yazdığına görə, şair özünün məşhur “Həbsiyyə” qəsidəsini Şabranda ikən yazmışdır. Həyatının sonrakı mərhələsində Təbrizin ictimai-mədəni mühitində adlı-sanlı simalardan biri kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, Xaqani Şirvaninin qəlbi daim ana torpaqla bağlı olmuş, doğulduğu diyara dərin hüsn-rəğbət bəsləmişdir.

Xaqani Şirvaninin iztirablarla dolu olan həyatı vətənpərvərlik üstündə köklənmişdir. O, saraylarda olduğu illərdə həmişə öz xalqını və qürbətdə olarkən isə Vətəninə düşünmüş, bu böyük ideallara ürəkdən bağlı olmuşdur. Özünü “yoxsullar şairi Xəlqani” adlandırması da böyük sənətkarın millilik və vətənpərvərliyini, qürurunu və mərdanə simasını, xalqına bağlı olmasını aydın şəkildə ifadə edir. Ona görə də, Xaqani Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının qürur və məğrurluq rəmzlərindən biri hesab olunur. Onun çətin və keşməkeşli ömür yolu şəxsiyyətinin bütövlüyü və əzəmətinin əyani təcəssümüdür.

Şairlikdən başqa, həm də cəmiyyət adamı olan, ictimai baxışları ilə seçilən Əfzələddin Xaqani Atabəylər dövlətinin padşahı Qızıl Arslan, iki İraqın rəhbər şəxsiyyətlərindən olmuş İraq sultanı Məhəmməd ibn Mahmud və onun baş vəziri Xacə Cəlaləddin Dərgəzini, Xalxal hökmdarı Məhəmməd ibn Əbdürrəhim Toğanyürək, Xarəzmşah Atsız, Mosul Atabəyinin vəziri Cəmaləddin Mosuli və başqaları kimi tanınmış dövlət adamları ilə görüşərək, onlarla dövrün mühüm məsələləri barəsində söhbətlər aparmışdır. O, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ilə yaxından tanış olmuş, həm də şair olan Xarəzmşah Atsız və onun vəziri Rəşidəddin Vətətlə dostluq etmişdir. Deməli, Əfzələddin Xaqani həm də dövrünün tanınmış ictimai-siyasi xadimlərindən biri idi. Bununla belə, Xaqani ədəbiyyatda da, həyatda da həmişə hökmdarların deyil, xalqın taleyi və ideallarını təmsil etmişdir. Daşdığı “Xaqani” təxəllüsünün də “Xəlqan” sözündən alındığını o, böyük qürur hissi ilə bəyan etmişdir.

Mənbələrdəki məlumatlardan və əsərlərindəki qeydlərdən

görünür ki, Əfzələddin Xaqani Şamaxı, Gəncə, Şabran və Təbrizdən başqa, həm də Dərbənddə, Bağdadda, Reydə, Kuhistanda, Həmədanda, Qəzvində, Diyarbəkirə, Konyada, Kufədə olmuş Şam şəhərinə səfər etmişdir. Böyük sənətkar iki dəfə müqəddəs dini ziyarətgahlar olan Məkkə və Mədinəyə getmişdir. O, səfərdə olduğu yerlərdə dini mərkəzləri və tarixi abidələri ziyarət etmiş, həmin ölkələrin və şəhərlərin tanınmış dövlət adamları, müxtəlif elm, sənət sahibləri, şairləri və ziyalıları ilə görüşmüşdür. Bunlar Əfzələddin Xaqaninin həm də geniş dünyagörüşə malik mütəfəkkir şəxsiyyətlərdən biri olduğunu göstərir.

Əfzələddin Xaqani 1176-cı ildən ömrünün sonuna, yəni 1199-cu ilə qədər Şirvandan ayrılaraq Təbrizdə yaşamalı olmuşdur. Şirvanşahlar sarayında onun böyük istedadına və bacarığına qarşı yer-siz qısqanclıqdan doğan mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolu kimi şair Təbrizə köçməyə qərar vermiş və ömrünün təxminən 24 ili bu şəhərdə keçmişdir. Xaqani Şirvani Təbrizdə yaşadığı illərdə Atabəylər dövlətinin hökmdarı Qızıl Arslanla görüşsə də, əsasən “padşahların dərgahından uzaq” olan həyat tərzinə üstünlük vermişdir. O, bu illərdə Atabəylər dövlətinə Qızıl Arslandan əvvəl başçılıq etmiş Məhəmməd Cahan Pəhləvanın kürəkəni Seyfəddin Bəktəmir və Xoy şəhərinin rəisi Xacə İmad Xoylu ilə dostluq etmişdir. Xaqani Təbrizdə müəllimlik etmiş, araşdırmalarla məşğul olmuş, bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir.

Əfzələddin Xaqani Şirvaninin zəngin bədii yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında humanizm və ədalət uğrunda mübarizənin parlaq bədii salnaməsidir. Bədii yaradıcılığa şeirlə başlayan Xaqani Şirvaninin “Divan”ı mövzusu və ideyası baxımından ciddi, zəngin və rəngarəngdir. O, dövrünün mühüm ictimai-mənəvi mətləblərini şeirlərində böyük məharətlə tərənnüm etmişdir. Müasirləri olan digər şairlərlə müqayisədə onun şeirlərində ictimai motivlər daha çoxdur. Əfzələddin Xaqani Azərbaycan klassik ədəbiyyatında dərin ictimai-fəlsəfi məzmunla malik olan vətəndaşlıq lirikasının əsas yaradıcılarından biridir. Keşməkeşli taleyi, çətin ömür yolu onun şeirlərində dərin ictimai məsələlərin mənalandırılmasını sərtləndirmişdir. Xaqaninin şeir yaradıcılığı poetik forma baxımından da zəngindir. O, klassik Azərbaycan lirikasında işlədilən əsas poetik formaların demək olar ki, hamısında: qəsidə, qəzəl, qitə və rübai janrlarında mükəmməl şeirlər yazmışdır. Şair, eyni zamanda, bir sıra poetik

formaların əsasını qoymuşdur. Xaqaninin məşhur “Həbsiyyə” qəsidəsi şəxsiyyətin bütövlüyünün və azadlıq eşqinin təsirli və mənalı odasıdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında məzmun və forma etibarilə də tam yeni bir bədii əsər idi. Şair “Həbsiyyə” ilə insan azadlığının böyük carçısı kimi geniş şöhrət qazanmışdır. Əfzələddin Xaqaninin “Həbsiyyə” qəsidəsi Azərbaycan ədəbiyyatında insan iradəsinin ilk böyük manifestidir. Bu, sanki İmadəddin Nəsiminin “Məndə sığar iki cahan” adlı məşhur qəzəlinin proloqudur. “Həbsiyyə” həcm etibarilə qəsidə ilə qissə poema arasında olan və həbsxanada azadlıq haqqında yazılan şeirdir. Bu mənada “Həbsiyyə” özü qəsidənin fərqli bir formasıdır. Azərbaycan poeziyasının üfqlərini daha da qüvvətləndirən bu əsərə ərəb, fars və türk ədəbiyyatında çoxsaylı nəzirələr yazılmışdır.

Digər poetik formalarda da şeirdə məharət göstərən Xaqani daha çox qəsidə ustası kimi fərqlənir. Onun məşhur “Qəsideyi-şiniyyəsi” dövrünün dillər əzbəri olan şeirlərindən birinə çevrilmişdir. “Qəsideyi-şiniyyə” qəsidə janrına Xaqaninin gətirdiyi yeni poetik formadır. Bu şeir Xaqaninin yaşadığı dövrdə və sonralar Şərq miqyasında geniş yayılmış, qəsidə janrının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Xaqaninin böyük həcmə malik olan kamil bədii formalı ölməz epik əsərləri Azərbaycan xalqının zəngin milli sərvətidir. Məlum olduğu kimi, şairin yaradıcılığında poema janrı mühüm yer tutur. Xaqaninin poemaları liro-epik janrda qələmə alınmış və o, bu janrın əsasını qoymuşdur. Onun poemalarında epik vüsət lirik təsvirlər və haşiyələrlə zənginləşdirilmişdir.

Böyük sənətkarın poemaları dərin və geniş həyati müşahidələr əsasında qələmə alınmışdır. “Töhfətül-İraqeyn və zübdətün-nəvazir” adlı poemasında (1157) şairin birinci Məkkə ziyarətinə gedərkən aldığı təəssüratlar nəzmə çəkilmişdir. Əsərin giriş hissəsi nəsr ilə yazılmışdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk bədii nəsr nümunəsi hesab olunur. Poemada “xitab” adlandırılan altı mənzum hekayətdə ibrətamiz həyat hadisələri diqqət mərkəzinə çəkilməklə, dövrün ictimai münasibətləri əks etdirilmişdir. Şair bu hekayətlərdə zülmə və haqsızlığa qarşı çıxmış, ədalət və insanpərvərlik ideyalarını müdafiə etmişdir.

“Mədain xərəbələri” poeması (1176-1177) isə Xaqani Şirvaninin Məkkəyə ikinci ziyarətinin səfər təəssüratlarının ifadəsidir. Bu

əsərdə artıq özü də böyük ədalətsizliklərlə qarşılaşmış şairin zəmə-nədən şikayətləri daha kəskin xarakter almışdır. “Mədain xərabələ-ri” – geniş mənada xarabazara çevrilmiş ölkələrin mərsiyəsidir. Xa-qani bu məsnəvisində dövrün ziddiyyətlərinin mahiyyətini açaraq hökmdarların ədalətsizliklərinə, müharibələrə və qarşıdurmalara qarşı üsyan səsinə ucaltmışdır.

“Mədain xərabələri” Əfzələddin Xaqani yaradıcılığının zirvəsi və yekunudur. Bu, bütövlükdə Azərbaycan intibah ədəbiyyatının mühüm ədəbi nailiyyəti olan möhtəşəm bədii əsər nümunəsidir. Şərq ədəbiyyatında da Xaqani Şirvaninin əsərləri xüsusi yer tutur. Xaqani poemalarında epik hadisələrin təsviri ilə yanaşı, lirik ricətlə-rə, bədii haşiyələrə, tərənnüm xarakterli əksətdirmə vasitələrinə də yer ayırmaqla, dramatik və faciəvi motivlərin gərginliyini aradan qaldırmışdır. Bu isə öz növbəsində onun əsərlərinin ictimai əhəmiy-yətini qoruyub saxlamaqla bərabər, həm də bədii-emosional səviy-yəsini qüvvətləndirmişdir.

Əfzələddin Xaqaninin epik əsərlərində yaşadığı dövrün icti-mai-iqtisadi vəziyyətinin obyektiv təsvirləri vardır. Eyni zamanda, onun poemalarında şairin özünün tərcümeyi-halının mühüm mə-qamları da öz əksini tapmışdır. Ona görə də Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” və “Mədain xərabələri” poemaları yaşadığı dövrü və ədəbi mühiti, müasirləri ilə münasibətlərini, həyatının mühüm hadisələrini əks etdirən mənbələr kimi də mühüm əhəmiy-yətə malikdir. Lakin bu poemalar qətiyyəən avtobioqrafik əsərlər, memuar ədəbiyyatı nümunələri hesab oluna bilməz. Xaqani dövrün və tərcümeyi-halının bütün hadisələrini və təfərrüatlarını böyük ədəbiyyat səviyyəsinə qaldırmışdır. Bütövlükdə Xaqaninin yaradı-cılığı, o cümlədən də şairin poemaları Azərbaycan və Şərq intibahı-nın möhtəşəm ədəbi hadisəsidir. Əfzələddin Xaqaninin məktubları da ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə böyük sənətkarın yaradıcılığını ta-mamlayır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əfzələddin Xaqaninin hə-yatı və yaradıcılığının araşdırılıb tədqiq edilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Görkəmli Azərbaycan alimi, filologiya elmləri doktoru, professor Qafar Kəndli-Herisçinin “Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti)” monoqrafiyasında şairin dövrü və mühiti, tərcümeyi-halı və müasirləri ilə əlaqələri geniş tədqiq olun-muş, yaradıcılıq yolu barədə elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Bu əsər Azərbaycan xaqanişünaslığının əsas təməllərindən biridir. Bundan başqa, müxtəlif dövrlərdə yazılmış Azərbaycan ədəbiyyatı çoxcildliklərində Əfzələddin Xaqaninin həyatı və yaradıcılığına dair mövcud və yeni tədqiqatları əhatə edən portret oçerklər verilmişdir. Xaqani yaradıcılığına həsr edilmiş dissertasiya işlərində də bir çox əhəmiyyətli problemlər şərh olunmuşdur.

Bununla belə, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin yaratdığı yeni imkanlar, xüsusən görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılığının azərbaycançılıq ideyaları və obyektiv tarixi-sənədli materiallar əsasında yazılması istiqamətində aparılan elmi axtarışlar Xaqani Şirvaninin də tərcümeyi-halının və ədəbi irsinin yenidən araşdırılıb öyrənilməsi zərurətini meydana çıxarmışdır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yazılıb hazırlanmış “Xaqani Şirvani: həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslıq elminin müstəqillik dövrü nailiyyətləri əsasında meydana çıxmış fundamental elmi tədqiqat əsəridir.

Azərbaycanda Əfzələddin Xaqaninin adı daim uca tutulmuşdur. Hazırda Şamaxı şəhərində və Şabran rayonunda görkəmli sənətkarın heykəli ucalır. Əsərləri dəfələrlə kitab halında çap olunmuş, haqqında tədqiqatlar yazılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun 2017-ci ildə Şabran rayon İcra Hakimiyyəti ilə birlikdə keçirdiyi elmi konfrans böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin sənəti və şəxsiyyətinə ehtiramı ifadə etməklə bərabər, həm də görkəmli sənətkarın hər zaman müasir səslənən ölməz ideyalarının yeni nəsillərə çatdırılmasına uğurla xidmət etmişdir.

Görkəmli Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani Şirvaninin böyük idealları yaşayır. O, ölməz əsərləri ilə bu gün də müasir dünyanı və insanları humanizmə, bərabərliyə, ədalətə çağırır.

XAQANI ŞİRVANININ DÖVRÜ, MÜHİTİ VƏ HƏYATI

Böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin yaşayıb yaratdığı dövr Azərbaycan tarixində baş vermiş bir sıra siyasi hadisələr, iqtisadi dəyişikliklər, ədəbi-mədəni dirçəlişlərlə fərqlənir. Böyük Səlcuq dövlətinin daxilində getdikcə müstəqilliyini artıran Şəddadilər, Rəvvadilər və Şirvanşahların fəaliyyəti nəticəsində XII yüzillikdə torpaq mülkiyyətinə əsaslanan feodal dövlətləri yenidən dirçəlməyə başladı. Artıq 1092-ci ildə Məlikşahın ölümündən sonra yerli hakimlər, o sıradan Şirvanşahlar səlcuqlara vergi verməkdən imtina etmişdilər. Azərbaycan atabəyi Şəmsəddin Eldəgiz (1137-1176) pərakəndə xanlıqları birləşdirib qüdrətli Eldəgizlər sülaləsinin əsasını qoydu. Şimaldan qıpçaqların basqısına məruz qalan Şirvan torpaqlarını qorumaq üçün Şirvanşahlar qonşu gürcü çarları ilə əlaqə saxlayırdılar. XII yüzillikdə Şirvanşahlar dövləti qonşu dövlətlərlə münasibətlərində məqsədəuyğun siyasət yeridir və ərazilərini müdafiə etmək üçün xərac verməklə onlarla sülh şəraitində yaşamağa üstünlük verirdilər. Böyük Səlcuq sultanlığı, Qəznəvi hökmdarı Sultan Mahmud, gürcü hökmdarları, Atabəylər, Eldəgizlərlə əlaqələrdə Şirvan hökmdarları şəraitə uyğun şəkildə hərəkət edirdilər. Şirvanşah Fəriburz dövründə şimaldan qıpçaq tayfalarının hücumu, daha sonra Səlcuq asılılığı qarşısında baş vermiş mürəkkəb hadisələr göstərir ki, onlar müstəqilliyi saxlaya bilmişlər. Şirvanşahlar gürcü çarı IV Davidlə (1089-1125) qohumluq əlaqələri yaratmış, lakin şərait tələb etdikdə onlara qarşı vuruşmuşlar. Şirvanşahlar dövlətinin yarım-müstəqil, sonra isə müstəqil şəkildə mövcudluğu onun paytaxtı Şamaxının iqtisadi, ticari və mədəni cəhətdən inkişafına səbəb olmuşdur.¹

Xaqaninin saray həyatı ilə bağlı olan Şirvanşahlar III Mənuçehr (1120-1163) və Axsitanın (1164-1196) hakimiyyəti illərində Qafqazın güclü və nüfuzlu dövlətlərindən biri kimi tanınırdı. 1146-cı ildə hakimiyyətə başlayan III Mənuçehr artıq “ən böyük xaqan” titulu daşıyırdı. Onun dövründə buraxılmış pulların üzərində xa-

---

¹ Г.А.Джидди. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, Элм, 1981, с.38-39

qan “zəfər qazanmış hökmdar” kimi təqdim olunmuşdur.¹ Bu faktlar Şirvanşahlar dövlətinin müstəqillik dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Axsitan (1160-1196) dövründə də Şirvanşahların nüfuzu artmaqda davam etmişdir. Artıq Xəzər dənizində Şirvanşahların döyüş gəmiləri var idi. Şair Zəhirəddin Fəryabi onu “dəniz padşahı” adlandırmışdır.² Şirvanşahlar dövlətinin ərazisinə Dağıstanın bir sıra mahalları, Qəbələ və bəzi Aran vilayətləri daxil idi.

Lakin Axsitanın hakimiyyətinin son illərində Şirvan uğursuzluğa düçar olur: bir tərəfdən cənubdan Azərbaycan atabəyləri – Eldəgizlərin hücumu, o biri tərəfdən 1192-ci ildə baş vermiş təbii fəlakət – zəlzələ şəhərdə dözülməz vəziyyət yaradır. Şirvanşahlar bir müddət Bakıya köçməli olurlar. Şirvan şəhəri Eldəgiz Qızıl Arslan tərəfindən tutulur. Lakin onun ölümündən sonra Şirvanşahlar vassal asılılığını ləğv edə bilirlər.³ Azərbaycan ərazisində mövcud olan Eldəgizlər dövlətinə Aran, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvanla yanaşı, Gilan, İsfahan, Rey, Mosul, Kirman, habelə İraq tabe idi. Bundan başqa, Azərbaycanda Marağadakı Ağsunqurlar sülaləsi, Şəki əmirliyi və başqa dövlətlər də var idi.⁴

Yaxşı təbii şəraiti və məhsuldar torpağı olan Azərbaycan, o sıradan Şirvan qonşu ölkələrlə davamlı iqtisadi və ticarət əlaqələri saxlamışdır. Aşağı Volqaboyu vilayətlərdən gələn tacirlər Şirvan mallarını həvəslə alırdılar.⁵ Qərb və Şərq, Şimal və Cənub istiqamətlərindəki yollarda yerləşən ölkənin ticarət əlaqələri inkişaf etdiyi kimi, elm və mədəniyyət sahələrində də irəliləyiş baş verirdi. Həyatının müəyyən dövrü Şirvanşahlarla bağlı olan Beyləqan ədibi Məsud ibn Namdarın (1060-1131) yazdığına görə, “Şirvan elə bir diyardır ki, göy ona həsəd aparır” və “Şamaxı öz bolluğu ilə şöhrət tapır”.⁶

İlkin mənbələrdə göstərilir ki, Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Şamaxıda zəngin kitabxanalar olmuşdur. Onların sahibləri “kitab toplayanlar” (“xəzzan əl-kutub”) adı ilə tanınmışlar.⁷

¹ Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923, с.46

² Divan-e Zəhirəddin Fəryabi. Məşhəd, 1327 h.ş., s.133 (farsca).

³ Г.А.Джидди. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, ЭЛМ, 1981, с.40

⁴ М.Х.Şərifli. Azərbaycan IX-XII əsrlərdə // Bakı: Az. EA Tarix İnstitutunun əsərləri, XI c., 1957, s.31

⁵ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c., Bakı, 2007, s.229

⁶ Г.А.Джидди. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, ЭЛМ, 1981, с.37

⁷ Yenə orada.

Özünəməxsus təbii-coğrafi amilləri ilə fərqlənən şəhərlərdə bədii-texniki ənənələrə malik memarlıq məktəbi formalaşırdı.

Həmin dövrdə Bağdad, Təbriz, Ərdəbil kimi böyük şəhərlərə onların qüdrətini göstərən adlar verildiyi kimi, Şirvan-Şamaxı da “darul-mulk” (“dövlətin mərkəzi”, hərfi mənada “dövlətin evi”) adı ilə tanınırdı. XII əsrin ikinci yarısında 91 hektar ərazidə yerləşən Şamaxı şəhərində qırx beş mindən artıq əhali yaşayırdı.¹ Şəhər sənətkarları xalçaçılıq, memarlıq, tikinti, bəzəkli keramika, metal işləmə, ipək və yun parçalar toxuma və başqa sənətlərlə məşğul olurdular.

Fəlsəfi, ədəbi və ictimai-dini sahələrdə tanınmış alim və ədiblərin yetişməsi onu göstərir ki, həmin sahələrdə uğurlar qazanmaq üçün ölkədə əlverişli şərait olmuşdur. Vəhdəti-vücut və təsəvvüf təlimləri elmi əsərlərlə yanaşı, bədii yaradıcılıqda da özünü göstərirdi.

XII yüzilliyin birinci yarısında təsəvvüf baxışları Azərbaycan alimi Eynəlgüzat Miyanəcinin (1089-1131) əsərlərində təqdim olunmuşdur. O, tanınmış əl-Qəzali nəslinin təlimini yaymaq və inkişaf etdirməklə sufizmi fəqihliklə birləşdirməyə çalışmışdır. Onun düşüncələri “Həqiqətlərin qaymağı” (“Zubdətul-həqaiq”), “Qərib adamın vətənlə bağlı şikayəti” (“Şəkval-ğarib anil-autan”) və “Təmhidat” adlı əsərlərində təqdim edilmişdir. Dövrün islam rəsmiləri və hakim dairələr alimin fikirlərini təhlükəli hesab etdikləri üçün onun edam olunmasına fətva vermişlər.

Tarixi qaynaqların verdiyi məlumata görə, müxtəlif sənət və peşə adamlarının “əxilik” (qardaşlıq) adlandırılan birliklərində fəaliyyət halal zəhmət, ədalət, bərabərlik, zülmkara qarşı mübarizə prinsiplərinə əsaslanırdı.² Bu birliklər Kiçik Asiya və Azərbaycan şəhərlərində daha çox yayılmışdı.

Həyatın və varlığın işıq, nur və “işraq”a əsaslanması prinsipi-ndən çıxış edən “işraqilik” təliminin yaranması Azərbaycan filosofu Şihabəddin Suhrovərdinin (1154-1192) fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, “İşraq fəlsəfəsi” (“Hikmətul-ışraq”), “İşıq heykəlləri” (“Həyakil ən-nur”), “İşıqnamə” (“Pərtovnamə”) kimi fəlsəfi əsərlərlə yanaşı,

¹ Г.А. Джидди. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, Элм, 1981, с.44

² İbn Bəttutə. Kitab ər-rihləti, II c., Paris, 1854, s. 260-261 (Бах: Е.Э.Бертельс. Низами и Фузули. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с.112).

fəlsəfi-lirik şeirlər, “Quşlar haqqında traktat” (“Risələtut-tayr”), “Qırmızı ağıl” (“Əqlə sorx”) və başqa bədii nümunələr yaratmışdır.

XII yüzillikdə Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatın, ədəbi-bədii yaradıcılığın inkişafı nəzərə çarpır. Ədəbiyyatı yaradan ədib və şairlər, əsasən, ənənəvi olaraq sarayda xidmət edirdilər. Bununla yanaşı, saraydan kənarda fəaliyyət göstərən görkəmli sənətkarlar var idi. Eldəgizlər sarayında Mücirəddin Beyləqani (1130–1194), Əsirəddin Əxsikəti (XII əsr), Şirvanşahlar sarayında Əbuləla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvaninin şöhrəti farsdilli ədəbiyyatın inkişaf etdiyi digər ölkələrə də yayılırdı. Böyük Xaqaninin “Şamaxı yurdunun əzəməti Buxaranın nüfuzuna kölgə saldı”,¹ – deməsi Azərbaycanda inkişaf tapmış poeziyanın durumunu da nəzərdə tuturdu. Saray mühitində yaranan ədəbiyyatda mədhiyyəçiliyə, bədii təsvirdə mübaliğə və şişirdilmiş ifadə vasitələrinə yer verilsə də, saray şeirində xalqın mənəvi zənginliyinin tərənnümü, dövrün problemləri, bir sıra fəlsəfi görüşlər, yeni, sərbəst düşüncələr də ifadə edilirdi. Bu səbəbdən Fələki və Xaqani kimi saray şairləri zindana salınmışlar.

Estetik qayəsi və yaradıcılıq prinsipləri ilə saray ədəbiyyatından fərqlənən saraydan kənardakı ədəbiyyat saray şeirinin əsas konsepsiyasına tənqidi münasibətləri bildirməklə, dövrün intibah əhval-ruhiyyəsinə daha çox yaxınlaşırdı.² Saraydan kənarda yazıb-yaradan ədib və şairlər sırasına Qivami Mütərrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani (həyatının sarayla bağlı olmayan dövrü), Məsud ibn Namdar, Mənsur Təbrizi, Ömər Gənci və başqaları daxildir. Dövrün ədəbiyyatı janr baxımından və yeni ədəbi-bədii düşüncənin zənginliyinə görə seçilirdi. Farsdilli ədəbiyyatda ənənəvi qəzələ Xaqani Şirvani yeni keyfiyyətlər gətirdi. Memuar-epistolıyər əsərlər nəzmlə və ya qarışıq şəkildə (nəzm və nəsr) yazılırdı (Xaqani, Məsud ibn Namdar və başqaları). Bədii nəsrin daha müxtəsər və didaktik ruhuna görə daha dəyərli nümunələri yaradılırdı (Əbu Bəkr Xosrov əl-Ustadın əsərlərində olduğu kimi).

XI əsrdə Xətib Təbrizi tərəfindən əsası qoyulan yeni şərhçilik məktəbi Yusif Xoylu tərəfindən uğurla davam etdirildi. Şərhçilikdə

¹ Xaqani Şirvani. Kulliyate-Xaqani Şirvani. Səccadinin nəşri, Tehran, 1349, s.382

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c., Bakı, Elm, 2007, s.276

ədəbiyyatşünaslıq elmi və ədəbi tənqidin ilkin tələblərindən çıxış etmək özünü göstərirdi.

Bütün bu məziyyətlər farsdilli poeziyada yeni istiqamətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu istiqamət Azərbaycan səbkinin və ya Azərbaycan üslubunun formalaşması ilə bağlı olmuşdur. Çex alimi Yan Rıpkə Azərbaycan üslubunu ayıran başlıca cəhətləri belə yekunlaşdırır: yerli şərait və mühitin təsiri ilə mədh xarakterli, habelə satirik ruhlu qəsidə şairlərin yaradıcılığında özünə yer tapır. Sufizmin, daha doğrusu, şəhər dairələrinin fəlsəfəsi əsasında qəzəl geniş yayılır. Çətinləşdirilmiş şeir texnikası Azərbaycan məktəbinin xarakter xüsusiyyətinə çevrilir. İnkişaf etməkdə olan şəhərlərdə ictimai həyatın təsiri altında saray problemlərindən kənara çıxan mövzulara yer verilir. Şeir dilində arxaizmlərdən, elmi terminologiyadan, ərəb dilinin lüğət tərkibindən çox istifadə edilir. Ən başlıcası isə yerli folklordan daha çox istifadə edilir.¹ Burada əlavə edilməlidir ki, xalq bədii təfəkkürünün zənginliklərindən məharətlə bəhrələnmən sənətkarlar qədim türk abidələri ilə yanaşı, fars, ərəb, hind folklorundan və didaktik əsərlərdən istifadə etmişlər.

Poeziyada ənənəvi təsvirçilik və məddahlıqla yanaşı, insanın daxili aləminə müraciət etmək meyilləri güclənir. Tarixi və mədəni amillərin təsiri ilə əsas qəhrəmanları yalnız hökmdarlar, xalqı isə onların iradəsindən tam asılı vəziyyətdə olan kölə kimi təqdim edən şahnamələr qələmə almaq meyilləri tədricən yox olurdu. Azərbaycanda mənəvi həyatda intibah üçün ilkin şərait yaranmağa başlayırdı. Nizami yaradıcılığı buna parlaq sübut ola bilər. “Renessansın əsas məzmununu təşkil edən insan şəxsiyyətinə maraq və humanizm öz əksini və kamil bədii təcəssümünü ilk dəfə onun gözəl əsərlərində tapmışdır”². Şair özünəqədərki lirik şeirlərdə yeniliklər yaratmağa çalışmış və buna nail olmuşdur. O, hakimlərin ünvanına yazılan şişirdilmiş mədhləri humanizmə, ədalətə, xeyirxahlığa çağırışlarla əvəz etmişdir. Şair qəsidələrdə fəlsəfi düşüncələrə çox yer vermişdir.

Nizami ilk məsnəvisində bir tərəfdən insan təbiətinin mahiyyətini, onun psixologiyasını öyrənir, digər tərəfdən cəmiyyət haqqında məqalətlərində ədalətli ictimai quruluş haqqında müdrik fikir-

¹ Ян Рипка. История персидской и таджикской литературы. Москва, Прогресс, 1970, с.198-199

² Rüstəm Əliyev. Nizami. Qısa biblioqrafik məlumat. Bakı, 1983, s.113

lərini təqdim edir. Dövrün elmi-fəlsəfi və dini düşüncəsinə görə insan mənəvi və maddi ünsürdən yaranmışdır. Mənəviyyat eşqin idarə etdiyi ağıl və qəlb duyumuna əsaslanarsa, insanın cismini yönəldən nəfsə hakim olmaq mümkündür. Böyük mütəfəkkir əsərlərində göstərir ki, dinindən, irqindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanlar şəxsi arzu, istək, tamah və ehtiraslarını tənzimləməyi, onları birləşdirən ədalətli cəmiyyəti qurmağı bacarmalıdırlar. Azərbaycan məktəbinin görkəmli nümayəndəsi kimi Nizami Gəncəvi insan mənəviyyatının saflaşmasına, humanizmin möhkəmlənməsinə yönələn fikirləri təbliğ edən poemalarında xəmsəçilik ənənəsinin əsasını qoymuşdur.

Şirvanşahlar sarayında “şairlərin başçısı” (“məliküş-şüəra”) vəzifəsini yerinə yetirən Nizaməddin Əbuləla Mahmud Gəncəvi (1096-1159) Azərbaycan məktəbində poeziyanın, xüsusilə qəsidənin yeniləşməsində böyük rol oynamışdır. Bir ustad şair kimi o, Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, İzzəddin Şirvani, Qivami Gəncəvi və başqa şairlərin yaradıcılığına təsir etmişdir. Ətrafında baş verən hadisələrə bədii sözün qüdrətilə münasibətini bildirən Əbuləla “Andnamə” (“Qəsəmmamə”) və başqa şeirlərində epiklik və dramatik gərginliyə məxsus ifadələrlə ona yönəldilmiş ittihamlara cavab verir, mühtilə şair arasında ziddiyyəti izah edir. Bu cizgilər “Kitabi-Dədə Qorqud”a məxsus üslubu xatırladır. Mütəfəkkir Əbuləla şeirlərində ədəbi-elmi qaynaqlardan bəhrələnməmişdir ki, bu da Azərbaycan üslubuna məxsus bir keyfiyyət kimi özünü göstərir.

Saraydan kənarda fəaliyyət göstərən şairlərdən biri Əbulfəzl Qivami Mutərrizin (XII əsr) şeirlərində zəmanəsindən narazılıq və şikayət motivlərinə, sadə əmək adamları haqqında nəsihətamiz fikirlərə daha çox yer verilmişdir. Şair dövründə özünü qəfəsdə olan quşa bənzədir, qəzəllərində könlün incə hisslərinin və kədərin tərənnümünə daha çox yer verir. Mənbələr Qivaminin poetika sənətinin incəlikləri ilə məşğul olduğundan xəbər verir və “Şeir sənətində yeni sehlər” adlı əsər yazdığını bildirir.¹ Düşünmək olar ki, əsərdə göstərilən “yeni sehlər” yeni Azərbaycan səbkinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Saraylardan kənarda və ərəb dilində yazdığı şeirləri ilə müasirlərinin nəzərində “vicdanı saf”, “geniş fəzilət sahibi” və “co-

---

¹ Məhəmmədəli Tərbiyət. Daneşməndane–Azərbaycan. Tehran, 1975, s.309

mərdliyi sevən”¹ bir insan kimi təqdim edilən Ömər Gənci sıxıntı içində yaşamış və vətəndən uzaq düşmüşdür. Əldə olan lirik şeirlərində səmimi sevgi duyğularının təqdimi, dialoq, eyni zamanda vətən həsrəti ilə bağlı iztirabların təsviri diqqət cəlb edir.

İctimai həyatda insanı narahat edən düşüncələrə, şikayət və narazılıq motivlərinə şeirdə yer verilməsi bəzən şairlərin cəzalandırılmasına səbəb olurdu. Fələki Şirvani və Xaqani Şirvaninin zindana salınması bunu göstərir. Nəticədə onların həbsiyyə silsiləsində yazdıqları şeirlər də ədəbi həyatda yeni məzmunlu əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Əfsəhəddin Məhəmməd Fələki Şirvaninin (1126-1159) Şirvanşahların tərifinə yazdığı mədhiyyələrdə məmduhun real cizgiləri və layiq olduğu keyfiyyətlər bədii ifadə vasitələri ilə həddindən artıq şişirdildiyi kimi, klassik qəsidənin quruluşunun yol verdiyi imkanlardan da məharətlə istifadə edilmişdir. Onun “Divan”ındakı qəsidə-mədhiyyələrin vəsf, nəsib hissələrində təbiətin əlvanlığı sadəcə təsvir edilməklə bitmir. Bu təsvirdə şair təxəyyülündən keçən obrazlı ifadələrlə təbiət hadisələri təqdim edilir, təşxisin mükəmməl formaları yaradılır.

Fələki mədhiyyə qəsidələrinin daha bir əhəmiyyəti də şairin yaşadığı dövrün tarixi hadisə və şəxsiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar verməsi ilə bağlıdır. Şirvanşah III Mənuçəhrin abadlıq işləri, Kür çayı üzərində Baqilani bəndinin bərpası haqqında məlumatlar buna misal ola bilər.

On ikinci yüzildə Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyi həm nəzmlə, həm də nəsrə yazılan əsərlərdə və bu prosesdə qadın şairənin iştirak etməsində görünməkdədir. Azərbaycanın mühüm mədəniyyət mərkəzi Gəncədə Mənicə xatın Məhsəti Gəncəvinin (1098-1188) şöhrətinin geniş yayılması poeziya sənətinin nüfuzundan xəbər verir. Şairənin şəxsi həyatlı ilə bağlı yayılmış “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı da XII əsr ədəbiyyatında onun yerinin əhəmiyyətini göstərir. Məhsəti yaradıcılığının bütün dövrlərində – Gəncədə sənətkar əxilərlə yaxınlaşdığı illər, Sultan Səncər sarayında, Gəncə həyatı və Atabəy Məhəmmədin sarayında keçirdiyi dövrdə rübai və qəzəl şairi kimi tanınmışdır. O, saray mühitindən narazı olmuş, insanların çətin həyatı haqqında düşünmüş və sənətkar azadlığından bəhs etmişdir. Şeirlərinin məzmunu intibah düşüncələri və huma-

---

¹ Yaqut əl-Həməvi Rumi. Mucəmm əl-udəbai, V c., Qahirə, 1925, s.64

nizm ideyalarının tərənnümü ilə bağlıdır. Məhsətinin əsərlərində kədər motivi də vardır. Onun kədəri bir tərəfdən qütbətdə olduğu zaman çəkdiyi vətən həsrəti, o biri tərəfdən zamanəsində haqq və ədalətin olmamasından irəli gəlir. Bununla yanaşı, əsərlərindən göründüyü kimi, şair işıqlı gələcəyə inamını itirmir.

Məhsəti əsərlərində mürəkkəb təşbih və başqa bədii ifadə vasitələri yaratmaq və xalq ədəbiyyatından daha çox istifadə etməklə Azərbaycan məktəbinə yaraşan xüsusiyyətləri ifadə etmişdir.

Beyləqanlı Əbubəkr Müzəffər Mücirəddin Beyləqani (1130-1194) doğma yurdunda ilk təhsil aldıqdan sonra Şirvan məktəbinə maraq göstərmiş və ustad Xaqaninin yanında şairlik sənətini püxtələşdirmişdir. Mücirəddin III Mənuçəhr sarayında, Dərbənd hakimi Seyfəddin Müzəffər və Səlcuqların Həmədan sarayında qulluq etmişdir. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə Beyləqani Təbrizdə “məlikuş-şüəra” vəzifəsində olmuşdur. Saraylarda şairə qarşı bədxahları tərəfindən iftiralər törədilmiş və Qızıl Arslan dövründə zindana salınmışdır. Göründüyü kimi, Beyləqani də narahat həyat sürmüşdür. Şeirlərindən məlum olur ki, şair dövrünün üsul-idarəsindən narazı olmuş, bir mütəfəkkir kimi hakimləri mədh etdikdə onlara öyüd-nəsihət də vermişdir. Onun qəzəl və qəsidələrində zamanədən şikayət, zülmə və zorakılığa etiraz, hakimləri rəiyyət qayğısına qalmağa dəvət motivləri çox yer tutur.

XII əsrdə ədəbiyyatda didaktika və nəsihətçilik ədib və şairlərin ən çox müraciət etdiyi motiv olmuşdur. İnsanın daxili aləminin saflaşması, tamah və nəfsi cilovlamağı təbliğ edən ədəbiyyat cəfəkeşləri əxlaqi keyfiyyətlərin yaxşılaşdırılması, cəmiyyətin nizamının düzgün qurulması üçün irfani baxışlardan istifadə edirdilər. Didaktik məzmunlu əsərlərin müəllifi Əbubəkr ibn Xosrov əs-Ustadın “Munisnamə”sində Azərbaycan həyatı və folkloru ilə yanaşı, fars, ərəb, hind və başqa xalqların həyatı ilə bağlı maraqlı əhvalatlar qələmə alınmışdır. Ədib nəzmlə yanaşı, nəsr sənətinin incəliklərini bilən bir ustad kimi tanınmışdır. Azərbaycan atabəyləri Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Nüsrətəddin Qızıl Arslan və Əbubəkr ibn Məhəmməd onun əsərlərinə yaxşı qiymət vermişlər.

Həyatı. Xaqaninin həyatı, dövrü və mühiti professor Qafar Kəndli- Herişçinin çox qiymətli tədqiqatında öyrənilmişdir. Alimin elmi fəaliyyətinin mühüm nəticəsi olan “Xaqani Şirvani (həyatı,

dövrü və mühiti)”¹ monoqrafiyası təkcə Azərbaycan deyil, dünya xaqanişünaslığına dəyərli töhfədir. Müəllif böyük şairin həyatının bütün dövrlərini ilkin qaynaqlar və yeri gəldikcə əsərlərində verilmiş məlumatlar əsasında öyrənmiş, özündən əvvəlki tədqiqatçıların fikirlərini hərtərəfli tədqiq etməklə məqbul nəticələrə gəlmişdir. Xaqaninin elmi tərcümeyi-halı ilk dəfə olaraq həmin əsərdə təqdim edilmişdir.

Şairin anadan olduğu tarix ilkin təzkirələrdə verilmədiyi üçün sabit göstəricini qəbul etmək çətindir. Təzkirə və məlumatlarda hicri 500 və 525 arasında müxtəlif illər göstərilmişdir. Həmin ehtimallar Xanikov, Çaykin, Minorski, Amuzqar və Forunzəfərə aiddir. Xaqani əsərlərində verilmiş ifadə və aydınlaşdırmalardan çıxış edən və Bədiuzzaman Forunzəfərin nəticəsini düzgün sayan Q.Kəndli-Herisçinin izahatlarında şairin doğum tarixinin 1126 (520 h.) olduğu sübut edilir.

Şairin atası şirvanlı Əli zəhmətkeş bir dülgər – nəccar olmuş, anası Rabiə cəhrədə yun əyirməklə məşğul olmuşdur. Şairin əsərlərində verilən məlumatlardan aydın olur ki, nəccar Əlinin atası Osman, Osmanın atası İbrahim adını daşımışdır.² Anası Rabiənin soykökü, Q.Kəndli-Herisçinin qənaətinə görə, nəsturilikdən öncə atəşpərəstliyə aid olan mobidliklə bağlıdır. O, Azərbaycan eli Toqatda doğulmuş, Miyastuda yaşamışdır. Xaqaninin yazdığı kimi, Rabiə islamı könüllü qəbul etmişdir.

Xaqani doğulduğu yerin “Darul-ədəb” adı ilə şöhrətlənmiş Şirvan olduğunu əsərlərində bir neçə yerdə göstərir. Ərəbcə yazdığı bir şeirində bildirir ki, “Şirvan bütün ataların ən yüksək anası, nəsimi (səhər yeli), ruhumun darvazasıdır (ruhumu açır)”.³ Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan mahalı Şamaxı şəhəri ilə assosiasiya olunur, çünki “Ədəb evi” mahal, vilayət, ölkəyə yox, adətən konkret bir şəhərə aid olmalıdır. Bu baxımdan Xaqaninin şeirlərində Şirvan dedikdə Şamaxı nəzərdə tutulur.

Xaqaninin anadan olduğu yer (Şamaxı, yoxsa Məlhəm) haqqında sabit fikir olmamışdır. XIX və XX əsr qaynaqları və şairin diwanını nəşr etmiş şəxslər bu yeri Şamaxı və ya Məlhəm kəndi ilə

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c., Bakı, Elm, 2007, s.414

³ Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. (tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov). Bakı, Parlaq İmzalar, 2017, s.113

bağlayırlar. Bəziləri Məlhəm adlı kəndin mövcud olmadığı qənaətinə gəlirlər. Şairin anadan olduğu yeri Məlhəm kəndi ilə bağlamaq əsaslı deyil. Bədr Şirvaninin işlətdiyi “Xaqani-ye milhan-e vətən” ifadəsi doğulduğu yeri deyil, vətəndə həyatı çətin, acı keçən Xaqani mənasını bildirir. Burada “milhanla Məlhəm kəndini eyniləşdirmək olmaz. Şair təfəkkürlü Bədr Şirvani Xaqaninin Şirvanla bağlı şikayətlərini nəzərdə tutaraq “milhan” sözünün mənasını “duz”, “acılıq”la bağlamaq istəmişdir. Ərəb dilində “milh” duz deməkdir. Digər tərəfdən, qədim ərəb poeziyasında adıçəkilən Milhan şəhəri soyuqluğun timsalı kimi təsvir edilmişdir.

Şairin adının İbrahim olmasına qarşı başqa iddia olsa da, bu özünü doğrultmur. Xaqaninin şeirində deyilir: “Sənainin əvəzində dünyaya mən gəldim. Ona görə atam mənim adımlı Bədil (Əvəz) qoydu”.¹ Adi məntiqə görə burada Bədilin ad kimi göstərilməsi düzgün deyil. Çünki Xaqani dünyaya gələndə onun şair olacağı bilinmirdi. Beytdə “ad” (nam) sözü şəxsə məxsus ləqəb, təxəllüs, kunyə məfhumlarını da bildirmək üçün istifadə edilə bilər. Belə hallarda şəxsin fəaliyyət sahələrinin önəmli cəhəti əsas götürülür. Digər tərəfdən şair fantaziyasında ifadə edilən məqsəd - “Bədil” sözündən istifadə etməsi XII əsrdə farsdilli şeir sənətində yüksək mövqeyini əsaslandırmaqdan ötrüdür. Nəhayət, şairin adının Bədil olmamasını “Əbu Bədil” kunyəsi ilə tanınması sübut edir. Adətən kunyədə şəxsin öz adından yox, övladlarından birinin adından istifadə edilir. Göstərilən bu halda “Bədil” (xüsusi isim) deyil, “bə-dəl” sözü işlədilməlidir.

Dərin və geniş düşüncəyə malik olan Xaqaninin bir neçə ədəbi təxəllüs və ləqəbi olmuşdur. Bu, eyni zamanda şairin ifadə etmək istədiyi mətləblərin zənginliyindən irəli gəlmişdir. Onun əsərləri öz çağında, həm də sonrakı dövrlərdə Xaqani təxəllüsü ilə yayılmışdır. Əlbəttə, bu sözün Azərbaycan-türk mənşəli olması əhəmiyyətlidir. Söz sənətinin xəzinəsini uğurlu əsərlərilə zənginləşdirmiş böyük şair Xaqani adı ilə fəxr etmişdir. Şair yüksək xaqan titulu daşıyan şəxslərin hakimiyyəti altında saraylarda ədalətsizlik gördükdə içində cəmərd insanların birliyi olan əxiliyin yarandığı xalqa arxalanır və “xəlqaniliyi” ilə öyünməyi üstün tutur.

---

¹ Divan-Əfzələddin Bədil bin-Əli Nəccar Xaqani Şirvani, Bekuşəş Ziyaəddin Səccadi, 1338, Tehran, s.850

Xaqani üçün həqiqət müqəddəs meyar olmuşdur. Bu sözün ilahi məna daşıyan tərəfindən tutmuş həyatda cəmiyyətin arxalandığı inama qədər tutumu onun üçün həmişə önəmli olmuşdur. Ona görə şair əsərlərində Xaqani təxəllüsü ilə yanaşı, Həqaiqi adı ilə də çıxış etmişdir.

Xaqani Şirvani Əfzələddin təxəllüsü ilə də tanınmışdır. Bu ifadənin qısaldılmış forması Əfzəl sözüdür. Şairin yazdığına görə, əmisinin arzusuna əsasən bu ləqəb və təxəllüs yaranmışdır. Ərəb dilində “fazil” (ləyaqətli) sifətinin üstünlük dərəcəsi olan “əfzəl” “ən ləyaqətli”, “ən yüksək” mənasını bildirir. İnsanın tanrı dərkində düşüncəsini dərinləşdirməyi nəzərdə tutan islam adabı* və dünya-görüşünün yayıldığı bir dövrdə “əfzəl” (ən yüksək ləyaqət) dini təfəkkürü əhatə etməli idi. Əfzələddin birləşməsi bu əsasdan formalaşmışdır.

Şairin Həssanul-Əcəm təxəllüsü ərəb poeziyasında islam peyğəmbərinin mədhində ayrıca yeri olan şair Həssan ibn Sabitin (670-ci ildə vəfat etmişdir) adı ilə bağlıdır. Bu təxəllüsü ona əmisi Kafiyyəddin vermişdir. Sənəti ilə fəxr edən Xaqani şeirinin Həssan ibn Sabitin poeziyasından üstün olduğunu və Həssanın ona həsəd apardığını göstərir.

Kiçik İbrahimin tərbiyəsi və təhsilinə dövrünün savadlı və tanınmış şəxslərindən olan əmisi Kafiyyəddin Ömər Osman oğlu və əmisi oğlu Vəhidəddin Osman Ömər oğlu böyük qayğı göstərmişlər. İlk təhsildən sonra Kafiyyəddin Ömər tələbəsinə ilahiyyat, nəhv (dilçilik), riyaziyyat, fəlsəfə, təfsir elmlərini öyrətmişdir. Əmisinin “adab” elmində ustadlığı gənc İbrahimin şairlik istedadının inkişafına da təsir etmişdir. Kafiyyəddinin vəfatından sonra Xaqaninin təhsil və təlim qayğılarını Vəhidəddin yerinə yetirmişdir. Vəhidəddin Osman intibah dövrü ziyalılarına məxsus universal zəkaya malik şəxsiyyət olmuşdur. O, ənənəvi elmlərlə yanaşı, fəlsəfə, tibb, adab, dilçilik, nücum, musiqi sahəsində biliklərini İbrahimə öyrətməyə çalışmışdır. Hər iki müəllim gənc Xaqanidə klassik Şərq və Qərb alim və ədibləri Buqrat (Hippokrat), Buzurqmehr, Kosta, Səbi, Xəlil Əruzi, Sibəveyh, İbn Miskəveyh, Cahiz, Buhturi, Mütənəbbi, Əbu Təmmam, İbn Sina, əl-Məərri dühasına maraq yaratmış-

---

* adab – islam əxlaqı, dilçilik, ədəbiyyat, etik normalar, müxtəlif elmlər haqqında biliklər.

lar. Kəfiyəddin və Vəhidəddin XI əsrdə islam təsəvvüfünə elmi yanaşmanın rolunu göstərmiş Muhyəddin ibn əl-Ərəbi və Əbu Həmid əl-Qəzəlinin, farsdilli poeziyanın Rudəki, Unsuri, Sənai kimi nümayəndələrinin əsərlərinə gənc şairin diqqətini yönəltilmişlər. “Darul-ədəb” (“Ədəb yurdu”) Şamaxıda yetişmiş Xaqani nəslinin məşhurları istedadlı İbrahimin diqqətini ümumtürk mədəniyyətinin ifadəsi olan nümunələrin və abidələrin əhəmiyyətini göstərməyə bilməzdilər.

Gənc İbrahim 18-19 yaşlarında Şirvanşah Mənuçəhrin sarayına cəlb edilir. O, ömrünün 20 ilini Mənuçəhrin sarayında keçirmiş, şah ona əmirlik dərəcəsi vermiş və dəbirliyi də ona tapşırırmışdır. Beləliklə, Xaqani poetik yaradıcılığının məhsuldar çağına qədəm qoyurdu. Saray həyatının qayda-qanunları istedadlı gənc bir sənətçi üçün çətinliklər, təbəddülat və qarşıdurmaya çəkən vəziyyətlər də yaradırdı. Bəllidir ki, dövrünün tələbinə görə saray şairi şahı mədh etməli, əyan-əşrəfi tərifləməkdə bir sayılı şəxsin məqamı bütün incəliklərlə qorunmalı idi. Bu baxımdan Mənuçəhrin sarayında Xaqaninin nüfuzu yüksək idi. Bununla yanaşı o, yenilik axtaran sənətkar kimi şeirlərində fərqli cizgilər yaratmağı sevirdi. Bu dövrdə Şirvanşahlar sarayında şairlərin başçısı Əbuləla Gəncəvi idi. Poetik və fikri düşüncələrində yeni meyillərin sahibi olan Xaqaninin qocaman şair Əbuləlanın baxışlarından kənara çıxdığı hallar da olmuşdur. Belə vəziyyətdə onların əhatəsində olan “kütbeyinlər”, “beyniboşlar”, “sözü çörəyə, yeməyə və qarına qurban verənlər” onların mübahisələrini daha da qızıqsızdırırdılar. Prof. Q.Kəndli-Herisçinin düzgün qənaətinə görə, Xaqaninin yazdıqlarından göründüyü kimi, onların arasında baş verən “çəkişmələr ilk günlərdə bədii yaradıcılıq məsələləri üstündə idi. Mübahisə daha çox bədii sözdə ənənə və orijinalılıqla bağlı idi”.¹

Bu dövrdə və daha sonralar Xaqaninin qələmindən çıxan əsərlərdə insansevərlik və intibah məzmunu daşıyan fikirlər ifadə olunur. Belə ki, şair yunan fəlsəfəsinin müsəlman donuna bürünməsindən istifadə edən bəzi hakimlərin və zənginlərin insansevərlikdən uzaq, pis əməllərinə qarşı çıxmağa başlayırdı. Onun fikirlərinin qidalandığı qaynaqlar xalq müdrikliyi, təsəvvüfün əxlaqi qayələri, ilk islam dövrünün əxlaqi baxışları və əməlləri idi.²

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c., Bakı, Elm, 2007, s.423

² Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.201

Xaqani saray şairi olmaqla dövrünün bir çox işıqlı fikir adamları, başqa ölkələrdə yaşayan alim, ədib və şairləri ilə əlaqə saxlayır, məktublaşır və görüşməyə çalışırdı: Xarəzmşah Atsız, Rəşidəddin Vətəvat, Məhəmməd ibn Əbdürrəhman Toğanyürək, Nəsirəddin İbrahim Bakuvi və başqaları. Xaqani Mənuçehr tərəfindən İraqı-Əcəmə Şirvanşahlar dövlətinin elçisi kimi göndərilmiş və şair Əfzələddin Savi bu hadisəyə böyük qiymət vermişdir. “Əhmədin elçi göndərməyə rəva bildiyi bir şəxs varsa, o böyük əmir və imam Xaqanidir”¹.

Xaqaninin şairlik istedadının həsədini çəkənlər və ona paxıllıq edənlər bütün bu cəhətlərdən şairi sarayda nüfuzdan salmaq üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Mövcud vəziyyətdən narazı və düşüncələrinə görə sarayda və ətrafda özünə qarşı olan münasibətdən incik şair səfərə çıxmaqla sakitlik tapmaq qərarına gəlir. 1152-ci ildə Xaqani Mənuçehrin razılığı ilə İraqa getmişdir. O, şeirlərində bu səfəri zamanı yolunun üstündə yerləşən Kuhistan, Həmədan, Tarım və Şəbustərdə olması haqqında məlumat vermişdir. Şair İraq sultanının yanında qalmaq istəyini və vəzir Cəlaləddin Dərgəzinin onu bu istəkdən uzaqlaşdırmaq üçün məsləhətlər verdiyini “Töhfətül-İraqeyn”də bildirmişdir. Xaqani 1154-cü ildə Şirvana qayıtmışdır. Şirvana qayıtdıqdan sonra Xaqaninin Mənuçehrlə söhbətində hökmranlıqda ədaləti gözləməkdən və ölkədə qaranlıqları yox etməkdən bəhs etmişdir. Eyni zamanda Xaqanidə dövrünün tanınmış alim, ədib və şəxsiyyətləri ilə görüşmək həvəsi getdikcə çoxalırdı. Belə şəxsiyyətlərdən biri Xorasanda yaşayan Məhəmməd ibn Yəhya olmuşdur. Əslən Azərbaycandan olan Məhəmməd böyük filosof əl-Qəzalinin görkəmli tələbəsi kimi şöhrət qazanmışdı. Lakin şair onunla görüşə bilməmişdir. Çünki alim Xorasanda baş verən oğuz hadisələrinə rəğbət bəslədiyi üçün öldürülmüşdür. Xaqani onun ölümünə farsca və ərəbcə qəsidələr ifhaf etmişdir.

Şairin fikir yaxınlarından biri Dərbənddə yaşayan Nəcməddin Əhməd Simgər idi. Şeirlərindən aydın olur ki, Xaqani Dərbənddə onun qonağı olmuş və onunla fikir bölgüsü aparmışdır. Simgərə ünvanladığı qəsidədə Şirvanda ona qarşı duranlardan və çirkin əməl sahiblərindən uzaqlaşmaq istəyini bildirir.

---

¹ Xaqani. Divan. Tehran, 1338 h.ş., s.50

1156-cı ildə Xaqani Məkkə ziyarətinə yola düşür. Həmədan-Bağdad yolu ilə gedən şair Kəbə ziyarətindən sonra Bağdadda qalmış və müxtəlif görüşlər keçirmişdir. Yaxşı münasibətdə olduğu Atabəy vəziri Cəmaləddin Mosuli onu Abbasi xəlifəsi Muqtəfi bilah ilə görüşdürmüşdür. Xəlifə şairə dəbirlik vəzifəsini təklif etmiş, lakin Xaqani bu təklifə razılıq verməmişdir. Ümumiyyətlə, İraqda və Bağdadda yaxşı qarşılandığına baxmayaraq Şirvan üçün darıxdığını bildirir. Bağdaddan Kufəyə, oradan Məkkəyə, Mədinəyə və Şama gedən Xaqani yolunu Mosula salır və bir daha Cəmaləddin Mosulu ilə görüşür. Şair yolboyu təəssüratları, görüşdüyü və tanış olduğu şəxslərə münasibəti, onların ədəbi və elmi səviyyələri haqqında “Töhfətül-İraqeyn” əsərində və ayrıca qəsidələrdə fikirlərini bildirmişdir. Bağdadın zənginliklərini seyr edən şair oradakı ziddiyyət və yoxsulluqlara da biganə qalmamışdır. Xaqani tanış olduğu alimlərin məsləhətlərini və əsərlərini dəyərləndirir, sənətdə yeniliklərə maraq göstərirdi. Belə insanlardan Əbu Nəsr Yusif Dəməşqi, Fəxrəddin Əbulhəsən Məhəmmədi, İmam Rəziyəddin Xarinin adı onun əsərlərində hörmətlə xatırlanır. Şair olduğu şəhərlərdəki tarixi abidələri və müqəddəslərin məzarlarını ziyarət etməyə çalışmışdır.

Xaqani Şamaxıya qayıtdıqdan sonra əvvəlkindən daha artıq ziddiyyətlə üzləşdi. O görürdü ki, sarayda düşüncə sərbəstliyi yoxdur, özünün hər addımı izlənilir və insanlarla görüşməkdə azad deyildir. Xaqaninin yeni səpgili əsərlərinə maraq İraqda, Xorasanda, Dərbənddə artmaqda idi. Daha da yetkinləşən və uzaq-yaxın ölkələrdə əlaqələri genişlənən şairə qarşı Şamaxıda həsəd və paxıllıq göstərənlərin sayı da artırdı. Artıq Mənuçehrin şairə soyuq yanaşması daha da dərinləşmiş¹ və 1157-ci ildə Xaqani həbs edilmişdir. Şabranda dustaq edilən Xaqani bu dövrdə “həbsiyyə” şeirlərini qələmə almışdır. Bu şeirlərdə və “Töhfətül-İraqeyn”də müəllif həbs olunmasının səbəbini məharətli ümumiləşdirmə və bədii bir örtüklə vermişdir.² Xaqani həbsə düşməsində günahkar olmadığını “Sövgəndnamə” (“Andnamə”) əsərində də bildirmişdir. Həbsdən sonra Mənuçehr şairi saraya dəvət etmək istəmişdir. Lakin həbsxana əzablarını görmüş Xaqani saraydan uzaqlaşmışdı. 1158-ci ilin sonlarında və 1159-cu ildə şair səfərlərdə olmuş, Təbriz, Həmədan, Qəz-

¹ Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn. Tehran, 1333, s.213

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c., Bakı, Elm, 2007, s.431

vin, Dərbənd və Gəncəyə getmişdir. Dərbənd hakimi Seyfəddin Arslan Muzəffər onu yaxşı qarşılamiş və şairə hədiyyələr vermişdir.

Xaqaninin Gəncədə olması şeirlərində verdiyi məlumatlardan və bədii təsvirlərdən aydın olur. Şair Kür çayında tikilən Baqilani bəndi və Gəncədə baş vermiş zəlzələni xatırladır. O, Gəncədə xəstələndiyini də bildirir. Şirvanşah Mənuçəhr Xaqaninin Şamaxıya gəlməsini istəyir. Gəncə səfəri haqqında məlumatlar Nəsirəddin İbrahimə, Şəmsəddin Təbibə və İbrahim Bakuviyə yazdığı məktublarda verilmişdir. Şamaxıdan Bərdəyə köçürülmüş əmisi oğlu Vəhi-dəddinin görüşünə gələn Xaqani əmisi oğlu ilə birlikdə Baqilani bəndinin açılışında olan Mənuçəhrin hüsurunda mədhiyyə oxumuş, xaqanın onu həbsdən azad etməsi və qayğı göstərməsindən razı qaldığını bildirmişdir. Şirvana qayıtdıqdan sonra Mənuçəhrlə Xaqani arasında münasibətlər yaxşı olmuşdur, lakin şairi istəməyənlər onun əleyhinə işlərini davam etdirmişlər. Bu dövrdə Şirvanşahlar sarayında gərgin vəziyyət hökm sürürdü.

1163-cü ildə Mənuçəhrin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Axsitanın çağında şairin həyat və yaradıcılığının ikinci dövrü başlanır. Qəsidə və məktublarından məlum olur ki, Xaqani gənc şirvanşahı ədalətli idarəetməyə dəvət etmişdir.¹ Şairin əleyhdarları Axsitanla onun arasını gərginləşdirməyə nail ola bilmiş və nəticədə Xaqani həbs edilmişdir. Şairin dostları Bağır Ömər Zəkani, ordu başçısı Hüsəməddin, Diyarbəkrli İzzəddin Əmirin köməyi və təsirlə üç aydan sonra həbsxanadan çıxarılmışdır.² Şair, yenə də səfər arzusunda olmuş, Gəncə və Dərbəndə getmək istəmişdir. Xaqaninin nüfuzunu nəzərə alan Axsitan onu İraqa, Həmədana göndərmişdir. Məqsəd Səlcuqilərlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq idi. Şair bu tapşırığın öhdəsindən gələrək dövlət münasibətlərini yoluna qoya bilmişdir. Bu kimi əhəmiyyətli tapşırığı yerinə yetirən Xaqani yazılarında ədalətli idarəetmənin gərəклиyindən bəhs edir, fikirlərini bəzən açıq, bəzən bədii sözlər biçimində verirdi.

Şairin həyatının ikinci dövründə Şirvanın ədəbi-mədəni həyatının dirçəlişi başlanır. Bədii əsərlərdə humanist fikirlərin təqdimi, yeni bədii üslubun tətbiqi Azərbaycan poeziya məktəbinin cizgiləri kimi özünü göstərirdi. Axsitanın hakimiyyəti dövründə bu keyfiy-

¹ Xaqani Şirvani. Divan. Tehran. 1336 h., s.880

² Xaqani Şirvani. Divan, Tehran. 1338 h., s.925

yətlərin yaranması Xaqani-hökmdar münasibətlərinin yaxşılığa doğru getməsinə təsir edə bilirdi. Q. Kəndli-Herisçinin müşahidəsinə görə, bununla yanaşı, şairin əsərlərində şəxsiyyət azadlığından, sarayda mənəvi sıxıntı hiss etməsindən və ordakı kütbeyin əyanlardan bəhs etməsi Axsitanın ona qarşı soyuqluğunu artırırdı.¹ İş o yerə çatdı ki, xaqan şairə verilmiş mülkü geri aldı. Başqa bir tərəfdən Xaqaninin ailəsində dalbadal itki – ölüm hadisələri baş verdi. 1175-ci ildə 20 yaşlı gənc oğlu, daha sonra körpə qızı və istəkli arvadının ölümü onun üçün ağır zərbə oldu. Geniş düşüncə sahiblərinə məxsus yanaşmanı üstün tutan şair belə gərgin və kədərli anlarda mütəfəkkirlərin, alimlərin və işıqlı ağıl sahiblərinin yanında olmağa ehtiyac hiss edir, yenə səfərə çıxmaq istəyir. Bu dövrdə Eldəgizlər dövlətinin qüdrəti və nüfuzu artmaqda idi. Xaqani Atabəy Eldəgizin sarayına yaxınlaşmağa başlayır. Atabəy Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslana həsr etdiyi mədhiyyələrdə onlara yaxın insanlar kimi müraciət edir. Tədqiqatçılar Xaqani və Qızıl Arslan arasındakı əlaqələri bir-birinə qayğı göstərən dostların əlaqəsi kimi təqdim edirlər.²

1175-ci ildə Xaqani ikinci dəfə Məkkə ziyarətinə getməyi qərara alır. Yolu Bağdad, Mədain, Mosul, Diyarbəkr və Təbrizdən keçir. Bağdadda xəlifə əl-Mustədi billahın qəbulunda olur.

Bu səfərdə şair Təbrizi son mənzil kimi seçmiş və orada qalmağa qərarlaşmışdı. Şirvanşah Axsitan onun tezliklə Şamaxıya gəlməsini buyursa da, şair bu dəvəti qəbul etməmiş və ömrünün axırına kimi Təbrizdə yaşamışdır. Həmin dövrdə Təbriz Eldəgizlərə tabe idi. Təbrizdə qələmə aldığı qəsidələrində və məktublarında şair Şirvanşahlar sarayında keçirdiyi günləri dəyərsiz hesab etmiş, “padşahların dərğahından uzaq olduğunu” bildirmiş, “yetkin düşüncələrilə özünü aslana” bənzətmişdir.³ Şübhəsiz, Şirvandakı ədəbi həyat onu həmişə maraqlandırmış və şair Şirvanın görkəmli adamları ilə əlaqəni üznməmişdir. O, sarayla müxalifətdə olan məlikuş-süəra Kəfiyəddin Yusif Şirvanlı ilə məktublaşmış, fikir bölgüsü aparmışdır. Maraqlıdır ki, Kəfiyəddinin aqibəti də Xaqani kimi olmuş, o da həbs edilmişdir.

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.361, 374, 375, 378

² Bədiuzaman Foruzənfər. Soxən və soxənvəran, Tehran, 1350 h., s.439

³ Xaqani Şirvani. Divan. Tehran, 1338 h., s.338, 340

Xaqani həyatının üçüncü dövründə də səfərlərdə olmuş, Azərbaycan şəhərlərini ziyarət etmişdir. Konya, Ərciş, Diyarbəkır, Rey, Əxlat, Muş və başqa yerlərə getməsi əsərlərindən məlum olur. Xaqani Xorasana getmək arzusuna bu illərdə də çatı bilməmişdir. Daha çox gəzmək və görmək istəyini Azərbaycan mahalları və şəhərləri çəvrəsində həyata keçirə bilmişdir. Marağa, Zəncan, Qəzvin, Həmədan, Mərənd, Xoy, Üsni, Urmi, Ruindej şairin dəfələri olduğu yerlərdir.

Bir sıra görkəmli Azərbaycan alimi Xaqaninin yanına gəlmiş, onunla görüşmüş və yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır. Filosof Qütbəddin Əbhəri şairlə məktublaşmış, Eynəddin Zəncani və Ruknəddin Xoylu onun görüşündə olmuşdur.

Eldəgizlər dövlətinin görkəmli xadimlərindən biri ədib Xacə İmad Xoylu Xaqaniyə qayğı göstərən şəxs olmuşdur. Həyatının Təbriz dövründə şair Cəmaləddin İsfahani, Cəlaləddin Xari, Əsirəddin Əxsikəti, Mücirəddin Beyləqani, Zəhirəddin Fəryabi ilə dostluq əlaqələrini davam etdirmişdir.

Xaqani 1199-cu ildə (595 h.) vəfat etmiş və Təbrizdə “Məqbərətuş-şüəra” (“Şairlər qəbiristanlığı”) qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Xaqani vəfat etdikdə gənc İlyas Nizami Gəncəvi 18-19 yaşlarında idi. XII yüzillikdə Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında baş verən intibahda böyük Xaqaninin daha böyük davamçısı Nizaminin şairin ölümünə yazdığı mərsiyədə oxuyuruq:

“Çox deyirdim ki, Xaqani mənə mərsiyə desin, fəqət Xaqaniyə mərsiyə deyən mən oldum”.¹

Xaqani çətin həyat yolu keçsə də, Azərbaycan poeziya məktəbinin təşəkkülündə böyük rol oynamış və bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində parlaq bir səhifə açmışdır.

---

¹ Zəbihulla Səfa. İranda ədəbiyyat tarixi, II c., (fars dilində)Tehran, 1335, s.146

XAQANI ŞİRVANININ QƏSİDƏLƏRİ

Təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün Şərqi, eləcə də dünya bədii söz xəzinəsinin sönməz ulduzu, böyük mütəfəkkir şair Əfzələddin Xaqani Şirvanidən, onun zəngin yaradıcılığından söhbət açdıqda, 17 min beytdən artıq irsini özündə ehtiva edən divanına nəzər saldıqda, ilk öncə bu düha sahibinin qəsidələri diqqəti cəlb edir. Dahi şairimizin qəsidə yaradıcılığında yaratdığı, sözün sehirli qatlarına nüfuzu sayəsində ərsəyə gətirdiyi bu şah əsərlər özündən sonra bir çox şairlərin ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Şairlər onun kimi əsər yaratmaq istəmiş, ona nəzirə yazmaqla fəxr etmişlər. Xaqani Şirvani yaradıcılığı hələ şairin sağlığından şeir, sənət bahadirlərinin diqqətini cəlb etmiş, onunla müşairəyə girişmiş, əsərlərinə təzmin və nəzirələr yazmışlar. Xaqani əsərlərinə nəzirə yazan onlarla şair onun yaradıcılıq zirvəsinə çata bilməsələr də, dahi şairin şagirdi olmaq şərəfinə yüksəlmişlər.

Xaqani Şirvaninin divanına daxil olan qəsidələrin sayı 130, beytlərin sayı 11369-dur. Mövzu əlvanlığı, düşüncə dərinliyi, bədii ifadə tərzilə, sözə həssas münasibət baxımından, özündən əvvəl deyilməmiş, pərdələnmiş, bu baxımdan da ilk oxunuşda o qədər də anlaşılmayan, lakin şairin təxəyyülünün ecazına vardığından sonra insanı heyratə gətirən şeirlər böyük şairimizin erudisiyasının, zəkasının, ensiklopedik biliyinin göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. Xaqaninin qələmə aldığı qəsidələr dövrünün adətinə görə, ayrı-ayrı hökmdarlara, onların ailə üzvlərinə, məşhur alimlərə, filosoflara, məmurlara, şairin özünə və yaxın ətrafına ünvanlanmışdır. Xaqaninin həyatına dair məlumatların əsas mənbəyi də qəsidələrdir. Professor Qafar Kəndli-Herisçi Xaqani Şirvaninin bioqrafiyasını öyrənərkən qəsidələrdə əksini tapmış faktoloji materiala söykənərək, belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, "Xaqani şeiriyyəti dövrünün, zamanəsinin aynasıdır. Şairi hər şeydən qabaq əsərlərindən öyrənməli, başqa qaynaqlardan, çağdaşlarının şeirlərindən yardımçı yazılar kimi istifadə edilməlidir".¹

Qafar Kəndli-Herisçi Xaqani divanındakı şeirlərə, xüsusilə, şairin qəsidələrinə, məktublarına və "Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisinə əsasən, onun həyatını üç dövrə ayırır. Xaqani qəsidələrindəki av-

---

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mütəbətti). Bakı, Elm, 1988, s.5

tobioqrafik cizgilərin təhlilindən doğan məlumatlar şairin yeni obrazını göz önündə canlandırır. Bu məlumatlar şairi əhatə edən mühit haqqında da geniş təsəvvür əldə etmək üçün imkan yaradır.¹

Şairin divanındakı fəxriyyə qəsidələrdə şeir yazmağa kiçik yaşlarından meyil göstərdiyi, lakin atası Əlinin onu özü kimi dülgər görmək istədiyi dönə-dönə qeyd olunmuşdur. Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” məsnəvisində əmisi haqqında yazdıqlarından məlum olur ki, o, qardaşı oğlunun istedadına, elmə, sənətə olan coşqun həvəsinə qiymət vermişdir. Şairin qəsidələrindən aydın olur ki, XI əsrin sonlarında bütün Orta Şərqdə sənətkarlığı ilə şöhrətlənən Sənai Qəznəvinin poeziyası, xüsusilə “Hədiqətül-həqayiq” adlı fəlsəfi-didaktik əsərinin təsiri altında ilk yaradıcılığında Həqayiqi təxəllüsünü qəbul etmişdir. Əfzələddin Xaqani öz əsərlərini təkcə maddi mənfəət üçün dövrün hakimlərinə təqdim etmədi. O, bir tərəfdən ad qazanmaq, hünər göstərmək, digər tərəfdən isə əsərlərinin qorunub saxlanması xatirinə mədhiyyə ənənəsini inkişaf etdirmişdir. Şairin aşağıdakı misraları da bunu təsdiq edir:

مادحی ام، گاه سخن بی نظیر   در طلب نام، نه در بند نان.
طمع نبینی به بر طبع من   پیل که بیند به سر نردبان²

Söz məclisində misilsiz mədh deyənəm, ad-san tələbi ilə, çörəyə əsir olan deyiləm. Mənim təbimin qarşısında tamah görməzsən. Kim fili nərdivanın başında görüb?

Xaqani Şirvani qəsidələrində sənətkarın özünüdərk problemi qabarıq nəzərə çarpır. Dahi şairin mədhiyyələrində demokratik ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan şəxsiyyətlə mühitin ziddiyyəti ana xətt kimi çıxış edir, sənətkar öz nəfsini, mənliyini dərk edərək cəmiyyətdəki mövqeyini və sözünün qüdrətini uca tutur. Şair “zülmkar dövrandə vəfa görmədiyini”, “çörəkdən ötrü nakəslərin qapısında qulluqdan əl çəkdiyini”, “tamahkar olmadığını”, “zər əhlinin qarşısında dəvə tək əyilmədiyini”, nəhayət, şeirinin “elmə söykəndiyini” təkrar-təkrar qeyd edir.

Ölçü və qafiyə sistemi sabit olan qəsidə orta əsrlərə aid yazılmış ədəbiyyatşünaslıq kitablarında “təntənəli, dəbdəbəli” janr kimi səciyyələnirsə də, qeyd etmək lazımdır ki, onlarda lirik-epik məz-

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.7

² دیوان خاقانی شروانی، جلد اول. چاهه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۴۵۴

mun vəhdət halında çıxış edir. Xaqani qəsidələrində lirik-epik məzmunla yanaşı, şair təfəkküründən doğan ideallaşdırma ilə də rastlaşırıq. Məlumdur ki, orta yüzilliklərdə ideallaşdırma bədii ümumiləşmənin növlərindən biri kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Şairlər təsvir etdikləri hökmdarın obrazını özlərinin görmək istədikləri keyfiyyətlərlə zənginləşdirmiş, öz təsəvvürlərini həyatı reallıq kimi təqdim etmişlər. D.S.Lixaçyovun qeyd etdiyi kimi, “sənətkarlar dövrünün hakim təbəqəsini ideal, xeyirxah insan, ağıllı görmək istədiklərindən, bu keyfiyyətləri onların xarakterinin təqdimində verirtilər.”¹

Xaqaninin:

ز عدل شاه که زد پنج نوبه در آفاق
چهار طبع مخالف شدند جفت وفاق
رسید وقت که پیک امان، ز حضرت او
رساند آیت رحمت به انفس و آفاق...
به شکر آنکه جهان را خدایگان ملکی است
که نایب است به ملکت ز قاسم الارزاق²

Şahın ədaləti beş növbə təblihi çaldı. Dörd təb müxalif oldu, birləşərək qaldı.

O vaxt yetişib ki, zaman qasidi onun hüsurundan aləmə “nə xoş olub dövrən”..., “Şükür, bu dünyada böyük bir şah var, ruzi çatdıran Allah onu özünə vəkil edib”, - desin - beytləri ilə başlayan qəsidəsi yuxarıdakı fikri bir daha təsdiqləyir.

Xaqani qəsidələrinin mövzusu müxtəlifdir. Şairin divanını araşdırdıqca, böyük mütəfəkkirin bilik dairəsinin, erudisiyasının heyranı olmamaq mümkün deyil. Əlbəttə, ön sırada şairin elmi-fəlsəfi dünyagörüşlərini əks etdirən qəsidələr durur. İslam dininə dərinlikdən bələd olan şairin fəlsəfi görüşləri də məhz, Quran, oradakı surə və ayələrdən doğan fikirlərlə səsləşir, dövrünün müxtəlif təfsir kitablarına, fiqh, ilahiyyata aid digər müfəssəl əsərlərinə vaqif olmağı da görünməkdədir.

Dahi sənətkarın divanında ilk qəsidə “Tövhid, moizə və sənuncu peyğəmbərin mədhində” adlanır. İkimətləli, 33 beytdən ibar-

¹ Д.С.Лихачёв. Человек в литературе Древней Руси. Москва-Ленинград, 1958, с.137

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص ۳۲۳.

rət qəsidədə şair, insanları üzdəki riyakarlıq pərdəsini kənara qoyaraq cəmiyyətin sırasına qoşulmağa səsləyir. Onu qəlb mülkünü pisliklərdən təmizləməyə çağıraraq, təmiz ürəklə oranın padşahı olması tövsiyə edir. Xaqaninin fikrincə, aşıq pərvanənin odda yanmasına bənzəyir, əvvəli yaxınlıq, ortası yanmaq, sonu fənadır. O, zahirdə bir cür, batində başqa cür olanları nəzərdə tutaraq “sən ayna kimi bir cür danışmağınla öyünmə, diqqətlə baxsan, aynanın da dərinliyində qaralıq vardır. Dilin od kimi olsa, o dil qaralar, çünki çırağın da dili (fitili) od saçarkən qaralır. Dəyirman daşı kimi öz ətrafına fırlan”. Bu beyt də oxucunu təkəbbürdən uzaq olmağa, özünü öyməməyə səsləyir. Növbəti beytdə “həyatda qalmaq üçün, doğru yolda olmağı tövsiyə edir, ətəyi yer üzündən çəkməyə, qəbiristanlığın da həmin səthdə olmasına işarə edir. Bütün vücudunla Tək Allaha bağlanmağın, islam peyğəmbərinin (s.ə.s.) yolu ilə getməyin vacibliyini göstərir. Səkkiz behişt, göyün yeddi qatı, altı cəhət, beş duyğu üzvü, dörd sütun, üç ruh, iki dünya, bir Allaha sığınmağın cəfalardan arınmaq üçün vasitə” olduğunu vurğulayır. (Burada rəqəmlərin sayının səkkizdən vahidədək azalma ardıcılığı ilə sadələnməsi də diqqəti cəlb edir və sakral düşüncəyə əsaslanır). Qəsidənin ikinci mətləsi, öz vəziyyətindən, zamanəsindən şikayət motivləri ilə diqqəti cəlb edir. Özünü “zəmanəsinin Hüseyni, nəhlərin onun Yəzidi və Şümrü olduğunu, həyatının başdan-başa Aşura, Şirvanın isə Kərbəla olduğunu təlmihlə xatırladır. Şair, bu qəsidənin başlanğıcında istiarədən istifadə edərək məşhur Kərbəla hadisələrinin öz dövründə baş verənlər ilə eyniyyət təşkil etdiyinə diqqəti yönəldir. Beytül-müqəddəsi xatırlayan şair yazır:

سر بنه؛ کاینجا سری را صد سر آید در عوض
 بل، که بر سر، هر سری را صد کلاه آید عطا.
 هر چه جز نور السموات از خدایی عزل کن،
 گر تو را مشکات دل روشن شد از مصباح لا.
 چون رسیدی بر در لا، صدر آلا جوی؛ از آنک
 کعبه را هم دید باید، چون رسیدی در منا¹

Başını əyərək (yerə) qoy, burada bir başın əvəzinə yüz baş ucalar, başının üzərinə yüz papaq bəxşiş olaraq gələr.

دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چاهه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۹.

Sənin ürəyinin çırağı yoxluq nurundan işıqlandığı üçün, nuraşməvətdən (göylərin nurundan) başqa, Allahdan hər şey istə.

Yoxluq qapısına yetişdikdə, istisnanın zirvəsini axtar, çünki Minaya çatdıqda da Kəbəni görmək vacibdir - misraları ilə şair dünyaya malından əl çəkməyə, Allaha, onun buyurduğu kəlama sığınmağı üstün tutur. 65 beytlik qəsidənin sonrakı beytləri də həmin ideyanın təbliğinə yönəlmişdir.

Qəsidənin 24-cü beytində Xaqani Allaha qovuşmaq yolunda nəfsdən arınaraq mala, mülkə uymamağın vacibliyindən bəhs edir:

حق می کند ندا که : “به ما ره دراز نیست
از مال، لام بفکن و باقی شناس”^۱

Haqq səslənir: bizə tərəf yol uzaq deyil, mal (kəlməsindən) lam(l) ataraq “ma”-nı (bizi) tanı.

Xaqani Şirvani bu beytdə insanları nəfsdən arınmağa səsləyir, maldan əl çəkməyə, bunun üçün “mal” kəlməsindəki “lam” hərfini atmağa, bununla da birinci şəxsin cəmi şəxs əvəzliyini “ma”-nı almağı, (biz)-ə yetməyin mümkünlüyünü qələmə alır. Biz isə, beytin birinci misrasında qeyd olunduğu kimi, Allahın olduğu məqamdır. Hərflərin oyunundan mənalı, yeni ifadə vasitələri yaratmaq Xaqani şeirinin vüsətini artıran amillərdəndir. Beytdə işlənən “lam” zahirən hərfin adıdır, lakin onun məcazi anlamda “dərvişlərin paltarı” anlamını ifadə etdiyini, “mal” sözünü tərsinə oxuduqda “lam” alındığını, bədiyyat elmində bunun tam qələub bədii fiquru olduğunu da unutmamaq lazımdır. Növbəti 28-29-cu beytlər:

از کوی رهنان طبیعت ببر قدم
وز خوی رهروان طریقت طلب
وفا
بر پنج فرض عمر برافشان و دان که هست
شش روز آفرینش از این پنج با
نوا.^۲

Addımını təbiətin yolkəsənləri məhəlləsindən kəs, təriqət yolçularının təbiətinə uyğun vəfa tələbində ol.

Ömrünü fərz olan beş üzərinə həsr et, yaranışın altı günə olması bu beşin sədaları altında baş vermişdir.

^۱ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه ها و ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران ۱۳۷۵

^۲ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه ها و ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۳

Şair təbiətin yolkəsənləri dedikdə, insanın arzu və istəklərini nəzərdə tutur. O, arzuların ardınca getməməyi, maddi aləmə aludə olmamağı, dərvişlərin getdiyi təriqət yolunu seçməyi tövsiyə edir. “Fərz olan beş” gündəlik qılınmalı olan namazdır. Namaz qılıb ibadət etmək, şairin sözləri ilə desək, insan ömrünü yalnız ona həsr etməlidir. Çünki yaranış da altı gün ərzində bu beşin sədaları altında gerçəkləşmişdir. Yaranışın altı gündə həyata keçməsi Quranda da əksini tapmışdır (əl-Əraf-54; Səcdə-4). Qəsidənin 32-ci beytində deyilir:

هم قاف و لام رونق و هم کاف و نون به آن با و تا شکن که به تعریف او گرفت¹

Onun tərifinə əsasən "Ba" və "Ta" (büt sözünə işarədir - L.Ə.) qırıldı "Qaf" və "Lam", (qul - de!) rəvnəqləndi, "Kaf" və "Nun" (kon - ol!) qiymətə mindi.

Beyt Allahın “Ol!” deməsi ilə bütün canlı və cansız aləmin yaranması, bütərlərin qırılması nəticəsində islamın qələbəsinə işarədir. Hərflər simvolikasından istifadə edərək şair oxucunun diqqətini müqəddəs kitaba – Qurana yönəldir. Qəsidənin son on beyti Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) meracı haqqındadır.

Ümumiyyətlə, Xaqani divanının ilk beş qəsidəsi nətdən ibarətdir. Bu qəsidələrdə şairin ictimai-siyasi, fəlsəfi fikirləri yer almışdır.

Mübaligə ilə həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.) dövründə onu mədh edən, şair Həssan ibn Sabit (əsl adı Həssan ibn Sabit ibn Mudir əl-Xəzrəci) ilə özünü müqayisə edən şair fəxrlə ondan üstün olduğunu qələmə alır, nəsr sahəsində yüksək nailiyyətləri olan, xəlifə Harun-ər Rəşidin dövründə böyük ədib, natiq sayılan Suhban Vailin şairin bu sahədə ustalığını görərək özünü kölgədə hiss etdiyini qeyd edir.

Həm fəxriyyə qəsidələrində, həm də nət qəsidələrdə Xaqani Şirvani yaradıcılığındakı özünəqiymətin təzahürləri izlənilməkdədir. Bu əsərlərdə Xaqani yaradıcılığında ana xətt kimi özünü büruzə verən şairin fəlsəfi dünyagörüşü onu yetirən tarixi, ictimai-siyasi mühitlə səsleşir.

Şairin qəsidələrində ifadə olunmuş özünəqiymət, bəlkə də dövrünün üzdənirəq ziyalılarına, onun paxıllığını çəkən “sənət dostlarına” cavab vermək zərurətindən meydana gəlmişdir. Təsadüfi de-

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۱.

yildir ki, şairin obrazlı “mən”i ifadə olunan şeirlərin sərlövhələri də bu fikri təsdiqləyir: “Paxılları məzəmmət”, “Həsəd aparanlardan şikayət” və s. Xaqaninin fəxriyyələri istər onun həyatına, istərsə də yaradıcılıq aləminə daha yaxından nəzər yetirmək üçün maraq doğurur. Bu şeirlər araşdırıcılar tərəfindən heç də həmişə birmənalı qarşılanmamışdır. Müxtəlif illərdə, ayrı-ayrı tədqiqatçılar şairin fəxriyyələrinə əsasən onu “eqoistlikdə” suçlamışlar.¹

نیست اقلیم سخن را بهتر از من پادشا؛
در جهان ملک سخن را ندن مسلم شد مرا²

Söz aləmində məndən daha yaxşı padşah yoxdur, aləmdə söz mülkünü idarə etmək mənə həvalə olunmuşdur - mətləli şeiri “Özünü öymə və paxılların tənqidi” sərlövhəli qəsidəsindəndir. Şair fəxriyyə- qəsidənin növbəti beytlərində fikrini belə davam etdirir:

مریم بکر معانی را منم روح القدس
عالم ذکر معالی را منم فرمانروا
شه طغان عقل را نایب منم، نعم الوکیل
نو عروس فضل را صاحب منم، نعم الفتی!...
عقد نظامان سحر از من ستاند واسطه
قلب ضربان شعر، از من، پذیرد کیمیا³

Mən mənaların bakirə Məryəmi və Ruhülqüdsüyəm, mən ali-cənablıq aləminin hökmdarıyam.

Ağlın Toğan şahının naibi, vəkili mənəm, fəzilətin yeni gəlininin ləyaqətli sahibi mənəm.

Sehir boyunbağısı düzən şairlərə ipi verən mənəm, şeir zər-rablarının qəlbi məndən ilhamlanır.

Öz şairlik istedadının həqiqi qiymətini bilən şair, deyilməmiş, saf, yeni obrazlar aləminə malik olmasını, söz yaratmaq sənətini Həzrəti-Məryəmin bakirəliyinə bərabər tutur. Burada adı çəkilən Tuğan şah haqqında araşdırıcıların fikri yekdil deyildir. Əkrəm Cəfər və Məmmədağa Sultanova görə, “Tuğanşah Cənubi Azərbaycanın hökmdarı olan Atabəy Məhəmməd ibn Eldəgizdir. O, Cahan Pəhləvan (Tuğanşah) adı ilə məşhur olub, Azərbaycanda Səlcuqilər

¹ عبد الحسين زرينكوب. باكاروان حله، تهران، 1367

² ديوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵

³ ديوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۲

hakimiyyətinə son qoyaraq, hökuməti tamamilə öz əlinə almışdı. Xaqaninin burada “ağlın Tuğanşahı” deməsi də özünün şeirdə qüdrətli olduğuna işarədir” - fikrini irəli sürürlər.¹ Əliəkbər Dehxoda isə Toğanşahı Əfrasiyabın oğlu kimi təqdim edərək, görkəmli türk sərkərdəsi olduğunu yazır və Xaqaninin yuxarıda sitat kimi verdiyimiz misralarını nümunə göstərir.² Fikrimizcə, Ə. Dehxodanın fikri həqiqəti daha doğru əks etdirir. Çünki Xaqani lirikasına nəzər saldıqda özünü yüzilliklərin sınağından keçmiş şəxslərlə müqayisə etdiyinə şahidi oluruq. Həm də Cahan Pəhləvan haqqında səsləndirilən şücaəti XII yüzilliyin sonlarına aiddir. Bu zaman ahıl yaşlı şairin özünü təsdiqləməsinə ehtiyacı yox idi. O, artıq heç kimlə müqayisə olunmadan da poeziya aləminin danılmaz korifeyləri sırasında bərqərar olmuşdu.

Sözü yüksək qiymətləndirən şair, onun yaradıcısı kimi də fəxr edir. Qəsidələrindən birində Şirvanşah Axsitanın vaxtilə şairə hədiyyə kimi bağışladığı kəndi ondan geri alması təsvir olunur:

شاه را تاج ثنا دادم؛ نخواهم باز خواست
 شاه مرا نانی که داد؛ ار باز می خواهد رواست
 شاه تاج یک، دو کشور داشت؛ لیک از لفظ من
 تاجدار هفت کشور شد به تاجی کز ثناست
 شه مرانان دادو من جان دادمش: یعنی سخن
 نان او تخمبست فانی جان من گنج بقاست.³

Şaha sənə tacı bağışlamışam, geri almaq istəmirəm, şah isə mənə çörək vermişdir, rəvadır mı ki, geri alsın?!

Şah bir-iki ölkənin tacına malik idi, ancaq mənim sözümün sayəsində, sənə tacı ilə yeddi ölkənin padşahı oldu.

Şah mənə çörək verdi, mən isə ona canımı, yəni söz bağışladım. Onun verdiyi çörək içi boş (cücərməyən) toxumdur, mənim canımsa (sözüm) əbədi xəzinədir.

“Söz mülkünün hakimi” olan şair vaxtı ilə dövrünün hakiminə həsr etdiyi şeiri “sənə tacı” adlandırır. Öz qürurlu “mən”inə əsasən vaxtı ilə yazdığı şeirdən, öydüyü şəxsə münasibətindən peşiman da deyil. Lakin şahın ona bağışladığı mülkü ondan geri istəməsini,

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987, s.568

² دهخدا علی اکبر. لغتنامه، ج/ ۵، تهران ۱۳۶۷

³ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۹۸

mərdlik hesab etmir. Xaqaninin qəsidəsindən anlaşılır ki, söz şahlıq tacından da yüksəkdir. Şahlıq tacı bir-iki ölkədə tanınırsa, şairin şahın şəninə yazdığı şeir yeddi iqlimdə tanınır. Bu beyt Mir Cəlaləddin Kəzzazi tərəfindən belə izah edilmişdir: “Yeddi iqlim” ifadəsi kinayədir və bütün dünya ölkələrinə işarədir, “səna isə aşkar təşbihdir və taca bənzədilmişdir. Hər hansı bir ölkənin şahlıq taxtına malik olmaq”¹ anlamına gəlir.

Xaqaninin fəxriyyələri sırasında elələri də vardır ki, şairin söz yaratmaq qüdrəti qarşısında həməsrlərinin heyran qaldığını göstərir. “Özünü öymə və paxılları tənqid” sərlövhəli qəsidəsində həməsrlərinin onun əsərini oxuyaraq “nəhayət, bu fərzanənin adı nədir, bu sehr yaradanın ünvanı haradadır?” - sualları qarşısında qaldıqlarını fəxrlə qeyd edir.² Xaqaninin ona həsəd aparan qələm dostlarına cavabı budur: “qamışlıqda qamışlar eyni rəngdə olurlar, lakin bir qamışdan qənd hasil olur, digərindən həsir düzəldirlər”. Xaqani paxıllığını çəkən “dostları”nın, hətta onun şeirinin təxəllüsünü də öz adlarına çıxmağa səy göstərdiklərini gördükdə onlara belə cavab verir:

گوید: “این خاقانی دریا مثابت، خود منم”
خوانمش خاقانی، اما از میان افتاده قا³

Deyir: “Bu dərya gücünə malik Xaqani özüməm, onları Xaqani adlandırıram, ancaq (sözün) ortasından “qani” atsan.

Beytdə “Xaqani” və “xani” sözləri naqis cinas və təzad kimi işlənmişdir. “Xani” - gölməçə anlamına gəlir və o “dərya qüdrətinə malik” Xaqaninin qarşısında bir heç kimi görünür.

Nəfsə qalib gələrək mənəviyyatını uca tutmaq Xaqaninin lirik “mən”inin əsas keyfiyyətlərindəndir. Divanına daxil olan ilk qəsidənin mətlə beytində də biz şairin insanlıq fəlsəfəsi haqqında fikirləri ilə rastlaşırıq:

¹ دکتر میر جلال الدین کزازی. گزارش دشواریهای دیوان خاقانی، بیتهای و تعبیرهای پیچیده، واژه شناسی، نکته های ادبی و هنری، تهران ۱۳۸۰، ص. ۱۲۸

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چاهه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۳

³ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چاهه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۴

جوشن صورت برون کن، در صف مردان در آ
دل طلب، کز دار ملک دل، توان شد پادشا¹

*Üzdən zirehi at, mərdlər cərgəsinə gəl, ürəyinin tələbi ilə qəlb
mülkünün səltənətində padşah ola bilərsən.*

Şairin nəzərinə, insan olan şəxs üzdəki süni maskanı atmalı, hər bir pis adətdən arınmalıdır. O, ilk növbədə nəfsinə qalib gəlməyi bacarmalıdır. Bu fikri qəsidənin növbəti beytləri də təsdiqləyir. Xaqani dünyagörüşündəki arifanə çağırışlar onun lirik “mən”inin özünə qiymətinin təzahürləri kimi görünməkdədir.

Xaqaninin mübariz ruhu yaşadığı dövrün çərçivələrinə sığmır, özünü düşdüüyü mühitdən çıxarmaq üçün sanki ucadan “səslənir”:

کار من بالا نمی گیرد، در این شیب بلا
در مضیق حادثاتم بسته بند عنا...
من حسین وقت و نا اهلان یزید و شمر من
روزگارم جمله عاشورا و شروان کربلا²

Mənim işlərim bu bəla enişindən irəliləmir, əzab bağı ilə bağlanaraq həyat hadisələrinin əziyyətini çəkirəm.

Mən dövrəmin Hüseyni, nəhlər isə mənim Şümrüm və Yezidimdir. Rüzgarım tam Aşura, Şirvan isə Kərbəladır.

Şairin yaradıcılığında özünəqiyməti akad. Həmid Araslı belə səciyyələndirir: “Özünün şairlik qüdrətini gözəl dərk edən Xaqani dövrün hökmdarları tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmədiyini vüqarına sığışdıra bilməmiş, ona görə də təkcə fəxriyyələrində deyil, başqa şeirlərində də tez-tez şairlik hünərindən söhbət salmış, söz sənəti haqqında mülahizələr irəli sürərək, şeirlərinin mənə dərinliyi və fikir zənginliyi ilə seçildiyini qürurla bildirmişdir”.³

Xaqani möhtəşəm sarayların parlaqlığına, oradakı həyat tərzinə uyaraq keçirdiyi həyata qarşı da “üsyən qaldırır”. “Qənaət haqqında” yazdığı qəsidə də özünəqiymət motivləri ilə diqqəti cəlb edir:

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵ ص. ۸۸

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵ ص. ۱۰

³ H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1998, s.107

زین بیش آب روی نریزم برای نان
آتش دهم به روح طبیعی به جای نان¹
خون جگر خورم نخورم نان ناکسان
در خون جان شوم ، نشوم اشنای نان

Bundan artıq çörək üçün abrimi tökmədən, təbii ruhuma çörək yerinə odu (qida kimi) verərəm, nakəslərin çörəyini yemərəm.

Öz ciyərimin qanı ilə qidalanaram, qan içrə can versəm də, çörəyin "aşına" (həmdəmi) olmaram.

Bu beytlər şairin şəxsi qürurundan doğan yenilməzliyinin tərcümanı kimi diqqəti cəlb edir, onun əyilməzliyini, bir vaxtlar "ruzi əldə etmək" məqsədi ilə "nakəslərin" hesabına dolanaraq "çörək" qazandığını, lakin sonradan peşman olduğunu əks etdirir. Özünəqiymətin təzahürü kimi səslənən bu misralarda "itirilmiş" ləyaqətin dirçəltməyini də görmək mümkündür.

Şair başqa bir fəxriyyəsində özünü dünya şairləri sırasında "sehr yaradan", möcüzə göstərən adlandırır:

در سخن معجزه، صاحب قران	شاعر ساحر منم، اندر جهان
وز صحف من فضلا عشرخوان	از شجر من شعرا میوه چین
در خوی خونین شده دریا و کان ²	وز حسد لفظ گهرپاش من

Dünyada sehr yaradan şair mənəm, möcüzəli sözün xoş taleli ulduzu da mənəm.

Mənim ağacımdan şairlər meyvə dərir, mənim səhifələrimdən fəzillər on-on oxuyur.

Mənim gövhər səpən sözümün həsrətindən mədən və dənizlər qanlı tərə bürünmüşlər.

Xaqani öz qiymətini, şairlik istedadını, nadir söz sərraflı olduğunu dönə-dönə fəxriyyə qəsidələrində etiraf etmişdir. Şairin yaşadığı dövrdən doqquz yüz ilə yaxın zaman keçsə də, onun yanılmadığının şahidi olur, əsərlərindəki özünə qiymətin ifadəsi olan yarıdıcı "mən"inin "dünyaya, insana hikmət dərəsi, ibrət dərəsi"³ kimi anlayırıq.

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۴۲۲

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۴۵۳

³ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۴

Fəxriyyələrində iki qütb vardır: şairin özü və ona həsəd apar-
ranlar. İkinci qütb şairin zamanədən şikayət motivli qəsidələrində
daha qəliz “boyalarla” təsvir olunur.

Xaqaninin müxtəlif ölkə və şəhərlər haqqında olan təəssüratla-
rını ifadə edən qəsidələrini təhlilə cəlb edən Qafar Kəndli-Herisçi
şairin dünyagörüşünün formalaşmasında həmin məkanlarda
görüşdüyü şəxsiyyətlərin də rolunun olduğunu göstərir.¹ Xaqaninin
dünyagörüşünə onun Məkkə səfərlərinin də təsiri olmuşdur. Məkkə
səfərindən sonra böyük şair, dövrünün hakimi “Mənuçehrə bir mə-
sələni dönə-dönə çatdırmaqdadır: “Ümmul-xəbəisə çoxdan bəri ta-
laq verdiyindən, ona yenidən içki içmək fitvasını verməsin”.² Xaq-
ani, artıq Məkkə ziyarəti səbəbilə mey-işrət məclislərindən gen
gəzdini bəhanə gətirərək şahın yaxın adamlarından uzaqlaşır-
dı. Gəncədə olduğu zaman, III Mənuçehrin qasidi ona şahın “təcili ola-
raq Şirvana qayıtmasını əmr edən” məktubunu çatdırır. Şair, زعدل
"شاه که زد پنج نوبه در آفاق" – mətləli qəsidəsində “Mənuçehrin ədalət
və şücaətindən söz açaraq... ondan başqa kimsəni öymədiyini bildi-
rir. Şahdan uzaq düşdüyünə acımaqdadır. Çox güman ki, Xaqani bu
şeyi cavab məktubu ilə birlikdə Xaqane-əkbərə göndərmişdir”- fik-
ri ilə Qafar Kəndli “şairin bu qəsidəni Mənuçehrdən “Amannamə”
aldıqdan sonra” qələmə aldığı da vurğulayır.³

Xaqani Şirvaninin həbs olunduğu zaman məhbəsdə qələmə al-
dığı əsərlər məzmununa və şairin həyatının müəyyən dövrünün
tərcümanına çevrildiyinə görə çox əhəmiyyətlidir. Şairin yaşadığı
yüzildə Əbüləla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqaninin
də yaradıcılıqlarında yer tutan, onların zindanda keçirdikləri duy-
ğuları əks etdirən həbsiyyətlərin mövcudluğunu nəzərə alsaq, Xaq-
aninin necə mürəkkəb zamanda yaşadığını təsəvvür etmək çətin ol-
mur. Xaqani Şirvani yaradıcılığında həbsiyyə mövzusunda yazılmış
şeyrlərin sayının İran alımı Seyid Ziyaəddin Səccadi beş olduğunu
qeyd edir. Lakin şairin müxtəlif şəxslərə həsr etdiyi qəsidələrdə zin-
dan həyatının təsviri ilə bağlı 15 şeyri divanının səhifələri sırasında
yer almaqdadır. III Mənuçehrin vəziri Rəziəddin Əbunəsr Ni-

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqan Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s. 295, 297-298

² Yəni orada, s.303

³ Yəni orada, s.300

zamülmülkə həsr etdiyi qəsidədə şair həbsə alınmasının başlıca səbəbini belə göstərir:

که گفته بود : "فلان می گریزد" از پی آن
که شاه بشنود و باز دارم به عقاب
کجا گریزم؟ سوی عراق یا ازان؟
کجا روم، سوی آبخاز یا به باب الباب؟
به شام، یا به خراسان؟ به مصر یا توران؟
به روم یا حبشستان؟ به هند یا سقلاب¹

Kimsə demiş: "Filankəs qaçır" - ondan sonra şah (bunu) eşit-cək mənim pis hərəkətimin qarşısını almışdır.

Haraya qaçaram? İraqa, ya Arana tərəf? Haraya gedərəm? Abxaza, ya Dərbəndə?

Şama, yoxsa Xorasana? Ruma, yoxsa Həbəşistana? Hindistana, ya Səqlaba? (Səqlab – Slavyan ölkəsi)

Atılan bir böhtan ucbatından Xaqaninin şahın qəzəbinə düşər olması bu beytlərdə də öz ifadəsini tapmışdır. Şair adlarını çəkdiyi heç bir ölkəni Şirvana əvəz tutmadığını da nəzərə çatdırır. Həmin qəsidədə saysız müqəddəs varlıqlara and içərək suçunun olmamasını, onun günahsız olduğunu şaha çatdırmasını vəzir Rəziəddin Əbunəsr Nizamülmülkdən xahiş edir. 122 beytlik həmin qəsidənin 72-ci beytində şair örtülü şəkildə zindana salındığı ili də qeyd etmişdir:

ز بند شاه ندارم گله - معاذ الله
اگر چه آب مه من برد در مه آب²
*Şahın məni həbs etdirməsindən gileyim yoxdur, şükür Allaha
Hərçənd ki, mənim ayımın (üzümün - L.Ə.) suyunu Ab ayı apardı)*

Beytdə, şair “ab” ayında zindana salındığını xüsusilə vurğulayır. “Ab” ayının İran aylarından “aban” ayına (miladi 20/X - 21/X) uyğunluğunu göstərən Abbas Mahyar həmin hadisənin hicri 551-ci ildə baş verməsini də yazır. Fikrini dəqiqləşdirmək üçün şairin III Mənuçəhrin vəfatı münasibəti ilə yazdığı mərsiyənin aşağıdakı beytindən istifadə etmişdir:

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۸۰.

² دیوان خاقانی شروانی، جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۸۰.

ور در عذاب خشم تو دل زد تظلمی
بس بادش این عذاب دگر کز تو باز ماند¹

Sənin qəzəbinin əzabından ürək sızlayaraq şikayətləndi, bu əzab səndən (yadigar) olduğu üçün yerində qalsın.

İstər Abbas Mahyar, istərsə də Q. Kəndli-Hərişçi Xaqaninin iki dəfə həbsə alınması fikrini təsdiqləyirlər. Lakin bu məsələdə xaqanişünasların fikri yekdil deyildir. Q. Kəndli-Hərişçi yazır: “Bədiüzzəman Foruzanfər Xaqaninin Axsitan dövründə bir dəfə həbsə alındığını söyləyir. Mənuçəhr zamanında dustaq kəsilməsinə tərəddüdlə baxır”.² O, İran aliminin fikri ilə razılaşmayaraq, şairin həbsiyyələrinə əsasən, onun iki dəfə zindana salınmasına diqqəti yönəltmişdir. Alim göstərir ki, bu məsələdə “orta əsr qaynaq və müəlliflərinin, dövrümüzün xaqanişünaslarının şairin həbsə alınması ilə bağlı olan mülahizələri birtərəflidir. Xaqani birinci kərə Mənuçəhrin hakimiyyət illərində, ikinci kərə Mənuçəhrin ölümündən az sonra Axsitan tərəfindən həbsə alınmışdır. Xaqaninin Mənuçəhr hakimiyyətinin hansı ilində həbsə alındığını dəqiq müəyyənləşdirmək hələlik mümkün deyildir. Xaqaninin 552-ci ildə (1157/1158) Mənuçəhrin hakimiyyəti illərində ilk dəfə həbsə alındığına güclü bir əsas vardır”³ – fikrini irəli sürür və onu şairin “Töhfətül-İraqeyn” əsərindən nümunə gətirilən sitatlarla təsdiqləyir.⁴ Yuxarıda gördüyümüz kimi, şairin ilk dəfə həbs olunmasının tarixini İran alimi Abbas Mahyar hicri 551-ci il kimi məqbul sayır. A.Mahyar ilə Q. Kəndli-Hərişçinin şairin ilk dəfə həbs olunmasının tarixi barədə fikirlərində elə də böyük fərq yoxdur. İran alimi Abbas Mahyar Xaqaninin iki dəfə həbs olunmasını öz tədqiqatında belə əsaslandırmışdır: “Xaqaninin məktublarına və divan üzərində apardığım araşdırmalara görə belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, şair iki dəfə həbsdə olub. Birinci dəfə Xaqane-Əkbər Fəxrəddin Mənuçəhr bin Firidunun (vəfat tarixi hicri-qəməri 555-ci il), ikinci dəfə Cəlaləddin Axsitan bin Mənuçəhrin (hicri-qəməri 588-ci ilədək həyatda olan) dövründə. Birinci dəfə, şairin özünün də qeyd etdiyi kimi, saraydan qaçma ittihamı ilə həbs olunmuşdur”.⁵ Abbas Mahyar Xaqan-

¹ عباس ماهیار، مالک ملک سخن، شرح قصاید خاقانی. تهران، ۱۳۸۸، ص. ۲۴۹

² Q.Kəndli-Hərişçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s. 277

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

⁵ عباس ماهیار. مالک ملک سخن، شرح قصاید خاقانی. تهران، ۱۳۸۸، ص. ۲۴۹-۲۴۸

ninin həbsi ilə bağlı V.Minorskinin fikrinə də münasibət bildirir. Belə ki, V.Minorski “şairin Şabran qalasında deyil, ya Bakı, yaxud da Şamaxıda zindana salınması” qənaətində olmuşdur.¹ İran alimi Seyyid Ziyaəddin Səccadi Xaqaninin Mənuçehrin padşahlığı dövründə həbs olunmasına şübhə ilə yanaşaraq yazır: “...geniş araşdırmaya əsasən, Xaqaninin zindana salınması Axsitan bin Mənuçehrin dövründə, hicri-qəməri 569-cu ildə olmuşdur. Həmin il Xaqani həccə getmək məqsədi ilə Şirvandan çıxmış və Axsitan ona məktub yazaraq geri çağırmışdır. Öz növbəsində, o da şaha cavab məktubu yazmışdır”.² Seyyid Ziyaəddin Səccadi, şairin yeddi ay həbsdə olmasını qeyd etməklə yanaşı, fikrini onunla əsaslandırır ki, şair “Məsihiyyə” və ya “Tərsaiyyə” adlanan qəsidəsində “yaşının əlliyyə çatması”nı vurğulamışdır. O, şairin hicri-qəməri 520-ci ildə anadan olduğunu nəzərə alaraq, 50 ildən sonra, hicri-qəməri 569-570-ci illər arasında Mənuçehrin həyatda olmaması, oğlu Axsitanın ölkənin taxt-tacına sahib olması” faktına əsaslandığını yazır.³

Xaqaninin həbsiyyə şeirləri sırasında - صبح دم چون گلہ بنددآه دودآ - *Hər səhər qalxar göyə ah ilə əfqanım mənim* - misrası ilə başlayan 65 beytlik qəsidəsi şairin zindan həyatını təsvir etməklə yanaşı dövrün məhbuslara qarşı amansız rəftarının da tərcümanı kimi çıxış edir. Sanki şair fərdin naləsini ifadə edir, öz kədərini, çəkdiyi əzabları bəyan edir, lakin bu hayqırıtlarda ümumiləşmə vardır. Zindanda olan məhbusların vəziyyəti bu ahlarda əks olunmuşdur. Şairin zindanda keçirdiyi müddət ağır işgəncələrlə müşayiət olunmuşdur.

دست آهنگر مرا در مارضحاکی کشید
گنج افریدون چه سود اندر دل دانای من؟⁴

Mənim ağıllı qəlbimin Firidunun xəzinəsi olmağından nə fayda? Dəyirmançının əli məni Zöhhak ilanına çəkdi (bürüdü).

Xaqani bu beytdə insan zəkasının qiymətləndirilməməsindən, ziyahıların dəmir buxovla zəncirlənərək zindana salınmasından şikayətlənir.

¹ عباس ماهیار. مالک ملک سخن، شرح قصاید خاقانی. تهران، ۱۳۸۸، ص. ۲۴۹

² سید ضیاء الدین سجادی. شاعر صبح، پژوهشی در شعر خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۸۴، ص. ۱۳

³ سید ضیاء الدین سجادی. شاعر صبح، پژوهشی در شعر خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۸۴، ص. ۱۳

⁴ دیوان خاقانی شروانی، جلد اول جامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۴۷۶

Xaqani Şirvaninin “Həbsiyyə” silsiləsindən olan əsərləri sırasında “Tərsaiyyə” qəsidəsi tədqiqatçılar arasında geniş təhlil edilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Həmin şeirin Q. Kəndli-Herisçinin araşdırmasına qədər Rum qeysəri Andronik Komnenə ünvanlandığı ədəbiyyat tarixində özünə yer almışdır.¹ Bu məsələ bir çox tədqiqatçıların Xaqaniyə həsr etdikləri araşdırmalarda da təkrarlanmaqdadır.² Q.Kəndli-Herisçi yazır: “...qəsidədə Xaqaninin məmduhu Andronik deyil, Bağır Qumayn Zəkanıdır. Onun ölkəsi Şirvan və İraqa tabedir. Abxaziyaya da meyl göstərməkdədir. Şair məmduhuna: “Ey gövhərində Bəhramilər məmləkətinin mərzibanı sayılan, sənin astanan olmadan hər hansı bir ölkə üçün ürəyim yoxdur – getmək istəmirəm. Və ey gövhəri ilə, soyu ilə Davudilər padşahlığının pəhləvanı, sənin kiçiyin olmağa layiqəm ki, bədgövhər deyiləm – pis soyum yoxdur” – deyə müraciət edir. Bağır Qumayn dini etiqadca nəsturi olduğu əsərdən duyulmaqdadır. Bəlkə də, o nəsturi qıpçaqlardandır”.³ Abbas Mahyar da bu qəsidənin müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmasına diqqət yetirərək Q.Kəndli-Herisçi ilə həmfikir olduğunu bildirir.⁴ Abbas Mahyar, eyni zamanda, həmin qəsidənin şairin Axsitanın hakimiyyəti dövründə həbsdə olarkən yazdığını və bu məhbəs həyatının 7 ay müddətində davam etdiyini qeyd edir.⁵ Qəsidənin məzmununda təlmihlə bir çox xristian dini rəvayətlərinə işarələr olduğundan həmin əsər “Tərsaiyyə” adı almışdır. 90 beytlik qəsidənin ilk misrasından sonunadək İsa peyğəmbər, onun həyat hekayələrini özündə ehtiva edən dini əfsanə və rəvayətlərə müraciət edən şair məhbəs həyatını həmin olaylarla müqayisə etmişdir.

Xaqani Şirvaninin qəsidələri sırasında alleqorik səciyyəsi ilə seçilən “Məntiqüt-teyr” (“Quşların məntiqi”) əsəri xüsusilə fərqlidir. Şair dəfələrlə özünün “İsanüt-teyrə” (quşların dilinə) bələd olmasını məcazi ifadə ilə qeyd etmiş, poetik vüsətlə yaratdığı söz in-

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı, 1960, s.94

² مینورسکی ولادیمیر. شرح قصیدة ترساییه، ترجمه رسالة مینورسکی، دفتر 2، فرهنگ ایران، زمین 1332؛ Ю.Н.Марр, К.И.Чайкин. Хагани, Низами, Руставели. Тбилиси, 1966; О.Л.Вильчевский. Советское Востоковедение, Издательство Академии Наук СССР, 1957. № 4, с.63-76.

³ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.349-350; 550

⁴ عباس ماهیار. مالک ملک سخن، شرح قصاید خاقانی. تهران، ۱۳۸۸، ص. ۳۶۷

⁵ عباس ماهیار. مالک ملک سخن، شرح قصاید خاقانی. تهران، ۱۳۸۸، ص. ۲۴۹

cilərinin başqaları tərəfindən anlaşıqlı olmaması, şeirin yüksək bədii obrazlılıqla seçilməsini dilə gətirmişdir. İki mətəli, 66 beytlik qəsidədə səhər çağının açılması, küləyin ətrafa xoş ətir yayması, əlvan təbiətin təsviri və bu əsrarəngizliyin asimanla, səma cisimləri ilə uyarlığı şairin qələmi ilə rəssam tablosu kimi canlandırılır. Baharın ilk sabahının açılışı ilə yaz fəslinə məxsus çiçəklərin məclisində göyərçin, bülbül, qumru, sar, səlsəl, teyhu, tutuquşu, qırğı, bubbuquşu dilə gələrək mübahisə edir, hansı gülün, bitkinin daha cazibəli, faydalı olmasından söhbət açırdılar. Yekdil fikrə gələ bil-mədiklərindən ənqa quşunu özlərinə münəsf seçirlər. Ənqa quşu bülbülün seçimini daha üstün hesab edərək, qızılğüldə “peyğəmbərin tərini ətri” olduğu üçün ona üstünlük verir. Ənqa quşu Xaqaninin peyğəmbərin (s.ə.s) vəsfində mədhlər yazaraq öyməsini, bu qüdrətin şairə Allahın rəsulu tərəfindən bəxş olunmasına diqqəti yönəldir və uca yaradandan şairi şərq qüvvələrindən qorumağı diləyir.

Xaqani Şirvaninin həyatının müəyyən dövrünün təsviri mərsiyələrində ifadəsini tapmışdır. Şairin qələmə aldığı mərsiyə məzmunlu qəsidələri şərti olaraq, rəsmi və şəxsi kimi qruplaşdırmaq olar. Rəsmi mərsiyələrdə hökəmdarların, vəzifə sahiblərinin, onların yaxın adamlarının vəfatı münasibəti ilə yazılmış şeirlər nəzərdə tutulur. Şairin öz yaxınlarının matəmi ilə bağlı yazdığı mərsiyələr isə şəxsi xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, Xaqaninin çox təsirli mərsiyə yazmaq qabiliyyəti hələ yaşadığı dövrdə ustad şairlər tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Şairin bu istedadı həməsri Nizami Gəncəvinin də diqqətini cəlb etmiş, onun haqqında yazmışdır:

به دل بودم که: خاقانی دریا گوی من گردد
دریغا! ز آن که من گشتم دریغا گوی خاقانی¹

Ürəyimdə deyirdim ki, Xaqani mənim fəraqımda əfsus deyənəm olsun, əfsus, ondan ötrü ki, mən Xaqaniyə əfsus deyən oldum.

Şairin əzizlərinin matəmi münasibəti ilə yazdığı qəsidələrin hər birində şairin ağır kədərinin, acı göz yaşlarına qərqr olmasının şahidi oluruq. Əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osmanın matəmində yazdığı qəsidədən bir parçaya diqqət yetirək:

راه نفسم بسته شد از آه جگر تاب
کو همنفسی تا نفسی رانم از این باب...

دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. به کوشش استاد سعید نفیسی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۳۴۹. ^۱

بی همنفسی خوش نتوان زیست به گیتی
 بی دست شناور نتوان رست ز غرقاب
 امید وفا دارم که هیئات امروز
 در گوهر آدم بود این گوهر نایاب
 جز ناله کسی همدم من نیست ز مردم
 جز سایه کسی همره من نیست ز اصحاب...
 چون زال به طفلی شده ام پیر ز احداث
 ز آن است که رد کرده احرام و احباب
 کو آنکه ولی نعمت من بود عم من
 عم چه که پدر بود و خداوند به هر باب¹

Nəfəsim kəsilməmiş, ahım ciyərimi yandırmışdır. Dərdimi bölüşməyə həmnəfəsim də yoxdur.

Bu dünyada həmnəfəs olmadan yaşamaq mümkün deyil. Üzgüçünün əli olmasa, o bataqlıqdan xilas ola bilməz.

Ümid edirdim vəfadar taparam, əfsus ki, Adəm gövhəri (nəsl) içərisində bu, misilsiz bir gövhər idi.

Nələdən başqa kimsə mənə həmdəm deyil, Kölgədən savayı yol yoldaşım yoxdur.

Hadisələrin gedişindən uşaq ikən qoca oldum, bu səbəbdən dostlar sırasından atıldım.

Əmim mənim üçün nemət idi, hanı o? Əmi nədir, hər bir sahə-də ata idi, Allaha bərabər idi.

Xaqani divanında əmisinin vəfatı ilə bağlı yazdığı bir neçə mərsiyə vardır. Onların hər birində şairin qəlbini sonsuz kədərə bürüyən bir hüzn, nisgil olsa da, şairin dərddli günləri hələ qabaq-daymış. Oğlu Rəşidəddinin, az sonra arvadının, gözünü təzə dünyaya açan qızının, əmisi oğlunun ölümü şairin həssas qəlbində çox üzücü təəssürat buraxmışdır. Xaqaninin oğlu Rəşidəddinin vaxtsız vəfatı münasibətilə qələmə aldığı bir neçə mərsiyə divanına toplanmışdır. Onlardan birinə nəzər salaq:

در فراق تو از این سوخته تر باد پدر
 بی چراغ رخ تو تیره بصر باد پدر
 تا شریکان ترا بیش نبیند در راه
 از جهان بی تو فرو بسته نظر باد پدر
 بی زبان لغت آرای بتازی و دریت

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۸۴-۸۵.

گوش پر زیبق و چشم آمده در باد پدر
چشمه نور منا خاک چه مأ و یگه تست
که فدای سر خاک تو پدر باد پدر
تا تو چون مهر گیا زیر زمین داری جای
بر زمین همچو گیا پای سپر باد پدر¹

*Səndən ayrı bundan daha artıq yansın atan, üzünün çırağının
nuru olmadan atan odda yansın.*

*Atan yolda sənin dostlarını görməz olsun, bu cahanda
gözübağlı öz qəbrinə yollansın.*

*Sənın dəricə, ərəbcə danışığını dinləmədən atanın qulağına
civə tökülsün, gözü çıxsın.*

*Qəbrinin torpağı nur ilə Mina çeşməsidir, atan sənın qəbrinin
başı üzərində sənə qurban olsun.*

*Sən yerin altında mehri-giya bitkisi kimi özünə yer etmişən.
Atan torpaq üstündəki ot kimi tapdalansın.*

Xaqani Şirvaninin qəsidələri sırasında şairin fəlsəfi dünyagörüşünü əks etdirən “Şiniyyə” qəsidəsi Şərq ədəbiyyatı tarixində ən çox nəzirə yazılan əsərlərdəndir. Şeirdə böyük sənətkarın könlü ilə olan münasibəti qələmə alınmışdır. Xaqani ilk öncə könlünü müəllim məqamında təqdim edir, necə nəfsə qalib gəlməyi, onu əbədi olaraq torpağa gömməyi ondan öyrənir. Xaqani sonra yeni bir istiarəyə müraciət edir. Bir padşah onu öz süfrəsinə qonaq edir, şairlə yoxsulluq və dərvişlərin həyat tərzı haqqında söhbətə girişir, dünya malından əl çək-məyin yollarını müzakirə edirlər. Qəsidə aşağıdakı beytlərlə başlayır:

مرا دل پیر تعلیم است و من طفل زبان دانش
دم تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش
نه هر زانو دبستان است و هر دم لوح تسلیمش
نه هر دریا صدف دار است و هر نم قطر نیسارش
سر زانو دبستانی است چون کشتی نوح آن را
که طوفان جوش درد اوست، جودی گرد دامانش
خود آن کس را که روزی شد دبستان از سر زانو
نه تا کعیش بود جودی و نه تا ساق طوفانش
نه مرد این دبستان است هرگز جنبش دردی
به هر دم چار طوفان نیست در بنیاد ارکانش²

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۷۱۷

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چامه هاو ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۱۳

*Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistanı,
 O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı.
 Nə hər dizdən olar məktəb, nə hər şagird əzbər xan,
 Nə hər qətrə olar nisan, nə hər dərya sədəf kanı.
 Dizim üstü o məktəbdir ki, Nuh onda gəmi salmış,
 Gəhim - Cudi dağı, gözdən axan yaş isə tufanı.
 Bu cür insanlara Cudi dağı ancaq topuqdandır,
 Dizinə onların çıxmaz su, tufan tutsa dünyanı.¹*

Şairin nəzərinə, könlün ən ümdə vəzifəsi, təlim zamanı verdiyi ilk və əsas məsələ – hərisliyi, nəfsi söndürmək, sadə həyat tərzini seçməyi təlqin etməkdir. Belə olduqda, o. ruhunu dincəldə bilər. Qəsidədən daha bir neçə beytə diqqət yetirək:

همه تلقینش آیاتی که خاموشی است تأویلش
 همه تعلیمش اشکالی که نادانی است بر هانش
 مرا بر لوح خاموشی الف ، ب، ت نوشت اول
 که درد سر زبان است و خاموشی است در مانش
 نخست از من زبان بستد که طفل اندر نوآموزی
 چو نایش بی زبان باید نه چون بر بطن زبانانش
 چو ماندم بی زبان چون نای جان در من دمید از لب
 که تا چون نای سوی چشم رانم دم به فرمانش²

*Onun təlqininin şərh-i sükut ilə olar təvil,
 Bütün təlimi müşküldür, cəhalət isə bürhanı.
 Mənim öyrəndiyim ilk söz bu məktəbdə “sükut” oldu,
 Baladır dil başa, lakin sükuttur dərd dərmanı.
 Məni ilk dərstdə ustad dildən eylədi məhrum,
 O dilli Bərbətə dilsiz, neyin üstündür əfqanı.
 Qalarkən ney kimi dilsiz, dodaqdan can əta etdi,
 Dedi: – Neytək gözündən al nəfəs, – verdi bu fərmanı.³*

Bu beytlərdə Şərqin görkəmli şairi Sənai Qəznəvinin də təsiri görünməkdədir. İnsanın könlündəki arzuları onun dili ifadə edir. Nəfsi boğmaq üçün dilin bu arzularının susdurulmasını şair vacib sanmışdır. Qəsidənin növbəti beytlərində nəfsin ölməsi səbəbindən qəlbə nəfsin yeri bal ilə dolmuşdur. Şair bundan öncə nəfsini bar-

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 100

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول چاهه هاو ترکیبندھا، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۱۴

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 100-101

sız arıya bənzətməmişdir. Daha sonra, ölmüş nəfsi torpaqda dəfn etdiyini yazaraq qəbrin üzərində tikanın bitməsini alqışlamışdır. Onun fikrincə, *“tikan zahirdədir, batində isə gülüstandır”*. Dərvişlərin həyat tərzinə fikri yönəldən şair, onları şahdan da üstün hesab edir, onu Süleymana bərabər məqamda sayır. Şair İslam peyğəmbərini bütün dərvişlərin şahı kimi göstərir. *“Əhmədi-Mürsəl bütün dərvişlərin şahı olub və bu hökm Quranda sabitləşmişdir”* – fikrini irəli sürür. Dünyanın cah- calalından uzaq durmağı tövsiyə edən mütəfəkkir onlara uymaqla *“şeytanı şad etmə”*yin mümkünliyünü xatırladır. Qəsidənin sonrakı beytləri sona qədər yoxsulluğu, dərvişlərin həyat tərzini rəğbətlə tanıتماqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat tarixində nəzirə ənənəsi geniş yayılaraq məzmun, vəzn, qafiyə, bədii imkanları ilə orijinala tam səsleşən əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Orta çağlar ədəbiyyatında ustad bir sənətkarın əsərinə cavab yazmaq, nəzirə yazanın həmin şəxsə və əsərə dərin hörməti ilə bağlı olmuşdur. Burada nəzirə müəllifinin təsiri altına düşdüyü sənətkarla yarışmaq meylinin mövcudluğu da vurğulanmalıdır. Şərq ədəbiyyatında dahi şair Xaqanini özünə ustad seçən sənətkarların sayı yetərincədir. Onların əksəriyyəti qələmlərini qəsidə janrında sınaqaraq şairin ardıcılı olmuş, onun əsərlərinə cavab yazmışlar. Xaqani Şirvani yaradıcılığında qəsidə janrı öz yüksək zirvəsinə çatmışdır. Böyük ustadın yaratdığı qəsidələr özündən sonra gələn bütün şairləri heyran qoymuşdur. Qəsidələrinin hər bir beyti mürəkkəb poetik quruluşa söykənərək, deyim tərzinə, ruhuna, obrazlar sisteminə görə seçilmişdir. Ənənəvi poetik sistemdən başlanğıc götürən bu şeirlər Xaqaninin bədii söz süzğəcindən keçərək, məna və məzmunca orijinal, yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Xaqani kimi şeir yazmaq, ustad şairin əsərinə nəzirə həsr etmək, Şərqdə lirik seirdə ənənə halı alaraq, bu böyük sənətkarın söz sənətinin davamçılarını ətrafında toplayan bir məktəbin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Xaqani əsərlərinə nəzirə yazan hər bir sənətkar onun fəth etdiyi uralığa can atsalar da, təvazökarlıqla ustadlarını bu zirvənin fəvqündə qiymətləndirmiş, onun şagirdi olmağı, açdığı poeziya cığırının yolçusu kimi fəaliyyət göstərməyi özləri üçün iftixar duyğusu sanmış, əsərlərində bu faktı döənə-döənə vurğulamışlar. Şairin yuxarıda haqqında söhbət açdığımız əsəri ədəbiyyat aləmində *“Qəsideyi-Şiniyyə”* adı ilə məşhurlaşmışdır. Xaqaniyə qədər yüzrlərlə *“şiniyyə”* qəsidələr yazılmışdır, la-

kin dahi şairin əsəri yarandıqdan sonra elə bir şöhrət qazanmışdır ki, əsrlərlə şairlər həmin qəsidəyə nəzirə yazmağı özlərinə şərəf bilmişlər. Bu şeirə nəzirə yazan müəlliflər sırasında Əmir Xosrov Dəhləvi “Meratüs-səfa” qəsidəsi ilə, Əbdürrəhman Cami “Cəlair-ruh” adlı əsəri ilə, Nizami Astrabadi “Minhacül-hüda”, Məhəmməd Füzuli “Ənisül-qəlb”, Ürfi Şirazi “Ümmanül-Cəvahir”, Misali İbrahimi “Ayineye gitinoma”, Mirzadə Eşqi “Həbsiyyə”, Məmməd Mübariz “Be xəlqə bəradərə tacik” adlı şeirlə və b. çıxış etmişlər. Bu müəlliflər arasında ilk nəzirə yazan hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi olmuşdur. Onun Nizami “Xəmsə”sinə də birinci cavab verməsini nəzərə alsaq, Azərbaycan ədəbi məktəbinin təsiri xüsusi vurğulanmalıdır.

Xaqani Şirvaninin “Şiniyyə” qəsidəsi müxtəlif dövrlərdə tədqiqat obyekti olmuşdur. Azərbaycan alimi Məmmədəğa Sultanov hələ 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi “Xaqani Şirvani” adlı monoqrafiyasında bu şeirə 38 nəzirənin yazıldığını göstərir və onların sırasında Əbülqasım Əmri Şirazinin “Ənvarol-uyun” qəsidəsini də xüsusi vurğulayır. Təəssüf ki, həmin müəllifin əsərlərinin izinə düşə bilmədik. Məmmədəğa Sultanovun yazdığına görə, Əbülqasım Əmri Şirazi Xaqaninin adıçəkilən şeirinin təsiri ilə qələmə aldığı “Şiniyyə”də özündən öncə bu şeirə cavab yazan şairlərin adını sadalamış və onların cərgəsində Nizami Gəncəvinin də olduğunu göstərmişdir.¹ Bu məlumat çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, bunu aşkarlamaq nə M. Sultanova, nə də bizə nəsib olmuşdur. “Şiniyyə”yə çoxlu sayda nəzirənin yazılmasına baxmayaraq, hələ Məhəmməd Füzulinin “Ənisül-qəlb”ində qeyd etdiyi kimi, onlardan dördü öz poetikliyi və məzmunu ilə bir-birinə yaxındır. Füzuli fikrini belə əsaslandırır:

نه من تنها شدم بانی این خانه کز اول بود
اساس از کاملان هند و شروان و خراسانش
سه رکن از خانه بود از خسرو و خاقانی و جامی
من از بغداد کردم سعی در تکمیل ارکانش...
ز هر علمی دلم را بهره ده یا رب چو میدانی
دل من پیر تعلیم است و من طفل سبق خوانش
ز کان طبع پولادی برون آورد خاقانی
سوی دریای هند ارسال کرد از سوی شروانش

¹ M.Sultanov. Xaqani Şirvani. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.97

به استادی از آن پولاد خسرو ساخت میر آیی
 روان سوی خراسان کرد از دهلی و ملتانش
 جلای داد آن را جامی آنکه جانب بغداد
 فرستاد از برای خادمان شاه مردانش¹

Beytləri Məmməd Mübarizin tərcüməsində nəzərdən keçirək:

*Bu qəsri tikmədim tək mən, əsasın qoydu üç kamil,
 Tanıtdı aləmə Şirvanı, Dehlini Xorasanı
 Evin üç küncünü Xaqani, Xosrov, Cami tikmişdi,
 Mən isə eylədim Bağdaddə təkmil ərkanı...
 İlahi, könlümə hər elmdən pay ver, bilirsən ki,
 “Mənim könlüm müəllimdir, mənəm tifi - dəbistanı”
 Çıxardı təbi kanindən polad bir nəzm Xaqani
 Səfa ayinəsində aləmə göstərdi Şirvanı.
 Ona Xosrov ziya verdi, Xorasanə rəvan etdi,
 Gəzib əldən-ələ xeyli zaman Dehliylə Məltanı.
 Cila verdi ona Cami, alıb göndərdi Bağdadə
 Bu töhfə şad qıldı xadimani Şahi mərdanı.²*

Məhəmməd Füzulinin adıçəkilən qəsidəsini “*müstəqil bir əsər olmayıb, şairin farsca qəsidələrindən biri*” adlandıran Həsibə Mazıoğlu Füzulinin bu şeiri haqqında ilk xəbərin Katib Çələbiyə məxsus olduğunu bildirir.³

Qeyd edək ki, bu şeirə nəzirə yazan müəlliflərin əksəriyyəti vəzn, qafiyə sistemini saxlamaqla yanaşı, mövzu etibarı ilə bu şeirin ruhunu yaşatmışlar. Bu faktı Xaqani, Əmir Xosrov, Cami və Məhəmməd Füzulinin qəsidələrində aydın izləmək mümkündür.

Xaqani Şirvaninin adıçəkilən qəsidəsi mövzu etibarı ilə şairin fəlsəfi dünyagörüşünü əks etdirir. Burada bəşəri mövzu olan insan, onun dünyaya baxışı, “mərdə və namərdə” tabe olmayan şəxslər təsvir olunur. Qəsidədə təzaddan istifadə edilməklə, yuxarıdakı xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılmışdır. Şair də qəsidənin qəhrəmanlarındanındır. Burada o, birinci şəxs təkimi diqqəti cəlb edir. Həmin əsərdə şair öz məziyyətlərindən bəhs açaraq, təkcə ətrafdakılardan üstünlüyünü göstərməklə kifayətlənməyib,

¹ . محمد فضولی. دیوان فارسی. به اهتمام حاسیبه مازی اوغلو. تهران، ص. ۳۰.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.271-272

³ . محمد فضولی. دیوان فارسی. به اهتمام حاسیبه مازی اوغلو تهران، ص. ۱۷.

həm də bir parça çörək üçün və ya vəzifədən ötrü hakim təbəqənin astanasından əl çəkməyən, hər cür təhqirə dözən həmkarlarının halına yannmışdır. Bu şeir həm də fəxriyyənin normalarına cavab verir.

“Şiniyyə” qəsidəsi yarandığı andan dahi şairin dövrə, zamanəyə, hakim təbəqələrə qarşı mübariz əzminin ifadəsi kimi çıxış etmişdir. Bu xüsusiyyətləri həmin şeirə yazılmış nəzirələrdə də izləmək mümkündür. Qəsidənin 90-cı beytində:

حذر کن ز آه مظلومی که بیدار است و خون بارانش
تو شب خفته به بالین تو سیل آید ز بارانش¹

Məzlumların ahından çəkin, o oyaqdır və qanlı göz yaşı yağdırır. Sən gecə ikən rahat yatmısan, onun göz yaşından (sənə qarşı) sel gəlir.

Əmir Xosrov Dəhləvinin qəsidəsindəki oxşar fikrə diqqət yetirək:

بترس از ناله نرم ضعیف ای سنگدل سلطان
که سنگت دا بدوزد گر چه از موم است پیکانش²

Ey daşürəkli sultan, məzlumların zəif naləsindən qorx! Onun oxu mumdan olsa belə, sənə daş ürəyini deşər.

Əmir Xosrov Dəhləvi və Füzuli qəsidələrindən daha bir müqayisəni verək. Əmir Xosrov Dəhləvidə:

همه دلها ی مظلومانست آن صد پاره و پخته
که تو برخوان سلطان قلیه میخوانی و بریانش
به تاج پادشه هر دانه یک قطره خون خوانی
که از مژگان مسکینان چکانیدند اعیانش³

Sənin sultanların süfrəsində gördüyün qovurma və qızartmanın hamısı məzlumların yüz yerə parçalanmış və bişirilmiş ürəkləridir.

Padşahın tacında gördüyün hər bir dürr sultanın əyanlarının miskinlərin kipriklərindən axıtdırdıqları qan damlasıdır.

Füzulinin qəsidəsində:

کسی کز مال مردم این گمان دارد که تا باشد
مدام قلیه و بریان شود آرایش خوانش

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۲۰

² امیر خسرو دهلوی. کلیات. بدون عنوان نشر، ص. ۳۴۸

³ امیر خسرو دهلوی. کلیات. بدون عنوان نشر، ص. ۳۵۰

کجا آرد ترحم بر جگرهای دوصد پاره
کجا سوزد دلی بی رحم بر دلهای بریانش¹

*O kəs ki, arzular xəlqin malından hər saat, hər gün,
Bəzəkli süfrədə olsun kəbabı, həm də büryanı,
Onun qəlbi yanarmı zülmdən büryan olan qəlbə?!
O rəhm eylərimi, görsə xəlq udur qəmdən cigər qanı...²*

Y.E.Bertels Xaqani Şirvaninin “Şiniyyə”sini mövzu etibarı ilə qəsidənin zöhdüyyat növünə aid etməyin lazım olduğunu göstərmişdir.³ Buna səbəb şairin sıx-sıx dini-mənəvi dəyərlərə, Qur’ani-Kərimin ayrı-ayrı surə və ayələrinə müraciət etməsi olmuşdur. Bu baxımdan, qəsidənin aşağıdakı beytlərinə nəzər salaq:

بگو بامیر "کandır پوست، سگ داری و جیفه هم،
سگ از بیرون در گردد تو همکاسه مگر دانش " ...
که خوش نبود که شاهنشاه ز غربت باز ملک آید
بماند خاصگان در بند و او فارغ ز ایوانش
سفر بیرون از این عالم کن و بالایی این عالم
که دل زین هردو مستغنی است برتر زین و آن دانش
نه خود سلطان است درویش خاص است احمد مرسل
که از "نون و القلم" طغراست در منشور فرقانش⁴

*Əmirə söylə, ta bilsin ki, nəfs - it, nəş sərvətdir,
İtə həmkasə olmaqla gedər badə şərəf-sanı...
Xoşa gəlməz ki, şahənşah qayıtsın şad qürbətdən,
Otursun qəsrdə rahət, unutsun yarı-ənvani.
Bu aləmdən uzaqlaş sən, o aləm dərdinə qalma,
İki aləmdən üstündür təfəkkür əhlinin canı...
Bütün dərvişlərin şahı olubdur Əhmədi-Mürsəl ki,
“Nun vəl-qələm” Qur’anda səbt etmiş bu fərmanı.⁵*

Sözlərin ünvanının daha təsirli alınması üçün şair Qur’ani Kərimin 68-ci surəsinə işarə edir. 52 ayədən ibarət olan həmin surə bütünlükdə Xaqaninin “Şiniyyə”sinin mövzusuna uyğundur. Mə-

¹ دیوان فارسی محمد فضولی. به اهتمام حاسیبیه مازی اوغلو، تهران

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, IV cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.271-272

³ Е.Э.Бертельс. Низами и Фузели. Москва, Издательство восточной литературы, 1965, с.62

⁴ خاقانی شروانی. دیوان. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۱۸-۳۱۹

⁵ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.64

həmməd Füzulinin də Xaqaniyə iqtibasən yazdığı qəsidədə bir sıra Qur'an surələrinə istinad edilmişdir.

Əmir Xosrov Dəhləvinin, Əbdürrəhman Caminin, Məhəmməd Füzulinin “Şiniyyə”ləri də fəxriyyə kimi qələmə alınmışdır. Əmir Xosrov, Xaqani Şirvaninin 115 beytlik qəsidəsinə 174 beytdən ibarət nəzirə yazmışdır.

Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şiniyyə”sinin başlanğıc beytləri belədir:

دلم طفل است و پیر عشق استاد زباندانش
سواد آلوده سبق و مسكنت كنج دبستانش
نه هر پيري زباندانست و هر دل طفل تعليمش
نه هر خواري گل انگيز است و هر نورسته ريحانش¹

Qəlbim uşaqdır, eşq ustadı onun dil öyrədənidir. Savad öyrənmək üçün onun məskəni məktəb küncüdür.

Hər qoca dil öyrədə bilməz, hər ürək təlim alan uşaq ola bilməz. Hər tikandan gül törəməz, hər cücərti reyhan olmaz.

Qəsidənin son beytlərində Əmir Xosrov Dəhləvi Xaqani Şirvanini belə yad edir: “Mən bu gün Dehlidən yüksək səslə elə bir söz yaratdım ki, onun banisini Şirvanda oyatmış oldum. Əgər o, Həsəsanə Əcəm idisə, mən də Hind sehrbazlarındanam ki, bir nəfəsdə özümü o Həsəsanə çatdırı bilirəm. ...Mənim kamalım ustad Xaqani deyən kimidir: “Del-e mən pir-e təlim əst o mən tevl-e zəbandanəş”. O ustadın bu sözlərlə başlanan əsərinə elə bir cavab yazdım ki, coşub-daşan sel kimi onun dəryasına tökülüm”.² Əbdürrəhman Caminin “Cəlair-ruh” adlı 130 beytlik “Şiniyyə”sinin ilk beytləri aşağıdakı şəkildədir:

معلم کیست عشق و کنج خاموشی دبستانش
سبق نادانی و دانا دلم طفل سبق خوانش
ز هر کس ناید، استادى و شاگردى ز هر کویى
بدخشان باشد و هر سنگریزه لعل بدخشانش³

Müəllim kimdir, eşq, sakitlik bucağı onun məktəbidir. Bilməməkdən biliyə doğru gedən qəlbim onun şagirdidir.

¹ امیر خسرو دهلوی. کلیات. بدون عنوان نشر، ص. ۳۵۰

² امیر خسرو دهلوی. کلیات، بدون عنوان نشر، ص. 350

³ جامی نور الدین عبدالرحمن. دیوان کامل، به کوشش هاشم رزی. تهران، ۱۳۶۶، ص. ۱۸۶

Hər kəs belə ustad ola bilməz, hər yerdən bu cür şagird çıx-maz. Onun hər cıngılının bədəxşan olması üçün işıqlı ləl lazımdır.

Maraqlıdır ki, Cami də qəsidənin sonrakı beytlərində həmin əsərin ilkin yaradıcısı Xaqanini, ondan sonra bu əsərə nəzirə yazan Əmir Xosrovu öyür: *“Söz ustad Xaqaninin idi, hamıdan əvvəl o de-di. Bu dünya mehmanxanasına gələnlər onun süfrəsindən ruzi yedi-lər. Mənalər aləmini anlamaq üçün hər kəs o süfrəyə bir yol tapdı... Əgər Xosrov bu dəryanın seyrindən bir az dadsa, onun susuz qəlbi bu ırfan və mənə aləmindən su ilə dolar... Xosrov üzündə səfa ay-nası parladığı üçün öz şeirini “Meratos-səfa” adlandırdısa, mən də qəsidəmin adını “Cəlair-ruh” qoydum”*.¹

Xaqani Şirvaninin “Şiniyyə” qəsidəsində bəzi ifadələrin guya düzgün tərcümə olunmaması ilə bağlı 2017-ci və 2018-ci ildə Say-man Aruz adlı şairin məqalələri dövrü mətbuatda yer almışdır. Şei-rin düzgün tərcümə olunmamasını iddia edən S.Aruz, Xaqani əsəri-nin adını belə düzgün oxuya bilmədiyi halda, oradakı mənə “təhrif-lərindən” danışır. Ərəb dilində “əl” artikli mövcuddur və o, birləş-mədə şəmsi və ya qəməri hərflərlə işləndikdə müxtəlif cür oxunur. “Əl” artikli ilə düzələn söz birləşmələrinin düzgün oxunması üçün şəmsi və qəməri hərfləri ayırmaq əsas şərtidir. Sözsüz ki, ərəb və farsca ibtidai təhsili olan hər bir şəxs bu xüsusiyyəti bilir və həmin artiklin işləndiyi sözlərin, söz birləşmələrinin oxunuşunda səhvə yol vermir. S.Aruzun məqaləsinin sərlövhəsi belədir: “Xaqani Şir-vaninin “Meratül-səfa”-sının şərh. Əsərin adı “Meratüs-səfa” oxunmalı idi. Çünki ikinci söz “səfa” ərəb əlifbasındakı 14 şəmsi hərfdən biri, “ص” ilə yazıldığından artikl ona uyğun olaraq “əs-sə-fa”, (dilimizə uyğunlaşdırılaraq “üs-səfa”) şəklində oxunduğu kimi yazılır. Təəssüf ki, eyni məqaləsinə bir neçə mətbu orqanda (08 iyun 2017 “Senet.az - Ədəbiyyat və sənət dərgisi”, “Ədəbiyyat qə-zeti” 20 yanvar, 2018-ci il) nəşr etdirən və tərcümə keyfiyyətinə qiymət vermək iddiasında olan müəllif, əsərin adını belə düzgün oxuya bilmədiyi halda, qəsidədə yer almış fikirləri təhlil etməyə cəhd edir. S. Aruzun “Ədəbiyyat qəzeti”ndə nəşr olunmuş digər məqaləsi “Şiniyyə” qəsidəsində irfani terminlər” adlanır. O məqalə-sində yazır: *“Bir neçə ay bundan öncə Xaqaninin “Şiniyyə” qəsidə-si haqda “Ədəbiyyat qəzeti”ndə silsilə yazılarım dərc olundu. Mən-*

¹ جامی نور الدین عبد الرحمن. دیوان کامل، به کوشش هاشم رزی. تهران، ۱۳۶۶، ص. ۱۸۶

dən öncə tərcümə edənlərin tərcümələrində bəzi güclü və zəif məqamların şahidi oldum. Fars və ərəb dillərini mükəmməl bildiyimə görə, əsəri Azərbaycan dilinə olunan tərcümələrdən deyil, məhz orijinaldan oxumağa başladım”. Müəllifin Xaqani Şirvaninin qəsidəsinin adını düzgün oxuya və yaza bilməməsi də onun “mükəmməl” biliyinin nəticəsi kimi özünü büruzə verir. Məqalədə daha sonra qəsidənin altı beytinə özünəməxsus izahat verir və şeirdə “pir-e təlim” ifadəsinin “müəllim” kimi tərcümə edilməsinə qarşı çıxır. Əliəkbər Dehxodanın izahlı lüğətində də həmin ifadənin şərhini “moəlləm-e olum-e dini” – (dini elmləri tədris edən müəllim) şəklində verilmiş və Xaqaninin haqqında danışdığımız qəsidəsinin ilk beyti nümunə kimi göstərilmişdir. S.Aruz yazır: “*Pir mənəvi rəhbər və mürşid. Hansı ki, salik və müridlərdən öncə kamillik yolunu gedib, tey edir*”.¹ Müəllifin fikrincə, burada “pir” yalnız “mənəvi rəhbər və mürşid” anlamında dərk olunmalıdır. Sual olunur: təlim edən şəxsi müəllim adlandırmaq böyük suçdurmu?! Xaqani Şirvanidən sonra həmin şeirə nəzirə yazan Əmir Xosrov Dəhləvi “Müəllim kimdir? Eşq, sakitlik bucağı onun məktəbidir”, Əbdürrəhman Caminin “Qəlbim uşaqdır, eşq ustadı onun dil öyrədənidir” – misraları da Xaqani şeirində öyrədən, təlim verən “pir”in, müdrikin, müəllimin obrazı ilə səsleşir. S. Aruzun adıçəkilən qəsidədən yalnız birinci beytinə münasibət bildirsək də, qeyd etməliyik ki, digər 5 beyt haqqındakı fikirləri də eyni prizmadan yanaşmanın təzahürüdür. İkinci bir cəhəti də göstərmək lazımdır ki, əsərin poetik tərcüməsinə irad tutan hər hansı bir şəxs onun daha gözəl şeirlə tərcüməsini ortaya qoymalı idi, cəmi 6 beytin filoloji tərcüməsini özünəməxsus interpretasiyada təqdim etmək, bununla da tərcüməni keyfiyyət baxımından “qiymətləndirmək” elmi araşdırmanın obyektinə ola bilməz.

Qeyd edək ki, Əbdürrəhman Cami başqa bir əsərində, “Səbhə-tul-Əbrar”da “Dahi şairin xatirəsinə” başlıqlı yazıda “Xaqani adlı bir şairin Şirvan şahlarını şöhrətə mindirdiyini, hər bir şeiri müqabildə min dinar aldığını, nə o dinarları, nə də şahların saraylarını heç kəsin xatırlamadığını, yalnız sözün qüdrətidir ki, həm şairi,

¹ Sayman Aruz. “Şiniyyə” qəsidəsində irfani terminlər // “Ədəbiyyat qəzeti”, 20 noyabr 2017

həm də məmduhu yaşadır” – fikrini irəli sürmüşdür.¹ Ümumiyyətlə, Xaqani Şirvaninin “Şiniyyə”si uzun əsrlər şairlərin ilham mənbəyi olmuşdur.

Xaqani Şirvaninin qəsidələri sırasında “Eyvan-e Mədain” adlı şeir mövzu, mündəricə baxımından uzun bir dövr ərzində araşdırıcıların diqqətini cəlb etmişdir. Mədain Bağdadın cənub-şərqində Dəclə çayı üzərində bir şəhər kimi qədim İran şahlarının – Sasanilər və Əşkanilər dövründə qışlaq paytaxtı olmuşdur. Qəsidənin mətlə beytinə nəzər salaq:

هان، ای دل عبرت بین از دیده نظر کن هان
ایوان مداین را آینه عبرت دان²

*İbrətlə bax, ey könlüm, bu aləmə, gəl bir an,
Eyvani-Mədaini ayineyi ibrət san!*³

Burada “Eyvan” sözü ayna, güzgü anlamında işlənmişdir. Bu adi bir güzgü deyildir, Şairin fikrincə, bu aynada illərin, əsrlərin sınağından və sorağından keçmiş naxışlar vardır. Hətta bu naxışlar Nuşirəvan sarayında vaxtilə evi olan, “zale - Mədain” adlanan (zal - qoca anlamındadır - L.Ə.) kimi tanınan bir qarıdan da öz cizgilərini, naxışlarını götürmüşdür. Mədain sözü mədinə kəlməsinin cəmidir və “şəhərlər” mənasını ifadə edir. Bu şəhərlər içərisində “Tisfun” (Ktesifon) Sasanilərin paytaxtı olmuşdur. Həmin şəhər Tiqre (Dəclə) çayı üzərində yerləşirdi. Ərəbcə Mədain adlanmağa başlamışdır. Mədain abad olan yeddi şəhərdən biri imiş. Yeddi kiçik şəhər biribirinin yanında yerləşirdi. Həmin yeddi şəhər bu adlarla adlanmışdı: Vəhərdəşir, Rumqan, Dərzənzən, Vəlaşabad, Espanber, Mahuza, Tisfun (Bax: Vikipediya).

Qəsidənin mətlə beytində iki nida “han” və “ey” yanaşı işlənmişdir. Sanki bu nidalar təbil rolunu oynayır. Onların vasitəsilə böyük sənətkar insanları qəflət yuxusundan ayılmağa çalışır. Tarixin səhnəsini bu nidalarla silkələmək istəyir. Bununla, insanları tarixdən dərs almağa çağırır. Xaqani bu dağılmış şəhərin önündə durmağı, ona tamaşa etməyi oxucusuna həvalə edir. Şairin fikrincə, bu

¹ جامی نورالدین عبد الرحمن بن احمد. سبحة الابرار. به تصحيح حسين احمد تربيت. چاپ اول، مرکز مطالعات ايراني، تهران، ۱۳۷۸، ص. ۱۹۵.

² ديوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و تركيب بندها، ویراسته دکتر مير جلال الدين كزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص.

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987, s.361

cah-cəlallı qəsrin viranələri onu həyat haqqında düşüncələrə qərq edir. Bu qədər şöhrətə malik olmuş qəsr artıq heç nəyə yaramır, viran olmuşdur. Qəsidənin başlanğıcındakı “han” və “ey” nidaları sinonim kimi işlənərək fikrin dolğun ifadəsinə xidmət edir.

Qəsidədə adı keçən “Dəclə” – “Beynənnəhreyn” (İki çayarası) su hövzəsinin ən iri çaylarından sayılmışdır. Bu çay Ərvənd adı ilə də tanınmışdır. Onun adı əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, “Tiqrə” olmuşdur. “Tiqrə” sözünün mənası “iti” anlamını ifadə etmişdir. Onun ikinci adı “Ərvənd” də eyni mənanın daşıyıcısıdır. Dəclə coşqun, sakit olmayan bir çaydır. Firdovsi Tusi də Dəclə çayı haqqında bu beyti yazmışdır:

اگر پهلوانی ندانی زبان   به تازی تو ارون را دجله خوان¹

Əgər Pəhləvi dilini bilmirsənsə, tazi (ərəbcə) dilində Ərvəndi Dəclə oxu.

Dəclə, eyni zamanda istiarə kimi işlənmişdir, “göz yaşı” mənasını ifadə edir. “Qanlı Dəclə” söz birləşməsi “qanlı göz yaşı” kimi də anlaşılr. Beytdə “Dəclənin kirpikləri və onlardan axan göz yaşı” da xatırlanır:

خود دجله چنان گرید صد دجله خون گویی کز گرمی خونايش آتش چکد از مژگان²

Dəclə özü elə ağlayar ki, sanki yüz qanlı Dəclədir, onun qanlı yaşlarının istiliyindən kipriklərdən atəş (od) damar.

“Atəş”in, “od”un damması paradoksdur və bədii ifadə vasitəsi ilə təzad adlanır, od dammaz, su damar. Lakin şair, burada odun dammasından söhbət açaraq, məsələnin nə qədər mürəkkəb olması fikri yönəldir. Növbəti beytdə “Dəclənin ağzı” ifadəsi ilə rastlaşırıq. Bu ifadə ah-naləni ifadə etmək üçün istiarə kimi işlənmişdir. Qəsidədə işlənən məcazi ifadələrin şairin təxəyyül dünyasını əks etdirməsinə nəzər salaq. Dəclə “Mədain xərəbələri”ndə alleqorik səciyyə kəsb edərək insana məxsus orqanlara və duyğu hissələrinə məlikdir. Burada şair təşxisdən istifadə edir. Yuxarıdakı beytlərdə onun gözünün, kirpiyinin, göz yaşının, ağzının varlığı ilə rastlaşırıqsa, artıq sonrakı beytlərdə kədərə büründüyünü də müşahidə edirik.

¹ گزارش دشواریهای دیوان خاقانی. بیتها و تعبیرهای پیچیده، واژه شناسی، نکته های ادبی و هنری، تهران، ۱۳۸۰، ص

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، جامه ها و ترکیب بندها، ویراسته میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵

Qəsidədə “külək” simvolik məna kəsb edərək ahın prototipi kimi işlənmişdir. “Eyvanın zəncirvari sıralanması”, oradakı çıxıntıları, dişcikləri ifadə etmək baxımından maraq doğurur. Burada gizli bir eyham da vardır: “zəncir” kəlməsi. Bu məqama fikir yönəldən İran alimi doktor Abbas Mahyar belə bir rəvayəti nümunə kimi göstərir: “...məlumdur ki, Ənuşirəvan şah əmr etmişdi ki, onun sarayının qapısının ağzında zəncir assınlar. Zülmə düçar olanlar, ədaləti bərpa etmək istədikdə o zənciri tərpadər və səsin ahənginə əsasən şah məsələdən hali olar, şikayətçini qəbul edər, nəticədə məzlumlar Ənuşirəvana dərdlərini söyləyə bilərmişlər”.¹

Qəsidənin növbəti beytində “bayquşun növhə oxuması”ndan söhbət açılır. Həmin ifadə də kinayədir. Bayquşlar viranə qalmış yaşayış yerlərində məskunlaşırlar. Onun ardınca işlənən “xoş avazlı bülbül” ifadəsi də diqqəti cəlb edir. Xoşbəxtliyin yerini bədbəxtliyin tutması rəmzi şəkildə ifadə olunmuşdur. “Eyvane- fələkvəş” (fələyədək ucalan eyvan) sadə təşbihdir. Fırlanan fələk də göyün fırlanmasına, zamanın ötməsinə işarədir.

“Zale-meydan” zülmə düçar olmuş bir qoca qarıdır. Xaqanişünas doktor Mir Cəlaləddin Kəzzazi belə bir rəvayəti vurğulayır: “...deyilənə görə, həmin qarı çox böyük ədalətsizliyə düçar olmuşdu. Bir gün ədalət istəyi ilə Ənuşirəvanın yanına gedir. Ənuşirəvanın çox bacarıqlı və varlı ordu başçısı vardı. O, Azərbaycanda hakimlik edirdi. Həmin ordu başçısı bir gün qarıya məxsus kiçik torpağı da pul hesabına ondan almaq qərarına gəlir. Qarı torpağı vermək istəmədikdə, onu zorla mənimsəyir. Zülm o yerə çatır ki, qarı Mədainə doğru, Ənişirəvana şikayət etməyə yollanır. Ovlaqda Ənuşirəvanla rastlaşır, ondan ədalətin bərpasını istəyir. Ənuşirəvan yaxınlarından birini Azərbaycana göndərir ki, məsələni ayırd etsin. Həmin şəxs mübahisə yerinə gedir, məsələnin nə yerdə olduğunu öyrənib geri qayıdır, qarının dediklərinin doğruluğunu şahə çatdırır. Ənuşirəvan əmr edir ki, həmin ordu başçısını möhkəm cəzalandırsınlar: “Dərisini soysunlar, saman ilə doldursunlar. Sarayın darvazası önündə assınlar ki, hamıya ibrət olsun. Ətini də itlərə atsınlar. Bundan sonra, kim ədalətsizlik etmək istəsə, ona görk olar. Ondan sonra Ənuşirəvanın sarayının qapısı ağzından zəncir asmağı əmr edir ki, zülmə

عباس ماهيار. شرح قصاید خاقانی مالک ملک سخن. تهران، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۹.¹

düçar olanlar onu tərpadərək səsləndirsinlər və o, bu ədalətsizlikdən xəbər tutsun”.¹

Qəsidədə ifadəsini tapmış “eyvanın divarlarına üzü sürtmək” də zülmün tüğyan etməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Camaat ah və nalələri ilə, qanlı göz yaşları ilə o qədər eyvana üzlərini sürtmüşlər ki, eyvan “naxışlanmışdır”.

Qəsidənin 21-ci beytində “Fələyin şiri” ifadəsi işlənmişdir. Burada 12 astroloji bürcdən 5-cisi olan “Şir” bürcü nəzərdə tutulmuşdur. Beytdəki iki “şir” kəlməsində eyvanın divarlarına həkk olunmuş şir və göyün aynasında görünən əksi nəzərdə tutulur.

Ömrünün 50 ilini şah sarayında keçirən Xaqani Şirvani oradakı haqsızlıqları görürdü. “Eyvane-Mədain” əslində şah sarayındakı haqsızlıqları ifadə etmək baxımından yazılmışdır. Lakin Xaqani nə qədər mübariz, cəsur olsa da bunu öz zamanəsi ilə bağlaya bilməmişdir. Ezop dilindən istifadə edərək hadisələrin məcrasını keçmişə bağlamışdır. Sanki həmin olaylar şairin öz zamanəsində deyil, çox qədim dövrlərdə baş vermişdir. Həqiqətən, şair səfər zamanı Mədain xərəbələrini görmüş, orada baş verənləri hamıya örnək olsun deyə təsvir etmək qərarına gəlmişdir. “Mədain xərəbələri” – “Eyvane-Mədain” qəsidəsində aparıcı xətt kimi keçən qarşılaşdırmalar şairin zalım və məzlum, yoxsul və varlı, rəiyyət və padşah kimi rəmzi obrazlarında real şəkildə ifadəsini tapmışdır.

Xaqaninin bu əsərində ifadəsini tapmış ideyalar bəşəri mahiyyət kəsb edir. Əbəs deyildir ki, XX əsrdə də bu qəsidədə əksini tapmış süjet xətti ilə səsləşən əsərlər yazılmışdır. Ə.Lahutinin “Kreml” poeması və M.Eşqinin “Rəstaxiz” – (“Devrilmə”) əsəri bu qəbildəndir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində təkrarsız yaradıcılığı ilə seçilən, poeziya kəhkəşanının ən parlaq ulduzlarından sayılan Xaqani Şirvani yaradıcılığı hələ şairin yaşadığı dövrdən həmsənətlərinin diqqətini cəlb etmiş və onun ustadlığını yüksək qiymətləndirmişlər. “Söz mülkünün sultanı”nın yaradıcılığını dəyərləndirən şairlər sırasında dövrünün Mücirəddin Beyləqani, Əsirəddin Əxsikəti, Cəmaləddin Əbdülrəzzaq İsfahani, Rəşidəddin Vətəvat, Nizami Gəncəvi, Fəridəddin Əttar, sonrakı yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış Əmir Xos-

¹ دکتر میر جلال الدین کزازی. گزارش دشواریهای دیوان خاقانی، بیتها و تعبیرهای پیچیده، واژه شناسی، نکته های ادبی و هنری، تهران، ۱۳۸۰

rov Dəhləvi, Salman Savəci, Xacu Kirmani, Əbdürrəhman Cami, Bədr Şirvani, Nasir Buxarayi, Qaani Şirazi kimi ölməz sənətkarlar vardır. Bu nəzm ustadları Xaqani yaradıcılığını dəyərləndirməklə yanaşı, onun şəxsiyyətinə də dərin ehtiramlarını bildirmişlər. Xaqani ədəbi irsini yüksək qiymətləndirən Mücirəddin Beyləqaninin şairin vəsfində yazdığı 42 beytlik qəsidə şagird-müəllim münasibətlərinin gözəl nümunəsi sayıla bilər. Ədəbiyyat araşdırıcıları ustad Xaqani ilə onun şeir məktəbinin ilk davamçısı Mücirəddin Beyləqani arasındakı mücadilədən yetərincə bəhs etmiş, burada Əbüləla Gəncəvi ilə Əfzələddin Xaqani arasındakı konfliktə də dəfələrlə qabartmışlar. Fikrimizcə, belə münaqişələrin əsasında saray ədəbi mühitində formalaşan rəqabətin təsiri yetərincədir. Mücirəddin Beyləqaninin haqqında söz açdığımız qəsidəsində də bu mülahizə bir daha təsdiqini tapmaqdadır:

ز دور جنبش این چرخ سیمگون سیما
چو سیم و زر شده گیر اشک ما و چهره ما
چو زر و سیم شود اشک این و چهره آن
که هست بسته این چرخ سیمگون سیما¹

Üzdən gümüş kimi görünən, dövr edən fələyin hərəkətindən bizim çöhrəmizi və göz yaşımızı qızılı, gümüşü etmişdir.

Bu gümüş üzlü simaya kim bağlanmışsa, bu göz yaşından onun çöhrəsi qızıl və gümüş olar.

Gətirilən nümunə “Xaqaninin vəsfı” qəsidəsinin mətə və sonrakı beytindəndir. Mücirəddin zahirən parlaq nəzərə çarpan mühitdə sakinlərin baş verən hadisələrdən çöhrələrinin qızılı rəng alaraq saralmasına, göz yaşlarının gümüşü olmasına diqqəti yönəldir. Səbəbini isə gümüş üzlü simaya (saraya – L.Ə.) bağlılıqdan olduğunu göstərir. Qəsidənin 17-21-ci beytlərində oxuyuruq:

ز دام چون و چرا سر برون بریم آخر
به فضل ایزد و تفضیل خاتم الشعرا
ابو الفضائل خورشید حکمت افضل دین
که فخر اهل زمین است و تاج اهل سما
مسیح وقت و کلیم زمانه خاقانی
که عمر خضرش بادا و عصمت یحیی
ادب به مکتب او همچو طفل در اجد

¹ دیوان مجیرالدین بیلقانی. به اهتمام محمد آبادی باوئل. تبریز، ۱۳۵۸، ص. ۲۰.

خرد به مجلس او همچو قطره در دریا
نقود عالم از نقد عقل او موزون
عقود گیتی در فضل علم او مجرا^۱

“Necə?”, “nə üçün?” *tələsindən nəhayət, başımızı xilas edək.*
Sonuncu şair, Yaradanın fəzli, üstünlüyü ilə.

Fəzilətin atası, hikmətin ulu günəşi Əfzəle-din (dinin alisi, öncülü – L.Ə.) ki, yer əhlinin fəxridir, səma əhlinin tacıdır.

Dövrünün Məsihi, zamanəsinin həmsöhbəti Xaqani ki, Xızır ömrü, Yəhya isməti qisməti olsun!

Ədəb onun məktəbində əbcəd öyrənən bir uşağa bənzəyir, ağıl onun məclisində dənizdən bir qətrə kimi nəzərə çarpır.

Onun ağılının pisi yaxşıdan seçməsinə görə aləmin rəqəmləri mütənasibdir. Onun elminin fəzlində cahanın əhd-peymanı keçir.

Mücirəddin Beyləqani yuxarıdakı sətirlərdə müəlliminin məqamını layiqli şəkildə ifadə etmişdir.

Xaqani Şirvaninin həməsrlərindən biri, Əsirəddin Əxsikətinin də divanında azərbaycanlı həmkarının haqqında yazılmış beytlərə təsadüf edirik. Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” əsərində göstərilir ki, Əsirəddin Əxsikəti Xaqani ilə şeirləşmək üçün Türkünstanın Fərqanə vilayətindən Şirvana təşrif buyurmuşdu. İlk vaxtlarda şairlərin arasında səmimi münasibət olsa da, Əsirəddin Əxsikəti Xaqaninin nəzmdə ustadlığına, şairin özünü öydüyü fəxriyyələrə rəqib kimi yanaşmış və həmin şeirlərə təzmin ilə cavab vermişdir. Əfzələddin Xaqaninin:

خرد خریطه کش خامه و بنان من است
سخن جنیته بر خاطر و بیان من است
به کردگار که دور، زمان پدید آورد
که دور دور من است و زمان زمان من است^۲

Ağıl mənim barmağımın ucu və qələməmlə hasil olmuş torbanı daşıyandır, söz mənim xəyalımın və bəyanımın atının yedəyini daşıyandır.

Allaha (and olsun) ki, dövrəni, zamanı yaratdı, (həmin) dövrən mənim dövranımdır, zaman mənim zamanımdı - fəxriyyə qəsidəsindəki bu beytlərə Əsirəddin Əxsikəti belə cavab vermişdir:

^۱ دیوان مجیرالدین بیلقانی. به اهتمام محمد آبادی یاول. تبریز، ۱۳۵۸، ص. ۲۱

^۲ دولتشاه سمرقندی. تذکرۃ الشعراء. با تصحیح و مقدمه پروفیسور ادوارد براون. لیدن، ۱۹۱۰، ص. ۷۹۵

زمان زمان زمین گستر خردبخش است
 محال باشد گفتن: "زمان زمان من است"
 وگر زبان هنر می سراید این دعوی
 به حکم عقل سجل می کنم که آن من است¹

Zaman ağıl bəxş edən, yeri bərqərar edən zamanıdır, mümkün deyil, deyəsən: "zaman mənim zamanımdır".

Əgər sənət dili bu müddəanı yazarsa, aqlın hökmü ilə qəbul edirəm ki, o mənimkidir.

XII yüzildə yaşayıb-yaratmış Cəmaləddin Əbdülrəzzaq İsfahani də Xaqani Şirvaninin qəsidələrinə cavab yazan şairlər sırasındadır. Onun Xaqani irsinə münasibəti birmənalı olmamışdır. Müci-rəddin Beyləqaninin İsfahanda olarkən oradakı şairlərə satirik ruhlu şeir həsr etməsi Cəmaləddin Əbdülrəzzaqın da xoşuna gəlməmiş və o, şagirdin "acığını" ustaddan çıxmaq qərarına gəlmişdi. Lakin Xaqani şagirdini "özünün şeir karvanını oğurlayan "div-e rəcim" (mə-lun, daş-qalaq edilən div) adlandıraraq İsfahanın şənində gözəl bir qəsidə yazır, oranın şairlərinin rəğbətini qazanır (eyni zamanda, "rəcim" ərəb qrafikası ilə Müciir sözünün tərsinə yazılışıdır – L.Ə).

Cəmaləddin Əbdülrəzzaq "bərəd" (aparsın) rədifli qəsidəsini Xaqani Şirvaniyə həsr etmişdir. Qəsidənin mətlə beyti:

کیست که پیغام من به شهر سروان برد
 یک سخن از من بدان مرد سخندان برد؟²

Kimsə vardır ki, mənim xəbərimi Şirvana aparsın, o süxənda-na məndən bir söz aparsın?

Dostu tərəfindən Xaqaninin söz bilicisi – "süxəndan" adlandırılması diqqəti çəkir.

Qəsidənin digər beytlərində də Xaqani Şirvaninin nəzm sahəsindəki məharəti yüksək qiymətləndirilir:

هر که رساند به من شعر تو چنان بود
 که بوی پیراهنی به پیر کنعان برد.
 یا که کسی ناگهان ، بعد از هجری دراز
 به عاشق سوخته مژده جانان برد...
 فضل تو پاینده باد! صیت تو پوینده باد!
 که از وجود تو فضل رونق سامان برد³

¹ دیوان اثیرالدین اخسیکتی. با تصحیح و تحشییه دکتر رکن الدین همایون فرّخ. تهران، ۱۳۳۷، ص. ۴۲.

² دیوان کامل جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی به تصحیح استاد وحید دستگردی. تهران، ۱۳۶۲، ص. ۱۴۸.

³ دیوان کامل جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی به تصحیح استاد وحید دستگردی. تهران، ۱۳۶۲، ص. ۱۴۹.

Kim mənə sənin şeirini çatdırsa, ona bənzəyər ki, qoca Kəna-na köynəyin ətrini aparalar.

Və ya, kimsə uzun hicrandan sonra, birdən-birə yanmış aşiqə cananın müjdəsini vermiş olsun... Sənin kamilliyin var olsun! Sənin şöhrətin yüyrək olsun! Sənin varlığından elm parlaqlıq tərzı tapsın.

Xaqani Şirvaninin vəfatından kədərlənən Nizami Gəncəvinin:

به دل بودم که : خاقانی دریغا گوی من گردد
دریغا! ز آنکه من گشتم دریغاگوی خاقانی¹

Qəlbimdə deyirdim ki, Xaqani mənim əfsus deyənim olsun. Əf-sus! Mən Xaqaninin əfsus deyəni oldum - beyti də iki böyük sənət-kar arasındakı səmimiyyətin ifadəsini sərgiləyir. Bu gün yalnız tək beyt şəklində əlimizə çatan həmin nümunə Xaqani Şirvani ilə Nizami Gəncəvi yaradıcılıqlarını müqayisəli şəkildə tədqiq edən Mir Cəlaləddin Kəzzazinin də diqqətini çəkmişdir. Alim həmin beytin Nizami Gəncəvinin Xaqaninin zahidlik və dərvişlik ideyalarını sərgiləyən “Qəlbın daxili səsi” adlı əsərinə cavab olaraq yazdığı qəsi-dədən seçilmiş beyt hesab edir. Hər iki şairin qəsidəsindən nümunə verməklə fikrinə aydınlıq gətirir. Lakin Nizami Gəncəvi yaradıcılı-ğından nümunə kimi verilən qəsidədə həmin beytin yer almaması təəccüb doğurur.²

Dövrünün adlı-sanlı şairləri sırasında Rəşidəddin Vətətin adı da Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı olan şairlərin sırasında göstərilməli-dir. Rəşidəddin Vətət ilə Xaqani Şirvani arasında əvvəlcə dostluq münasibəti olmuş və bir-birinin mədhində xoş mənalara ifadə edən şeirlər yazmışlar. Rəşidəddin Vətət öz dostunun şənində otuz iki beytdən ibarət qəsidə yazaraq ona göndərir. Qəsidənin başlanğıc iki beyti belədir:

ای سپهر قدر را خورشید و ماه
افضل الدین بو الفضائل بحر فضل
وی سریر فضل را دستور و شاه
فیلسوف دین فزای کفر کاه³

Ey ehtiram səmasının günəşi və ayı, ey kamillik taxtının şahı və əmr edəni! Fəzilət (elm) dənizinin fəzilətlərinin atası Əfzələddin, din artıran, küfrü azaldan filosof!

¹ احوال و آثار قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. بکوشش استاد سعید نفیسی. تهران، ۱۳۳۷، ص. ۳۴۹

² میر جلال الدین کزازی. گزارش جامه ای از افضل الدین بدیل خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۶۷، ص. ۱۵۰

³ دیوان رشید الدین وطواط. مقدمه و تصحیح سعید نفیسی. تهران، ۱۳۳۹، ص. ۱۳۹

Qəsidənin hər beyti Xaqani dühasının ucalığının vəsfini önə çəkir. Xaqani də öz növbəsində Rəşidəddin Vətvatın mədhinə bir neçə şeir yazmışdır. Təəssüf ki, bir müddət keçdikdən sonra iki sənətkar arasında fikir ixtilafı yaranmış və bu münasibətlə bir-birinə həcv yazmaqdan da çəkinməmişlər. Qəribə burasıdır ki, Xaqaninin şeirləşdiyi, xoş münasibətdə olduğu şairlərin əksəriyyəti ilə müəyyən müddətdən sonra aralarının dəydiyini göstərən şeirlərə də rast gəlirik...

Xaqaninin ölməzliyi ondan sonrakı yüzilliklərdə nəzm sahəsində fəaliyyət göstərən, sözün həqiqi mənasında şeir kəhkəşanında hər biri ulduz sayıla biləcək şairlərin özlərini onunla müqayisə etməsində, sanki məhək daşı kimi sənət incilərini, qüdrətlərini bu böyük sənətkarın yaradıcılığına tay tutaraq özlərini “dövrünün Xaqanisi” adlandırmaları ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, orta əsr Şərq ədəbiyyatının onlarla görkəmli şairi özlərini Xaqani ardıcılı kimi adlandırmaqdan xüsusi məmnunluq hissi keçirmiş, tətəbbö yolu ilə beytlərinə, bütöv əsərlərinə nəzirələr yazmışlar.

Xaqani Şirvani ilə yaşadıkları dövr arasında qısa bir zaman fərqi olan şairlərdən biri də Əttar Nişapuridir. Əttar məşhur “Müsi-bətnamə” adlı məsnəvisində özündən öncə poeziya aləmində ad-san qazanmış şairlərin adlarını çəkərkən Xaqani Şirvanini də yad edir, “elm Çində olsa, Xaqani sənə kifayətdir”, - fikrini obrazlı şəkildə bildirir.¹

XIII yüzildə Əmir Xosrov Dəhləvi Xaqani Şirvaninin “Şiniyə” sinə nəzirə yazmaqla bərabər, qəsidəsində dahi sələfini “alim” kimi qiymətləndirir:

نه من گفتار دانا را جوابی ساختم؛ لیکن
جوی آوردم و آبی که ریزم پیش یکرانش²

Mən təkcə alim sözünə cavab yazmıram, arx çəkdim, suyunu onun cins atının qarşısına axıdıram.

Əmir Xosrov Dəhləvinin divanına daxil olan “Məsnəvi” adlı əsərində 92-ci fəsildə nəzm ustadlarının adı çəkilir və hər birinin şeirə gətirdiyi xüsusiyyətlər sadalanır. Əmir Xosrov Xaqani haqqında bu beyti yazmışdır:

¹ <https://ganjoor.net> صفحه عطار نیشاپوری

² <https://ganjoor.net> صفحه امیر خسرو دهلوی

نمطهای خاقانی مدح سنج نه پنهانست کش چون نشانند گنج¹

Mədhin qiymətləndirilməsinin meyarı olan Xaqaninin üslubunun gözəlliyi gizli deyil, çünki (üslub, yol, tərz ilə – L.Ə.) xəzinə bərqərar edilmişdir.

Xaqaninin özünəməxsus, yeni üslubun banisi olması şeir sərrafı olan Əmir Xosrov Dəhləvinin də diqqətindən kənarda qalmamışdır. XX yüzil İran ədəbiyyatşünası Seyyid Ziyaəddin Səccadi də Xaqani poeziyasının üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, haqlı olaraq, onu “özünəməxsus, yeni, bədii məktəbin banisi” adlandırmışdır.²

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə nəzirə yazan Xacu Kirmani, onun həməsri və həmvətəni Xaqani Şirvani irsinə də biganə qalmamış, onun divanının bir çox səhifələrində şairin şeirlərindən ilhamlandığının şahidi olur. Xacu Kirmani Xaqani Şirvaninin üslubunda şeir yazmaqla bərabər, öz şeirlərini sələfininkinə bərabər tutur:

لاف “خاقانی” زنم در ملک معنی زانکه هست
گر می بازار شمس از “انوری” رای من³

Məna mülkündə “Xaqani” sözünü danıştrəm, Şəmsin qızğın bazarında mənim fikrim “Ənvəri”ninki kimidir.

Beytdə “söz mülkünün sultanı” Xaqani Şirvaninin adını çəkməklə kifayətlənməyərək, Şərq ədəbiyyatında xüsusi yeri olan Şəms Təbrizi, Ənvəri Əbivərdini də xatırlaması dövründəki sələf-xələf və ənənə münasibətləri kimi də diqqəti cəlb edir.

Xaqani Şirvanidən üç əsr sonra Şirvanşahlar sarayının adlı-sanlı şairi Bədr Şirvani də öz həmyerlisinin nəzm nümunələrini xatırlayaraq yazırdı:

خاقانی شروان منم، در مدحت خاقان منم
بدرم که در دوران منم نام منور یافته⁴

Şirvanın Xaqanisi mənəm, xaqanın mədhində olan mənəm, Bədrəm ki, adım dövrəminə işıqlandırmışdır.

¹ <https://ganjoor.net> صفحه امیر خسرو دهلوی

² دیوان افضل الدین خاقانی شروانی. به اهتمام سید ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۱۹

³ دیوان خواجوی کرمانی. تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران، ۱۳۳۶، ص. ۶۰۱

⁴ بدر شیروانی. دیوان. تهیه کننده متن برای چاپ، مقدمه وفهارس از ابو الفضل هاشم اوغلی رحیموف. مسکو، ۱۹۸۵، ص. ۲۱

Bədr Şirvaninin divanında Xaqani Şirvanini özünə ustad saydığı beytlə də rastlaşırıq:

خسروا، گر ز آنک خاقانی بشد، عمر بو باد
نیست اورا هیچ شاگردیکه گیرد جای من¹

Ey şah, Xaqaninin ömrü sona çatdısa da, sənin ömrün var olsun, məndən başqa onun elə bir şagirdi yoxdur ki, yerimi tuta bilsin.

Bədr Şirvaninin divanında Xaqaninin adı 19 dəfə xatırlanmışdır. Bu da onun yaradıcılığına olan marağın ifadəsi kimi diqqəti çəkir.

Əbdürrəhman Cami Xaqaninin “Şiniyyə”sinə yazdığı nəzirə-sində sələfini “alimlərin önündə söz süfrəsi açan ustad Xaqani” kimi təqdim edir.² Cami “Nəfəhatül-üns” əsərində “Əfzələddin Bədil Xaqani ...şeyr sahəsində tam şöhrət qazanmışdır, onun şeyirlərinin üslubu tamamilə fərqli olmuşdur”, – deməklə, böyük sələfinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir.³

Hind səbki nümayəndələrindən Ürfi Şirazi də Xaqani Şirvaninin “Şiniyyə”sinə nəzirə yazan şairlər sırasındadır. O, öz qəsidəsini “Ümmanüs-səfa” (“Saflıq ümmanı”) adlandırmışdır. Həmin qəsidə 91 beytdir və nəzirədə şair öz sələfini belə yad edir:

دم عیسی تمنا داشت خاقانی که برخیزد
به امید صبا اینک رساندم بشروانش⁴

Xaqani ki, İsa nəfəsinin qalxmasının arzusunda idi, mən səbanın köməyi ilə indi (bu nəfəsi) onun Şirvanına göndərdim.

Ürfi Şirazi ilə Xaqani Şirvani şeyrləri arasında bəzi paralellər Mir Cəlaləddin Kəzzazinin araşdırmalarında əks olunmuşdur.⁵

Özünü “ikinci Xaqani”, “Həssanül-Əcəm” adlandıran şairlərdən biri də Qaani Şirazidir. Məmduhuna müraciətlə: “Ey şah, Qaaniyə nəzər yetir, ikinci Xaqaniyə bax, Xaqaninin ruhuna bax ki, indi söz açır”.⁶

¹ بدر شیروانی. دیوان. تهیه کننده متن برای چاپ، مقدمه و فهرس دز ابو الفضل هاشم اوغلی ر حیموف. مسکو، ۱۹۸۵، ص. ۶۶

² دیوان جامی. بکوشش هاشم رضی. تهران، ۱۳۶۷، ص. ۵۴

³ صفحه جامی <https://ganjoor.net>

⁴ صفحه عرفی <https://ganjoor.net>

⁵ گزارش چامه ای از افضل الدین بدیل خاقانی شروانی از میر جلال الدین کزازی، تهران، ۱۳۶۷، ص. ۱۶۳-۱۶۸

⁶ قا انی <https://ganjoor.net>

Söz ustasının qüdrəti, ilk növbədə, onun əsərlərində işlənmiş bədii ifadənin nə dərəcədə uğurlu olması, sənətkarın sözə olan tələbkarlığı, ona necə hakim kəsilməsi ilə ölçülür. Söz xiridarlarının qiymətləndirə biləcəyi uğurlu bədii ifadəni seçmək, onu cilalayaraq nəzmin tələblərinə cavab verəcək səviyyəyə çatdırmaq müəllifin erudisiyasının göstəricisidir. Məlumdur ki, əsl bədii söz poeziya aləmində “yaşamaq hüququ” əldə edir, onu zinətləndirir, qəlblərə yol taparaq orada məskən salır, oxucusunda düşünmək qüdrətini artırır, onu sənətkarın keçirdiyi duyğuları bir daha yaşamağa sövq edir. Şeirdəki bədii ifadələrin müvəffəqiyyətli olması onun təkcə şairin hiss və həyəcanlarının məhsulu kimi qalmasına gətirib çıxarmır, oxucu da onu oxuyarkən, dinləyərkən həmin hissələri keçirir, uzun müddət sənətkarın yaratdığı sehrin – sözün təsiri altında olur. Əbəs deyildir ki, islami qaynaqlarda da əsl söz yaradan sənətkarları nəzərdə tutaraq “peyğəmbərlərdən sonra şairlər gəlir” ifadəsi özünə yer almışdır. XII yüzil Azərbaycan ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında bədii təsvir vasitələrinin biçimli şəkildə, söz və məna ilə bağlı fiqurların vəhdəti ilə işlədilməsi onların əruz, qafiya, bəlağətə dərinlən yiyələnmələrinin sayəsində mümkün olmuşdu. Şübhəsiz ki, bu ədəbi məktəbin yaradıcılarından biri də dahi şair Xaqani Şirvani olmuşdur. Yüksək erudisiyası ilə seçilən, özündən əvvəlki şeirin müsbət ənənələrini əxz edən Azərbaycan ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Xaqani Şirvani özündən sonra da mənimsənilə biləcək çox önəmli keyfiyyətlər qoymuşdur ki, əsrlərlə dünya səviyyəsində tanınan sənətkarlar onun məktəbinin davamçısı olmaları ilə fəxr etmişlər. Xaqani yaradıcılığının poetik xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi ayrıca bir tədqiqatın mövzusuudur. Müxtəlif dövrlərdə şairin şeirlərinin bədii özəllikləri araşdırıcıların tədqiqat obyektı olmuşdur. Lakin onun poetikasının bütövlükdə tədqiqinə ehtiyac vardır. Xaqani yaradıcılığına nəzər saldıqda, onun yaratdığı mənalara və işlətdiyi bədii ifadələrin çətinliyi obrazlar aləminin mürəkkəbliyindən doğur. Biz dahi sənətkarın lirik irsində əks olunmuş təşbih, istiarə, kinayə, təlmih, ləfzünəşr, təzad, cinaslara nəzər salmaq, onların orijinallığı haqqında bəhs etməyi lazım bilirik.

Söz ustasının qüdrəti, ilk növbədə, onun əsərlərində işlənmiş bədii ifadələrin nə dərəcədə uğurlu olması ilə ölçülür. Söz xiridarlarının qiymətləndirə biləcəyi uğurlu bədii ifadəni seçmək, onu cila-

layaraq nəzmin tələblərinə cavab verəcək səviyyəyə çatdırmaq müəllifin erudisiyasının göstəricisidir.

Dövrün tələbi baxımından fars dilində yazıb-yaradan Azərbaycan şairləri ümumislam mədəniyyətinin qolu olan klassik Şərq poeziyasının ənənəvi poetik sistemini dərindən mənimsəmiş, bu sistemin bədii-estetik özünəməxsusluğuna fərdi kolorit bəxş etmişlər. Məhz bu fərdi çalarlar Azərbaycan şeir məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığını ümumşərq bədii söz sənətinin fəvqünə yüksəltmişdir. Həmin dövr sənətkarlarının, demək olar ki, hər biri ayrı-ayrılıqda “deyilməmiş” bədii ifadələr uğrunda yarışa çıxmış və bu işin öhdəsindən uğurla gəlmişlər. Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani kimi yüksək istedadla malik şairlərin yaradıcılığında orijinal poetik tapıntıların, bədii təsvir vasitələrinin dolğun ifadəsinin şahidi oluruq. Onların yaradıcılıqlarında Şərq şeirinin bədii-estetik təcrübəsindən yüksək sənətkarlıqla faydalanma, bu təcrübəni özlərinin həyatı müşahidələri ilə zənginləşdirmə özünü göstərir. Təsadüfi deyildir ki, Şərq nəzəriyyəçiləri öz poetik traktatlarını yazarkən tez-tez Azərbaycan ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığından, onların sərrast deyilmiş bədii ifadələrindən nümunələr gətirmişlər.

XII yüzilin ən qüdrətli şairlərindən olan Xaqani Şirvaninin qəsidələrində maraqlı təşbihlər silsiləsi ilə rastlaşırıq. Aşağıda Xaqani şeirlərində işlədilmiş bir neçə təşbihi nəzərdən keçirək:

دوش چو سلطان چرخ تافت به مغرب عنان
گشت ز تیر شهاب روی هوا پر سنان¹

Dünən asimanın sultanı qərbə doğru qayıtdıqda ulduzların oxlarından havanın üstü nizə ilə doldu.

Beytdə mürəkkəb təşbih işlənmişdir: Günəş asimanın sultanına bənzədilmişdir, qərbə doğru qayıdış onun batmasını, qüruba çəkilməsini əks etdirir. Günəş batdıqda göyün üzündəki sayrışan ulduzların şəfəqi sanki havanın üzərinə öz şüalarını nizə kimi sancaq gəcənin qaranlığını aradan qaldırmışdır.

Digər nümunə:

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها، ویراسته دکتر میرجلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۴۶۰

دوش که بود از قیاس شکل شب از ماه نو
هندوی حلقه به گوش گرد افق پاسبان¹

Dünən onun yeni ayının üzərindəki gecəyə bənzər hindu qulağında halqa onun üfününün ətrafında keşik çəkirdi.

Gecə qaralığına görə hinduya, onun qulağındakı gümüşü halqa isə yeni aya bənzədilmişdir.

XII yüzil Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığındakı bədii özəlliklərdən bəhs edərkən istiarəni də xüsusi qeyd etməliyik. İstiarə təşbihə çox bənzəyir, lakin burada iki əşya arasında bənzəyiş, bənzətmə ədatı iştirak etmir, sadəcə olaraq bir əşya tamamilə başqa bir adla, məcazi ifadə ilə adlanır. Bir sözlə, təşbihdən fərqli olaraq, bu bədii fiqurda yalnız “müşəbbəhün-beh” (bənzədilən) işlədilir. İstiarədə mənə yükü məcazi ifadənin üzərinə düşür. R.Musulmankulov orta əsr şeir nəzəriyyəçilərindən olan Şə-rəf Raminin fikrinə söykənərək, “harada ki, məcaz var, orada istiarə də mövcuddur, harada ki, istiarə var, məcaz orada iştirak etmir” tezisini irəli sürərək, Ataallah Mahmud Hüseyni və Şəms Qeys ər-Razinin də istiarəni ayrıca bədii fiqur kimi qəbul etdiklərini qeyd etmişdir.² İran alimi Mir Cəlaləddin Kəzzazinin istiarə haqqında fikirləri maraqlıdır. O, istiarəni oxucu ilə sənətkar arasında açılan bir qapıya bənzədir. Tədqiqatçı bu fiquru təşbihlə müqayisə edərək onun poetik gözəlliyinin daha üstün olduğunu nəzərə çatdırır.³

Xaqaninin qəsidələrində istiarənin zəngin şəkildə işlədilməsinin şahidi oluruq. Məsələn:

شب روان چون رخ صبح آیینه سیما بینند
کعبه را چهره در آن آیینه پیدا بینند
گر چه زان آیینه حاتون عرب را نگرند
در پس آیینه رومی زن رعنا بینند⁴

Gecəni aynada sübhün üzü kimi aydın görürlər, Kəbənin çöhrəsini o aynada aşkar görürlər.

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها، ویراسته دکتر میرجلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۴۴۸

² Р.Муsulьманкулов. Персидско-таджикская поэтика X-XV вв. Москва, 1989, с.63

³ میرجلال الدین کزازی. زیباییشناسی سخن، بیان، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۵، ص.

⁴ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میرجلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۲۰۰

O aynada ərəb xatununa baxsalar, aynanın arxasında gözəl rumlu xanım görərlər.

Burada Kəbə evi ərəb xatunu, günəş isə gözəl rumlu xanım kimi təsvir olunmuşdur.

Digər nümunə:

در سایه تو بانوی مشرق گرفته جای   دریاست در جزیره و سیمرخ در حصار¹

Dənizdə ada, hasarda simurq özlərinə yer etdikləri kimi, sənin kölgəndə də şərqin xanımı oturmuşdur.

Şair qadını vəsf edərkən onu günəş kimi təqdim edir.

İlk baxışda formal cəhət kimi diqqəti cəlb edən cinas sənətkardan böyük ustalığ, poetik dilin müxtəlif və dərin çalarlığına bələd olmaq, ondan məharətlə istifadə edərək məna tutumunu zənginləşdirməyi bacarmaq keyfiyyətini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, cinasdan əsasən xalq şeiri üslubunda – həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda yaranan sənət nümunələrində istifadə olunur. Onların əsas daşıyıcısı olan qoşma və bayatı həmin şeirlərdə cinas qafiyələrdə özünü göstərirsə, klassik yazılı ədəbiyyatımızda cinası həm qafiyə sistemində, həm də misraların əvvəlində, ortasında və yanaşı şəkildə işləndiyini görürük. Qafiyələri cinas olan təcnişi yaratmaq məharət tələb edirsə, eyni cür səslənən, lakin müxtəlif məna kəsb edən, bəzən səslənməsinə rəğmən müxtəlif cür yazılan (ərəb qrafikasına görə eyni səsi müxtəlif hərflərin ifadə etməsi nəzərdə tutulur – L.Ə.) sözlərdən poetik-ləfzi fiqur yaratmaq sənətkardan ikiqat hünər istəyir.

Xaqaninin divanında təcnişin bütün növlərini izləmək mümkündür. Təcnişi-zaid və ya təcnişi-müzəyyəl adlı növdən olan nümunələri nəzərdən keçirək:

با که گیرم انس ؟ کز اهل وفا بی روزیم
روزی من نیست یا خود نیست در عالم وفا²

*Kiminlə üns saxlayım? Vəfa əhlinin əlindən ruzim yoxdur
Mənim ruzim yoxdur, yoxsa aləmdə vəfanın özü yoxdur?!*

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۲۴۲

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۰

Birinci misrada روزی kəlməsi cinas olaraq “artırılmış” – cinase-zaidir. Bu növdə cinas olan sözlərin ya əvvəlində, ya da sonunda hərf artımı olur. Həmin növə aid başqa bir misalı nəzərdən keçirək:

شدست آینه زانو بنفش از شانه دستم
که دارم چون بنفشه سر به زانوی پشیمانی¹

Əlimin dayağından dizimin göyərməsi görünür ki, bənövşə kimi peşimançılıqdan başım dizimə doğrudur (əyilmişdir).

Burada da بنفش və بنفشه sözləri təcniyə-zaidir və birinci söz ilə ikinci söz yalnız sonuncunun axırına “e” saitinin artırılması ilə fərqlənir. Birinci bənövşəyi rəngini, ikinci isə bənövşə gülünü bildirir.

Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

تن من ناخن شد استخوانم از آنک
بخت را ناخن به چشم در است²

Mənim bədənim dırnaq kimi oldu, sümüyüm ona görə (əyildi), bəxtdən göz də konyuktivitə düşər oldu.

Bu beytdə ناخن – dırnaq, ناخنه – konyuktivit – göz qapağının selikli qişasının iltihabı anlamını ifadə edir, artırılma cinasa, yəni cinase-zaidə nümunədir. Digər bir misal:

درد زده است جان من میوه جان من کجا؟
درد مرا نشانه کو؟ درد نشان من کجا؟³

Mənim canımı dərd almışdır, mənim can meyvəm haradadır,

Mənim dərdimin hədəfi hanı? Dərd verənim haradadır?

Beytdəki نشانə və نشان sözləri təcniyə-zaidir.

Aşağıda misal gətirilən beyt təcnisin üç növünü əks etdirmək baxımından maraq doğurur:

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۶۱۲.

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص.

³ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۷۶۹.

بلبله در قلقل آمد قل ای بلبل نفس
تازه کن قولى كه مرغان قلندر ساختند¹

Şərab kuzəsi tökülməyə başladı, ey bülbul nəfəsli, de, de!
Dərvişlərin hazırladığı şərabın qabını təzələ.

Beytdəki بلبله – “şərab kuzəsi” sözü ilə بلبل – “bülbul” kəlməsi cinasdır. Cinasın zaid və ya poetik terminologiyaya görə, sinonim şəkildə ifadə olunan müzəyyəl növünə aiddir. قلقل - kuzədən tökülən şərabın səsini əks etdirən ahəngi bildirdiyi halda, قل “de” mənasını verən sözdür. قل قل və قلقل ifadələrinin eyni misra daxilində işlənməsi tam, mürəkkəb cinas kimi diqqəti cəlb edir. Burada şair poetik məharətini daha aydın nəzərə çatdıraraq sanki söz oyunundan ustalıqla istifadə edir, şeirdəki ahəng vasitəsilə fikrinin oxucuya, dinləyiciyə çatmasına nail olur. Nəhayət, beytdə cinasın başqa bir növünü özündə ehtiva edən قول və قل kəlmələrinin iştirakını da izləyirik ki, deyilişdə “ğoul” – “ğol” kimi ifadə olunur. Cinasın bu növü zahirən zaid növünə oxşasa da, fərq ondadır ki, bənzər kəlmələr sırasında artırılan səs və ya hərf ortada müşahidə olunur.

Xaqani şeir texnikasının mürəkkəbliyinə dərindən yiyələndiyi üçündür ki, hər bir şair üçün ifadə etmək baxımından çətinlik törədən təcnisin tam növündə silsilə cinaslar yaratmışdır:

جان خاقانی ز تف آفتاب و رنج راه
مانده بود آسوده شد در سایه سایه خدا²

Xaqaninin canı Günəşin (şüasının) qızmarlığından və yolun ağırlığından

(Düşüb) qalmışdı, Allahın kölgəsinin sayəsində asudə oldu.

Bu beytdə də ikinci misradakı yanaşı işlənmiş سایه sözünün birincisi sayə, ikincisi isə kölgə mənasını ifadə edərək mürəkkəb, tam təcniyə nümunədir. Tam, mürəkkəb təcniyə aid başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

کاروان سبزه تا از قاع صمصاف کردارم
صف صف از مرغان روان بر کاروان افشاندند³

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۸۲

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۰

³ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۶۱

Susuz və otsuz biyabanlara qədər yaşıllıq karvanı (düzəltmək) işimdir.

Sıra-sıra yola düşmüş quşları karvanın üzərinə səpələmişlər.

صف صف (susuz və otsuz biyaban) ifadəsi ilə قاع صص (sıra- sıra) mürəkkəb zərfi tam cinasa misaldır.

Xaqani şeirləri sırasında cinasın naqis növünə də təsadüf olunur. Cinasın bu növü iki və daha artıq sözün yazılış cəhətdən eyni, oxunuşca müxtəlif olması ilə səciyyəvidir. Naqis cinas da digər başqa növlər kimi şeirin misralarına, beytlərə zahiri gözəllik bəxş edir:

مگر به ساحت گیتی نمائد بوی وفا
که هیچ انس نیاید ز هیچ انس مرا¹

*Məgər dünya üzərində vəfanın iyi qalmamış
Ki, heç bir ins-cins mənimlə ünsiyyətə gəlmir?!*

Burada “ens” və “ons” – انس sözləri eyni cür yazılaraq müxtəlif şəkildə tələffüz olunub naqis cinas əmələ gətirmişdir. Xaqani-nin tənqis naqis növündə qələmə aldığı başqa bir nümunəyə müraciət edək:

گسری از این ممالک و صد گسری قباد²

Bu məmləkətin çatışmazlıqları və yüz Qubadın sarayları.

Bu misrada “گسری” sözü hərəkə hesabına müxtəlif cür oxunaraq “çatışmazlıq” və “saray” məfhumlarını ifadə edir.

Naqis cinasın bir növü də şeirdəki hər hansı bir müvafiq sözdən hərfin və ya hecanın düşməsi ilə formalaşır. Məsələn:

حق میکند ندا که "به ما راه دراز نیست"
از مال لام بفکن و باقی شناس "ما"³

*Haqq nalə edir ki, bizim üçün yol uzaq deyil
Mal "mal" sözündən "l" lam-ı at, "ma"-nı tanı.*

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۰

³ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چاهه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۰

Təcnisin nadir işlənən müzare növündə qələmə alınmış nümunəyə diqqət yetirək:

بر مہان نشوم ورشوم چو خاک مہین غم کیا نخورم ور خورم بہ کوہ گیا¹
Alçaqların qarşısında olmaram, olsam da torpaq kimi olub
Padşahların qəmini yemərəm, yesəm də dağdakı otu yeyərəm.

Bu növdə oxşar sözlərin birinci hərfi fərqlənir. Kiya (padşah) və giya (ot) buna misaldır. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

داد مرا روزگار مالش رست جفا
با کہ تواند نمود نالش از این بی وفا²
Rüzgar mənə əzabın əli ilə sığal çəkdi
Bu bivəfadan kimə nalə edə bilərəm?!

Beytdə “maleş” və “naleş” müzare təcnisdir. Avtobioqrafik səciyyə daşıyan aşağıdakı beytdə də müzare təcnis işlənmişdir:

از خروسان خراسان چو منی نیست چه سود
کہ گہ صبح خروشان شدنم نگذارند³
Xorasan xoruzları (şairləri – L.Ə.) sırasında mənim kimisi
yoxdur, nə faydası? Səhərlər cuşa gəlməyimə (şeyr söyləməyimə)
qoymurlar.

Beytdə “xorusan” və “Xorasan” sözləri müzare təcnisə nümunədir. “Xorus” sözü eyhamdır və “şair” mənasında işlənmişdir.

Ləfzi (tələffüzə əsaslanan) təcnis növündə sözlərin deyilişi eyni cür olub, ərəb qrafikasına görə yazıda fərqlənir. Məsələn:

درست گویی صدرالزمان سلیمان بود
صبا چو هد و محنت سرای من چو سبا⁴
Düz deyirsən, Süleyman öz zamanının padşahı idi,
Cavanlıq şanapipik kimidir, mənim möhnət evim isə söyüşə
bənzəyir.

¹ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۰

² دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۰

³ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۰

⁴ دیوان خاقانی شروانی. جلد اول، چامه ها و ترکیب بندها. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۰

Burada eyni tələffüz məxrəcində ifadə olunan “səba” سبأ və صبا işlənmişdir. O həm “cavanlıq”, həm də “yel” – nəsim mənasındadır. Nəsim yeli tez ötən kimi cavanlıq da ona bənzər qısa ömür sürür.

Xaqani Şirvani dövrünün ensiklopedik biliyə malik sənətkarı kimi bütün incəliklərinə bələd idi. Onun yaradıcılığında həcm etibarını ilə qəsidələr üstünlük təşkil edir. Biz yalnız böyük sənətkarın işlətdiyi bir neçə cinas beytin təhlili ilə kifayətləndik. Sözsüz ki, şairin bütün yaradıcılığı boyu yaratdığı təcnislərin araşdırılması ayrıca tədqiqat mövzudur. Nəticə olaraq, şairin iştiaq, ləfzi, tam, mükərrər, naqis, mürəkkəb, məğlub, müzare, zaid təcnis növlərindən məharətlə istifadə etdiyinin şahidi oluruq.

Xaqani Şirvaninin qəsidələrinin bədii cəhətdən təhlili onun söz mülkünün şahı olduğunu, dahi şairin özünü bu keyfiyyətdə təqdim etməsində mübaliğə olmadığını təsdiqləyir.

“TÖHFƏTÜL-İRAQEYN” ƏSƏRİ

Xaqani yaradıcılığında mühüm yer tutan “Töhfətül-İraqeyn” təkcə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, habelə Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatlarında da orijinallığı ilə seçilən misilsiz sənət nümunəsidir. Şairin 1157-ci ildə birinci Məkkə səfərindən sonra yazıb başa vurduğu bu əsər “Töhfətül-xəvatir və zübdətün-nəvazir” (“Xatirələr töhfəsi və görülmələrin mayası”) adlansa da, Şərq bədii fikir tarixində “Töhfətül-İraqeyn” adı ilə məşhurlaşmışdır. Xaqani bu əsərində əsasən İraqi-ərəbə və İraqi-əcəmə səfəri zamanı gördüklərini qələmə almış, özünün səfər təəssüratlarına geniş yer verməklə yanaşı, kainat, təbiət və insanla bağlı fəlsəfi düşüncələri, tərcümeyi-halının bəzi məqamları, babası, atası, anası, əmisi və əmisi oğlu haqqında qısaca məlumat vermişdir.

Vahid və aydın bir süjet xətti izləməyən şair bu əsərdə səfər zamanı gördüyü şəhərlərin, rastlaşdığı insanların təsvirinə geniş yer verərək Bağdad, Kufə, Məkkə və oradakı Zəm-zəm quyusu, Qara daşı (Həcərül-əsvədi), Qızıl novdanı, eləcə də Mədinə, Mosul, Şam, Peyğəmbərin Mədinədəki məqbərəsinə xüsusi fəsilər həsr etmişdir. Bütün bunlar “Töhfətül-İraqeyn”i hər şeydən əvvəl bir səyahətnamə kimi səciyyələndirməyə əsas verir. Elə buna görədir ki, əsər üzərində tədqiqat aparan araşdırıcıların əksəriyyəti, o sıradan akademik Həmid Araslı, filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndli-Herisçi, filologiya elmləri namizədi Məmmədəğa Sultanov onun Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum səyahətnamə olduğunu qeyd etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixlərində, Xaqani əsərlərinin nəşrlərinə yazılan müqəddimə və “Ön söz”lərdə, eləcə də ayrı-ayrı araşdırmalarda ədəbiyyatşünas alimlər şairin həyat və yaradıcılığından söz açarkən “Töhfətül-İraqeyn” əsərinə də müəyyən yer vermiş, bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbiyyatında onu memuar ədəbiyyatının ilkin nümunəsi hesab etmişlər. Akademik Rafael Hüseynov Azərbaycan ədəbiyyatında “Töhfətül-İraqeyn”i həm də Azərbaycan poeziyasında şəhraşub şeirinin ilkin nümunəsi kimi dəyərləndirmişdir.

Klassik irsimizin görkəmli tədqiqatçılarından olan filologiya elmləri doktoru Xəlil Yusifli yazır: “Poema səfərnəmə, yaxud səfər xatirələri deyildir. Şair əsəri yazana qədər keçirdiyi həyat, qarşılaşdığı adamlar haqqında xatirələrini, müxtəlif məsələlər, adamlar et-

rafında düşüncələrini əks etdirir. Şirvan və onun adamları haqqında düşüncələr, poetik xatirələr əsərdə iki İraqdan az yer tutmur”.¹ Alimin fikrincə, İraq səfərinin özü Şirvan düşüncələrinin inikası üçün bir vasitə olmuşdur. Əsər xarakteri etibarilə ictimai-fəlsəfi məzmunlu lirik poemadır.²

Sözsüz ki, “Töhfətül-İraqeyn” şairin ancaq səfər təəssüratlarına həsr olunmuş sırf mənzum səyahətnamə deyil. Şair bu əsərində ictimai-fəlsəfi görüşlərinə də geniş yer vermiş, öz həyatı, əsl-nəsəbi – babası, atası, anası, əmisi, görüşdüyü tanınmış şəxslərlə bağlı verdiyi məlumatlarla onu mövzu baxımından zənginləşdirmişdir.

Akademik Həmid Araslı Azərbaycan poeziyasında ilk mənzum səyahətnamə olan bu əsərin Yaxın Şərq tarixi üçün qiymətli məlumatlarla zəngin olduğunu xüsusi qeyd edərək, “Töhfətül-İraqeyn”in təkcə şairin səyahət təəssüratı ilə məhdudlaşmadığını diqqətə çatdırır.³

Xaqani irsinin, o sıradan “Töhfətül-İraqeyn” əsərinin ilk tədqiqatçılarından olan M.Sultanov da öz tədqiqatında əsərin sadəcə bir səyahətnamə olmayıb, eyni zamanda şairin tərcümeyi-halını, elmi-fəlsəfi görüşlərini açıqlayan, XII əsrin tarixi şəraiti haqqında müəyyən məlumat verən çox maraqlı poema olduğunu bildirir.⁴

“Töhfətül-İraqeyn” orijinal mündəricəsi və özünəməxsus kompozisiyası ilə seçilir. Ancaq bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məsnəvilərdən sayılan bu əsərin eyni zamanda mənzum səyahətnamə olduğunu inkar etmir. Xaqaninin Məkkə ziyarətindən sonra əsərə əlavə elədiyi bölmələr (sultanın ordusu ilə rastlaşması, Həmədan yolunda qarşılaşdığı şəxslər, Həmədan şəhərində gördükləri, əhalinin vəziyyəti, Abbasi xəlifələri, Bağdad sakinlərinin yaşayışı, şəhərin alimləri barədə qeydləri və s.) də bunu təsdiq edir.

“Töhfətül-İraqeyn”in ədəbiyyatşünaslıqda doğurduğu digər mübahisə əsərin adı ilə bağlıdır. Poemanın ilk nəşiri doktor Yəhya Qərib onun adını “Töhfətül-xəvatir və zübdətüz-zəməir” (“Xatirələrin töhfəsi və ürəkdəkilərin mayası”) yazır. Əsərin digər nəşiri İran

¹ Ə.Səfərli, X. Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008, s.127

² Yenə orada.

³ H.Araslı. Xaqani Şirvani. Bakı, Yazıçı, 1982, s.51

⁴ Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn. (Tərtib, şərh və müqəddimə: M.Sultanov). Bakı, 1959, s.13

alimi Seyid Amuzqar qədim əlyazma nüsxələrinə istinad etməklə Xaqani əsərinin adının “Töhfətül-xəvatir və zübdətün-nəvazir” (“Xatirələrin töhfəsi və görülmüşlərin mayası”) olduğunu bildirir. Xaqani yaradıcılığının ardıcıl tədqiqatçılarından olan Qafar Kəndli Herisçi də bu adın əsərin mündəricəsinə daha uyğun olduğunu söyləyir.¹

Xaqani özü bu əsərindən danışarkən çox vaxt onu “töhfə” adlandırır ki, bu ad (“töhfə” sözünün) özü daha çox səfər anlayışı ilə bağlıdır. Dibaçədə oxuyuruq:

این تحفه تذکره ایست بل تبصره ای عقلا از این مجنون الهی که در بیمارستان
آفرینش محبوس حجره گیتی است در سلاسل ارکان کشیده چون آسمان دردوار و چون
آفتاب در صرع و چون باد شیفته، بلکه از بحر شیفته تر و چون ابر مسلسل بلکه از آب
مسلسلتر...²

Bu töhfə dünya yaradılış xəstəxanası hücrəsinin dustağı olan bu ilahi Məcnunun yazdığı zamanə aqillərinin diqqətini cəlb edən təzkirədir. Ərkan zəncirinə çəkilməmiş, asıman kimi dərddli, günəş kimi xəstə, külək kimi coşğun, bəlkə dəryadan daha təlatümlü, bulud kimi müsəlsəl (zəncirvari, ardıcıl), bəlkə sudan da müsəlsəl (axıcı)...

“Töhfətül-İraqeyn”i 2007-ci ildə “Xətmül-qərayib” adı ilə İranda nəşr edən İrəc Əfşar kitaba yazdığı “Ön söz”də Xaqani əsərlərinin ən qədim əlyazma nüsxəsində onun “Töhfətül-İraqeyn” adı ilə tanınan məsnəvisinin adının “Xətmul-qərayib” yazıldığını qeyd edir.³

İrəc Əfşarın bu qeydi diqqətlə yoxlanılmadan doğru hesab edilə bilməz. Görkəmli xaqanişünas alim Qafar Kəndli-Herisçi bu əsər haqqında İran ədəbiyyatşünaslığında olan məlumatları bir daha gözədən keçirərək, “Xətmül-qərayib” adı ilə təqdim olunan bu əsərin Xaqaninin deyil, şairin “Töhfətül-İraqeyn”inin təsiri ilə yazılmış bir məsnəvi olduğu qənaətinə gəlmişdir. İrəc Əfşarın nəşr etdiyi “Xətmül-qərayib”in mətni ilə tanışlıq da bu qənaətin doğru olduğunu təsdiq edir.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c. Bakı, Elm, 2007, s.457

² مثنوی تحفه العراقین. اثر طبع حکیم اجل خاقانی شروانی باهتمام و تصحیح و حواشی و تعلیقات دکتر یحیی قریب اسفندما 1333 تهران

³ خاتم الغرایب (تحفة العراقین) بکوشش و با پیش گفتار ایرج افشار، مرکز پژوهش کتوب تهران 1385 انتشارات فرهنگستان علوم، اتریش وین 2004 م

Tədqiqat şairin öz qeydlərinə istinadla onun “Töhfətül-İraqeyn”i ömrünün yetkin çağlarında 40 günə yazıb bitirdiyini müəyyənləşdirmişdir. Ustad sənətkar Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məsnəvilərdən biri sayılan bu əsəri tədricən, müxtəlif situasiyalarda yazdığından əsərdə vahid süjet xətti yoxdur və məzmun ardıcılığı tam gözlənilmir. Hissə-hissə fasilələrlə yazılan kitabın sonradan şair tərəfindən başlanğıcdan sona qədər bütövlükdə yenidən nəzərdən keçirilərək onun əlavələri ilə zənginləşdirildiyi ehtimal olunur.

“Töhfətül-İraqeyn”lə bağlı aparılan tədqiqatda əsərin əhatə etdiyi məqalələrin sayı da fərqli göstərilir. 1954-cü ildə doktor Yəhya Qəribin tərtibi ilə nəşr olunan tənqidi mətndə əsərin Dibaçə, 7 məqalə və “Xatimeyi-kitab” adlanan sonluqdan ibarət olduğunu görürük. Qafar Kəndli-Herisçi “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə Xaqaninin bu əsərinin əlyazma nüsxələrindən çıxış edərək Giriş, “Ərayisi-fekr və məcalise-zikr”, “Miracül-uqul və minhacül-fuhul”, “Səbhətül-övtad”, “Səvadül-ovrad və xəzanətül-övtad”, “Hudəlmühtəd iləl-hadi”, Şam və Mosuldan Cəmaləddin Mosulinin mədhindən və s. bəhs edən altı bölməyə ayrıldığını qeyd edir. Alim Seyid Hüseyn Amuzqarın Tehrandakı əlyazma nüsxələrində “Dibaçə” adlı belə giriş bölmənin olmadığını bildirir və bunun səbəbini həmin bölmənin əsərə sonradan əlavə edilməsilə izah edir.¹

“Töhfətül-İraqeyn”, məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə yazılan məsnəvilərdən fərqli olaraq, “Dibaçə” ilə başlayır. Orta əsr farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin nəsr nümunələrindən biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyan bu giriş hissədə şair əsərlərinin zamanə əhlinə təsirindən bəhs edərək Dəclə sahilində qələmə aldığı bu “Dibaçə”də Dəclə ilə xəyalı söhbətini təqdim edir. Dəcləni ilahi çay adlandıran şair ona gözünün bəbəyinin dili ilə xitab edir:

یا نهر الله گوهر گداخته ای یا اشک عشاق،
کوکب سیاره ای یا فلک سیال.
دجله میگفت نه کوکب نه فلک

خلیجی هستم از بحر مکارم صاحب اجل...²

Ey ilahi çay, ərimiş gövhərmisən, ya aşıqlərin göz yaşı? Səyyar ulduzmusan, ya axan fələk? Dəclə deyirdi mən nə ulduzam, nə fələk. Cəlal sahibi kəramət dəryasından bir körfəzəm.

¹ Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c. Bakı, Elm, 2007, s.457

² Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn. Tehran, 1954. s.2

Dəclə ilə xəyali müsahibə əsnasında dünən sultanın məclisində şəhnənin* əlindən cam aldığı bildirən şair Sultani Allaha, şəhnəni Məhəmməd peyğəmbərə, Kəbəni Quran haqqının xəzinəsinə bənzədərək deyir:

...ناظم این تحفه حسان العجم الخاقانی الحقایقی وقتی خدمت این سلطان در یافت
بحلت این شحنة برسید حاضر این دارالملک گشت در این خزانه اش راه دادند چنانکه
طاقت داشت از این خزانه به آستین و دامن جواهر بر گرفت مستغنی شد پادشاهی یافت
اقلیم وحدت بکف آورد نوبت قناعت فرو کوفت خیمه فراغت بزد حرص و آز بندگان
پیش پای کرد از علم و عقل خاصگان بدست راست و چپ بداشت بر سریر خرسندی
بنشست سندی تاج آزادی بر سر نهاد و آوازه در داد: بدان خدای که دور زمان پدید
آورد که دور دور منست و زمان زمان منست...¹

Bu "Töhfə"nin yazarı Həssanül Əcəm, Xaqani Həqayiqi bu Sultanın xidmətində olub bu dərgahın bəxşisinə nail olduğu vaxt bu darül-mülkə gəldi. Bu xəzinəyə yol taparaq gücü çatan qədər bu xəzinədən qoltuq və əmək dolusu cəvahir götürüb dövlətləndi, padşahlıq tapdı, vəhdət ölkəsini ələ gətirdi, qənaət qapısını döydü, rahatlıq çadırı qurdu, hirs və tamahı (özünə) ön və arxa olan qullara çevirib seçilmişlərin (böyük şəxsiyyətlərin) elm və ağıllarından sağ və sol əlinə alaraq şadlıq taxtında (oturub) azadlıq tacını başına qoydu və aləmə səsləndi: "Dövr və zamanı yaradan Allaha and olsun ki, dövr mənim dövrüm, zaman mənim zamanımdır..."

Şair "Dibaçə"də Hatifin dili ilə özünə müraciətlə deyir: "Əgər başı uca olmaq istəyirsən, ayaqlarını yerdən götür, yola üz tut... dövlət mərkəzinə yol axtar, cəlal Kəbəsinin qapısına get, həlqəni tut və o türkün dediyini de ki, ey mənim evim, mən sənə kimisini hələ görməmişəm və sən də mənim kimisini görməmişən. Bu də 'vi (iddia N.A.) Kəbə ilə sənə müsəlləmdir. Əgər o türkün 100 nəcib övladı var idisə sənə yüz min qəribə övladın var. İndi hər birinin qulağına sırğa tax, adını qulam qoy və 1000 dinar qiymət qoy. Mosulu nəhsxanə adlandır ki, orada ancaq bir nəfərdən başqa özünə xiridar tapa bilməzsən, o da Məhəmməd ibn Əli Mənsurdan ibarətdir..."²

Göründüyü kimi, Xaqani bu sözlərlə məmduhunu öyməklə yanaşı, özünü də türk adlandırdığı Kəbə sahibi ilə müqayisə edir,

* Şəhnə – ölkəyə nəzarət edən gözətçi

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, s.5-6

² Yəni orada, s.10

özünün hər birisinin 1000 dinar dəyərə malik yüz minlərlə övladı, yəni əsəri olduğunu diqqətə çatdırır. Müqayisə həm də şairin türk mənşəyinə olan dərin rəğbəti haqqında oxucuda aydın təsəvvür yaradır.

Doktor Yəhya Qəribin tərtib etdiyi “Töhfətül-İraqeyn” əsərində “Dibaçə”dən sonra “Ərayisül-fekr və məcalisüz-zekr” عرایس "Fikir gəlinləri və zikr məclisləri") adlanan ilk məqalə gəlir. Məqalə şairin dünyadan şikayətlənərək insaf və vəfa-nın tamam aradan götürüldüyünü bildirən yığcam girişlə başlayır:

انصاف نهان شد و وفا هم	همجنس نماند و آشنا هم
آثار سلامت از جهان رفت	آیین امامت از میان رفت
پیداست بر آستان دنیی	دجال هزار و مهدی نی
هر زهری که دست عالم آمیخت	در جام جهان نمای ما ریخت ¹

İnsaf və vəfa gizlənmişdir, nə həmcins, nə aşina (dost) qalmışdır. Salamətliq izi dünyadan getmişdir.

İmamliq ayini aradan getmişdir. Dünyada minlərlə Dəccal var, bir Mehdi yoxdur. Aləmin əli hazırladığı hər zəhəri bizim dünyanı göstərən camımıza (cami-cəhannümamüza) tökdü.

Girişdən sonra şair Günəşə müraciət edərək özünün səfər təəssüratlarını onunla bölüşməyə çalışır. Yeganə daimi müsahibi olan Günəşin klassik Şərq poeziyasında ilk dolğun obrazını yaradan Xaqani onu zəngin poetik xəyalının gücü ilə, real həyat, şəxsi istək və arzuları baxımından mənalandırır. Xaqani Günəşin əzəməti, onun həyat və yaşayışda əvəzsiz yeri haqqında danışır. Günəşi oruc tutan ağızların möhürü, bahara can verən, asiman yolunun Kəbəsi, dünya atəşinin Zəm-zəmi adlandırır. Gecənin zəncisi (qaranlığı) və gündüzün rumlusunun (ışığının) hər ikisinin onunla dünyaya qalib gəldiyini bildirir.

Sonrakı fəsil də Günəşə həsr olunur. Ancaq bu fəsildə şair Günəşə tənqidi yanaşır, onu verdiyini geri aldığı üçün (Günəşin aya işıq verib sonra geri alması nəzərdə tutulur) məzəmmət edir. Daha sonra isə Günəşin hər şeyə fərq qoymadan eyni gözlə baxdığını, işıgını hamıya payladığı halda, öz nurunu şairdən əsirgədiyini, alçaqlara (kol-kosa) işıq saçdığını təəssüflə söyləyir:

¹ Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn, s.14

جود تو ز فیض آسمان بیش

خلعت بدهی و واستانی

یا داده خویش باز مستان

خس پروری از گران نگیری¹

روشن بتو چشم شاه و درویش

هر ماه بپیک رایگانی

یا خلعت مده بزیر دستان

جز دست سبکسزان نگیری

Şahın da, dərvişin də gözü səninlə işıqlanır. Sənin səxavətin asımanın feyzindən daha çoxdur.

Hər ay peykə müftə xələt verirsən və alırsan.

Ya əlinin altında olanlara xələt vermə, ya da verdiyini geri alma.

Yüngül başlılardan başqa heç kəsin əlindən tutmursan, alçaqları (yüngülləri) bəsləyirsən, ağır təbiətlilərin əlindən tutmursan.

Xaqaninin Günəşə etdiyi belə müraciətlərdə Günəşin çox zaman rəmzi mənə daşdığı, şairin ondan bir simvol kimi faydalana-raq kimisə nəzərdə tutduğu hiss olunur. Belə məzəmmətlər oxucuya Xaqani ilə Axsitan şah arasında baş verən əhvalatları, şairin Axsitandan narazılığını, şahın ona verdiyi bəxşişləri geri alan Axsitana yazdığı qəsidəsindəki aşağıdakı misrələrini xatırladır:

شاه را تاج ثنا دادم نخواهم باز خواست

شه مرا نانی که داد ار باز میخواهد رواست...

شه مرا نان داد و من جان دادمش یعنی سحن

نان او تخمی است فانی جان من گنج بقاست

من چراغم نور داده باز نستانم ز کس

شاه خورشیداست و اینک نور داده باز خواست

آری آری ماہرا خورشید اگر نوری دهد

باز خواهد خواست آنک شاه خورشید سخاست²

Şaha sənə tacı vermişəm, geri almayacağam. Şahın mənə verdiyi çörəyi geri istəməsi rəvadır mı?...

Şah mənə çörək verdi, mən ona can, yəni söz bağışladım. Onun çörəyi boş toxumdur. Mənim verdiyim can əbədi xəzinədir.

Mən çırağam, verdiyim işığı heç kəsdən geri istəmirəm. Şah günəşdir, budur, verdiyi işığı geri istəyir.

Bəli, Aya əgər Günəş nur verirsə, onu şah səxavətli Günəş yənidən geri alacaq...

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, s.14

² 87 دیوان خاقانی شروانی. به کوشش دکتر ضیاء الدین سجادی. انتشارات زوار ص.

Xaqaninin Günəşə müraciətlərinin çoxunda onunla şah arasında olan narazılıqlara işarələr etdiyini sezmək olur. Şair Günəşlə bağlı dediklərini çox vaxt öz vəziyyətilə əlaqələndirərək bəzən üstüörtülü, bəzən də açıq şəkildə Günəşə etirazını bildirir, onu qınayır. Şahla onun arasında baş verən əhvalatları nəzərdə tutaraq Axsitanın ona qarşı soyuq rəftarından incidiyini dilə gətirir. Hər kəsə səxavətlə payladığı işığını şairdən gizlətdiyi üçün onu məzəmmət edir.

Məqalədə “Dər məzəmmət-e zər dər əsnaye-xetabi ke be afi-tab mikonəd” (“Günəşə xitab edərkən qızılı məzəmmət haqqında”) adlanan yarımbaşlıqda qızilla bağlı maraqlı fikirlər söylənilir. Dahi şair qızılın cəmiyyətdəki pozucu rolunu xüsusi qeyd edərək ona olan aludəçiliyi pisləyir. Qızıl düşkünləri olan tamahkarları bütə sityayış edən bütperəstlər adlandırır.

از زرت آذری بر آرد	زر محنت از بر سر آرد
زان گبر بزر درشت	زر اول نام زر دهشت است
خاکی بیمار بلکه مرده...	زر چیست جز آتش فسرده
چون کیسه طناب در گلو	در کیسه هر که زر فروشد
زر بنده شمر نه زر خدایش...	آنها که بزر قویست رایش
دیدار زر است بت پرستی ¹	خاقانی را به چشم هستی

Qızıl başa tamah möhnəti gətirir, qızıldan sənə atəş yetişir.

Zər (qızıl) Zərdüşť adının əvvəlidir. Ona görədir ki, atəşpərəstin beli qızilla əyridir. Qızıl donmuş atəşdir, xəstə, bəlkə də ölü torpaqdır. Kim ki, qızıl kisəsinə düşür, kisə kimi onun boğazına ip keçirilir.

Kim ki, qızıl haqqında çox düşünür, qızılın quludur, qızıl sahibi deyil.

Xaqani gözündə qızılın görünüşü bütperəstliyi andırır.

Xaqani Günəşə etdiyi müraciətlərdə öz vəziyyətinin ağırlığını da diqqətə çatdırır. Günəşi onun qəlbinin düynələrini açmadığı üçün qınayır. Onun ləyaqətsizlərə istilik və işıq bağışladığına tənqidi yanaşır. Şair bəzən öz məzəmmətlərində daha irəli gedir, etirazını daha kəskin şəkildə bildirir:

معشوقه را یگان هرکس	ای دایه مهربان هرکس
ای بر همه شی ترا گذرها	ای از تو بهر کس نظرها
در صف تعالی هر خست جای... ²	صاحب صدري و ليک خودرای

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. Tehran, 1333, s.17-18

² Yənə orada, s.18

*Ey hər alçağın mehriban dayəsi, hər kəsin müftə məşuqəsi.
 Ey hər kəsin nəzərini cəlb edən, Ey hər şeyə yol tapan.
 Başçısı, ancaq özbaşınasan, Hər alçağın cərgəsində yerin
 var...*

Xaqani Günəşə müraciət etdiyi bu bölmənin sonlarına doğru öz dediklərindən peşman olduğunu bildirir. Günəşi kəskin sözlərlə incitdiyi üçün ondan üzr istəyir:

نی نی غلطست هر چه گفتم   راه هوس است و هر چه رفتم¹
*Yox-yox dediklərim hamısı qələtdir. Getdiyim hər yol həvəs
 yoludur.*

Növbəti fəsildə şair üzr istəmək məqsədilə yenə Günəşə üz tutur. “خطاب به آفتاب به وجه معذرت” (Üzrxahlıq üçün Günəşə müraciət) başlıqlı bölmə də Günəşin xidmətləri, insana, təbiətə ziynət verən fəaliyyətini xatırlamaqla başlayır.

Ustad sənətkar belə çoxsaylı müraciətlərində heç vaxt özünü təkrara yol vermir. Hər dəfə Günəşin bir xüsusiyyətini önə çəkir. Bölmənin sonuna yaxın Günəşə etdiyi töhmətləri üçün ondan belə üzr istəyir:

افکنده سرم که جای آن هست   پیش تو بپای و دست بر
 گر عفو تو نیست دستگیرم   از بیم عقوبتت بمیرم²
*Başım aşağıdır, yeridir ki, sənin qabağında əl əl üstə, ayaq
 üstündə dayanım.*

*Əgər sənin əfvini (əfv etməyin) mənim əlimdən tutmazsa, cəza-
 nın qorxusundan ölərəm.*

Əsərdə şairin Günəş qarşısında belə üzrxahlığı da Xaqaninin öz rəftarından peşman olub utanmasını aydınlaşdırmaqla yanaşı, yenə də onun sarayla, şəxsən Axsitanla olan münaqişəsini yada salır. Xaqani bu məqalənin sonunda sübh çağı şairin günəşdən üzr istəməsini yeni açılan səhərin tərfi ilə ustalıqla bağlayır:

صبح است سوی تو عذر خواهم   صبح است شفیع این گناه
 صبح از سر صدق تازه رویست   صبح آینه دار راست گویست
 عذر از نفحات صبح بپذیر   گرد از صفحات سینه بر گیر³

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. Tehran, 1333, s.20

² Yenə orada, s.21

³ Yenə orada, s.21

Səhərdir, səndən üzr istəyirəm, bu günahımı bağışlamağını istəyən səhərdir.

Sübh çağı sədaqət üzündən gözəl sifətlidir. Sübh düz danışan (doğruçu) ayna tutandır.

Sübhün nəfəsindən üzrümü qəbul elə, sinəmin səhifəsindən tozu götür.

Məqalənin sonuncu bölməsində Peyğəmbərin nəti verilir. Yəhya Qəribin tərtib etdiyi nəşrdəki mətndə ilk məqalə Məhəmməd peyğəmbərin mədhi, Meracın vəsfi və Burağın tərfi ilə başa çatır.

Əsərin “معراج العقول و منهاج الفحول” (“Ağılın yüksəlməsi və yetkinlərin yolu”) adlanan ikinci məqaləsi də şairin özünü məzəmmət etməsilə başlayır. Bu məqalənin də ilk fəsilələrində Günəşə müraciətlər yer alır. İlk bölmə “در مذمت خود” (“Özünü məzəmmət etmək haqqında”) adlansa da, əslində şairin şikayətlərinin ifadəsinə həsr olunur. Sonrakı bölmə şairin Günəşə mənalı bədii xitabları ilə diqqəti cəlb edir.

ای بوته و ای ترازوی زر	ای دایره گرد و نقطه پرور
سلطان یک اسبه آسمان را	ای شاهد غمزه زن جهان را
شش ساعت رانده هفت پیکر ¹	از دولت تیز یافته فر

Ey dəyirmi dairə və nöqtəpərvər, ey buta və qızıl tərəzi, Ey dünyanın qəmzəli gözəli, asimanın bir atlı sultanı.

Dövlətindən tez işiq tapan altı saat yeddi peykəri gəzən.

Xaqaninin növbəti xitabında şair özünü Günəşlə müqayisə edir:

من بسته دار ظلم شروان	تو خسته ماتم خراسان
کان مولد تست و مسقط الراس	تو رانده آن طرف بوسواس
دل در تب گرم و دیده نمناک ²	من ز آفت زادو رود غمناک

Sən Xorasan matəminin xəstəsisən, mən evim Şirvanın zülmünə bağlıyam.

Sən öz doğulduğun yerdən, vətəninə qovulmuş vəsvəsədəsən.

Mən (yaxınlarımin) bəlasından qəmliyəm ürəyim yanır, gözüm yaşlıdır.

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. Tehran, 1333, s.26

² Yenə orada, s.29

Xaqani Günəş kimi özünün də doğma diyarda rahatlıq tapmadığını, saralmış bənizi, qızdırmalı vücudu ilə Günəşi xatırladığını bildirir:

دو گرم دل و دو غم رسیده   دو زرد رخ و دو تب کشیده
از کرده روزگار ریمین   من با تو گله کنم تو با من¹

İki yanar ürək və iki qəmli, iki saralmış bəniz və iki qızdırma çəkən (qızdırmalı).

Murdar rüzgarın etdiklərindən mən sənə şikayət edirəm, sən də mənə.

Bu məqalədə Xaqaninin Kohestana gəlməsi təsvir olunur. Şair bu yerin gözəlliklərini qeyd etməklə yanaşı, Kohestan əhlinin əziyyətə səbəb olan xain xəzinədarlar, oğru dəstələrinin pis əməllərini, (onların) qan tökən, yol kəsən olduqlarını, səhər yatıb gecələr oyaq qalmalarını obrazlı şəkildə təsvir edir.

Xaqani özünün səfər təəssüratlarını bildirərkən bu ölkənin sənətkar və peşə adamlarına da tənqidi yanaşır. Şəhraşub səciyyəli bu bölmədə boyaqçılar, dərzi, aşpaz, qəssab, həkim, dərviş, əttarlar barədə məlumat verilir.

Şair gördüyü tikililər, rastlaşdığı çaylar haqqında danışır. Sultanın şikargahı, şahın sarayı, qoşun əhlinin təsvirində onun iti, dəqiq müşahidəsi ilə yanaşı heyranəti, marağı, sevgisi, nifrəti, məzəmmət və tövsiyələri də oxucunun diqqətini cəlb edir, onu düşündürür.

Bu məqalədə şairin qarşılaşdığı övliyalarla bağlı yazdıqları da böyük maraq doğurur. Bu hissədə Xacə Cəlaləddin Məhəmməd Mosulinin mədhinə iki yığcam fəsil ayrılır. Xaqani özü ilə məlikül-vuzəranın mükəlliməsini verir. Məlum olur ki, özünü təqdim edərkən Xaqaninin dediyi tərifli sözlər vəzirin xoşuna gəlməmişdir:

دارد همه چون منی ندارد   کان بارگاه از چه معجز آرد
نگذیردش از چو من ثناگر²   گرچه ز حد ثناست برتر

Bu saray möcüzə yaratsa da, (onun) hər şeyi olsa da, mənim kimi (şairi) yoxdur. Onun həddindən artıq duaçısı (sənagəri) olsa da, mənim kimi sənagər görməyib.

Vəzir şairə onun natamam adam olduğunu açıq bildirərək, öz məqamını tanımağı məsləhət görür. Söhbətin sonunda Xaqani uzun

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. Tehran, 1333, s 30

² Yenə orada, s.44

sürən bu səfərdən heç nə əldə edə bilmədiyini ona söyləyir. Vəzir öz üzüyünü ona hədiyyə verir və onun adı üzük olmadığını bildirərək, onu yadigar saxlayıb, qədrini bilməyi, heç kəsə verməməyi tapşırır.

Xaqani çox təzim və təşəkkürdən sonra vətənə qayıdır. Şah bu bəxşiş barədə xəbər tutub, onu yanına çağıraraq üzüyü istəyir. Xaqani üzüyü ona verməkdən boyun qaçırır, şahı ədalətli olmağa, insafla davranmağa çağırır. Bu hissədə şair özünün keçmiş həyat tərzindən söz açır, ömrün hədəf getmiş gözəl çağlarını və yaradıcılıq zəhmətini təəssüflə xatırlayır.

“در معنی کمال یافتن عقل” (“Ağılın kamilləşməsi”) başlıqlı yığcam fəsildə rəmzi mənalı bir əhvalatla həyata və saraylara münasibətini çəkinmədən bildirən şair özünə və səfər təəssüratları fonunda keçirmiş olduğu keşməkeşli həyat yoluna yenidən nəzər salır, zamanə, saray və şahlarla bağlı yeni, daha ciddi görüşlərini və gəldiyi qənaətləri yüksək şeir dili ilə qələmə alır.

Xaqani bütün macəralardan sonra gecə vaxtı düşüncələr aləminə daldığı bir zamanda ağılın köməyə gəlib, onu vəhdət dükanına apararaq əlinə şəriət əsası verdiyini, gözündən pərdəni götürüb bununla da aləmi işıqlandırdığını deyir.

Məqalənin maraqlı fəsillərindən biri Xaqaninin Xızır peyğəmbərlə xəyali görüşünün simvolik məna daşıyan təsviridir. Şair səhər tezdən Həzrət Xızır Əleyhissəlamın qapıdan içəri girdiyini söyləyir. Xaqani onun önündə təzim edərək vəzirin bağışladığı üzüyü Həzrət Xızıra peşkəş etmək istəyir. Xızır şairdən Cəmşid möcüzəsini necə ələ keçirdiyini xəbər alır. Şair İraqda böyük bir xacənin bunu ona hədiyyə verdiyini söyləyir. Xızır üzüyü götürmür. Barmağından başqa bir üzük çıxararaq ona əlavə edib yenidən şairə qaytarır. Sonra Xaqaniyə nəql edir ki, bir gün pak adamların məclisində olarkən onların sənin şeirini oxuduqlarını, hamının heyran qaldığını və bu sənətkarın harada olduğunu soruşduqlarını söyləyir. Xızırın onu həmin tayfaya “Xaqaniyə-nətxan” (Nətsöyləyən Xaqani) – deyə misilsiz söz ustası kimi təqdim etdiyini təsvir edir. Onların xahişi ilə uzaq yol qət edərək nəhayət şairi tapdığını bildirir. Xızır şairə həyat, dünya və kainatla bağlı nəsihətlər edir. Xaqani ona yaşayış, kainatın sonu, o biri dünya, ağıl və ruhun xilas, yerin, göyün sirləri barədə suallar verir. Xızır şairə fəlsəfə və yunan biliciləri, Quran

hədisləri ilə bağlı söhbətlərində fəlsəfə və yunan alimlərinə uymamağı tapşırır. Nə vaxta qədər fəlsəfə söhbəti eşitmək olar? - deyir:

پا از سر این حدیث در نه
فلسی ز هزار فلسفی به
بانص حدیث و نظم قران
یونی نرزد حدیث یونان¹

Bu hədisdən ayağını çək, bir fəlsəfə (qurus) min filosofluqdan yaxşıdır.

Quranın hədis və nəzmlərilə tanış ol, yunan fəlsəfəsi bir çöpə dəyməz.

Xızır ilə Xaqaninin söhbəti həm də şairin özünün fəlsəfi mülahizələri kimi anlaşılır. Xaqani Xızırın dililə yunan fəlsəfəsinin əhəmiyyətsiz olduğunu, hətta elmi görüşlərin də əleyhinə çıxdığını bəyan edir. Lakin onun bu inkarçı düşüncələrinin özü də mövcud fəlsəfi görüşlərə dərinlən bələdliyini, fəlsəfi-elmi incəlikləri mənimsədiyini aydın göstərir.

Əsərdə yenə də Xızırın dililə dünyanı sevənlər məzəmmət olunur. Kəsibliğin böyük dövlət olduğu diqqətə çatdırılır. İnsan adının mənəvi ucalığı, onun yüksək qüruru haqqında danışılır:

نان ریزه سفره خسان چند
کف کفچه دیک ناکسان چند
هر کو سوی جام ناکسان تافت
خالی شد و جام کم از ز کم یافت
هر کس که به منزل طمع راند
در منع عطای خلق در² ماند

*Alçaqların süfrələrinin çörək qırıntıları nə vaxta qədər olar?
Nə vaxta qədər əlini nakəslərin qazanlarının kəfçəsi edəcəksən?*

*Kim nakəslərin camına tərəf getdisə, camı həmişə boş qaldı və
Tamah mənzilinə gedən kəs xalqın atasından məhrum oldu.*

Sonrakı fəsildə Xaqani İslam Peyğəmbərini mədh edir. Peyğəmbərin mədhi, Buraqın tərfi, merac yolunun təsvirinə xüsusi bölmələr həsr edərək əsərin II məqaləsini bitirir.

Əsərin “سبحة الاوتاد” (“Bürclərin dayanacağı”) adlanan 3-cü məqaləsi İraqın mahalları, İslam şəhərləri və bu mahalların adamlarının vəsfinə həsr edilir.

Məqalə günəşə xitabla başlayır. Şair bu dəfə onu İsanın qonşusu adlandırır. (Günəşin də İsa peyğəmbər kimi 4-cü qatda yerləşməsi nəzərdə tutulur). Məqaləyə daxil olan kiçik bölmələrdə “Günəşin onu səfərə çıxmağa təhrik etməsi”, “Yerin və məskənin

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, s.65

² Yenə orada, s.71

fəziləti”, “İnsanın fəziləti”, şairin müvafiq məsələlərlə bağlı fəlsəfi düşüncələri öz əksini tapır.

Şair yenidən İraqa səfər etməsindən danışır. İraqı və onun adamlarını tərifləyir. Sultanın ləşgərgahı mədh olunur. Oradan Həmədana gedən şair bu şəhərə gedən yolu, Həmədan şəhərini, onun seyidlərini tərifləyir, bir sıra başqa şəxsləri mədh edir.

Xaqani Bağdadın təsvirinə geniş yer ayırır. Dəcləni, Darul-Xülfanı, Abbasi xəlifələrini, Bağdad alimlərini, Bağdad əhlini təsvir edir. Buradakı bir çox tanınmış şəxslərin mədhinə xüsusi fəsillər ayırır. 3-cü məqalə başdan-başa şairin səfər təəssüratlarının verilməsinə həsr olunur.

4-cü məqalənin əsas məzmununu Kufə və Mədinənin vəsfi təşkil edir. “Səvadul-övrəd və “Xəzanətül-ovtad” (“Virdlərin qaranlığı və dayanacaqların xəzinələri”) adını daşıyan bu məqalədə Məhəmməd peyğəmbərin qəbrinin təsviri, ondan sonra “Məsne və Məşrəb”, Hacıların dəvələri, Bətha vadisi, zəng səsinin eşidilməsi, ehramların görünməsi, Ərəfat və tərəkəmə əhli, füqəralar, alim, füzəla, qazilər və özü haqqında söz açır. Həcərül-əsvəd, Cəmrə mərasimi, Kəbə, Zəm-zəm, Qızıl novdan, Mərvə və Səfa, Umrə son dərəcə yüksək şeiriyyət, orijinal məcazlar, cəlbedici ifadələrlə təsvir edilir. Xaqaninin təkrarsız sənət qüdrətinin göstəricisi kimi oxucunu heyrtləndirən düşündürücü məqamlar əsərdə tez-tez gözə dəyir. Bunlardan birinə diqqət edək. Şair dəfələrlə qələmə aldığı Qara daşın təsvirində deyir:

بر چهره کعبه خال	آن سنگ زر خلاصه دین
چون در ظلمات آب	نور است در آن سواد پنهان
یا در حدقه حقیقه ن	یا در خم طره جبهه حور
یا در شب تیره صورت برف ¹	یا سر نبی میانه حرف

O, qızıl daş dinin xülasəsidir, Kəbənin çöhrəsində qara xaldır.
O, qaralıq içərisində gizli bir nurdur. Zülmətdəki dirilik suyu kimidir.

Hurinin alnındakı türrədə saç əyrisidir, ya nur baxçasında göz qarasıdır,

Ya hərflər arasında peyğəmbərin sirridir, ya qaranlıq gecədə qar surətidir.

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, s.129

Doktor Yəhya Qəribin tərtib etdiyi tənqidi mətnin “Məvəridül-ovtad və fəraidul-əfrad” (“Dayanacaqların yerləri və adamların seçilən işləri”) başlıqlı 5-ci məqaləsində Kəbəyə müraciət edilir.

Şair Kəbəyə getmək arzusunu bildirdiyi bu məqalədə 30 ildən sonra tufan olacağı haqqında xəbər verənləri tənqid edərək, Kəbeyi-müəzzəmənin təsvirilə məqaləni bitirir.*

“Huda əl-muhtədi iləl-hadi” (“Yönəldiciyə doğru yol axtaranın bələdçisi”) adlanan 6-cı məqalə Mədinənin tərfi ilə başlayır. Məqalədə Həzrət Rəsulun məqbərəsinin təsvirinə ayrıca yer ayrılır, Günəşə xitabla Peyğəmbərə sitayiş və nətdən sonra müəllif özü haqqında danışır. Peyğəmbərin mədhini də fəxriyyə səciyyəli beytlərlə başa çatdırır.

خاقان ممالک کلام اوست	در وصف تو سالک تمام اوست
ترکان سخن ز خرگه فکر	ز آن عرضه کند بعرضه فکر
خاقانی از آن لقب فتادش ¹	این ترکانند خانه زادش

*Sənin vəsfində tamam salik odur, söz mülklərinin xaqanı odur.
Fikir meydanında ona görə fikir sarayından söz türklərini gətirir.*

Bu türklər onun evində doğulmuşlar, Xaqani ləqəbi ondan götürülmüşdür.

“Töhfətül-İraqeyn”də, ümumiyyətlə, şairin fəxriyyə səciyyəli beytlərinə tez-tez rast gəlmək olur. Özünün sənət qüdrətindən razı sənətkar belə beytlərə qəsidələrində həmişə geniş yer vermiş, demək olar ki, bütün əsərlərində istedadı ilə fəxr etmişdir. Bu məsnəvisində də şair yaradıcılığının bu ənənəvi cizgisini davam etdirir. Əsərlərini bakir sədəfə, fikir xatununun gövhər xatununa bənzədən Xaqani onların Təkin** övladları kimi əziz olduğunu bildirir, hər birini bir əcəm, ancaq logəz deyən, Yələvac tanıyan, Tanrı axtaran adlandırır (Hər yek əcəmi vəli logəz quy, Yələvacşenas o Tanqrı cuy).

Xaqani peyğəmbərliyə son verən Məhəmmədlə özünü müqayisə edərək söz sənətinin də özü ilə bitdiyini bildirir.

* F.e.d., prof. Q.Kəndli-Herisçinin tədqiqatında bu məqalənin “Kəbəyə xitab” bölməsinin sonradan buraya əlavə edildiyi müəyyənləşdirilərək elmi-tənqidi mətnə VI məqalənin əsərin V məqaləsi olduğu qeyd edilir.

¹ Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn, s.151

** Təkin – türkcədir, burada şah, Türk əmiri mənasında işlənir.

“Töhfətül-İraqeyn”də Xaqaninin Peyğəmbərə sitayiş i geniş yer tutur. Şair belə mədhlərində yeri düşdükcə dinin incəliklərinə toxunur, dini əhvalatları, müqəddəsləri və onlarla bağlı rəvayətləri xatırlayır, bədii məqsədini də bu zəmində təqdim edir. Əsərdə oxucu hazırlığı tələb edən belə məqamlar, bəzi çətinliklər yaratsa da, şeirin məna sıqlətini, fəlsəfi-əxlaqi tutumunu daha da artırır, oxucunu diqqətli olmağa və düşünməyə vadar edir.

Xaqani bu məqalədə özünün dinə sədaqəti, təvazökarlığı, Allahdan kömək istəmək məqsədilə yazdığı bölmələrə də yer verir. Özü haqqında danışır, keçdiyi həyat və yaradıcılıq yoluna yenidən nəzər salaraq ömrünün ən məhsuldar çağlarını əbəş keçirdiyini, ləyaqətsiz insanlara mədhiyyələr yazdığı üçün peşman olduğunu bildirir:

چون برگ سداب زیبق آل   طبعم به سخن دروغ زن بود
آئینه دروغ زن نه بینی¹   مدح دگران زمن نه بینی

*Təbim söz deməkdə yalançı idi. Sudab yarpağı kimi civəyə bu-
laşmışdı.*

*Məndən başqalarının mədhini görməyəcəksən, yalan göstərən
ayna görməzsən.*

اینک دهنم بدر بیاکند   در مدح تو ای حلال پیوند
بودی جنب از تنای اغیار²   زین پیش زبان من بگفتار

*Ey peyvəndi halal, sənin mədhində indi ağzım geniş açılmış-
dır.*

*Bundan sonra mənim dilim söhbət zamanı başqalarına dua et-
məkdən çəkinəcək...*

Şair bu münasibətlə yazdığı andnamədə yüksək behiştə – Peyğəmbərin camalına, ruhu təzələyən kövsərə – Peyğəmbərin hədisinə, böyük Peyğəmbərin dilinə bənzəyən danışan balığa, atəş deryasına, yəni onun təbiətinə, onun taxtına, kəməndinə, gözəlliyinə və s. and içir və söz verir ki,

خاقانی جز ترا ستايد³   گر تا سخن از ضمير زايد

*Nə qədər ürəyi söz yaradırsa Xaqani səndən başqa heç kəsi
tərifləməyəcək.*

¹ Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn, s.169

² Yənə orada.

³ Yənə orada, s.7

“Mosul, Şam və bu ölkələrin adamlarının (sahiblərinin) vəsfı” adlanan məqalə yenə şairin Günəşə xitabı ilə başlayır. Şair sədrul-vüzərə və beytullahın memarı Cəmaləddin Məhəmməd əş-Şəmsin mədhinə yenə də geniş yer verir. Onun qələmini tərifləyir. Sonrakı bölmələrdə də Cəmaləddin Məhəmmədin mədhinə rast gəlirik. Bu mədhlərin hər biri yeni bir görüş, yeni bir təəssüratla qələmə alındığından biri digərini təkrar etmir.

Məqalədə Cəlaləddin Mosulidən başqa şeyxlər şeyxi Ömər ən-Nisainin tərifləri də diqqəti cəlb edir. Xaqani onu ruzgarın xüsusi xadimi, şeyxlər səltənətinin sultanı adlandırır. Onun ünvanına Şibli qədəmli, Cüneyd və Soqdan sözlü, fəzilətli hal Bayəzid dərдинin təskinedicisi, Bu Səid elminin təlqinedicisi, Bistamın və Şərfin fərman verəni kimi bədii sifətlər işlədir.

Bu mədhində şairin özü üçün işlətdiyi “azad ürəkli”, “sufi sifətli”, “şüştəri geyimli” bədii təyinləri də oxucunun marağına səbəb olur. Məqalədə əksini tapan (“در معنی تصوف”) “Təsəvvüfün mənası haqqında” başlıqlı bölmə də bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Şair bu mənadakı incə bir məqama nəzər yetirməyi və geyimə çox da aludə olmamağı təklif edir. Asiman himmətli (ilhamlı) bu pirlərin xırqə geyindiklərini və dəruni tamahdan qorunduqlarını yazır, onların göy rəngli geyimdə olduqlarını nəzərə alaraq, bənövşəni sufiyə bənzədir. Sonra dediklərinə düzəliş verərək sufiyana mənanın gülə aid olduğunu bildirir.

Göy geyimli asimanın Zöhhak məcazlı, əjdaha sifətli olduğunu xatırladan şair Günəş rəngli geyimin Cəmşid kimi səxavət və ədalət rəmzi olduğunu qeyd edir. Şairin bu mövzu ilə bağlı yazdıqlarından onun sufilərə, xüsusilə xarici geyimə önəm verənlərə tənqidi münasibəti də aydın duyulur.

Şairə görə, sufi üçün əgər gövhəri safdırsa, başmaq və qızıl tacın fərqi yoxdur. O, tacı ayağına sürtür, başını başmaqla incidir. Xaqani sufiyə üz tutaraq deyir:

اکنون تو نه سرشناس و نه پای   نه کفش خر و نه تاج فرمای¹

İndi sən nə baş, nə də ayaq tanı. Nə başmaq al, nə tac istə – deyir.

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, s.201

Xaqaninin sufizmlə bağlı görüşlərində, bilavasitə sufilərə ünvanladığı şeirlərində olduğu kimi, öyüd və tövsiyələrində də öz dövründə geniş yayılan bu dünyagörüşün xüsusiyyətlərini əks etdirməsi də maraqlıdır.

Şairə görə, sufi onun başını vuran hər qılıncı nıcatının açarı adlandırılmalıdır. Başından papağını aparan hər kəsin ona tac bağışladığını güman etməlidir. Bu sifətlərə malik olmayanlara isə sufiyəm deməməyi tövsiyə edir.

Məqalədə İmam Rzaəddin Xəzainin mədhi ilə qarşılaşırıq. Xaqani şeir-sənət aləmindəki qüdrətindən bəhs edən bir fəxriyyədən sonra babası, atası Əli Nəccar, anası və onun aşpaz nəslı, təbib əmisi haqqında məlumat verir. Şair öz halından şikayətlənir: Bələ dənizində sədəf kimi əlsiz-ayaqsız qaldığını bildirir. Sevimli vətəninə belə incidilməsi, dost-aşnanın qayğısından məhrum qalması onu bərk kədərləndirsə də, şairin sənətkar vüqarını azaltmadığını görürük:

طوطی معانی آفرینم	شروان قفسی است آه‌نینم
تقدیر مرا بسر رسیده	منقار و زبان و پر بریده ¹

Məna yaradan tutiyəm, Şirvan dəmir qəfəsindir.

Mənim xoşbəxtliyim başa çatdı, dimdiyi, dili və qanadı kəsilmiş tutiyəm.

Xaqani sadəcə şikayətlənmir, dövrünü, zamanə əhlini, müasirlərini ittiham edir, narazılığını kəskin bir dildə qarşı tərəfə çatdırır. Şair özünün düşmənləri sırasında onun əsərlərini oğurlayan div xislətli həmkarlarını da sərt ifadələrlə məzəmmət edir, onları başı sınıq, başlangıcı və sonu (axırı) olmayan iynə adlandırır:

چون سوزن سرشکسته زاول	سرنی و بمانده تن معطل
یا چون سر و بن شکسته سوزن	بن گشته خراب و سر نه برتن ²

Əvvəli sınıq iynə kimi, başı yox və bədəni məəttəl qalmışlar. Ya da başı və dibi sınımış iynə kimidirlər, dibləri xarab və bədənlərində başları yox.

Şair belə şeirlərində ərəb əlifbasının ayrı-ayrı hərflərindən istifadə edir, düşmənlərinin iddialarını “əlif” nəqşinə bənzədir. Əlif kimi hər şey istəyən, ancaq heç nəyi olmayan hər alçağın “dal” (د) və

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, s. 212

² Yəni orada, s. 233

“nun” (ن) hərfi kimi əyri olduğunu bildirir. Onların hamısını “camındakının artığını içənlər”, “süfrəsinin qırıntılarını toplayan, sonra isə xanimanını qarət edən” adlandırır. Şair bu ədəbi quldurları maraqlı bənzətmələrlə rüsvay edir.

Belə kəskin əhvali-ruhiyyə təəssüf ki, onun böyük müasiri Əbululaya yazdığı həcvlərində də özünü aydın göstərir. Keçmiş ustadını qəzəblə rüsvay etməyə çalışan Xaqaninin belə şeirlərində şəxsi ədavətdən daha çox, onların görüşlərindəki ixtilafdan, xüsusilə yunan fəlsəfəsinə olan fərqli münasibətdən irəli gələn barışmaz ziddiyyət olduğu aydınlaşır. Şair Əbululanın, hər şeydən əvvəl Məhəmməd peyğəmbər haqqında dedikləri ilə razılaşmayaraq onu dinsizlikdə təqsirləndirir, şəriətə zidd sözlərini təkrarlamaqla, oxucuda ona qarşı nifrət oyatmağa cəhd göstərir.

VII məqalədə şairin Məhəmməd Xocəndi, Sədrəddin qardaşları, Cəmaləddin Mahmud və Harun Əli, İzzəddin Məhəmməd Qəsər, məlik əl-məşayix Tacəddin Şeybani, Rəşidəddin Əbubəkr adlı dini şəxsiyyətləri mədh etdikdən sonra yenidən Cəmaləddinin mədhində bir neçə şeir yazaraq “Təhfətül-İraqeyn”i başa çatdırır. Şair məmduhunun adının Məhəmməd olmasından məharətlə istifadə edir.

بعد از رسل آمدست ظاهر	کان صدر محمدیست دیگر
از اسم و سخا و علم و منظر	نه کوکبه محمد آخر
نه مضغه ز بعد نطفه زاید ¹	نه روح پس از طبیعت آید

Bu başçı axırncı Məhəmməddir, peyğəmbərdən (رسول) sonra zahirə gəlmişdir. Adı, səxavəti, elmi, görünüşü Məhəmməd cəlalı deyilmi?

Ruh təbiətdən sonra gəlmirmi? [ət parçası] nütfdən sonra doğulmarmı?

Xaqani bu əsəri orijinal bir sonluqla başa çatdırır: Bir gün onun mədhinə kömək göstərən (ilhamını nəzərdə tutur) Günəşdən parlaq bir cəvahir oğurladı və mənə verərək dedi ki, bu cəvahiri xətir xəzinədarına tapşır, əks halda özünü söz əhli sırasından xaricdə bil. Bunu eşidən Bərcis qalxıb Günəşin əlini kəsdi, onun kəsilmiş əlindən alını üçün dağ düzəltdi. Günəşin əli kəsilən kimi qana boyanmış sübh açıldı. Günəşə dağ vurulduqda Ay göyərdi və yaralan-

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. s. 245.

dı. Günəş qarşıma çıxaraq sözlərimdən zinhar etdi və dedi ki, – Ey Xaqani, o gövhəri öz yerinə qaytar. O, dinin sədridir və onun xəcalətindən, Şama getməyə cəsarət etmirəm.

Ustad sənətkar səhərin açılmasını məmduhunun ucalığı ilə məharətlə bağlayaraq təsvir edir. Məhəmməd Mosulinin Günəşdən belə yüksəkdə durduğunu gözəl təbiət mənzərəsi fonunda əlvan məcazlarla ifadə edərək deyir:

“Mən bu gövhəri qələmimin ucu ilə 40 gün ərzində sapa düzmüşəm. Əlimlə düzəlmiş bu boyunbağını Günəşin boynundan asdım. Onun boynuna ona görə bağladım ki, onun əlinin olmadığını gördüm. Bu boyunbağı yerinə çatdırılarsa, qəbul olunar. Onun adına xətm olunan bu boyunbağının nizamı məndən, gövhəri ondandır. Onun axtardığı boyunbağı budur. Hökm onundur. Tapanda bahasını necə verəcəyini özü bilir. Bundan yaxşı onun mədhini heç kəs yazıbilməz. Bu töhfə İraqa, Şama bəsdir. Əgər pak xatirlə (onu) qəbul edərsə, bu kitab (yazı) hədis söyləyəndən bir töhfədir. Bu dediklərim Allahın sözləridir”.

Son misralarda şair özünün şeir-sənət aləminin sultanı olduğunu bildirir. Özündən sonra gələn şairlərin əli kəsik olduğu üçün belə bir əsər yarada bilməyəcəyini qeyd edir. Dua edərək işıqlar işığının ona rəhbər, sahiblər sahibinin köməkçi olmasını diləyir.

* * *

XII əsr şeirimizin nadir abidələrindən olan “Töhfətül-İraqeyn” özünün kompozisiyası, ideya istiqaməti və poetik özəllikləri ilə də orijinal olub hər şeydən əvvəl şairin azadlıq arzuları, mənəvi sərbəstlik istəyinin ifadəsi ilə seçilir. Bu əsərdə Xaqaninin qəsidələrində də gördüyümüz ədalət problemi, ədalətli başçı və xalq münasibətləri mövzusu əsas yer tutur. Ədalətin və abadlığın xalqın yaşayışında əvəzsiz yeri olduğu göstərilir. Şair gah üstüörtülü, gah da açıq, kəskin ifadələrlə şaha təsir göstərməyə çalışır. Dolayı yollarla, kinayə, şikayət, nəsihətlə şahın ədalətsizliyini ona çatdırır.

Xaqani yaradıcılığında mühüm yer tutan bu problemlə bağlı şairin həyatı-fəlsəfi düşüncələri “Töhfətül-İraqeyn”də özünün daha parlaq əksini tapır. Xaqani ədalətin ölkənin idarəsində olduğu kimi dünyanın nizamı həyatı və təbii qanunauyğunluqların əsasında duran başlıca amil olduğunu bildirir:

از شاه بعدل باز گویند	شاهان بطریق عدل پویند
این گنبدی آبگون نبودی	عدل ار نه مهندسی نمودی
گل گنبدی آتشین نکردی	ور خاک نه آب عدل خوردی
در علت طبع نضح نیسان	عدل آورد از پس ز مستان
خون از رگ گل بنشتر خار...	از عدل گشاده شد بگلزار
این طشت بلند و خانه پست ¹	از عدل بمانده است پیوست

Şahlar ədalət yolu ilə gedərlər, şahın (həmişə) ədalətindən danışirlar.

Ədalət əgər mühəndislik etməsəydi bu abi rəngli (mavi) günbəd olmazdı.

Və əgər tikan ədalət suyu içməsəydi gül od rəngli günbədə bənzəməzdi.

Ədalət qışdan sonra təbiətin xəstəliyinə görə neycan yağışı yağdırır.

Çəməndə tikanın neştərlə gülün damarından qan alması ədalətdəndir.

Bu uca təst (asiman) və alçaq ev ədalətdən daimi qalmışdır.

“Töhfətül-İraqeyn” Xaqaninin ailəsi – babası, atası, anası, əmisi və başqa yaxınları barədə məlumat verməsilə də tarixi əhəmiyyət daşıyır. Xaqani bu əsərində dövrünün tarixi-ictimai hadisələrindən söz açır, oxucunu doğulduğu Şirvan şəhəri, zamanəsinin tanınmış dövlət adamları, görkəmli elmi, ədəbi, dini şəxsiyyətləri ilə tanış edir, şəxsi həyatında üzləşdiyi gerçəklikləri böyük həssaslıqla qələmə alır. Şair eyni zamanda təsvirlərinin orijinal təqdimi ilə də oxucunu düşündürür, mifik obrazlar, xəyalı görüşlərilə məqsədi-ni daha aydın, daha təsirli ifadə edir.

Xaqaninin ümumi yaradıcılığında başlıca yer tutan bədii sözün qüdrətinə inam, sənətkar vüqarı “Töhfətül-İraqeyn”də də özünü qabarıq göstərir. Hökmdarla əsl sənətkar arasındakı ziddiyyətləri yaxından müşahidə etdikcə şair sənətini alçaltdığını, təbiətin ona bəxş etdiyi əvəzsiz şairlik məharəti, qeyri-adi istedadından hə-qarətlə faydalandığını daha dərindən dərk edir, ömrün ən gözəl çağ-larını əbəs sərf etdiyi və hədəf getmiş yaradıcılıq zəhməti üçün tə-əssüflərini bu əsərində daha təsirli, daha cəsarətlə ifadə edir. Şair bütün bunların günahkarı olan varlanmağa hərislik, dünyaya, var-dövlətə aludəçilik hisslərini məzəmmət edir və lənətləyir.

¹ Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn, s.50

Belə düşüncələr Xaqaninin dövründə yayılmış sufizm görüşlərinə yaxınlaşması üçün də zəmin yaradırdı. Şair öz həyatı və taleyi ilə bağlı bəhs etdiyi məqamlarda təsəvvüf təlimini xatırladan fikirlər söyləyir. Əsərdə özünü qabarıq göstərən dünyaya uymamaq, tamahdan qaçmaq, həvəsin, ehtirasın əsiri olmaqdan çəkinmək, dünyanı və onun naz-nemətini sevməmək kimi fikirlər bu dediklərimizə yaxşı misaldır. Şair böyük həsrətlə mənəvi azadlıqdan söz açır, onu dünyanın ən əziz neməti kimi çox yüksək qiymətləndirir. Şairin Xızrla söhbətində azadlıq barədə oxuyuruq:

پیران سخن از غرض نراندند   آزادان از را ندانند
 آزادانرا نه بینی افضل   از آزادی دو حرف اول¹

Pirlər sözü qərəzlə deməzlər, azad olanlar tamahın nə olduğunu bilmirlər. Azadlığın başlanğıc iki hərfindən (yəni a və z – ج) (tamahdan) azad olmasından böyük azadlıq görə bilməzsən.

Azadlıq sözünün əvvəlki iki hərfi “a” və “z” az-(tamah) deməkdir oxunur. Xaqanidə azad adamlar üçün azadlıq sözünün əvvəlki iki hərfindən düzələn söz (“az” sözünün mənası) tamah, ehtiras deməkdir. Xaqani son beytdə “azad sözünün poetik təkrarı ilə azad adamlar üçün azadlıq sözünün əvvəlki iki hərfindən yəni “az”dan- tamahdan azad olmaqdan üstün heç nə yoxdur” deyir.

“Təhfətül-İraqeyn”də şairin söz sənətinin qüdrəti, dünya və kainatla bağlı elmi-fəlsəfi düşüncələri, dini-təsəvvüfi görüşlərə münasibəti, elmə xüsusi rəğbəti insan ömrü, sənətkar qururu, şahlara, saraylara olan kəskin etiraz daha aydın, daha təsirli şəkildə əksini tapır.

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, bu əsər Şərq poeziyasında özünün orijinal özəllikləri ilə seçilən sənət nümunəsidir. Onun yazılması üçün örnək ola biləcək bir nümunə tapmaq çətindir. Xaqani bu məsnəvinə şəxsi düşüncələri, hiss və duyğularının ifadəsinə həsr etmişdir. O, əsərdə baş verən əhvalatların əsas iştirakçısı kimi də çıxış edir. Oxucu önündə onu gah sənətindən, istedadından razı, yorulmaz fəaliyyəti, qiymətli əsərləri, nadir təbini dərk edən, bununla da öyünən vüqarlı, nikbin söz ustası, gah zəmanənin keşməkeşlərindən cana doymuş, qədərbilməz müasirlərinin və dövrünün haqsızlıqlarına dözmək istəməyən, üsyankar ruhlu, haqq, ədalət aşiqi, gah

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, s.29

da bütün arzuları gözündə qalan, həyatda, cəmiyyətdə layiqli yerini tapa bilməyən və bu səbəbdən də qəlbən sarsılmış, incik ruhlu, nadir təbiətli bir insan, əvəzsiz sənətkar kimi görür və onu ürəkdən sevir.

Hökmdar və sənətkar problemi bütün yaradıcılığında olduğu kimi, “Təhfətül-İraqeyn”də də, bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir. Şair təkə narazılıqlarının və peşmançılıq duyğularının ifadəsində deyil, mədhlərində də bu problemi yaddan çıxarmır. Şahlara və nüfuzlu şəxslərə, ixtiyar sahiblərinə ünvanlanan mədhiyyələrində dəbdəbəli ifadələrlə tərifləyərək göylərə qaldırdığı məmduhun qarşısında öz sənətinin qüdrətilə öyünərək sanki onun səviyyəsindən alçaqda durmadığını çəkinmədən, apardığı müqayisələri tutarlı bədii ifadələrlə diqqətə çatdırır. Şairin sənətinə olan ehtiramı, poetik məharəti onun mədhlərinin sonunda əzəmətlə səslənir.

این گوهر ها که می فشام	شایسته گام اوست دانم
دانم که چو نقد گشت کامش	منصوب کند سه حرف نامش
یعنی بمدایح مبرهن	خاقانیرا حق است بر من
گبرم اگر نظیر دیدست	یا برتر از این سخن شنیده است ¹

Mənim saçıdığım bu gövhərlərin onun ayağına addımına layiq olduğunu bilirəm.

Bilirəm ki, arzusu yerinə yetəcək adına üç söz mənsub edəcək.

Aydın olan məddahlardan Xaqaninin mənim boynumda haqqı var.

Mən atəşpərəst olum əgər o bunun bənzərini görübsə, ya bundan yüksək söz eşidibsə.

Bu sətirlər Məlik əş-şuyux Tacəddin Şeybaninin tərifində söylənilən mədhiyyədən götürülmüşdür. Xaqani məmduhunu mübaliğəli sözlərlə öydükdən sonra özünün də söz sənətinə hakimliyini unutmur, şeirilə məmduhun boynuna böyük bir haqq qoyduğunu, şeirlərinin misli-bərabəri olmadığını, bundan gözəl mədh eşidilmədiyini bildirir.

“Təhfətül-İraqeyn” Xaqaninin tərcümeyi-halı, şairin əsl-nəsəbi, ailə üzvlərinə, doğmalarına olan məhəbbəti, eləcə də dövrünün mədəni və elmi durumu, zamanəsinin bir çox tanınmış şəxsiyyətləri haqqındakı məlumatlarla yanaşı, şairin ana torpağa bağlılığı, doğma

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, s.244

mühitə, ana dilinə, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, xalq yaradıcılığına olan sonsuz sevgi və ehtiramını da aydın nümayiş etdirir. Ərəb və fars dillərinin incəliklərinə dərinlən bələd olan böyük sənətkar bu əsərdə bir çox türk sözləri (Tanrı, yələvac, sənsən, ağ sunqur, dəstərçə, toğan, toğrul, tuğra, vuşaq və s.) işlətməmiş, “türk” kəlməsindən müsbət mənada faydalanmışdır.

Əsər şairin elmi görüşləri, dini-fəlsəfi baxışları, tanınmış filosoflarla bağlı fikirləri ilə də oxucunu tanış edir. “Töhfətül-İraqeyn”də Xaqaninin dini-fəlsəfi düşüncələri, təsəvvüf, əxiliklə bağlı mülahizələri də əksini tapmışdır.

***

“Töhfətül-İraqeyn” məsnəvisi şairin qəsidələrinə nisbətən sadə bir dildə və anlaşılan üslubda yazılmış, canlı danışıq ifadələrinin işlənməsi ilə seçilən bədii əsər nümunəsidir. Əsərdə mövzu ilə bağlı ərəb sözləri, ərəbcə tərkib, ifadə və bütöv cümlələrlə tez-tez qarşılaşırıq. Vahid və aydın bir süjet xətti olmayan bu əsərdə ayrı-ayrı vaxtlarda, müxtəlif situasiyalarda qələmə alınan təsvirlər arasında daxili bir uyurluq, poetik məntiq də özünü göstərir. Əsər təbiət mənzərələrinin əlvanlığı və hadisələrlə uyğunluğu ilə də diqqəti cəlb edir. Hər məqaləni şair maraqlı giriş, fəsillərlə başlayır. Səhərin açılması, qızaran şəfəqlər, günəşin boylanaraq ətrafa nur saçması, havanın qaralması, axşamın düşməsi və başqa təsvirlər poetik ustalılıqla yanaşı, orijinal müəllif mənalandırmaları, fəlsəfi çalarlarla oxucuya çatdırılır.

Tez-tez qarşılaşdığımız Günəşə müraciətlər öz bədii tutumu, rəngarəng poetik vasitələrinin zənginliyi ilə məsnəvinin şeiriyyət baxımından dəyərini daha da yüksəldərək, müəllif müşahidələrinin həssaslığını və genişliyini göstərir. Xaqani onun əzəmətini, həyat, yaşayış və insan əhvali-ruhiyyəsidəki əvəzedilməz rolunun əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir. Əsərin Dibaçəsində Dəclənin özünəməxsus gözəllikləri poetik məharətlə qələmə alınır. Şair bir çox incə mətləbləri əsərində yaratdığı Xızır obrazı vasitəsilə Hatifin dililə daha tutarlı, inandırıcı verməyə çalışır.

Təhkiyənin özünəməxsus poetikası, orijinal poetik vasitələrin hadisələrin ruhuna uyğunluğu, şairin məsnəvi şeirində, eləcə də bədii nəsr sahəsində də qüdrətli qələm sahibi olduğunu bir daha nəzə-

rə çatdırır. Təsadüfi deyildir ki, Xaqaninin şeirə gətirdiyi Günəş, Xızır və Hatif obrazları sonrakı klassik poeziyaya da təsirini göstərmiş, Xacu Kirmani, Bidil, Bahar Şirvani və başqa görkəmli şairlər əsərlərində “Töhfətül-İraqeyn”dən bəhrələnmişlər.

Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatında ilk qüvvətli məsnəvilərdən olan “Töhfətül-İraqeyn”in tarixi əhəmiyyətli mündəricəsi və orijinal poetik tutumu ilə klassik Şərq poeziyasında da özünəməxsus mühüm yer tutan bənzərsiz sənət nümunəsi olduğunu təsdiq edir.

XAQANI ŞİRVANININ QƏZƏL VƏ TƏRKİBBƏNDLƏRİNİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İntibah dövrü Azərbaycan poeziyasının dünyaca məşhur parlaq simalarından biri olan Xaqani Şirvani ədəbiyyatşünasların diqqətini daha çox keçirdiyi keşməkeşli həyatı, yaşadığı enişli-yoxuşlu şair ömrü ilə cəlb etmişdir. Şairin dövrü, taleyi, yaşantıları bu və ya digər tədqiqatçılarımız tərəfindən geniş şəkildə araşdırıldığı halda, əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, poetik məziyyətləri az tədqiq edilmişdir. Halbuki, Xaqaninin sözün həqiqi mənasında söz ustası olduğu, klassik Şərq şeirində mövcud olan bütün bədii vasitələrdən, poetik ifadə incəliklərindən istifadə edərək misilsiz şeir nümunələri yaratdığı danılmazdır. Xaqaninin sənətkarlığını yüksək qiymətləndirən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Şərq ədəbiyyatında da Xaqani Şirvaninin əsərləri xüsusi yer tutur. Xaqani, poemalarında epik hadisələrin təsviri ilə yanaşı, lirik ricətlərə, bədii haşiyələrə, tərənnüm xarakterli əksətdirmə vasitələrinə də yer ayırmaqla dramatik və faciəvi motivlərin gərginliyini aradan qaldırmışdır”.¹ Sadalanan bu cəhətlər şairin divanına daxil olan digər növ şeirlərə də aiddir. Belə ki, Xaqani irsinin müəyyən bir hissəsini təşkil edən qəzəl və tərkibbəndlər də söz sənətinin bütün gözəlliklərini özündə əks etdirən yüksək səviyyəli poeziya nümunələridir. Qəzəl bir çox orta əsr şairlərinin müraciət etdiyi şeir janrıdır. İstər ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyatda, istərsə də türkdilli poeziyada qəzəlin tutduğu mövqe digər janrlara nisbətən daha möhkəm, sayı daha artıqdır. Qəsidədən beytlərinin sayının az olması ilə fərqlənir, beş, yeddi, doqquz beytdən ibarət olub, daha çox məhəbbət mövzusunda yazılır. Aşıqın qəlbində bəslədiyi məhəbbət, sevgisi yolunda çəkdiyi əziyyətlər, sevgilinin yolunda etdiyi fədakarlıqlar, ayrılıq əzabı, vüsəl həsrəti, məşuqəsindən çəkdiyi izzirablar və onun vəfasızlığından gileylənmələr qəzəlin əhatə etdiyi mövzulardır. İctimai məzmunlu, fəlsəfi səciyyə daşıyan qəzəllər də vardır. Mehmed Fuad Köprülü qəzəlin farsdilli poeziyaya yol tapmasından bəhs edərək yazır: “Gazel tarzını kendi milli zevklerine pek uygun bulan Acem-

---

¹ İ.Həbibbəyli. Böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani haqqında söz // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, 2017. XXX cild, s.5

ler, daha ilk zamanlardan itibaren bu şekli ictibas edip kullandılar. Acem gazellerinde bazen sufiyane ve hakimane parçalara tesadüf olunursa da umumiyyətlə bunlar, birer aşk və şarap neşidesidir”.¹ Gördüyümüz kimi, tədqiqatçı fars dilində yazılan qəzəllərin mövzu xüsusiyyətlərinə də toxunmuş, bu şeirlərin daha çox mey və məhəbbətə ithaf olunduğu qənaətinə gəlmişdir. Halbuki həmin şərab və eşqin tərənnüm edildiyi qəzəllərin böyük bir qismi məhz “sufiyanə” görüşlərin əks olunduğu, təsəvvüf simvolikasının üstünlük təşkil etdiyi poetik nümunələrdir. Fars dilində yazan şairlərdən Hafizin, Sədinin, Nizaminin qəzəlləri məşhurdur. Azərbaycan dilində isə ustad şair Məhəmməd Füzuli ən gözəl qəzəl nümunələri yaradan sənətkar kimi tanınmışdır. Şairlər arasında bir-birinin şeirlərinə nəzirə yazmaq, təxmis etmək ənənəsinin mövcudluğu şeirin bu janrında zəngin poetik irsin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu mənada məhz qəzəl janrı şairlərin diqqətini daha çox çəkmişdir. Türkiyəli tədqiqatçı Ömər Faruk Akün bu barədə yazır: “Divan şiirində gazəl kadar akisleri nazirelerde sürmüş başka bir şiir tarzi görülməmiştir. Gazel nazire denilen şiir faaliyetinin merkezi ve esas konusu olmuştur”.² Klassik Şərq şeirinin bu janrı müqayisə və təhlil üçün kifayət qədər material verir. Çünki orta əsr şairləri bu şeir janrında daha çox məharət və ustalıq nümayiş etdirə bilirdilər. Yaranan nəzirələrdən bir çoxu daha mükəmməl, yaddaqalan və ustalıqla yazılmış sənət əsərləri kimi poeziya xəzinəsinə daxil olaraq müəlliflərinə böyük şöhrət gətirirdilər. Bu, həm də bir növ şeir sənətinin təbliğ və təşviq yolu ilə inkişafına kömək edirdi.

Bir qayda olaraq, qəzəllərdəki sevgili obrazı daha çox aşıqın sevib-oxşayaraq etdiyi tərənnümlərdə, dilindən çıxan haqlı məzəmmətlərdə, yanıqlı sevgi etiraflarında açılır və çox zaman da bu tayı-bərabəri olmayan qənirsiz gözəl, nazlı-qəmzəli nigar, qəlb ovlayan dilbər öz vəfasızlığı ilə aşıqını məyus edir. XII yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin qəzəlləri də əsasən eşq mövzusunda. Gözəl cizgilərin təsvir və tərənnümü bu şeirlərin başlıca mövzusunı təşkil etməklə bərabər sənətkarın bədii ustalığını, şairlik qabiliyyətini, söz sənətinin incəliklərinə bələdliyini göstərir. Xaqanini bu mənada yüksək məziyyətlərə sahib

¹ M.F.Köprülü. Türk edebiyatı tarihi. Ankara, 2011, s.165

² Akün Ömer Faruk. Divan Edebiyatı. TDV İslam Ansiklopedisi, IX c. İstanbul, 1994, s.406

ustad şair adlandırmaq doğru olar. Məhz elə bu keyfiyyətlərinə görə “Xaqaninin əsərləri dünya ədəbiyyatının, xüsusən intibah dövrü sənətkarlarının ən yüksək yaradıcılıq nümunələri ilə yanaşı durmağa layiq və qadir”¹ hesab olunur. Onun qəzəllərində istifadə etdiyi bədii ifadə vasitələri, obraz və simvollar şeirlərinin həm forma, həm də məzmun baxımından monotonluqdan uzaq, maraqlı və oxunaqlı olmasını təmin etmişdir. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı Xəlil Yusifli Xaqani Şirvaninin qəzəl janrında göstərdiyi hünərdən bəhs edərək yazır: “Bu dövrdə başqa şairlərdə olduğu kimi, Xaqani qəzəlləri də mövzuca bütövdür. Onlarda nikbinlik duyğusu vardır. Xaqani də Şərq intibahının başqa şairləri kimi eşqi ən ülvî bir hiss olaraq tərənnüm edir. Onun qəzəlləri bizə başqa şairlərin qəzəllərini yada salır. Sanki bütün başqa Şərq klassikləri kimi Xaqani də kimisə təkrar edir, yaxud onu təkrar edirlər”.²

Xaqaninin qəzəllərindən birinə nəzər salaq:

ای سفته در وصل تو الماس ناکسان
تا کی کنی قبول، خسان را جو کهر یا
چند آوری جو شمس فلک هر شبانگه
سر بر زمین خدمت یاران بیوفا³

Ey görüşü üçün nakəslərin almas hədiyyə etdiyi (dilhər), kəhraba təki samanları nə vaxt qəbul edəcəksən? Nə vaxta qədər hər axşam fələyin günəşi kimi bivəfaların xidmətində başını yerə gətirəcəksən, baş ayəcəksən?

Gördüyümüz kimi, Xaqani burada “kəhraba kimi”, “günəş kimi” ifadələrini təşbih olaraq işlətməmişdir. Şairin istifadə etdiyi bu təşbihlər orijinal görünməyə bilər. Amma işlənmə yeri və məqamına görə orijinallıq nəzərə çarpmaya bilmir. Burada “سفته” “softe” sözü sovqat, hədiyyə mənasında işlənmişdir. Lakin farsdilli poeziyada bu ifadəyə ləl-cəvahiratdan bəhs olunan məqamlarda da müraciət edildiyini görmək mümkündür. Belə ki, “softe”-nin “deşilmiş” mənası da olduğu üçün, “dəlinmiş, deşilmiş inci, ləl və ya mirvari” ifadəsinə də təsadüf edilir. Zaman keçdikcə, bir çox qiymətli təbii daşlarda müxtəlif fiziki, geoloji səbəblər üzündən dəliklərin yaran-

¹ Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008, s.119

² anl.az/el/x/xsh_se.pdf, s.14

³ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh>, s.9

dığı məlumdur. Çox güman ki, şair də aşıqlərin sevgilisinin vüsali-na çatmaq üçün uzun çəkən hicran günlərində ona alınmış almasda dəliklər yarandığına işarə etmək istəmişdir. Qəzəlin ümumi məzmununda bir şikayət, giley dolu bir küskünlük duyulmaqdadır. Gözəllərin onlara layiq olmayan bivəfa “dost”ların qarşısında əylməsi şairin qəlbini ağrıdır. Xaqani əvvəlcə “nakəslər”ə meyil edən sevgilini hər gün doğub dünyanı şəfəqə boyayan, lakin axşam yerə doğru “baş əyən” günəşə tay tutur. Sonrakı beytdə isə məşuqə kəhrabaya bənzədilir və ona samanı nə zaman özünə çəkəcəyi sualı ünvanlanır.

Şairin bir sıra məlum fiziki qanunlardan xəbərdar olması təbii-
dir. Qeyd etdiyimiz kimi, intibah şairi olmaq Xaqaninin dövrünün humanist, elmi, yüksək intellektli məşhur ziyalı və hərtərəfli şəxsiyyəti kimi yetişməsi demək idi. Digər bir qəzəlində isə şair təşbihi özü haqqında söylədiyi fikirləri ifadə edərkən işlədir. Burada o, sanki özü ilə söhbət edir:

من آن آب نادیه نخل بلندم   که از جان من در من آتش فتاده ا
غلط گفته ام نخل چه؟ کز دو دیده   جو نیلوفر م آب مفرش فتاده است¹

*Mən həmin o su görməyən hündür xurma ağacıyam ki, mən-
dən öz canıma od düşüb... Səhv dedim. Xurma nədir? İki gözümün
yaşından suyun üzünə sərilmiş su zambağı kimiyəm.*

Şair əvvəlcə özünü göyə ucalan xurma ağacına bənzədir, canı-
nı alov бүрүdüyünü deyir. Həm də palma kimi tanıdığımız bu ağac
digər hündür ağaclar kimi ildırım çaxarkən ilk alışan obyektlər ola-
raq bilinir. Bundan əlavə, isti ölkələrdə yetişdiyi üçün səmaya uca-
lan xurma ağacını günəş yandırır. Xaqani “atəş düşmək”dən bəhs
edərkən, böyük ehtimalla məhz yuxarıda sadaladığımız halları nə-
zərdə tutmuşdur. Sonrakı beytdə şairin öz sözünə etiraz etdiyini
görürük. O özünü göz yaşlarından yaranmış su hövzəsindəki su
zambağı ilə müqayisə edir. Yəni o qədər ağlayıb göz yaşı tök-
müşdür ki, özü belə bu selin, suyun içində qalmışdır. Xaqaninin bu
təşbihləri işlətməsi bizi onun ruh halı, daxili aləmi ilə tanış edir.
Şairin etirafı onun həmin andakı ovqatını daha dərinləndirən dərk etmə-
mizə kömək edir. Qəzəllərinin birində şair yenə özündən söz açır.
Bu zaman o, bir salamı belə ona çox görən yarın laqeyd münasibə-

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh>, s.36

tindən gileylənir. Xaqani sevgilinin sevən aşiqə qarşı biganəliyindən şikayət fonunda öz məziyyətlərini sadalayır. Yarın etinasızlığının qarşısına özünün məhəbbət dolu sədaqətini çıxarmaqla sanki onu bu haqsız davranışına görə utandırmağa çalışır. Şair məzəmmət dolu gileyini bu cür bildirir:

من چون کبوتران به وفا طوق دار او
او کعبه من و حرم از من دریغ داشت¹

*Mən boynunda onun vəfa halqası olan göyərçinlər kimiyəm.
O isə mənim Kəbəmdir, müqəddəs ehramı məndən əsirgəmişdir.*

Bu beytdə Xaqaninin təbiət aşiqi, zərif ruhlu bir şair kimi olduqca maraqlı və cəlbedici təşbih işlətdiyini görürük. Boynunda halqavari ləkə olan göyərçinlər görünüşünə görə digərlərindən fərqlənir. Bu quşlara “kolyeli” və ya “boyunbağılı qumru” da deyilir. Şair özünü həmin fərqli quşa bənzətməklə vəfalılığını və bu xüsusiyyətinə görə başqalarından seçildiyini vurğulamaq istəmişdir. Çünki onun boynunda sədaqət halqası, vəfa yükü vardır. Qəzəldə daha bir təşbih qarşımıza çıxır ki, bu da sevgili yarın Kəbə ilə müqayisə edilməsidir. Şairin sözlərinə görə, aşiqə hərəmi ziyarət etmək müyəssər olmur. Yar bu xoş vüsəlin səadətini aşıqından əsirgəyir.

Təşbihlər Xaqani yaradıcılığında yalnız şikayət məqamında, giley məqsədilə işlənmişdir. Şübhəsiz ki, şairin gözəlliyi tərənnüm etdiyi qəzəllərində də rəngarəng təşbihlər, güclü bənzətmələr vardır. Hətta gözəlin təsvir olunduğu bu cür şeirlərdə bənzədilən tərəf baxımından meydan daha geniş, imkanlar daha çoxdur, desək, yanılmırıq. Bu mənada şairlər daha çox təbiət və məişət elementlərinə müraciət edirlər. Nümunə üçün belə qəzəllərdən birinə nəzər salaq:

به دو میگون لب و یسته دهنه
به زره پوش قد تیر و شت
به سه بوس خوش و فندق شکنت
به کمان کش مرثه تیغ زنت
به دو نرگس، به دو سنبل، به دو گل
بر سر سرو صنوبر فکنت²

*And olsun iki mey rəngli dodağına, püstə ağzına. Xoş busəli
fındıq qıran dodaqlarına! And olsun ox kimi (düz) qəddini zirehə
bürüyənə! And olsun ox atan kirpiyinin kamanını çəkənə! And olsun*

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh>, s.40

² Yenə orada, s.71

iki nərgizə, iki sünbülə, iki gülə! And olsun sərv qəddinə, sənubər boyuna!

Vəsf etdiyi obyektə ətrafındakı göz oxşayan hər bir şeylə müqayisə edən sənətkar əsrarəngiz bir tablo yaratmış olur. Xüsusilə də, buradakı “فندق شكن”, yəni “fındıqqıran” bənzətməsi diqqəti cəlb edir. Klassik poeziyada bu ifadə obrazlı şəkildə öpüşün təsvirini vermək məqsədilə isifadə olunur. Fındıq qırmaq üçün işədilən alətin dodaqlarının bir-birinə toxunmasından yaranan görüntü öpüşü xatırlatdığından, şairlər bu cür təşbih işlədirlər. Xaqani qələmi isə bu cür ifadələrə xüsusi bir bədii sənətkarlıq zövqü, ayrı bir lirik-poetik cila qazandırmışdır. Bunu həmin qəzəlin aşağıdakı beytində daha aydın görmək mümkündür. Şair yazır:

به دو مخمور عروس حبشیت   خفته در حجله جزع یمنت¹

And olsun Yəmən əqiqinin (oniks) gərdəyində yatan o məst olmuş iki həbəş gəlininə.

Araşdırdığımız zaman müxtəlif növləri olan əqiqin şəkildə eynilə insanın göz bəbəklərinə bənzəyən digər bir növünün də mövcud olduğunu öyrənirik. Xaqaninin gözəlin gözlərini bənzətdiyi daş da həmin Yəmən əqiqidir. Şair yenə təşbihdən böyük ustalıqla istifadə edərək diqqətəlayiq obraz yaratmışdır. Şeirdə göz yuvası gəlin gərdəyinə, bəbəyi isə əqiqə bənzədilmişdir. Qəzəlin Məmməd Mübariz Əlizadə tərəfindən yerinə yetirilmiş poetik tərcüməsi bu cür səslənir:

*Püstə ağzın, iki yaqut dodağına and olsun!
Lalə kimi qızaran gül yanağına and olsun!
Zülfün ilə zirehlənmiş ox kimi düz qəddinə,
Kəman çəkən, oxlar atan müjganına and olsun!
İki nərgiz, iki sünbül, iki qızıl gülünə,
Sərv boyun, şümşad qolun – budağına and olsun!²*

Gözlərin təsviri üçün əqiqə bənzədilmənin yer aldığı, “gəlin gərdəyi”, “həbəş gözəli” kimi maraqlı təşbihlərin istifadə olunduğu beyt isə dilimizdə öz poetik ifadəsini bu cür tapmışdır:

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh>, s.71

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.429

*Yəmən gölü gərdəyində xumarlanıb uyuyan,
İki həbəş gəlininin yatağına and olsun!*¹

Gördüyümüz kimi, təşbihin daha çox müraciət olunduğu şeir janrı qəsidə olmasına baxmayaraq, Xaqani qələminə məxsus qəzəl nümunələrində də təşbihə aid yerində işlənmiş, parlaq misallara rast gəlinir. Şair Bəyan elminə daxil olan bu poetik vasitəni ən uğurlu şəkildə işlətməyə nail olmuşdur. Məlum olduğu kimi, təşbihin əsasında müqayisə və bənzətmə durur. Təşbih işlədərkən "...şair nəyi isə onun müəyyən bir cəhətinə görə digərinə uyğun görür..."² Xaqaninin müvəffəqiyyətini də məhz bu cür yüksək sənətkarlıqla gerçəkləşdirdiyi müqayisə və bənzətmələr təşkil edir, desək, yanlışdır.

Şairin qəzəllərində diqqəti cəlb edən digər bir bədii vasitə mübaliğədir. Söz sənətində ifadə olunan fikirdəki mənanı qüvvətləndirmək, duyulan hiss və həyəcanı dolğun şəkildə əks etdirmək baxımından mübaliğə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Rəssam yaratdığı rəsm əsərində yeri gəldikcə şux rənglərdən, əlvan boyalardan istifadə etdiyi kimi, şair də bəzən ifadədə şişirtməyə yer verə bilir. Bir çox hallarda isə bu hal, ağlasığmaz lövhələrin ortaya çıxmasına səbəb olur. Mübaliğənin maraqlı və bir qədər də inandırıcı alınması şairin geniş təxəyyül gücünü, yüksək sənətkarlıq qabiliyyətini göstərir. Xaqani yaradıcılığında mübaliğə əsasən qəsidələrdə, xüsusilə də mədhiyyələrdə istifadə olunmuşdur ki, burada da məmduhun müsbət keyfiyyətlərinin daha da şişirdilərək, onun olduğundan daha üstün cəhətlərə malik bir şəxs kimi təqdim edilməsi məqsədi güdülmüşdür. Şair mübaliğəni qəzəllərində də eyni uğurla işlətməmişdir. Məhəbbət mövzulu qəzəllərdə əzabkeş aşiqin daxili iztirablarını, sevgilinin mərhəmətsizliyindən doğan təəssüf hissini ifadə etmək üçün mübaliğə şairin əlində ən uyğun bədii vasitədir. Nəzəriyyəçilər onun altıya yaxın növünü göstərmişlər.³ Bunlar təbliğ, iğraq, qülüvv, ifrat, təfrit və iqtisaddır. Xaqaninin qəzəllərində bu növlərdən bir çoxunun işləndiyini görə bilərik. Şairin mübaliğəyə müraciət etdiyi qəzəllərdən birinə nəzər salaq:

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.430

² Рашид ад-дин Батват. Сады волшебства в тонкостях поэзии (Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой). Москва, Наука, 1985, с.130

³ M.Quliyeva. Klassik Şərq poetikası. Bakı, Yazıçı, 1991, s.87

خون ریز ماست غمزہ جادوت پس چرا
خونین سلب شده است لب معجز آورت¹

Cadu-qəməzlərin bizim qanımızı tökməkdədir. Bəs niyə o ecazkar dodağın qanlı libasa dönmüşdür?!

Şair burada sevgilinin qəməzlərinin aşiqin qanını tökdüyünü deməklə mübaliğəyə yer vermişdir. Mümkün olmayan bir şeyin obrazlı təsvirini verərkən Xaqani mübaliğənin qülüvv növünü işlətməmişdir. Dodağın qanlı geyimə bənzədilməsi isə əslində onun al qırmızı rənginə işarədir. Əslində burada da mübaliğə əlamətləri vardır. Şairin bu obrazlı təsviri həm nazlı-qəməzli gözəlin üz cizgilərini əks etdirmək, həm də aşiqə etdiyi cövrü-cəfanı dilə gətirmək məqsədi daşımışdır. Digər bir qəzəlində də şairin hiss və həyəcanları mübaliğə yolu ilə özünün dolğun ifadəsini bu cür tapır:

کز ناله دل جهان شکستم	در سینه نفس چنان شکستم
آب از مژه در میان شکستم	دل آتش غصه در میان داشت
تا لشکر شیروان شکستم ²	بردم به سرشک خون شبیخون

Nəfəsimi içimə elə çəkdim ki, qəlbimin naləsi ilə dünyanı yandırdım. Ürəyimdə qəm odu var idi. Onu kirpiklərimdən axan su ilə söndürdüm. Qanlı göz yaşımla qəfil edilən gecə həmləsiylə Şirvan ordusunu məğlub etdim.

Şairin qəhrəmanı istər çəkdiyi nalənin, istər qəlbini bürümüş qüssənin, istərsə də gözündən axan yaşın miqyasını yangını söndürə bilən su ilə, yürüşə çıxan qoşunla, ucsuz-bucaqsız aləmlə ölçüləcək dərəcədə mübaliğəli bir tərzdə təqdim edir. Şüurun təsəvvür və təxəyyül hədudlarını aşan təsvir insanın daxilindəki ruhi-psixoloji təbəddülatları əks etdirmək baxımından olduqca güclü və dolğun təsir bağışlayır. Xaqani qələmi coşğun məhəbbətlə sevən məzlum aşiqin səmimi duyğularının dolğun ifadəsində səfərbərdir, sözünün qüdrəti isə eşq adlı tanrı nemətinin vəsfində nəhayətsiz gücə malikdir. Məhz bu baxımdan şairin qəzəllərində mübaliğənin xüsusi rolu vardır. Xaqaninin sevgi haqqındakı təsəvvürü barədə oxuyuruq: “Şairin fikrincə, insan özü aşiq olmayınca, eşqin nə olduğunu bilməz. Gözlərindən qan axıtmayan bir kəs eşqi duya bilməz, aşiqə qiymət

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh>, s.61

² Yenə orada, s.219

verə bilməz”.¹ Misal çəkdiyimiz nümunələr də bunun parlaq sübutudur. Bir qəzəlinə şair yenə də mübaliğəni göz yaşı məfhumu üzərində qurur. Bu dəfə bir qədər fərqli şəkildə:

نور تو صحرا گرفت و اشک من دریا نمود
موسی آتش باز دید و نوح طوفان تازه کرد²

Sənin nurun səhranı bürüdü, mənim göz yaşından dəniz yarandı. Musa odu yenidən gördü, Nuh tufanı təzələdi.

Əgər daha öncə diqqət yetirdiyimiz qəzəldə aşiqin gözündən axan su “odu-alovu söndürür”, “qoşunu məğlub edirdi”sə, bu şeirdə göz yaşı dəryaya dönür, yarın nuru çölü-düzü yandırır-yaxır. Bütün bunlar şairin təbirincə, Həzrəti Musanın od möcüzəsini, Nuh peyğəmbərinə tufanını xatırladır. Xaqaninin işlətdiyi mübaliğə burada da öz missiyasını layiqincə yerinə yetirmiş olur. Şair bəşər övladının aşıqlıq halındakı daxili ovqatının ifadə olunmasında bir daha ustalıq nümayiş etdirir.

چشم من ار هزار سال از پی روی تو دود
گر برسد به عاقبت هم به خیال تو رسد³

Əgər gözlərim min il sənin surətinin arxasınca qaçsa, axırda yalnız sənin xəyalına yetişər.

İnsan ömrü min ilə çatmadığı üçün şairin min il sevgili yarın arxasınca “qaçmaq” fikri ağlasığmazdır və mübaliğə olaraq işlənmişdir. Aşıqın öz sevdicinə qovuşmasının mümkünsüzlüyü Xaqaninin incə duyumlu, dərin intuisiyalı, həssas sənətkar təfəkküründə bu cür dərk edilərək, bədii ifadəsini bu şəkildə tapmışdır. Mübaliğənin şeirdə bədiiliyi artırmaq, təsvir və tərənnümü obrazlı şəkllə salmaq vəzifəsini daşdığını nəzərə alsaq, Xaqani yaradıcılığında ifadə olunmuş dərin poetik düşüncənin, əhatəli və canlı bədii təsəvvürün necə formalaşdığını təxmin etmək heç də çətin olmaz. Qəzəllərində bu sənətə geniş yer verən sənətkar onun ən gözəl nümunələrini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Şairin bir neçə qəzəli isə bütövlükdə mübaliğələrə misaldır. Onlardan birinə nəzər salaq:

لب توقیمت شکر بشکست   رخ تو رونق قمر بشکست
صف عقال به یک نظر بشکست⁴   لشکر غمزۀ تو بیرون تاخت

¹ Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008, s.133

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh>, s.90

³ Yenə orada, s.106

⁴ Yenə orada, s.47

*Üzün ayın rəvnəqini apardı, dodağın şəkərin dəyərini aşığı
saldı. Nazü-qəməzlərinin qoşunu hücum çəkərək bir baxışla aqlımın
düzümünü pozdu.*

Müşahidə etdiyimiz kimi, şair sevgilisi ilə qarşılaşarkən həyəcan keçirərək özünü itirən aşiqin tam dolğun obrazını yaratmaq və bu mənzərəni bütün cizgiləri ilə canlandırmaq üçün mübaliğəyə müraciət etmişdir. Görkəmli şərqşünas alim Məmməd Mübariz Əlizadənin məharətli tərcüməsi sayəsində qəzəldəki fikir və ideyanın dilimizdə poetik təəcəssümü çox uğurlu alınmışdır:

*Xəcil etmiş üzün, gözəl, qəməri,
Dodağın saldı qədirdən şəkəri.
Nazının ordusu edəndə hücum,
Qaçdı əqlimin keşikçiləri.¹*

Qəzəlin davamında oxuyuruq:

نیش مژگان چنان زدی به دلم   که سر نیش در جگر بشکست²
*Elə ox vurdu kirpiyin sinəmə,
Ki, o ox tikdi sinəmə ciyəri.³*

Daha bir güclü mübaliğə ilə qarşı-qarşıyıyıq. Xaqani vurğunluğun, bir könüldən min könülə aşiq olmanın ən gözəl ifadəsini dilə gətirmişdir. Burada mənanı qüvvətləndirməyi qarşısına məqsəd qoyan şair hədəfinə lazımınca çatmış və güclü bədiilik sayəsində təsirli lövhə yarada bilmişdir. Xaqani poeziyasında çox rast gəlinən bir bədii vasitə də təkrirdir. Təkrir bir şeirdə eyni sözlərin təkrarlanması ilə yaranır və onun işlənməsi misralara musiqivari bir axıcılıq verir.

مه نجویم، مه مرا روی تو بس   گل نبویم، گل مرا بوی تو بس⁴
*Mən ay axtarmıram (istəmirəm), sənün üzün mənə bəsdir. Gül
qoxlamıram, sənün ətrin mənə bəsdir.*

Bu beytdə Xaqaninin təkrir olaraq işlətdiyi “məh” (ay) və “qol” (gül) sözləri şair tərəfindən yaradılmış gözəllik təsvirini dolğun ifadə etməkdə əsas rolu öz üzərinə götürür. Təsvirdə hissi-emo-

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.445

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s. 445

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.445

⁴ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s.204

sional ovqatın dilə gətirilməsi məhz təkrirlə həyata keçirilir. Beytin poetik tərcüməsində oxuyuruq:

*Ay nə lazım, sən kimi məhrü kifayətdir mənə,
Gül nə lazım, sən kimi xoşbu kifayətdir mənə.*¹

Tərcümədə təkririn qorunub saxlanılmamasına baxmayaraq, məharətli çevirmə və şair təbi ilə orijinalda söylənən fikir, duyğuların ifadəsi mümkün olan ən gözəl şəkildə dilimizdəki qarşılığını tapmışdır, desək yanlışdır. Şeirin davamında təkririn də davam etdiyini görürük:

آینه از دست بفرن کز صفا   پشت دست آئینه روی تو بس²

“Güzgünü əlindən kənara at. Əllərinin arxası üzünün aynası olmaq üçün yetərlidir”. Gördüyümüz kimi, bu beytdə “ayinə” sözünün təkrarı şeirə ahəngdarlıq vermişdir. Bundan əlavə, şair bu təkriri işlətməklə gözəlin əllərinin ağılığını, güzgü qədər şəffaf və parlaq olduğunu vurğulamışdır. Poetik tərcümə aşağıdakı kimidir:

*Hüsnünü seyr etməyə yox ehtiyac ayinəyə,
Əllərintək bir zərif güzgü kifayətdir mənə.*³

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təkrirdə sözlərin sıralanması və ya düzümü müxtəlif şəkildə ola bilər. Bir beytdə iki, üç, ya da dörd dəfə, misraların əvvəlində, ortasında və ya sonunda eyni kəlmənin təkrar olunduğunu görmək mümkündür. Təkrir bu şəkildə izah edilir: “Sözün etkisini artırmaq amacıyla bazı kelime ya da kelimeler guruplarını tekrarlama sanatıdır”.⁴ Ümumiyyətlə, təkrir Xaqaninin ən çox müraciət etdiyi bədii vasitələrindəndir, desək, heç də yanlış deyil. Belə ki, şairin yaradıcılığında bu bədii ifadə vasitəsinə, demək olar ki, hər addımda rast gəlinir. Şairin daha bir qəzəlində təkririn orijinal nümunəsini görürük:

گر هیچ شبی وصل دلارام توان یافت
با کام جهان هم ز جهان کام توان یافت
دل هیچ نیارامد چون عشق بجنبد
در آتش سوزنده چه آرام توان یافت⁵

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.445

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/sh204>, s.204

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.445

⁴ <https://docplayer.biz.tr/8089004-Turk-islam-edebiyati-icindekiler-hedefler-din-tasavvuf-ve-edebiyat-iliskisi-prof-dr-suleyman-caldak.html> s.211

⁵ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/s.62>

Görəsən, heç olmasa, bir gecə qəlb oxşayan görüşün mənə müyəssər olarmı?! Dünya kamı ilə dünyadan kam almaq olarmı?! Eşq coşanda ürək heç rahatlıq tapmaz. Yandırıcı odun-alovun içində necə rahatlıq tapsın?!

Diqqət yetirdiyimiz bu şeirdə bir yox, bir neçə sözün təkrarlandığının şahidi oluruq. Bu beytdə təkriri “aram” (sakitlik), “cəhan” (cahan, dünya) sözləri təşkil edir. Şairin etdiyi təkrarlar dili və qulağı yormur, əksinə, tələffüzə oynaq, ifadəyə isə aydınlıq gətirərək aşiqin hiss və həyəcanını, təəssüf dolu köks ötürməsi halını tam təsəvvür etməyə imkan verir. Beytin bədii tərcüməsində oxuyuruq:

*Qismət olarmı vəslin bir gecə, ey dilaram?
Nakam olan cahanda mümkünmüdür ala kam?
Cuşə gələr məhəbbət, qəlbə duşər təlatüm,
Şölə cəkərsə atəş, qalmaq olarmı aram?¹*

Qeyd etmək lazımdır ki, burada başqa bir bədii vasitə olan iştiaq da görə bilirik. Belə ki, iştiaq eyni köklü sözlərin, eyni misrada və ya beytdə işlənməsi ilə yaranır ki, bu da daha çox ərəb mənşəli sözlərdə baş verir. Nəzər saldıığımız misalda farsca olan “aram” (sakit), “delaram” (qəlbə rahatlıq verən, könül oxşayan) və “nəyaraməd” (sakitləşməz) sözləri işlənilib. Fikrimizcə, bu halın özü iştiaqa gözəl misaldır. Xaqani burada da qələminin poetik qüdrətini müvəffəqiyyətlə göstərə bilmişdir. İştiaqa daha bir misal:

فرمان ملک چه ساحری ساخت   کز سحر بهار آری ساخت²
Hökmdarın hökmü necə bir sehr etdisə, sehrindən bahar incidi.

Şair bu şeirdə “sahe” (sehrbazlıq) və “sehr” sözlərini paralel olaraq işlətməklə iştiaq yaratmışdır. Bu hal beləcə bütün qəzəl boyu davam edir. Daha öncə də vurğuladığımız kimi, iştiaq şeirin misralarında eyni kökdən olan sözlərin iştirakı ilə meydana gəlir ki, gözdən keçirdiyimiz beytdə də həmin halı müşahidə edirik. Ümumiyyətlə, şeirdə söz və səslərin təkrarından ibarət olan bədii ifadə vasitələrinə çox rast gəlinir. Bu, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda özünü göstərir. Orta əsrlər Azərbaycan şeirində ardıcıl şəkildə

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.497

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/> s.40

sözlərin və səslərin təkrarlanması halları geniş yayılmışdır. Anadilli poeziyamızda ritm yaradan vasitələr olaraq alliterasiya və assonansın işlənməsi də buna misaldır. Konkret olaraq, Xaqani yaradıcılığına gəldikdə isə ona saysız-hesabsız bədii vasitələrin, söz oyunlarının, poetik formaların iştirakı xarakterikdir. Təkrarların isə şairin bədii irsində xüsusi rolu vardır. Bu barədə oxuyuruq:

همچنین روشن شد که عنصر سازنده همه آرایه های لفظی، تکرار واک ها است که بسیاری از آنها با توجه به ویژگی های کاربردی، نام هایی چون جناس، اشتقاق، تکریر، قلب، تصدیق، تسمیط و غیره یافته و گروهی از آنها همچنان بی نام باقی مانده اند، در حالی که نقش اساسی آنها در آرایش سخن انکار ناشدنی است.¹

“Eləcə də aydın oldu ki, bütün ləfzi gözəllikləri əmələ gətirən amil fonemlərin təkrar olunmasıdır ki, bunların da böyük qismi işlənmə xüsusiyyətlərinə nəzərən cinas, iştiaq, təkrir, qəlb, təsdir, təsmiit və s. kimi adlarla adlandırılmış, bir qismi isə söz və ifadə gözəlliyində danışılmaz rola malik olmasına rəğmənlə eləcə adsız qalmışdır”.

Qeyd olunan bütün bu ləfzi gözəlliklər şairin üslubunu müəyyən edir. Həmin vasitələri yaradan da elə şairlərin özüdür. Belə ki, öz sənətkarlıq qüdrətini, özünəməxsus üslub yaratmaq bacarığını nümayiş etdirmək istəyi, bir-birindən daha orijinal söz demək cəhdləri yeni-yeni adlı və ya adsız poetik ifadə vasitələrinin meydana gəlməsinə yol açmışdır. Xaqaninin daha bir qəzəlindən nümunəyə baxaq:

طرفه‌تر آنکه طره‌ات سر ز خطت همی کشد
پس به تکلف اندرو حسن تو تاب می‌دهد
ور ز خطت برون نهم پای ز بهر گردنم
هم‌سر زلف سرکش‌ت تاب طناب می‌دهد²

Sənin tellərin ucunu saçının halqasından kənara çəkəndə daha xoş görünür, zülflərin hüsnün qarşısında gözəl bir şəkildə qıvrılır. Əgər sənin zülfünün halqasından (və ya cızdığın sərhəddən) ayağımı kənara qoysam, telinin o başkəsən ucu kəndir kimi mənə boğar.

¹ ادبیات دوفصلنامه پژوهش زبان و فارسی ادبیات.

دوره جدید، شماره سوم، پاییز و زمستان 1383. ص. 137-161.

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s.186

Əslində şairin məqsədi burada “t” səsini ardıcıl olaraq bir neçə dəfə səsləndirməkdir. Bu məqsədlə o, “t” ilə başlayan çoxlu sayda söz işlədir. Bir çox klassik Şərq şairləri tərəfindən istifadə edilən bu forma touzi adlanır. Şərq nəzəriyyəsi tədqiqatçısı Mahirə Quliyeva yazır: “Touzi sözünün lüğəti mənası paylaşdırma, səpələmə, pərakəndə salma deməkdir. Touzi – poetik kateqoriya kimi misra və ya beytdə eyni səslə düzülən sözlərin təkrarı ilə yaranan ahəngdarlıqdır”.¹ Xaqani nəzər saldıığımız beytlərdə bu bədii ifadə vasitəsinin parlaq nümunəsini yaratmaqla bərabər, həm də gözəlliyin iki tərəfini göstərməyə çalışmışdır. Əvvəlcə gözəlin burulmuş tellərinin hüsnünə bəxş etdiyi cazibədarlığın lirik-poetik lövhəsini yaradan şair, daha sonra o saçların kəndirə çevrilib dönük aşiqi edam edə biləcəyini obrazlı dillə qələmə alır. Burada həm də saçın ucunun, yəni tükün iti olub kəsicilik xüsusiyyəti daşdığı da vurğulanır. Şair “zolfə-sərkeşət” deyərək, nəzənin gözəlin saçını “baş kəsən”, yəni öldürücü adlandırır. Misal gətirdiyimiz beytlərdə diqqətimizi çəkən daha bir məqam “xətt” sözünün işlənməsi ilə bağlıdır. Belə ki, əgər birinci beytdə bu söz saç buruğu mənasındadırsa, ikinci beytdə çəkilməmiş sərhəd xətti anlamını verir. Şair başqa bir ifadəni də fərqli mənalarda işlətməmişdir. Birinci beytdəki “sər keşidən” ifadəsi “baş çəkmək”, ikinci beytdəki həmin sözlərdən düzəlmiş “sərkeş” sözü isə “başkəsən”, “boyun vurduran” anlamında işlənməmişdir. Beləliklə, Xaqani gözəlliklə təhlükənin, həyatla ölümün bir an içində yer dəyişə bildiyini, hətta ikisinin bir arada olduğunu obrazlı şəkildə dilə gətirmişdir. Aşağıdakı beytdə də touzi işləndiyini görürük:

خون به خون می‌شوی کز راحت نشانی مانده نیست
خود به خود می‌ساز کز همدم وفائی برنخاست²

Poetik tərcümə beytdə ifadə olunan fikri dolğun şəkildə əks etdirir:

*Qanı qanla yu, qalmayıb rahatlıqdan heç bir nişan,
Öz-özünə həmdəm ol ki, tapılmayır dostdan vəfa.*³

Şair “x” səsi üzrə touzi sənətindən istifadə etmişdir ki, bu da qəzələ xüsusi ritm və vurğulu intonasiya qazandırmışdır. Burada həm də təkririn işləndiyini görürük. “Xun”, “xod”, “bərxast” sözlə-

¹ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010, s.186

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s.22

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.320

ri touzi sənətinə, birinci iki sözün hər birinin iki dəfə işlənməsi isə təkrir sənətinə parlaq misaldır. Xaqani qəzəllərində istiarəyə də geniş rast gəlmək mümkündür. İstiarə də təşbih və mübaliğə kimi söz sənətinin mənə gözəlliklərindən sayılır. İstiarə sənətində sözün həqiqi mənası yox, məcazi anlamı əsas tutulur. Daha dəqiq desək, istiarə ilə söz bədii mənə, ədəbi məzmun qazanır. Xaqani yaradıcılığında istiarənin rolu barədə bir mənbədə deyilir:

"نوآوریهایی خاقانی بیش از هر چیز در استعاره های او تجلّی یافته است".¹

"Xaqaninin şeirə gətirdiyi yeniliklər hər şeydən çox onun istiarələrində yüksək zirvəyə çatmışdır". Müəllif qənaətində haqlıdır. Belə ki, əsərlərində saysız-hesabsız obrazlı ifadələrə, müxtəlif ədəbi-bədii məzmun yüklü sətirlərə yer verərək, bu sahədə ustalığını nümayiş etdirən şair üçün istiarə sənəti bir özünüifadə vasitəsi idi. Onun sənətkarlıq məziyyətləri həm də bu sənətin ən gözəl nümunələrini yaratmaqla səciyyələnir. Xaqaninin bir qəzəlində istiarə nümunəsinə nəzər salaq:

مشتی خاکم سبکتر از باد   هم کشتی آهن گرانم²

Havadan da yüngül bir ovuc torpağam, həm də ağır dəmirçi gəmisiyəm.

Qəzəl başdan-başa şairin içində olduğu əhval-ruhiyyəni, keçirdiyi hiss-həyəcanı ifadə etməyə köklənib. Şeirdəki ümumi ovqatın obrazlı təsvirindən şairin bu qəzəli xəstə ikən yazdığı məlum olur. Xaqani onu əldən salan xəstəlik üzündən zəifləyib çəki itirərək "bir ovuc torpaq qədər yüngül" olduğunu, tutulduğu azarın onu "dəmir gəmi" qədər ağırlaşdırdığını gileyli notlarla dilə gətirməyə çalışır. Bu ovqat bütün qəzəl boyu davam edərək, təsirli və inandırıcı təsvirlərlə oxucuda dərin təəssüf hissləri yaradır. Şair misal gətirdiyimiz bu beytdə həm də forma və şəkildə xəfif olub, məzmunca dərin və əhatəli olmağa işarə edir. Xaqani bütün bunlara istiarə işlədərək nail olur. Gətirdiyimiz beyt poetik tərcümədə bu cür verilmişdir:

*Mən torpağam, yüngüləm küləkdən,
Ağır gəmiyəm, dəmir sükanım.*³

¹ فنون ادبی (علمی - پژوهشی) دانشگاه اصفهان،

سال دوم، شماره دو، (پیاپی 3) پاییز و زمستان 1389، ص. 84

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s.239

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.448

Xaqaninin əsərlərində geniş istifadə etdiyi mənə gözəlliklərindən biri də bədii mükəllimədir. Ədəbiyyatşünaslıqda buna sual-cavab da deyilir. Belə ki, şairin ifadə etmək istədiyi fikirləri və keçirdiyi hiss-həyəcanı daha təbii və inandırıcı şəkildə əks etdirmək məqsədilə mövzu dəyişmə yolu ilə çatdırılır. Bundan əlavə, verilən suallarla alınan cavablar şeirin məzmununu və qəhrəmanlarını oxucuya daha da yaxınlaşdıraraq, onu bu məhrəm söhbətin iştirakçısına, bəzən də qulaq müsafirinə çevirir. Mükəllimə, əsasən, qəzəl və qəsidələrdə işlənir. Bəzi hallarda bütün şeir, bəzi hallarda isə qəzəl və ya qəsidənin bir hissəsində sual-cavaba rast gəlinir. Şairin bir qəzəlində deyilir:

گفتم اگر چه مرا توبه درست است لیک
 در شکم طرف شب با تو به شکر طرب
 گفتم کز بهر خرج هدیه پذیرد ز من
 عارض سیمین تو این رخ زرین سلب
 گفت که خاقانیا روی تو زرفام نیست
 گفتم معذور دار زر ننماید به شب¹

Özlüyündə bir bədii dialoq nümunəsi olan qəzəlin dilimizdəki poetik ifadəsi aşağıdakı şəkildədir:

*Söylədim tövbəliyəm, içməmişəm çoxdandır,
 Mən onu sındıraram ki, gecəmi keçsin şən.
 Ey gümüş üzlü, qadam haqqı qəbul etsən əgər,
 Bu qızıl çöhrəmi verrəm ki, saralmış qəmdən.
 Dedi: - Xaqani, zərə oxşamayırsan rüxsarın,
 Dedim: - əfv eylə, görünməz gecə zar, bilmirsən?²*

Göründüyü kimi, dəyişmə şəkildə olan bu qəzəl çox sadə, anlaşıqlı bir dildə yazılmış və aparılan sual-cavab şeirə xüsusi bir şüxluq, oynaqlıq, verərək onu daha da oxunaqlı etmişdir. Sual və cavabların təşkil etdiyi mükəllimənin bəzi ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən “dedim-dedi” adlandırılması da heç təsadüfi deyil. Belə ki, bu forma iki tərəf arasında “fikir alış-verişi” üzərində qurulur. Misal gətirdiyimiz qəzəldə də bu ifadə vasitəsinin şeirə canlılıq qazandığını əyani olaraq görə bilirik.

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s.15

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.440

Xaqani Şirvani yüksək sənətkarlıq qabiliyyətinə malik, söz sənəti və şeir texnikasının incəliklərinə dərinlən bələd olan, klassik poetikanın qayda-qanunlarını bilən, bunlara əməl edən şair idi. Şair poetik irsin, xüsusilə də farsdilli ədəbiyyatın özünəqədərki nailiyyətlərini mənimsəmiş, coşqun təbi, tükənməz ilhamı ilə seçilməyə müvəffəq ola bilmişdir. Bunu biz onun klassik şeirin ənənəvi vasitələrini orijinal zəmində bədii məqsədə uyğun işlətmək bacarığında aydın görürük. Akademik Həmid Araslı yazır: “Xaqani şeirinin qüdrəti sadəcə olaraq onun mənasında, ifadə etmiş olduğu hər hansı bir fikirdə deyil, o fikri necə ifadə etməsindədir. Bu şeirlərdə vəznin ahəngdarlığı, forma xüsusiyyəti, qafiyələrin zənginliyi, təşbih, istiarə və metaforaların mürəkkəbliyi hamısı birlikdə şairin sənətkarlıqla qələmə almış olduğu fikrin oxucuya çatmasına xidmət edir”.¹ Əminliklə deyə bilərik ki, ədəbiyyatşünas alimin bu qənaətə gəlməsində şairin qəzəl və tərkibbəndlərindən aldığı təəssüratların da müstəsna rolu olmuşdur. Belə ki, şair bu qəbildən olan şeirlərinə də bəzən müəyyən predmet və əşyanın xüsusiyyətlərini daha geniş açmaq üçün onu bir deyil, bir neçə predmetlə tutuşdurur, maraqlı, orijinal təşbih silsiləsi yaradır, yazılışca oxşar sözləri ardıcıl olaraq bir neçə misrada işlədərək cinasın, təkririn, eyni kökdən olan sözləri ardıcıl şəkildə istifadə edərək isə iştiaqın ən gözəl nümunələrini ortaya qoymuş olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xaqaninin şairlik qüdrətini nümayiş etdirən daha bir şeir şəkli onun tərkibbəndləridir. Şairin farsca divanına daxil olan tərkibbəndlərin sayı doqquzdur. Bu şeir şəkli bəndlərinin müxtəlif cür qafiyələnməsi ilə seçilir ki, bu da şairdən xüsusi poetik istedad, daha artıq söz ehtiyatı, bəndlər arasında əlaqə qurmaq qabiliyyəti və s. tələb edir. Tərkibbəndləri “tərkib” də adlandırırırlar. Bu hala İran və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında rast gəlinir. Türkiyəli alim Cihan Okuyucu özünün “Divan edebiyatı estetiği” adlı kitabında “...yapı bakımından az farkla musammatlara benzer” deyərək bu şeir şəklinin müsəmmətlərə yaxın olduğunu vurğulayır.² Tərkibbənddə hər bəndin fərqli qafiyəyə malik olması isə şeirin yeknəsəq təsir bağışlamasının qarşısını alır ki, bu barədə də tədqiqatçı fikir bildirir: “Her bendde değişen kafiye manzumeyi

¹ H.Araslı. Xaqani Şirvani. Bakı, Yazıçı, 1982, s.12

² C.Okuyucu. Divan edebiyatı estetiği. İstanbul, 2013, s.180

kasidenin düştüğü monotonluktan kurtarır. Vasitə beyitləri isə konuyu bendlərə dağıtıp sonra kendi üzərlərinə toplanmaları itibarıyla ayrıca bir təsir vucuda getirirler”.¹ Mənbələrdən öyrənirik ki, orta yüzilliklərdə tərkibbəndin bəndlərindən “tərkib-xanə” və ya “xanə” deyə bəhs edilmişdir. Onlar arasındakı beyt isə həm o zamanlar, həm də hal-hazırda “vasitə” adlanır. Deyilənlərə Xaqaninin tərkibbəndlərindən gətirdiyimiz nümunənin təmsalında nəzər salaq:

از بن دندان خواهم که جگر هم بخورم
چکنم چون سر دندان به جگر می‌نرسد
گرچه بسیار غم آمد دل خاقانی را
هیچ غم در غم هجران پسر می‌نرسد
شمسه گوهر و شمع دل سرگشته من
که زوال آمدش از طالع برگشته من
مشکل حال چنان نیست که سر باز کنم
کار در هم شده بینم چو نظر بازکنم²

Xaqani Şirvaninin oğlu Rəşidin vəfatına ithaf edərək qələmə aldığı həmin tərkibbəndin tərcüməsi görkəmli şərqşünas alim, neçə-neçə klassik ədəbiyyat nümunələrini farscadan ana dilimizə çevirən, şair və böyük ustad Məmməd Mübarizin poetik təqdimatında bu cür səslənir:

*İstəyirdim dişim ilə ciyərimi gəmirim,
Nə edim ki, ciyərim dişdən uzaqdır amma!
Bağrını çoxlu qəmə məskən edən Xaqani,
Oğul hicranı qəmi bağrını da yaxdı oda.*

***

*Qəlbimin gövhəri, can şəmi idim, səndin, oğul!
Qara bəxtim kimi məndən niyə tez döndün, oğul?*

***

*Dərd bir dərd deyil, yazmaq üçün bir dəftər açım,
Ömr catmış başa, mümkün deyil artıq pər açım.³*

Tərkibbəndlərə xarakterik olan qeyd etdiyimiz cəhətlərin hər biri burada öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi, beytlər müxtəlif şəkildə qafiyələnmiş, ortada ayrıca verdiyimiz vasitə beyti isə

¹ C.Okuyucu. Divan edebiyatı estetiği. İstanbul, 2013, s.180

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/tarkibatkh/>, s.9

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.347

özündən əvvəlki və sonrakı beytlər arasında əlaqələndirici bağ rolunu oynamaqdadır. Həmin beyt bir növ mahnıdakı nəqərat kimi şeirin başlıca məzmun və intonasiya tutumunu, əsas aparıcı qüvvəsini təşkil edir. Vasitə adından da göründüyü kimi, bəndlər arasında məzmunca bağlılıq yaradır. Orta əsrlər ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin bu beyti “bənd” olaraq da adlandırdığına təsadüf edilmişdir.

Tərkibbəndin yaranması bir şeirdə ifadə olunacaq mövzu müxtəlifliyi və mövzu genişliyindən irəli gəlmişdir. Yəni onu, qəzəl və qəsidələr şairin dilə gətirəcəyi duyğu və düşüncələrə azlıq edərəkən meydana çıxmış bir şeir şəkli hesab etmək olar. Tərkibbəndlər bəndlərdə kafiyəni dəyişərək bir mövzudan digər mövzuya keçməyə şərait yaradır ki, bu da qələm sahibinə oxucunu yormadan bir çox mətləblərdən bəhs etməyə imkan verir. Bu zaman bəndlər arasında əlaqəni təmin etməkdə ara beytlər şairin köməyinə gəlir. Görkəmli türk alimi Ömər Faruk Akünün vasitəçi misralar haqqında fikirləri maraqlıdır. Tədqiqatçı “Divan ədəbiyyatı” adlı kitabında yazır: “...vasitə beyitlərinin kafiyələnişi bakımından da özəlliklə terkiplerdə şaire tanınmış bazı serbestliklər də vardır. Bunları herhangi bir bende bağlı olmaksızın her beyti kendi içinde kafiyeli olarak kullanan şair istersre bu müstakil kafiyeli vasitə beytini ilk bəndin kafiyəsinə uydurabilir”.¹ Daha öncə də vurğuladığımız kimi, bütün bunlar şairdən fəvqəladə bir bacarıq tələb edir ki, Xaqani də söz sənətinin həmin o incəliklərinin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilmişdir.

Tərkibbənd kimi mürəkkəb bir şeirin neçə-neçə nümunəsini ərsəyə gətirən şair bu poetik formada yeri gəldikcə müxtəlif mənə və söz gözəlliklərindən də istifadə etmişdir. Şairin əksər şeirlərində müraciət etdiyi bədii ifadə vasitələrindən biri istifhəmdir. İstifhəmin digər adı bədii sualdır. İfadəni qüvvətləndirmək üçün istifadə olunan bu üsulda fikir sual şəklində verilir və onun cavabını almaq məqsədi güdür. İstifhəm barədə deyilir: “...istifhamda sorulan soruya cavab beklenmez. Ancak ifadeyi güzelleştirmek, bir düşünceyi vurgulamak, dikkat çekmek, söze samimiyet katmak gibi sebeplerle soru sorulması bir sanattır”.² Xaqaninin qələmə aldığı tərkibbəndlərdə istifhəmin işlənməsinə diqqət yetirək:

¹ Akün Ömer Faruk. Divan Edebiyatı. TDV İslam Ansiklopedisi, IX c. İstanbul, 1994, s.117

² Türk İslam Edebiyatı. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir, 2013, s.98

به ترکستان اصلی شو برای مردم معنی
به چین صورتی تا کی پی مردم گیا رفتن¹

*Məna əhli aramaq üçün əsas Türkiştana yollan. Nə vaxtacan
Çinə adamotu axtarmağa gedəcəksən?!*

Gördüyümüz kimi, şairin sualı cavab məqsədilə verilməyib. Xaqani bədii sualın, başqa sözlə desək, istifhəmin bədii imkanlarından yararlanaraq, bu beytdə bir növ məsləhət-məzəmmət qarışıq məna ifadə etməyə nail olmuşdur. Şairin “mərdomgiyah” (adamotu) deyər adını çəkdiyi bitki kökləri ta qədim zamanlardan müalicəvi məqsədlə istifadə olunan, bir çox xəstəliyin dərmanı olan Jenşen bitkisidir. Doğma dilimizdə “yeradamı” kimi tanınan bu bitkini əldə etmək üçün əslər öncə insanlar Çinə getməli olurdular. Maraqlıdır ki, kök hissəsi görünüşcə insanı xatırladan bitkinin bir çox dillərdəki adında da buna işarə olunur. Qazaxca “adamtamır”, “adamşöp”, özbəkce “odamgiyoh”, azərbaycanca isə “yeradamı” kimi tanınan jenşenin fars dilindəki adı da istisna deyil. Burada daha bir maraqlı məqam isə, şairin “insan tapmaq üçün Türkiştana getmək lazım olduğunu” vurğulamasıdır. Şairin vermək istədiyi mesaj aydındır. Əgər Çin müalicəvi bitkilərin çox olduğu diyadırsa, “adamların xası”, əsl insan məhz Türk ellərində, türklərin arasında, Türkiştandadır. Beləliklə, misal gətirdiyimiz tərkibbənddə istifhəmdən əlavə, həm də “mərdom” (insan-insanlar) və “mərdomgiyah (adamotu) ifadələrindəki söz oyunundan, məna incəliklərindən məharətlə istifadə edildiyini görürük. Belə ki, əgər ifadənin birində “mərdom” sözü sadəcə insan məfhumunun adını bildirirsə, digərində “adam”ın özünü bildirir. Bir sözlə, Xaqani bu misraları ilə adamın adı olan otu, bitkini deyil, əsl insanın özünü axtarmağı tövsiyə edir. Bədii tərcümədə oxuyuruq:

*Əsil Türkiştana get, orda mənalı adam axtar,
Kimə lazım Cinə adəmgiyah axtarmağa getmək²*

Xaqaninin tərkibbəndlərində bədii sualdan istifadə edilməsinə dair daha bir nümunəni gözədən keçirək. Bu bədii vasitənin yenə tövsiyə xarakterli, öyüdverici səciyyəyə malik bir fikrin ifadə olunmasında iştirak etdiyini görürük:

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/tarkibatkh/>, s.1

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.222

دلا از جان چه برخیزد؟ یکی جویای جانان شو
بلاى عشق را گر دوست دارى دشمن جان شو¹

Ey könül, candan (öz canından) nə çıxar? Cananın sorağında ol. Eşq bəlası istəyirsənsə, canının düşməni ol.

Şair üzünü könlünə tutub onu xudbin olmamağa, özünə yox, canana aşiq olmağa çağırır. “Canı sevməkdən nə çıxar?” deyərək, əslində “özünəvurgunluqdan bir şey çıxmaz!” hökmünü verir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, o, sualına cavab axtarmır, sual şəklində ifadə etdiyi fikrin əksini vurğulamağa çalışır. Beytin poetik tərcüməsində bədii sual görünməsə də, əsas fikir ortaya qoyulmuşdur. Oxuyuruq:

*Könül, “can, can” dedin, bəsdir, daha müştəqi-canan ol!
Odur can mulkunə sultan, sən o sultana dərban ol!²*

Şübhəsiz ki, Xaqani bir sufi dünyagörüşlü şair kimi burada “canan” deyərək, Yaradanı nəzərdə tutur. O, Tanrının sorağında olmağı, Onu sevməyi, özündən öncə Yaradanını düşünməyi tövsiyə edir. Nümunə üçün nəzər saldığımız beytdə istifhəmdən başqa bədii xitabın da işləndiyini görürük. Şair “dela” (ey könül) deyərək, sözünə davam edir ki, bu da ifadə olunan fikrin daha vurğulu, daha qüvvətli səslənməsini təmin edir. Bədii xitaba Xaqaniyə qədərki və sonrakı şairlərimizin əsərlərində sıx rast gəlmək mümkündür. Müəssir şeirimizdə də bədii xitab başlıca bədii vasitələrdən biri kimi mənanın qüvvətləndirilməsinə xidmət edir.

Aşağıdakı beyt isə şairin tərkibbəndlərindən birində işlənmiş təşbihə misaldır:

چون قلم سرزده گرییم به خوناب سیاه
زیوری چون قلم از دود جگر بر بندیم³

Qələm kimi baş vuraraq qara qanlı gözyaşı ilə ağlayaq, yanan ciyərimizin tüstüsündən qələm tək bəzək vuraq.

Şairin müqayisə ədatı ilə işlətdiyi təşbih sayəsində mənə tam şəkildə ifadə olunmuşdur. Beytin poetik tərcüməsi:

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/tarkibatkh/>, s.1

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.221

³ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/tarkibatkh/>, s.9

*Qərq edək başı qələmtək qara göz yaşlarına,
Verə ah tüstüsü dünyaya qələmtək zivər.¹*

Şair həm də qaralar geyinmiş yaşlı, başı yerə əyilmiş kədərli insanın göz yaşlarını qara rəngli qələmlə yazılan yazıya, qələm qarasını isə his qarasına bənzədir. Həm də dərddən “ciyəri od tutub yanan” birinin his qarasına... Bu beyt şairin cavan yaşda ölən oğlu Rəşidə həsr olunub. Tərkibbənd başdan sonadək övladını erkən itirən atanın dərin kədərini, yangılı ah-naləsini ifadə edir. Nəzər saldıgımız beytdəki qəmginlik və çarəsizlik duyğusu bütün şeir boyu davam edir. Xaqani saysız obrazlı ifadələrlə qəlbini odsuz-alovsuz yandıran oğul itkisinin verdiyi mənəvi iztirabları dilə gətirir. Həmin tərkibbənddə diqqətimizi cəlb edən digər bir bədii vasitə istitraddır. Məzmunun bütövlüyünə xidmət edən bu bədii ifadə vasitəsinin işləndiyi şeirlərdə beytlərin hər biri ümumi məzmunundan bəhs edir. Beləliklə, mövzu məqsəddən yayınmadan, ardıcıl şəkildə, vahid məzmunun bədii ifadəsinə riayət edilərək təqdim olunur. Diqqəti bu bədii vasitəyə yönəltmək üçün tərkibbəndin bir deyil, bir neçə beytinə nəzər salmaq lazım gəlir. Misal üçün:

بار محنت به دو بختی شب و روز کشیم
بختیان را جرس از آه سحر بر بندیم
کاغذین جامه هذفوار علی الله ز نیم
تا به تیر سحری دست قدر بر بندیم
گه چو سوفار دهان وقت فغان بگشاییم
گه چه پیکان کمر از بحر حذر بر بندیم
گه ز آهی کمر کوه ز هم بگشاییم
گه ز دودی به تن چرخ کمر بر بندیم²

Gördüyümüz kimi, hər beyt özündən əvvəlki beytin ifadə etdiyi fikrin davamı olaraq qarşımıza çıxır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman beytlər ayrı-ayrı tərz və üsullarda da qələmə alına bilər. Burada mühüm məsələ əsas bir məzmunundan bəhs edilmiş olmasıdır. Nümunə üçün nəzər yetirdiyimiz beytlərin aşağıdakı poetik tərcüməsi fikrimizi aydın şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

*Gecə-gündüz atına yükləyərək qəm yükünü,
Yedək atlarına zəng asmağa bir ah yetər!*

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.346

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/tarkibatkh/>, s.9

Üz tutub tanrıya, izah qılaq dərdimizi,
 Hədəf olsun oxuna ahımızın bəlkə qədər.
 Gahi əfqanə açaq ağzımızı, nalə edək,
 Gah da oxtək olaq amadə, edək qəmdən həzər.
 Gahi alt-üst edərək dağları bir ah ilə,
 Bağlayaq tüstüsü ilə dolanan çərxə kəmərlər.¹

Xaqani istitraddan istifadə etməklə tərkibbəndin bütün beytlərində vahid məzmunun ifadə olunmasına çalışmışdır. Şair burada həm də təzad adlı bədii vasitəyə yer vermişdir. Bildiyimiz kimi, təzad şeirdə bir-birinə zidd mənalar daşıyan söz və ifadələrin qarşılaşdırılaraq işlədilməsi ilə yaranır. Şeirdə “şəb-o ruz” (gecə-gündüz), “beqoşayim-bebəndim” (açaq-bağlayaq) sözləri təzad təşkil edir. Nəzəriyyədə bu poetik kateqoriya haqqında oxuyuruq: “İki düşünce, duygu ve hayal arasında birbirine karşıt olan nitelikleri ve benzerlikleri bir arada söylemektir. Bir şeyin birbirine karşıt görünen özelliklerini bulup çıkarmak da tezat sanatına girer”.² Əsərlərində bədiiliyə və obrazlılığa xüsusi önəm verən Xaqani məhz bu keyfiyyətinə görə təzadlara şeirlərində çox müraciət etmişdir. Şairin tərkibbəndlərində təzadın işlənməsinə dair daha bir misalı gözədən keçirək:

گه که بگشاید جیحون سوی آموی شود
 گه که بسته شود آتل به خزر می‌نرسد³

Poetik tərcümədə oxuyuruq:

Gah Ceyhuntək axar ki, qovuşa Seyhunə,
 Gah Xəzər tək dayanar, bağına axsın Volqa.⁴

“Gah Ceyhun olub Seyhuna tərəf açılar, gah da İtil (Volqa) olub bağlanar, Xəzərə gedib çatmaz”. Beytdən göründüyü kimi, “beqoşayəd” (açılar) və “bəste şəvəd” (bağlanar) sözləri qarşılaşdırılaraq təzad yaradılmışdır. Xaqani bütün bunları oğlu Rəşidin ölümünə görə axıtdığı göz yaşları haqqında söyləyir. Dərdli ata gözündə gah donub qalan, gah da ixtiyarsız axan yaşı Ceyhun və

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.346

² <https://docplayer.biz.tr/8089004-Turk-islam-edebiyati-icindekiler-hedefler-din-tasavvuf-ve-edebiyat-iliskisi-prof-dr-suleyman-caldak.html>, s.212

³ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/tarkibatkh/>, s.9

⁴ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.347

Volqa çayları ilə müqayisə edir. Ümumiyyətlə, Xaqaninin bu tərkibbəndi həm mənə, həm də forma cəhətdən özündə yüksək sənətkarlıq əks etdirən mükəmməl bir əsər kimi diqqəti cəlb edir.

Araşdırmamızın əvvəlində Xaqani qəzəllərində iştiaq adlı bədii ifadə vasitəsinin işlənməsinə nəzər salmışdıq. Şairin yazdığı tərkibbəndlərdə də bu poetik kateqoriyadan ustalıqla istifadə olunduğunu müşahidə edirik. “Peyğəmbərin nəti, moizə və Əbu-İshaq Nəsirəddin İbrahimin mədhi” başlıqlı tərkibbənddə iştiaqa nümunəyə nəzər salaq:

به راه عاشقی شرط است راه عقل نارفتن
چو درد عشق پیش آید به صد جان پیشوا رفتن¹

Aşiqlik yolunda ağılla irəliləmək şərt deyil. Şərt odur ki, eşq dərdi gələndə yüz canla-başla qarşısına çıxasan.

Burada eyniköklü “eşg” (eşq) və “aşəgi” (aşiqlik) sözləri ilə iştiaq yaradılmışdır. Şair bu beyti söyləməklə aşiq olmağı divanəliyə bərabər tutur ki, bu da Xaqanidən sonrakı klassik poeziyamızda da sıx-sıx rast gəlinən fikirdir. Belə ki, şairlər hər zaman ağılla eşqin bir arada olmasını mümkünsüz hesab edərək aşiqlərə eşq dəlisi adını vermişlər ki, Məcnun obrazı da buna bariz misaldır. Misal gətirdiyimiz beyt bədii tərcümədə bu cür təqdim olunur:

*Diyari-eşqə əql ilə deyil əsla rəva getmək,
Gəlirsə eşq dərdi, şərtidir pişvazına getmək.²*

Doğrudur, tanınmış şair və ədəbiyyatşünas Balaş Azəroğlunun bu bədii tərcüməsində orijinal variantdakı iştiaq sənəti nəzərə çarpmır. Bununla belə, tərcümə müəllifinə Xaqani tərəfindən ifadə olunan fikirdəki əsas məğz və mənanı çatdırmaq müyəssər olmuşdur.

Xaqani divanına daxil olan qəzəllərin sayca tərkibbəndlərdən daha çox olması məntiqi olaraq gətirilən misallar arasında qəzəllərin üstünlük təşkil etməsi, onlar üzərində daha geniş müşahidə və təhlillər aparılması ilə nəticələnmişdir. Bununla belə, şairin tərkibbəndlərində də tədqiqatımız üçün kifayət qədər maraqlı məqamlar vardır ki, onlardan bir çoxunu təhlil və tədqiqə cəlb etmək araşdırmamızda qarşıya qoyulan əsas məqsədə çatmağa imkan vermişdir.

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/tarkibatkh/>, s.1

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.221

Şairin qəzəl və tərkibbəndləri üzərində apardığımız araşdırmalardan, etdiyimiz təhlillərdən belə qənatə gəlirik ki, Xaqaninin poetik ifadə vasitələrindən yüksək sənətkarlıqla yararlanması onun bir şair kimi söz sənətinə dərinlən yiyələndiyini, doğma dili olmayan farscanı mükəmməl bildiyini, ən əsası isə incə zövqə, iti zəkaya və gözəl müşahidə qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Azadə Rüstəmovə şairin yaradıcılığının bu mühüm keyfiyyətlərini çox düzgün qiymətləndirərək yazır: “Xaqani şeiri Xaqani şəxsiyyəti və Xaqani “mən”ini bütün incəliklərinə qədər təzahür etdirən bir sənət ensiklopediyasıdır”.¹ Məhz bu cəhətlərinə görə ki, dövrünün yüzlərlə şairinin arasından sıyrılaraq bütün Şərqdə istedadlı şair kimi tanınmaq, əsərlərinə çoxsaylı nəzirlər yazılması əsrlər keçməsinə baxmayaraq, bu gün belə haqqında elmi tədqiqat işlərinin aparılması şirvanlı şair Xaqaniyə nəsib olmuşdur.

---

¹ Azadə Rüstəmovə. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.345

XAQANI ŞİRVANININ ƏRƏBCƏ ŞEİRLƏRİ

Dərin məzmunlu əsərləri ilə farsdilli poeziyada yeni bir ədəbi istiqamətin əsasını qoyan Xaqani Şirvani ərəb və fars dillərində yazdığı əsərləri ilə rəngarəng Azərbaycan mədəniyyətini daha da zənginləşdirmişdir. Qəsidə janrının əsas ustalarından biri hesab olunan, farsdilli ədəbiyyata ölməz əsərlər bəxş edən “... *türk, fars və ərəbin bədii düşüncəsinə, elmi və zehni nailiyyətlərinə yiyələnmiş böyük və taysız bir istedad*”¹ olan Xaqaninin ərəb dilində də əsərlər yazması həmin dövrdə ərəb dilinin Azərbaycanda tutduğu mövqedən xəbər verir. Düzdür, Xaqaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərdən dövrümüzə qədər az bir hissə gəlib çatmışdır. Lakin bu az bir hissə şairin ərəb dilini yaxşı bildiyini sübut etmək üçün yetərlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, şairin ərəb dünyası ilə bağlılığı ancaq bu dildə yazdığı əsərlərlə məhdudlaşmır. Ərəb dili və ərəbdilli mədəniyyətlə bağlı bütün xüsusiyyətlər şairin yaradıcılığında öz əksini tapıb. Ərəbizmlərdən, ərəb atalar sözləri və məsəllərdən, Quran ayələrindən, hədislərdən geniş şəkildə bəhrələndiyi farsdilli əsərlərindən şairin ərəb intellektual aləmi ilə sıx bağlılığını görmək çətin deyil.

Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığından dövrümüzə qədər gəlib çatan beytlərin sayı ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. İran alimi Seyyid Fəzlullah Mirqadiri göstərir ki, şairin ərəbcə yazdığı 547 beytin 484 beytini sırf ərəbcə olan şeirlər, 63-nü fars dilində yazılan şeirlərin daxilində olan beytlər, 16-nı isə müləmmələrdəki beytlər təşkil edir.² Bununla bağlı prof. İmamverdi Həmidovun fikri daha dəqiqdir: “Xaqani ərəbcə 506 beyt irs qoyduğu kimi, fars dilində yaradıcılığında da bir sıra müləmmə (ərəb və fars dillərində qarışıq şeirlər) və çoxlu təlmihlər (ərəb dilində Quran ayələrinə və hədislərə işarələr) yaradıb”.³ Qeyd edək ki, İ. Həmidov İmam Cəlaləddinə həsr olunmuş 171 beytlik qəsidəni 170 beyt həcmində göstərmişdir. Eləcə də, alim yazır ki, Kəzzazinin tərtib etdiyi divanda Xaqaninin

¹ O.Kəndli-Herişçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.3

² سيد فضل الله ميرقادري. طبع آزمایی خاقانی در شعر عربی. مجموعه مقالات بر گزیده ی. همایش خاقانی شناسی. جلد اول. دانشگاه اورمیه، خرداد ۱۳۸۴، ص. 546

³ Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. (Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov). Bakı, Parlaq İmzalar, 2017, s.6

ərəbcə şeirləri 500 beytdən ibarətdir.¹ Məlumatı daha da dəqiqləşdirək: Kəzzazi tərəfindən tərtib edilən divana ərəbcə yazılmış 505 beyt daxildir. Muhəmməd bin Yəhyaya həsr olunan mərsiyə dr. Səccadi variantında 18 beyt, dr. Kəzzazi variantında 16 beyt təşkil edir. Bu da iki divan arasında 2 beyt fərqi gətirib çıxarır. Səccadi nəşrində mərsiyənin sonundakı beyt əsərin qafiyəsinə uyğun gəlmir. Həmin beyt AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu M-242 şifrəli əlyazmada müfrad şəklində göstərilib ki, bu variant daha düzgün təsir bağışlayır. Deməli, bu vaxta qədər şairin ərəbcə yazdığı əsərlərin ümumi həcmi haqqında ən dolğun məlumat dr. Səccadinin hazırladığı “Divan”da öz əksini tapıb.

Əli Abdurrasuli, Bədiuzzaman Foruzənfər tərəfindən hazırlanan divanlarda isə şairin ərəbdilli yaradıcılığından ancaq müəyyən hissə yer alıb.

Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlərin həcmi ilə bağlı apardığımız araşdırma C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsində üzə çıxarılan, divanlarda öz əksini tapmayan bir beyt, Türkiyə *Süleymaniye yazma eser kütüphanesi* “*Damad İbrahim Paşa*” *Koleksiyonu*’nda yer alan 1173/4 şifrəli əlyazmada aşkar edilən iki məktub əsasında şairin ərəbdilli irsinin hələl (müləmmələri bura aid etmərik) 508 beytdən, iki müqəddimədən və iki məktubdan ibarət olduğu fikrini irəli sürməyə imkan verir.

Şairin ərəbcə şeirlərinin janrı ilə bağlı fikirlər də müxtəlifdir. Dr. Kəzzazi Cəlaləddin Mənuşehrə, İmam Muhəmməd bin Yəhyaya, Dərbənd hakimi Seyfəddinə, Məlik əl-Əzam Ələddinə, Muhəmməd Səmaniyə, Bağdada həsr olunmuş əsərləri qəsidə, İzzəddinin mədhi, İraqın, qocalığın, Yəmənin, Reydə baş verənlərin təsviri ilə bağlı əsərləri qitə, qalan beytləri isə “وله أيضا” - “həmçinin onunur” adı ilə göstərmişdir.

Dr. Səccadi bölgüsündə Cəlaləddin Mənuşehrə və Muhəmməd bin Yəhyaya həsr olunan əsərlər qəsidə, Bağdada, Ələddinə, İzzəddinə həsr olunanlar mədhi adı altında verilmiş, qalan şeirlər ulduzlarla bir-birindən fərqləndirilərək adsız təqdim edilmişdir.

Prof. İmamverdi Həmidov “*Xaqaninin ərəbcə şeirləri janr baxımından qəsidə, mədhiyyə və qitələrdən (şeir parçaları) ibarətdir.*

---

¹ Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov, Bakı, Parlaq İmzalar, 2017, s.10

Qəsidə adlandırılan əsərlər də məzmununa görə mədh xarakteri daşıyır”¹ kimi açıqlamadan sonra onları dr. Kəzzazi kimi qruplaşdırmışdır.

Əli Rza Həmze Kindi və Vahid Rza Həmze Kindi tərəfindən isə bu beytlər mədh, vəsf, kiçik şeirlər və dübeytlər başlığı altında təqdim edilmişdir.

Göründüyü kimi, Xaqaninin ərəbdilli əsərləri ümumi şəkildə qruplaşdırılmışdır. Bu da həmin beytlərin tam bir əsər, ya da hər hansı bir əsərdən hissə ola bilməsi ehtimalı ilə bağlıdır. Yəni həmin əsərlərin janrı ilə bağlı qəti hökm vermək çətindir.

Məlumdur ki, əsrlər boyu Şərq ədəbiyyatı tarixində ən çox müraciət olunan janr qəsidə olmuşdur. Xaqani bu janra özünəməxsus ştrixlər vurmuş, ictimai-fəlsəfi mövzulu qəsidələri ilə çox məşhurlaşmışdı. Prof. Xəlil Yusifli yazır: “*Firdovsi və Nizaminin poema janrında, Hafiz və Füzulinin qəzəldə, Ömər Xəyyamın rübaidə göstərdiyi möcüzəni Xaqani qəsidə janrında göstərmişdir. Onun qəsidələri dərin və çoxcəhətli məzmun, yüksək sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir*”.²

Ümumiyyətlə, qəsidə öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Belə ki, mürəkkəb kompozisiyaya malik olan bu janrın klassik nümunələri Cahiliyyə dövrünə aiddir. Həmin dövrdə qəsidə lirik girişlə - ətlalın (tərk edilmiş obanın qalıqlarının) təsviri ilə başlayırdı. Ətlal ilk baxışda sentimental hisslərin təsviri kimi başa düşülsə də, əslində qədim ərəblər üçün tərk edilmiş obanın izləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla bağlı prof. Aida Qasımova-nın qeydi çox maraqlıdır: “*Məhz xarabazarlığa çevrilmiş oba qarşısında ərəb şairi qəzavü-qədər in amansızlığını qəlbən duyub hiss edir, varlığın bir parçası olmaqla insanın zaman burulğanında bir saman çöpütək acizliyini duyur. Nəticədə hər şeyin dövrünün axarında hərləndiyi amansız dünyada qəzavü-qədər şəxsləndirilib amansız bir obraza dönür*”.³ Ərəb poeziyasında şairlər zaman-zaman yeni ştrixlərdən, ədəbi fiqurlardan istifadə etsələr də, qədim ərəblərin yaratdıqları janrlar, vəznələr itib-batmamış, yalnız bir şəkildən başqa bir şəkklə keçmişdir. Əsrlər boyu qəsidənin lirik girişi

¹ Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. (Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov). Bakı, Parlaq İmzalar, 2017, s.11

² Ə. Səfərli, X. Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982, s.67

³ A. Qasımova. Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu. I kitab, Bakı, 2007, s. 141

kimi öz mövqeyini qoruyub saxlayan ətləlin təsviri sonralar poeziyada fərqli şəkildə təzahür etmişdir.

Klassik qəsidədə nəsim, vəsf, fəxr, mədh kimi hissələr ardıcıl şəkildə bir-birini tamamlamalı idi. Məhz bu ardıcılığa əməl olunan qəsidə müəllifi, İbn Quteybənin fikrincə, الشاعر المجيد – bacarıqlı, həqiqi şair hesab edilirdi.¹

Lakin zaman keçdikcə, qəsidə janrı da öz qədim köklərindən uzaqlaşmağa başlayır, mədhiyyə, fəxriyyə, xəməriyyə və s. kimi janrlar qəsidənin tərkibindən çıxıb müstəqil janr kimi inkişaf edir. Xaqaninin yaşadığı dövrdə klassik qəsidəyə qoyulan tələbatı, yəni bir neçə mərhələdən keçməklə məqsədə çatmağı ödəməyən, kiçik girişdən sonra birbaşa mətləbə keçən belə əsərlər daha çox məzmunu uyğun olaraq, mədhiyyə, fəxriyyə, mərsiyə, qəzəl, xəməriyyə, vəsf və s. kimi adlandırılırdı. Qəsidə ilə mədh arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyə çalışan A. B. Kudelin orta əsr mənbələrində bu məsələyə aid məlumatın olmadığını qeyd etmiş və müasir mənbələrə müraciət etsə də, konkret bir fikrə gələ bilməmişdir.² Klassik ərəb qəsidələrinin həcmi çox böyük olsa da, sonralar kiçik həcmli qəsidələr də yaranmağa başladı. Deməli, şairin əsərlərini həm formasına, həm də ideya-məzmununa görə dəyərləndirmək lazımdır.

Maraqlıdır ki, Xaqaninin qəsidələrində həm fars, həm də ərəb ədəbiyyatının əlamətləri özünü büruzə verir. Məsələn, şair ərəbcə yazdığı bir neçə qəsidədə fars və ərəb qəsidələrini fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri olan mətlədən istifadə etmişdir. Ə. Tamimdari yazır: *“Qəsidənin əsas xüsusiyyəti birinci beytin yenidən təkrarlanmasıdır (təccid-i matla’)* (burada təkrarlanma yox, yenilənmə olmalıdır – E. Z.), *bu da məhz fars qəsidələri üçün xarakterikdir”*.³ Qeys ər-Razi mətləsiz əsərləri həcmindən asılı olmayaraq, qitə kimi təqdim etsə də,⁴ biz bu fikri şairin ərəbcə yazdığı qəsidələrə aid etmirik.

¹ ابن قتيبة. الشعر والشعراء. الجزء الأول. القاهرة، دار الحديث، دون تاريخ، ص. 76

² А.Б.Куделин Арабская литература. Поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. Москва, Языки славянской культуры, 2003, с.111-112

³ А.Тамимдари. История персидской литературы. Санкт-Петербург, 2007, с.150

⁴ Ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии (ал-му'джем фи ма'айир ш'ар ал-'аджам). Часть II. О науке и критике поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. Москва, 1997, с.131

Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, Xaqani ərəb dilində 6 qəsidə yazmışdır: Cəlaləddin Mənuçehrə həsr olunan qəsidə (mədhiyyə) 171 beyt; Bağdada həsr olunmuş qəsidə (vəsf və ya dəriyyat şeiri) – 69 beyt; Dərbənd hakimi Seyfəddin Muzəffər bin Muhammədə həsr olunan qəsidə (mədhiyyə) – 47 beyt; Məlik əl-Əzəm Əlaəddinə həsr olunan qəsidə (mədhiyyə) – 45 beyt; Muhamməd Səmaniyə həsr olunmuş qəsidə (mədhiyyə) – 20 beyt; İmam Muhamməd bin Yəhyaya həsr olunmuş qəsidə (mərsiyə) – 17 beyt. Qeyd edək ki, bu qəsidələr şairin ərəbdilli yaradıcılığının əsas hissəsini – 369 beyt – təşkil edir.

Qəsidələrdə şair həm fars, həm ərəb poetik ənənələrindən eyni dərəcədə bəhrələnməmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qəsidələrin mətləzlərlə yazılması fars ənənələri ilə bağlı idisə, lirik girişlərdə klassik ərəb qaydalarına riayət edilmişdir. Xaqaninin qəsidələri diaktika ilə çox zəngindir. Şair hökmdarlara belə məsləhətlər verməkdən çəkinməmişdir. Məhəmməd Füzulinin qəsidə ilə bağlı dediyi – “*Həqiqətdə, qəsidə mübhəm ifadələr meydanı və mətin mənalar məkanıdır. Onun sətirlərinin səfləri padşahlara xütbə minbəridir*”¹ fikri bu qəsidələrdə tam şəkildə öz təsdiqini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, şair ancaq hökmdar və əyanlara deyil, həm də dövrünün tanınmış ziyalılarına da əsərlər həsr etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Xaqaninin ərəb dilində yazdığı qəsidələrin dördü öz məzmununa görə mədhiyyə, Bağdad qəsidəsi vəsf, İmam Muhamməd Yəhyaya həsr olunan qəsidə isə mərsiyə xarakteri daşıyır. Əvvəlcə qəsidə-mədhiyyələrlə tanış olaq.

Xaqaninin ərəbdilli qəsidələri arasında Cəlaləddin Mənuçehrə həsr etdiyi mədhiyyə həm həcmində, həm də quruluşuna görə qədim ərəb qəsidələrini xatırladır. İ.Həmidov “*İmam Cəlaləddin əl-Xarini (və ya əl-Xəzarini, yaxud əl-Xəvarini) mədh edən qəsidə*”² başlığı ilə təqdim etdiyi bu əsərlə bağlı yazır: “*Qəsidədə Xaqani ayrılıq duyğularını təsvir edir, çünki ənənəvi ərəb qəsidəsinin quruluşu və məzmunu bunu tələb edir*”.³

Qəsidənin təhlilinə keçməzdən əvvəl təbii ki, onun həsr olunduğu tarixi şəxsiyyət araşdırılmalıdır. Əli Abdurrasuli və Bədiuzza-

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, IV c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.6

² Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə.(Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov). Bakı, Parlaq İmzalar, 2017, s.11

³ Yenə orada, s.15

man Foruzənfər tərəfindən hazırlanan “Divan”larda, eləcə də M-247 şifrəli Bakı nüsxəsində qəsidə adsız təqdim olunub. Şairin 1987-ci ildə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”nin şərhlər bölməsində Cəlaləddin barəsində qısa açıqlama verilib: “*İraqda din başçısı imam Cəlaləddin Xavəriyə (İsfəhaniyə) işarədir. O, şairi zamanın xəlifəsi əl-Müqtəfəbillahın yanına aparıb, ona təqdim etmişdir*”.¹ Q. Kəndli-Herisçi Cəlaləddinlə bağlı daha geniş məlumat verir: “*Cəlaləddin Xari Sultan Toğrul və sultan Təküşlə çağdaş idi. Xaqani Cəlaləddinlə məktublaşırdı*”.² Başqa mənbələrdə Cəlaləddinlə bağlı hər hansı bir məlumata rast gəlinmədiyinə və bu məlumatın mənbəyi göstərilmədiyinə görə, Cəlaləddinin nisbəsi (الخواری - əl-Xavari və ya əl-Xuvari) ilə bağlı müəyyən araşdırmalar apardıq. Nisbə dr. Kəzzazinin tərtib etdiyi Xaqani “Divan”ında الخزاری,³ dr. Səccadinin tərtib etdiyi “Divan”da isə الخواری,⁴ Xaqaninin “Seçilmiş əsərləri”ndə əl-Xari və ya əl-Xavari kimi yazılmışdır.⁵ Qəsidənin həsr olduğu şəxsin kimliyi müxtəlif şəkillərdə təqdim olunduğunfan, bu nisbənin düzgün oxunması üçün həmin dövrdə mövcud olan coğrafi ərazilərə müraciət etdik. Dr. Səccadinin qeyd etdiyi variant - الخواری həm Xuvari, həm də Xəvari kimi oxuna bilər. Zəkəriyyə əl-Qəzviniyə görə, Xuvar Kuhistanın Rey ilə Nişapur arasındakı şəhərlərindən biridir. Həmin mənbədə Cəlal əl-Xuvari haqqında belə məlumat verilir ki, Sultan Toğrul bin Arslan Reyə gələrkən, onun ordusu atlarını əkin sahələrinə buraxır və Sədrəddin əl-Vəzzan bununla bağlı Sultanın yanına gedərkən məşhur vaiz, nəzm və nəsr ustası Cəlal əl-Xuvarini də özü ilə götürür. Şairin burada fars dilində bədahətən söylədiyi şeirdən çox xoşlanan Sultan atların əkin sahələrindən çıxarılmasını əmr edir.⁶ Xaqaninin qəsidəsində mədh olunan şəxslə bağlı fikirlər belə deməyə əsas verir ki, şairin məmduhu çox səlahiyyətli bir şəxsdir və o, böyük ehtimalla, Qəzvininin adını çəkdiyi Cəlal əl-Xuvari deyil.

Yaqut əl-Həməviyə görə də, nisbə Rey vilayətinin şəhərlərindən biri olan İsfahanın on səkkiz fərsəxliyində yerləşən Xuvar şəhə-

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987, s.599

² Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı: Elm, 1988, s.468

³ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1340

⁴ دیوان افضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، 1338، ص. 939

⁵ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987, s.599

⁶ زکریاء بن محمود القزويني. آثار البلاد وأخبار العباد. بيروت، دار الصادر، ص. 363

rinin adından götürülmüşdür. Dr. Kəzzazinin təqdim etdiyi الخزاري - əl-Xuzəri isə Məvərennəhrdəki Xuzər nahiyyəsinə görə verilən nisbədir.¹ Q. Kəndli-Herisçi Cəlaləddinin Reyin Xar mahalından olduğunu və onların Xarda görüşdüyünü ehtimal edir.² Buradan belə nəticə əldə etmək olar ki, Xar-Xavar-Xuvar eyni coğrafi ərazidir, sadəcə ərəb və fars dillərinin oxunuş qaydalarına görə müxtəlif variantlarda oxuna bilər.

Qəsidə yalnız bir mənbədə, REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunun fondundakı C 61³ şifrəli əlyazmada "قصيدة الخامس والمية في مدح جلال الدين منوچهر مشتمل در شكايت اوطان واخوان بضبت ذى المطالع" ("Və-təndən və qardaşlıqdan şikayəti əhatə edən, Cəlaləddin Mənuçəhrin mədhi haqqında mətlələri olan iyirmi beşinci qəsidə") adı altında təqdim olunub. Bu da qəsidənin məzmununa çox uyğun gəlir. Çünki Şirvanşah Mənuçəhrə fars dilində bir neçə qəsidə həsr edən şairin ərəbcə ona əsər yazmaması şübhə doğurur. Eləcə də, qəsidənin məzmununda Şirvanla bağlı beytlər onun Şirvanşah Mənuçəhrə aid olması fikrini təsdiqləyir.

Qəsidənin 1-58-ci beytləri nəsib hissədir. Ənənəvi ərəb qəsidələri kimi, bu lirik giriş şairin qəm-qüssəsini özündə əks etdirir və qəmgin notlar üzərində köklənmişdir:

بَكَتِ الرَّبَابُ فَقُلْتُ أَيُّ بُكَاءٍ   أَبُكَاءٍ عَهْدٌ أَمْ بُكَاءٍ إِخَاءٍ
فَالْعَهْدُ لِلرَّابِعِ الْمُحَوَّرِ بِدَمْعِنَا   ثُمَّ الْإِخَاءُ لِرُمَزَةِ الْخَطَاءِ⁴

Rabab (qadın və ya musiqi aləti) ağladı. Sordum: bu necə ağlamaqdır? Dövrəyə ağlayırsan, yoxsa qardaşlığa?

Vətəndə göz yaşlarımızla keçən zamanəyə, sonra zina əhlinin qardaşlığına.

Göründüyü kimi, الرباب (ər-rababu) – sözü 2 cür tərcümə edilmişdir:

1) Qadın mənasında. "Lisənul-arab"a görə: *Əbu Ubeydə demişdir: ər-rababətu, (fəthə ilə) bir-birinin üzərinə toplaşan buludur, onların cəmi ər-rabab-dır, qadın da bu sözlə ər-rabab adlandı-*

¹ باقوت الحموی. معجم البلدان: في خمسة مجلدات. المجلد الاول، بيروت: دار الصادر، ۱۹۷۷، ص. 364.

² Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.474.

³ خاقانی شروانی. دیوان.

// REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunun əlyazması, C 61, vərəq –183.

⁴ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1340.

rılıb”¹. Deməli, ər-rabab qadınlara verilmiş ad kimi klassik ərəb poeziyasında işlədilmişdir. Məşhur ərəb şairi İmrul-Qeys öz müəlləqəsində deyir:

كَذَابِكِ مِنْ أُمِّ الْحَوِيثِ قَبْلُهَا وَجَارَتِهَا أُمُّ الرَّبَابِ بِمَا سَلِ²

Adətin üzrə bundan əvvəl Umm əl-Huvayrisi və Məsəldəki onun qonşusu Umm ər-Rababla da bəxtin gətirməmişdi.

2) Musiqi aləti kimi; Rabab musiqi aləti kimi, mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, ilk dəfə Bəni Tayy qəbiləsindən olan qadının əlində rast gəlinib. Cahiliyyə şairləri qəsidələri, xüsusilə də mərsiyələri onunla müşayiət edirdilər.³

Xaqaninin ərəbdilli əsərlərini tərcümə edənlər rababın birinci mənasından çıxış edərək, bu sözü “rubab” – simli musiqi aləti kimi tərcümə etmişlər.⁴ Hər iki məna qəsidənin kədərli girişinə və poeziyanın tələbinə uyğun gəldiyinə görə, biz bu sözün hər iki mənasını verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Qəsidənin girişi göz yaşları, kədər, qəm-qüssə ilə doludur. Şair öz qəsidəsini göz yaşları ilə başlamaqla, əsrlər boyu ərəb qəsidəsinin girişi olan ətlala gözəl bir nümunə yaratmaqla kifayətlənməmiş, ona bir yenilik qatmışdır. Belə ki, ərəb şairlərinin ətlalı ilə müqayisədə onun ətlalı daha geniş məna daşıyır. Şair insan məskənlərinin izlərinə deyil, insani keyfiyyətlərin qalıqlarına göz yaşı axıdır:

صَحْبِي تَعَالُوا نَبِكْ فِي غَصَصِ الشَّجَى جِيرَانِ انصاف وربع وفاء
فَطُلُولُ مَكْرَمَةٍ وَرَسْمُ فِتْوَةٍ وَخِيَامُ مَعْرِفَةٍ وَنَوِي صَفَاءٍ⁵

Dostlar, gəlin bu qayğının ağrıları içində insafın məskəninə, vəfanın vətəninə ağlayaq.

Ləyaqətin qalıqlarına, qəhrəmanlığın izlərinə, mərifət xeyməsinə, səmimiyyət toxumuna.

¹ ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد السادس، ص. 71

² امرئ القيس. ديوان. ضبطه و صححه الاستاذ مصطفى عبد الثافي. دار الكتب العلمية. بيروت- لبنان: ٢٠٠٤ م. ١٤٢٥ هـ، ص. 9

³ <http://al-hakawati.la.utexas.edu>

⁴ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987, s.221; Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. (Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov). Bakı, Parlaq İmzalar, 2017, s.29;

عليرضا رضائي حمزه كندی/ وحید رضائی حمزه كندی. أقتاب نهان خاقانی (شرح و ترجمه اشعار عربی خاقانی) اورمیه: بوتانشر، ۱۳۸۹، ص. 54

⁵ Xaqani Şirvani. Külliyyat. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-247

Qəsidədə Xaqani müxtəlif maraqlı fikirlərlə çıxış edir, sərgərdan həyatından bəhs edir. Şairin tərək edilmiş obası Şirvandır. O, Şirvanla bağlı giley-güzarını dilə gətirir, Şirvandan küsərək Təbrizə sığındığını söyləyir. Belə məlum olur ki, onun Şirvanda günü xoş keçməmişdir. Şair hakim qüvvələr, digər şairlər tərəfindən sıxışdırılmaqla yanaşı, həm də əzizlərini bu torpaqlarda itirmişdir. Vətəninə çox sevsə də, bu sevgi ona əzab-əziyyət gətirib. Getdiyi yerlərdə belə rahatlıq tapa bilməyən şair bir tərəfdən Vətəndə başına gələnləri xatırlayıb kədərlənir, digər tərəfdən xiffət, həsrət ona əzab verir.

Qəsidədə zamanədən narazılığını, dövrənin amansızlığını, onun məsum insanların cəlladı olduğunu şair belə dilə gətirmişdir:

قلبي كظيم بعد شوك نعامتي عن بلدتي والدهر ذابح شاء
قضمتني الدنيا بأنياب النوى وتلقفت بلهامة كل بلاء
مضغتني الاوطان ثم لفظتني نحو البلاد أهيم في اليهماء
مضغ كما التمر لفظ كالنوى هاتيك شيمة بلدتي السماء¹

Ölkəmdə könlümə tikanlar batandan bəri qəlbim nifrətlə doludur, dövrən də quzuların (məsumların, fağırların) cəlladıdır.

Dünya qürbətənin dişləri ilə məni gəmirirdi, bütün bələlərin dili ilə məni acgözlüklə uddu.

Doğma yerlər məni çeynədikdən sonra başqa ölkələrə tərəf tüpürdü, hələ də səhralarda dolaşıram.

Xurma kimi çeynədi, çəyirdək kimi tüpürdü, bu da mənim məğrur şəhərimə xas bir xüsusiyyətdir.

Şirvanı - كالبحر يخطف كل حي موجه فيمجه ميتا بكل عراء
ları udub, cansız bədənələrini sahilə atan bir dəniz kimi görən şair, yaxınlarının bu dənizin dalğalarında qərq olduğunu xatırlayaraq, öz xilas yolunu bu dənizdən – Şirvandan uzaqlaşmaqda görmüşdür:

غرقت بموج البعد فلك أقاربي فلقاربي لا بد من إرفاء²

Yaxınlarımin (doğmalarımin) gəməsi uzaq dalğalarda qərq oldu. Mənim qayığım isə limana yan almalıdır.

59-95-ci beytlər qəsidənin fəxriyyə hissəsidir. Burada şair özündən, elmindən bəhs edir. Hədiyyə üçün heç kimin qarşısında əyilmədiyini göstərir, həyası, elmi, himməti ilə fəxr edir:

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1342

² دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1342

شرقي بماء العلم بل غرقى به   غرق المحيا لي بماء حياء
فقبلت علما أنّ علمي قاتلي   والقتل إحياء لدى العلماء
كالشمع ينقص حين زاد لهيبه   ما قد نثى علمي ذوئ حوباء¹

Elm suyunu nəinki uduram, hətta orada qərq oluram, üzüm də həya suyunda qərq olur.

Elmlə qəbul etdim ki, elmim mənim qatilimdir, amma belə qətl alimlər üçün dirilikdir.

Şöləsi artdıqca, özü kiçilən şam kimi mənim də elmimi artıran qəlbimin zəifləməsidir.

Əgər qəsidənin girişində cahiliyyə dövrü şairlərinin təsiri duyulursa, bu hissədə artıq İslam ənənələri özünü büruzə verir. Şair özünü əsl müsəlman kimi qələmə verərək, Allah əyalı olduğunu, ümidini ancaq Allaha bağladığını göstərir. Aşağıdakı beytdə Peyğəmbərin (s.ə.s.) *الفقر فخري وبه أفخر على سائر الانبياء* – “*Kasıblıq fəxrimdir və onunla digər peyğəmbərlərdən seçilirəm*” fikrinin inikasını görürük:

ما شيمتي الخياء لكن همتي   ذات الغنى وبفقر استغناء²

Lovğalıq xasiyyətim deyil, lakin himmətim elə bir sərvətdir ki, orada varlanmaq kasıblıqdadır.

96-cı beytdən mədh hissə başlayır. Şair Cəlaləddin Mənuçehri hidayət yolçularının qılınıcı, rəhbərlər rəhbəri, ölü quşlara həyat verən İsa, şəriətin dayağı və s. kimi ifadələrlə tərif edir:

هو قسّ بن ساعدة الايادي آخذ   بيد الايادي ساعد الشعراء
أعواده طوبى ومجلس مجده   جنات عدن موعد العزماء
طوبى لطوبى إن عدت كرسية   فالعرش يحسده على استعلاء³

O, Quss bin Səidə əl-İyədidir, kömək əli ilə şairlərin qolundan tutandır.

Ağacları cənnət ağaclarıdır, alicənablığından xəbər verən məclisi isə peyğəmbərlərin (möminlərin) görüşdüyü cənnət bağlarıdır.

¹ يوسف اصغرى بايقوت. غرائب الاشعار (تصحيح انتقادى اشعار عربى خاقانى به انضمام شرح وترجمه). انتشارات دانشگاه جیرفت، نوبت چاپ: اول؛ زمستان، 1395، ص. 31.

Xaqani Şirvani. Külliyyat. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-247

² دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1343.

³ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1344.

Əgər cənnət onun taxtı ətrafında olsaydı, məmnun qalardı, ərs belə onun ucalığına həsəd aparardı.

113-cü beytdən qəsidənin ikinci mətləsinin 160-cı beytdə şair yazdığı qəsidə ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləyir:

عَرَضْتُهٗ بِقَصِيدَةِ الْفَيْيَةِ   وَالْحَبْرَ قَرَطْنِي بِحَرْفِ الْبَاءِ
يَعْنِي لِي التَّقْدِيمَ كَالْأَلْفِ الَّتِي   فَقَيِّتْهَا وَ أَنَا أَبُو النِّقْضَاءِ¹

Əlifə qəsidəsini ona təqdim etdim və mürəkkəb bə hərfində məni cilovladı.

Yəni qəfiyələndirdiyim əlif kimi təqdim etmək mənə məxsusdur və mən qarşı çıxmaların atasıyam.

Çox güman ki, birinci beytdə şair “bə hərfi” dedikdə “Bağdad” rədifli qəsidəsini nəzərdə tutmuşdur. Həmin qəsidənin həcmcə Cəlaləddin Mənuçehrə həsr olunan mədhiyyədən kiçik olmasına işarə edən Xaqani bunu mürəkkəbin onu “cilovlaması” ilə əlaqələndirmişdir.

İkinci beytdə isə şair demək istəyir ki, qəsidəni “Əlifəyə” kimi təqdim etmək fikri şəxsən ona məxsusdur. Çünki qəsidə beytlərin son hərfinə uyğun olaraq, “həmziyyə” adlandırılmalı idi, lakin poeziya sahəsində yenilikçi şair və yaxud şairin öz sözləri ilə desək, “qarşıçıxmalar atası” kimi tanınan Xaqani burada da öz ənənəsinə sadıq qalmış və onu istədiyi kimi təqdim etmişdir.

Şair qəsidənin son beytlərində ənənələrə qayıdış dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbu Ubadə əl-Valid ibn Yəhya əl-Buhturinin (821-897) adını çəkmişdir:

ضَمَنْتُ نَصْفَ الْبَيْتِ لِلطَّاءِ فَهَا   تَوَهَّمْتُ بِاسْمِ الْبَحْتَرِيِّ الطَّاءِ²

Ət-Tainin beytinin yarısını daxil etdim, bununla da Buhturi ət-Tainin adına işarə etdim.

Beyt Xaqaninin qəsidəni əl-Buhturinin təsiri altında yazdığını iddia etməyə əsas verir. Belə ki, Buhturinin Babək hərəkətinə qarşı döyüşlərdə yaxından iştirak etmiş Əbu Səid Muhəmməd bin Yusuf əs-Səğri ət-Taini mədh etdiyi³ *— Xəbər gətirən qarğa təsdiqlədi* - beyti ilə başlayan qəsidəsi Xaqaninin bu qəsidəsi ilə eyni qəfiyə sisteminə malikdir, yəni hər iki qəsidənin

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1346

² دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1347

³ البحتري. ديوان. المحقق: حسن كامل الصيرفي. مصر، دار المعارف، 1962، ص. 1

bütün beytləri dayaqsız həmzə ilə bitir. Hər iki qəsidə əruzun kamil bəhrində yazılıb. Bundan başqa şair əl-Buhturi qəsidəsinin birinci beytindəki الغراب مُنْبِيّ الانبَاء ifadəsindən istifadə etdiyini yuxarıdakı beytdə dilə gətirmişdir. Əl-Buhturinin adıçəkilən qəsidəsi 56 beytdən, Xaqaninin qəsidəsi isə 171 beytdən ibarətdir. Bu cəhətə işarə edən şair aşağıdakı beytdə mətləbi uzatdığına görə xəcalət çəkdiyini belə dilə gətirmişdir:

أطنبت نصف كدت أغرق خجلة لي بقصته الحموم في الرمضاء¹

*Mətləbi çox uzatdım, ona görə də az qaldı xəcalət tərində qər-q
olam, mən onun hekayəsindəki kimi şiddətli qızdırmanın tərinə batı-
ram.*

Beytdə onun hekayəsi deməklə, şair yenə də əl-Buhturi qəsi-dəsinin əvvəlindəki beytlərə işarə etmişdir.

Burada ət-Tai sözünün yazılışı ilə bağlı onu qeyd etmək istər-dik ki, ərəbcə bu sözün düzgün yazılış qaydasına görə, sonda ی hərfi olmalı idi. Lakin gördüyümüz kimi, həm Səccadi, həm də Kəzzazi nəşrlərində bu söz qəsidənin qafiyə sistemində uyğunlaşdırı-laraq, dayaqsız həmzə ilə yazılmışdır. Yalnız Bədiuzzaman Foru-zənfər nəşrində² və M-247 şifrəli Bakı nüsxəsində bu ad الطائي şə-k-lində təqdim olunmuşdur.

Şairin ikinci mədhiyyəsi Dərbənd hakimi Seyfəddin Muzəffər bin Muhəmmədə ithaf olunub. Belə ki, hicrətin 552-ci ilində Dər-bəndə səfər edən Xaqani, burada uzun müddət qala bilməsə də, bu səfərlə bağlı yazdığı əsərlər, Dərbənddən göndərdiyi məktublar şai-rin burada tanınıb-sevildiyindən xəbər verir. Q. Kəndli-Herisçi şai-rin Dərbənddə ikən Dərbənd əmirinə yazdığı məktubuna əsasən, be-lə qənaətə gəlmişdir ki, şair oraya həbsindən az sonra səfər etmiş və Dərbənd hakimi Seyfəddin ona dördmörtəbəli “zərnigar eyvanlı” qəsr və incə, əsmər türk qızı ərməğan etmişdir.³ Şair öz qəsidəsin-də Dərbənd səfəri ilə bağlı müəyyən məqamlara toxunmuşdur. Mədhiyyədə qəmgin notlar özünü göstərir. Çox güman ki, bu da şairin daxili narahatlığının əksidir. Belə ki, o, rahatlıq tapmaq ümidi ilə Şirvandan baş götürüb Dərbəndə səfər etsə də, belə olmur.

¹ ديوان أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران، 1338، ص. 948.

² ديوان خاقاني شرواني. با مقدمه استاد بدیع الزمان فروزانفر. تهران، ۱۳۸۹، ص. 727.

³ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.292

Əvvəlki qəsidədən fərqli girişi olan mədhiyyə 47 beytdən ibarətdir. Şair bu şeirinə səhərin açılması ilə başlamış və oxucunun gözü qarşısında qərribə bir təbiət mənzərəsi yaratmışdır. Təbiətin vəsfini Səlcuqilər dövrü ədəbiyyatına xas bir xüsusiyyət kimi göstərən ərəb filoloqu Muhəmməd ət-Tunciyə görə, həmin dövrdə yaranan divanları qəsidə-mədhəyyələrin girişində verilən gül-çiçəyin, yığılan meyvənin, dənizlərin, çayların, gecənin təsviri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildi.¹ Bu da ərəb ədəbiyyatında əl-Buhuri, İbn əl-Mutazz, İbn Rumi kimi vəsf ustalarının ənənələrinin davamı idi.

يا طيف ناظرة كصبح مسفر   سفر الصباح نعم صباحا و اسفر²

İşıqlaşan sübh kimi görülən yuxu, artıq sübh açıldı, sən də öz halını sübhə düzəlt və parla – beyti ilə başlayan mədhiyyənin ilk 10 beyti səhərin gəlişi ilə bağlıdır. 11-ci beytdə şair daxilindəki yaralardan bəhs edir. Şirvanla bağlı acısını dilə gətirərək, orada xoş gün keçirmədiyini, içinin yaralarla dolu olduğunu göstərir. 14-cü beytdən Dərbəndin təsvirinə keçid alan şair Dərbənddə olan Kısra bürcünü xüsusi olaraq vurğulamış və məmduhunun mədhinə Kısra bürcü ilə elə bir keçid təşkil etmişdir ki, məzmuna xələl gəlmədən, əlavə təmtəraqlı, yorucu cümlələrə yol verilməmişdir:

زويت لك الدنيا كأنك في الوري   من ظلّ ظلّ الله ذكر المفخر
وذلك الاقصا كأنك في الوغا   من سيف سيف الدين برق الجوهر³

Sanki bir canlıymışsan kimi dünya sənün üçün yaradılıb, Allahın himayəsi altında olan fəxrlə zikr edər.

Seyfəddinin qılıncı döyüşdə qiymətli daş-qaş kimi necə bərq vurursa, sən də o uzaqlıqda elə görünürsən.

18-ci beytdən qəsidənin mədh hissəsi başlayır. Dərbənd əmirinin ədalətindən, cəsarətindən, insanların ona olan sevgisindən bəhs edilir. Şairə görə, bu sevgini əmir öz xidmətləri sayəsində qazanıb. Həm onun rəiyyəti, həm əsgərləri əmirə zorakılıqla deyil, öz xoşlarına itaət göstərirlər. Onun adına xütbələr oxunur, üzündəki nura ibadət edilir. Bu qəsidədə şair farslarla ərəbləri müqayisə edərək

¹ محمد التونجي. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤، ص. 195

² ديوان خاقانی شروانی. دکتر مير جلال الدين كزازی. تهران، نشر مركز، 1375، ص. 1358

³ ديوان خاقانی شروانی. دکتر مير جلال الدين كزازی. تهران، نشر مركز، 1375، ص. 1359

belə bir nəticəyə gəlir ki, ərəb farsdan ancaq İslam dini sayəsində üstünlük qazandı:

قد عزت العرب الاعاجم عزة بالسالمي الهاشمي المخبر¹

Ərəblər farslardan (əcəmlərdən) salim Haşimilərə görə üstün oldular.

Qeyd etdiyimiz kimi, şair Dərbənd şəhərinə xüsusi məhəbbət bəsləmişdir. Bəlkə də bu, Dərbəndin tarix boyu “dəmir qapı Dərbənd” kimi mübarizlik, qəhrəmanlıq simvolu olmasından bəhrələnmişdir. Dərbənd şəhərinin Şərq tarixində qoyduğu izə yaxşı bələd olan şair bu şəhərə “dünyanın cənnəti” deyə müraciət etmiş və İsa peyğəmbərin (s.a.s.) bu torpaqla təyəmmüm etdiyini, bu torpağın paklığı, təmizliyi ilə göylərə qalxdığını göstərmişdir. Mədhiiyyənin 35-39-cu beytlərini təşkil edən bu hissədə şair özünü də unutmamışdır:

ياجنة الدنيا فديتك فاسمعي هذا الثناء عن شاعر متبحر²

Ey dünyanın cənnəti, sənə qurban olum, məni dinlə, bu tərif alim-şairdən gəlir.

Qəsidənin sonunda Xaqani müdrikliyi özünü göstərir. Şair incə bir siyasətlə Seyfəddinin ona göstərdiyi səxavətdən, alicənablıqdan bəhs etməklə yanaşı, Dərbənd əmirinə öz tövsiyələrini, məsləhətlərini də verməkdən çəkinmir:

فاخذ وخذ بالنفاذ يد الورى وأملك رقاب المالكين وسخر
والله عاد بنصره لك حافظا فاحفظ عباد الله طرا وانصر³

Həmişə var ol və insanlara əl tutmaqda davam et, hakimlərin başının üstündə dur və özünə tabe et.

Allah səni hiفز edərək sənə kömək olduğu kimi, sən də onun qullarını bir nəfər kimi qoru və məzluma kömək ol.

Qeyd etdiyimiz kimi, şairin ərəb dilində nəsr ilə yazılmış iki müqəddiməsi üzə çıxarılıb. Onlardan biri Məlik əl-əzəm Əlaəddinə həsr olunan qəsidəyə, digəri (həcmcə daha böyüyü) İmam Muhaməd bin Yəhyaya həsr olunan mərsiyəyə yazılıb.

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1359

² دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1359

³ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1360

Azərbaycan ədəbiyyatında ayrı-ayrı müəlliflər (Məmmədağa Sultanov, Solmaz Rzaquluzadə) Məlik əl-Əzam Əlaəddinin mədh olduğu qəsidəyə yazılan müqəddimədən yalnız kiçik bir nümunə gətirmişlər. Onları ilk dəfə prof. İmamverdi Həmidov dilimizə tam şəkildə tərcümə etmişdir. Müəllif dr. Səccadinin tərtib etdiyi “Divan”a əsaslanmışdır. Müqəddimələrin həm “Divan”, həm də əlyazma variantlarında orfoqrafik səhvlər, nöqtələrin yerində qoyulmaması müşahidə olunduğundan, onların elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasına ehtiyac var.

Ümumiyyətlə, bəzi ədəbiyyat tarixi kitablarında Azərbaycan nəsrinin ilk nümunəsinin Xaqani tərəfindən yaradıldığı qeyd olunaraq, bu nəsrin nümunəsi kimi şairin “Tuhfətül-İraqeyn” əsərinə yazdığı dibaçəni və “Münşəat”ını misal göstərirlər. Bu barədə ilk məlumatı M. Sultanov verir: “*Hələlik bizə Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” əsərinə yazdığı bir müqəddiməsi, dostu Nizamiyə yazdığı bir məktubu, Şirvanşah Axsitana yazdığı iki məktubu və ərəb dilində nəsr ilə yazdığı bir əsəri mövcuddur*”.¹ Deməli, M. Sultanovun istifadə etdiyi Xaqani “Külliyat”ının Bombey çapında ancaq bir müqəddimə verilib.

Şair həm müqəddiməyə, həm də qəsidəyə eyni fikirlə başlamışdır: *budur, mən farsı ərəblə əvəz edirəm*. Deməli, şair Əlaəddinə iki dildə – həm fars, həm də ərəb dilində qəsidə həsr etmişdir. Q. Kəndli-Herisçinin bununla bağlı gəldiyi qənaət belədir: “*Xaqani qəsidələrini oxşar bir şəraitdə yazaraq, 544-cü ildə Atsızə göndərmişdi. Bu əsərdə şair Atsızə əvvəlcə farsca, sonra ərəbcə şe’r yazdığını, “ərəbcəyə sarı üz qoyduğunu”, ərəbcə hicaz ləhcəsi və şivəsilə nəzm və nəsr yazdığını bildirir. Xaqani bu şeirlərini Əlaəddinin xatirindən yorğunluğu çıxarmaq məqsədilə, vəzir Qivam ül-Mülkün xahişilə qələmə aldığını Atsızə bildirmişdir. O, bu əsərini 544-cü ildə 24 yaşında ikən Şamaxıda yazaraq Atsızə göndərmişdir*”.²

Məlik əl-Əzam Əlaəddinə həsr olunan qəsidəyə yazılan müqəddimədə mənalı söz deməyə bir çağırış var:

“*Budur, mən bədahətən fars dilini ərəb dili ilə əvəz edirəm. Qadisiyyəni tələsik Latakiya ilə əlaqələndirirəm (eyniləşdirirəm). Amma düzgün danışanı fərqləndirə bilməyən təbəqələrin əksəriyyəti*

¹ M. Sultanov. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.60

² Q. Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.206

kimi sözləri dəyişdirməyə, dildə qəribəliklərə çalışmıram. Əndişəli-si də budur ki, sanki buyuruq yox, şeirmiş kimi hər yerdə əsassız, təmtəraqlı nitq səslənir. Mütərəqqi ziyalı, savadlı fəqih, bacarıqlı şair, bacarıqlı katib arasında dil məsuliyyəti nəinki boş şeydir, eləcə də fayda verməyən, xeyir gətirməyən bir yanlışlıqdır. Ədibin (elmi olanın, ziyalının) şair olması vacib deyil, lakin şairin ədib olması vacibdir. Necə ki, təbibin filosof olması vacib deyil, lakin filosofun təbib olması vacibdir. Tələsik deyilmiş sözdə kiçik məna olar, böyük məna qulaqlara daxil olub, xasiyyətlərə qarışır. O sözdür, həvəsləndirir, onun qüdrəti istifadə etmək üçün qeyri-adidir, şüası yaxında görünən, ancaq yüksəkliyinə görə əlçatmaz olan Günəş kimi, Peyğəmbərin (s.ə.s.) hər zaman, hər an dediyi kimi, mən asan və ali-cənab hənifiliklə göndərildim, axı uğuru verən Odur [Allahdır]”.¹

Qəsidənin mətni istifadə olunan hər üç mənbədə, yəni Kəzzazi və Səccadi nəşrlərində, eləcə də M-242 şifrəli əlyazmada fərqli şəkillərdə verilmişdir. “Divan”larda qəsidənin beytlərinin sayı eyni, yəni 45 olsa da, əlyazmada 43-dür. Bu kimi amilləri nəzərə alaraq, tərcümə zamanı hər üç mənbədən müqayisəli şəkildə istifadə edilmişdir.

Maraqlı məzmunu malik qəsidə yüksəkliyin təsviri ilə başlayır. 1-10-cu beytləri əhatə edən hissədə göstərilir ki, bu yüksəkliyin zirvəsində İsa (s.ə.s.) üçün pənahgah var, İdris (s.ə.s.) üçün genişlik, ulduzlar onun yolunda oruc tutur, səma səcdəyə gedir. 11-15-ci beytlərdə şair, öz məmduhunu bu yüksəkliyin üzərində təsvir edir. 16-26-cı beytlər qəsidənin ən maraqlı hissəsidir. Burada hökmdar-şair arasındakı real münasibətlər ön plana çəkilmişdir. Qəsidədən məlum olur ki, Əlaəddin Xaqaniyə qarşı həmişə diqqətçil davranmamış və şair incə bir eyhamla onun səxavətinə ehtiyacı olduğunu belə göstərmişdir:

أنا النبات أنماني بغيث سخائه   فنبت الكرى ينمو إذا الغيث يهجم
أنا الماء اعلانى بشمس نواله   فماء الربى يعلو إذا الشمس تطلع²

Mən onun səxavət yağışı ilə əkib becərdiyi bitkiyəm, əkilən bitki yağış yağarsa, əmələ gəlib inkişaf edir.

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1362
دیوان خاقانی شروانی. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، 1338، ص. 956

Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-242

² دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1362

Mən onun uğurlarının günəşi ilə göylərə qalxan suyam, əgər günəş çıxarsa böyüdən su təsir edər.

Daha sonra Əlaəddinin bəzən şeirə qarşı olan laqeyd münasibətini qeyd edən şair, bu münasibətdən incimir, əvvəlcə bu münasibəti hamıya qarşı ədalətli və mərhəmətli olan Allahın öz bəndəsinə olan münasibəti ilə müqayisə edir:

هو البحر ذو الجزر والمدّ في الندى   كذلك دأب الله يعطى ويمنع¹

Səxavətdə (əliaçıqlıqda) o, qabarma və çəkilmələri olan dənizdir, bu, həm verən, həm də alan Allaha xasdır.

Daha sonra isə insanları doğru yoldan azdıran bəzi keyfiyyətləri tənqid etməklə, sanki özünü tərbiyə etməyə çalışır. Məsələn, aşağıdakı beytə nəzər salaq:

بواعث حرص المرء نار و صخرة   فلا صخرة تروى ولا نار تشبع²

İnsan hərisliyinin səbəbi od və daşdır, amma susuzluğu yatıran daş yoxdur, doyuran da od.

Çox güman ki, burada od (نار) qızıl, daş (صخرة) isə qiymətli daş-qaş mənasında işlədilmişdir. Şair insanı yoldan azdıran sərvət hərisliyinə qarşı çıxmış, qızılın, qiymətli daş-qaşın qarın doyurmadığını bildirmişdir. Eyni fikrə “Tuhfət əl-İraqeyn”də də rast gəlirik:

زر چیست جز آتشی فسرده   خاکی بیمار بلکه مرده³

Zər nədir? Kül olmuş atəşdən başqa bir şey deyil, xəstə torpaq, bəlkə də ölü torpaq.

Növbəti beytlərdə isə özünə “hər şeyin çoxu ziyandır” fikrini aşılamağa çalışır:

نهاية فعل الخمر سُكر معاقر   لما زاد فوق السكر فهو مضيع

دوام نعيم بالزوال مخير   وكثير دواء للطباع مفزع⁴

Şərabı çox içməyin sonu sərxoşluğa qurşanmaqdır, necə ki, sərxoşluq artdıqca, qənimin olur.

Həzzin (xoş günlərin) uzun sürməsi yoxluqdan xəbər verər, necə ki, dava-dərmanın çoxluğu insan təbiəti üçün təhlükəlidir.

¹ Diwan Xaqəli Şirvani. Dəktər Mir Cəlal əl-din Kəzazi. Təhran, Nəşr Mərkəz, 1375, s. 1362.

² Diwan Xaqəli Şirvani. Dəktər Mir Cəlal əl-din Kəzazi. Təhran, Nəşr Mərkəz, 1375, s. 1362.

³ تحفة العراقيين. به نگارش: حکيم خاقانی. ص. 17.

⁴ Diwan Xaqəli Şirvani. Dəktər Mir Cəlal əl-din Kəzazi. Təhran, Nəşr Mərkəz, 1375, s. 1362.

27-ci beytdən qəsidənin əsas hissəsi – mədh, yəni Əlaəddinin tərifı başlayır. Şair burada orijinallıq nümayiş etdirmiş və Əlaəddinin onun qəsidəsinə laqeyd qaldığını vurğulayaraq göstərmişdir ki, hökmdarın onun təmtəraqlı sözlərinə ehtiyacı yoxdur, çünki onun arxasında öz xalqı var və o, hər iki İraqda tanınıb sevilir:

فلا غرو أن يزرى بما أنا حلتة لاجل علاء الدين قوم سميع
نظام المعالي من خراسان سيد عريق وفي صقع العراقيين مصقع¹

Təəccüblü deyil ki, o, mənim bəzakli sözlərimə laqeyd qaldı; çünki Əlaəddinin uğrunda qəhrəmanlıq göstərən xalq var.

Xorasandan olan bu yüksək keyfiyyətlər sahibi nəcib bir ağadır və hər iki İraqın ərazisində məşhurdur.

Əlaəddini “dövrünün Cahizi” adlandıran şair, onu iki tac sahibi Keyxosrov kimi qələmə verərək, həm türklərin, həm də İranın ona itaət etdiyini göstərmişdir.

Şairin yaradıcılığında simvol kimi xatırlanan adlardan biri olan Cahiz klassik ərəb nəsrinin görkəmli nümayəndəsi Əbu Osman Amr bin Bəhr bin Məhbub əl-Bəsrinin (764-868) ləqəbidir. Mənbələrə görə, çox mütalibə edən, əlindən kitab düşməyən Cahiz dövrünün elmi adamlarından olmuşdur. Əbu Hiffan onunla bağlı yazır ki, mən kitabı, elmi Cahizdən artıq sevəni nə görmüşəm, nə də eşitmişəm. O, necə olursa-olsun, əlindəki kitabı oxumamış yerə qoymazdı, kitab dükanlarında gözətçi kimi gecələyir, əvəzində kitab oxuyurdu.² Haqqında müxtəlif maraqlı rəvayətlər olan Cahiz “Əl-bəyən vat-təbyin”, “Kitəbul-buxələ” və s. kimi qiymətli əsərlərin müəllifidir. Şairin dünyagörüşündə, fəlsəfəsində baş verən dəyişikliyi, yəni əvvələr aludə olduğu yunan fəlsəfəsinə sonralar şübhə ilə baxmasına bəlkə Cahizin də təsiri olmuşdur. Çünki Cahiz Arisotel fəlsəfəsi haqqında «Его логика не понятна ни одному арабскому оратору» – “Onun məntiqi heç bir ərəb oratoruna aydın deyil” demişdi.³ Bu məsələ daha geniş araşdırma tələb etdiyindən şairin Cahizin adına hansı məqsədlə müraciət etdiyini göstərməklə kifayətlənmək istərdik.

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1362

² ياقوت الحموي. معجم الادباء: في عشرين جزءا. الجزء السادس عشر. ص. 75

³ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т. II, Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1956, с.363

Cahizin yaradıcılığına yaxşı bələd olan Xaqani bu addan iki məqsəd üçün istifadə etmişdir:

1) özünün və yaxud məmduhunun dərin biliyini, elmini göstərmək üçün:

كَانَ علاء الدين جاحظ دهرنا هوى شيمتى دهر يريح ويوجع¹

Sanki Əlaəddin zamanəmizin Cahizidir, həm rahatladan, həm azab verən zamanənin hər iki xüsusiyyətini sevir.

2) nəsr sahəsində olan qabiliyyəti vurğulamaq üçün. Çünki Cahizin nəsr əsərləri bu gün də klassik ərəb ədəbiyyatının ən gözəl nümunəsi olaraq qalmaqdadır. Şair farsca yazdığı şeirlərinin birində özünün nəsrdəki istedadını belə göstərir:

*Əgər Müizzü və Cahiz mənim zamanımda olsaydılar, nəzm və nəsr sahəsində mənim xidmətçim olardılar.*²

Qəsidədə şair Xaqanini filosof Xaqani əvəz etdikcə nücum, din, fəlsəfə, hikmətlə bağlı fikirlər də bir-birini ardıcıl şəkildə tamamlamışdır.

Xaqaninin qəsidələrindən biri də Muəmməd Səm'aniyə həsr olunmuş mədhiyyədir. Maraqlıdır ki, şairin ərəbdilli şeirləri arasında Səm'aniyə həsr olunmuş şeir ayrı-ayrı parçalar şəklində təqdim olunub. Əgər dr. Səccadinin tərtib etdiyi "Divan"-da Səm'aninin adı çəkilmiş şeirlər 14 və 6 beytdən ibarət hissələr şəklində ardıcıl olaraq təqdim olunubsa,³ dr. Kəzzazinin tərtib etdiyi "Divan"-da 14 beytlik şeir "قصيدة يمدح بها محمد السمعاتي" "Muəmməd Səm'aninin mədh olunduğu qəsidə"⁴ adı altında, digər 6 beyt "وله أيضا" – "həmçinin ona aiddir" başlığı ilə ayrı-ayrı şeir nümunələri (4 və 2 beytlik)⁵ kimi dağınıq şəkildə yer almışdır. Şairin əlyazmalarına gəlincə, bu şeirə ancaq M-413 şifrəli Bakı nüsxəsində gəlini. Burada haqqında danışdığımız şeir parçaları eyni səhifədə yazılmışdır. Bu əlyazma digərlərindən öz strukturuna görə fərqlənir, yəni əlyazmada səhifənin kənarlarında boş yer saxlanmayıb. Qəsidənin əsas hissəsi (əlyazmada qəsidə 13 beytdən ibarətdir) səhifənin mərkəzində yazıl-

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1362

² M.Sultanov. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.59

³ دیوان خاقانی شروانی. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، 1338، ص. 967-966

⁴ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1367

⁵ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1370-1371

mış, qalan 6 beyt isə səhifənin sağ küncündəki boş yerə yerləşdirilmişdir.

Ümumilikdə, şeir parçaları qafiyə və məzmun baxımından birbirinə uyğun gəlir. Buna görə də, bu şeirlərin ikihissəli əsər, yəni iki mətldən ibarət qəsidə kimi verilməsini daha doğru hesab edərək, həm tərcümə, həm də araşdırma prosesinə bu şəkildə yanaşıırıq.

Qəsidənin elə ilk beytlərindən şairin öz məmduhuna verdiyi yüksək dəyər özünü göstərir:

أحني لكنز الفضل أسّ معاني   خضر العلوم محمد السمعاني
فلك الفضائل شمس أوجات العلي   نخل الشهاب الفرد ذى اللمعان¹

Fəzilət xəzinəsi, elmlərin Xızırı Muəmməd Səmaniyə mənalar qaynağını baş əydirirəm.

Yüksək keyfiyyətlərin mərkəzi, ləyaqət zirvəsinin Günəşi, tayı-bərabəri olmayan parlaq ulduzların belə bəzəyi.

Göründüyü kimi, şair burada Muəmməd Səməni Səməni elmlərin Xızırı kimi təqdim edir. Xızır Qurani-Kərimin “Kəhf” surəsinin 65-ci ayəsində adı aşkar çəkilməyən alim kimi təqdim olunur:

(Musa və Yuşə orada) Öz dərgahımızdan mərhəmət (peyğəmbərlik və vəhy, yaxud ilham və kəramət) əta etdiyimiz və Öz tərəfimizdən elm (qeybə dair bə’zi biliklər) öyrətdiyimiz bəndələrimizdən birini (Xızırı) tapdılar (tərcümə: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev).

Abdurrəhman əs-Sədinin təfsirində Xızır belə təsvir olunur: “Allah Xızıra xüsusi lütfkarlıqla yanaşaraq, ona dərin və xeyirli biliklər bəxş etmişdir. Özünün bəzi bilikləri ilə o, hətta dinin əsas ehkamları və digər şeylər barəsində ondan daha məlumatlı olan müqəddəs Musa peyğəmbəri (s.ə.s.) də ötüb keçmişdi”². Şair qəsidədə Səmanınin məhz dərin və xeyirli biliklər sahibi olduğunu göstərmək üçün onu elmlərin Xızırı kimi qələmə vermişdir.

Qəsidənin məzmunu ilə tanışlıqdan sonra belə ehtimal etmək olar ki, qəsidənin həsr olunduğu şəxs Xorasandan olan Muəmməd Səmənidir. O, XII əsrin əvvəllərində yaşamış, hafiz, mühəddis, ta-

¹ ديوان خاقاني شرواني. دکتر مير جلال الدين كزاري. تهران، نشر مركز، 1375، ص. 1367

² Ас-Саади Абд ар-Рахман. Толкование Священного Корана. Том III. Москва, 2012, с.471

rixçi olmuş və adların geneologiyasına aid səkkiz cildlik kitabı ona xüsusi şöhrət qazandırmışdır. Aşağıdakı beyt də bu fikri təsdiqləyir:

قد سلّ من ظلمات غيم دواته ياقوتة لعداد اكرم عان¹

O öz mürəkkəb qabısının qara buludlarının zülmətindən alicənab bəndələri saymaq üçün bir yaqut çıxartdı.

Bu qəsidədə də şair öz məmduhunu Suhban Vailə bənzətməklə ərəb şairlərinin ənənələrini davam etdirmişdir. Belə ki, Suhban Vail IX əsrdə öz fəsaḥəti və bəlaḡəti ilə şöhrət tapmış məşhur ərəb natiqi və ədibidir. Orta əsrlər ərəb mənbələrində bəlaḡət və bəyan elmində kiminsə məharətini mədh edərkən, onu məhz Suhban Vailə müqayisə etmək ənənəsinin mövcud olduğu göstərilir. *Onda Suhban bəlaḡəti var; Onda Suhban dili var*² kimi ifadələr haqqında söhbət gedən şəxsin bəlaḡətli dilinin olduğuna işarə idi. Şair eyni zamanda məmduhunu Quss bin Saidəyə bənzətməmiş və sonda özünü onun səmindən doğan əks-səda kimi qələmə vermişdir.

Xaqaninin yaşayıb-yaratdığı XII əsr mədəniyyətin çiçəklənmə dövrü olmaqla yanaşı, həm də siyasi hadisələrin, hakimiyyət çəkişmələrinin gücləndiyi dövr idi. Tarixdə iz buraxmış belə mühüm hadisələrdən biri də “Fitneyi-ḡuzz” olmuşdur ki, Xaqani bu hadisədən çox təsirlənmiş və həm fars, həm ərəbcə yazdığı əsərlərində öz acısını hiss etdirmişdir. Şairin farsca yazdığı “شد” və “خاك” rədifli şeirləri və ərəbcə bir qəsidəsi məhz bu hadisənin təsiri altında yazılmışdır. Q.Kəndli-Herisçinin yazdığına görə, “Xaqaninin “Fitneyi-ḡuzz” və İmam Muḥamməd Yəhyanın öldürülməsinə yazdığı mərsiyələr o vaxtkı müsəlman Şərqiində yayılaraq dillər əzbəri olmuşdur. Bu əsərlər şairin şöhrətinin daha da çox yayılmasına səbəb oldu. 800 il ərzində “Fitneyi-ḡuzz”dan danışan təzkirəçilər və tarixçilər Xaqaninin bu mövzuda yazdığı şeirlərinə toxunmaqdadır”.³

Şairin ərəbcə yazdığı müqəddimələrdən ikincisi İmam Muḥamməd bin Yəhyaya həsr olunan qəsidəyə aiddir. Maraqlıdır ki, Əlaəddinə həsr olunan mədhiyyənin ilk beyti İmam Muḥamməd bin Yəhyaya həsr olunan mərsiyənin müqəddiməsinin sonunda verilən 5 beytlik şeirin birinci beyti ilə eynidir:

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1366

² X.K.Баранов. Арабско-русский словарь. Москва, 2005, с.349

³ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.234

و ها فارسيا بالحجازي أشفع وأحضر كسرى ثم نعمان اتبع¹

Budur, mən farscanı ərəblə əvəz edirəm, Kisranı gətirib, sonra Numəni təqib edirəm.

Bu beytdə Kisra qədim fars şahlarına, Numən isə Hirə hakimlərinə – qədim ərəb şahlarına işarədir. Deməli, burada da şair hər iki şəxsə – Əlaəddinə və Muhəmməd bin Yəhyaya həm ərəb, həm də fars dilində şeir yazdığına işarə etmişdir.

Müqəddimə Xorasan torpağının mədhi ilə başlayır. Şair bu torpağı qoruması, ona qarşı ədalətin bərpa olunması üçün Allaha dua edir və Muhəmməd bin Yəhyanı xoş sözlərlə anaraq, onun ruhuna dualar edir. Şair Xorasanı “*Dünyanın urvatı, əzəmətli İslam sultanından belə yüksək zirvə, elm adamlarının sığınacağı, dini qanunların anlamı, həqiqi vəsilələr məkanı, at belindəki igidlərin cıdır meydançası*” kimi qələmə vermişdir.

Qəsidənin məzmununa keçməzdən əvvəl Muhəmməd bin Yəhyanın kimliyini araşdırmaq və “Fitneyi-ğuzz”la bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək daha məqsədəuyğun olardı. İordaniya Universitetinin tədqiqatçısı Muhəmməd Xəlid əl-Mumini “فتنة الغز” (“Ğuzz qiyamı və Sultan Səncər əs-Səlcuqi”) adlı məqaləsində müxtəlif mənbələr əsasında ğuzzların soykökünü araşdırmağa çalışmışdır. Bəzi mənbələrə görə, əcəm, qarışıq köçəri millət, heç bir dinə etiqad etməyən natəmiz yarıvəhşi tayfa kimi xarakterizə olunan ğuzzlar digər mənbələrdə türkmən sözünün sinonimi hesab edilmiş və onların İslamı qəbul etmiş türk tayfaları kimi Türkiyədə, Türkmənistanda, Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda, qismən də, Çində və Əfqanıstanda yaşadıkları göstərilmişdir. Ğuzzların bolsulu və yaşıl otlaqlı ərəzilər tapmaq ümidi ilə Orta Asiyadan gəldiyini və hicrətin ikinci və dördüncü yüzilliklərində Ceyhun və Seyhun çayları arasında məskunlaşdığını da yazanlar var.²

“Fitneyi-Guzz” və yaxud “Oğuz isyanı” kimi tarixdə iz buraxmış bu hadisəni törədən guzzların (oğuzların) kökü ilə bağlı fikirlər müxtəlif olsa da, onların Səlcuqilər dövlətinin tarixindəki rolu prof. dr. Mehmet Altay Köymen tərəfindən çox dəqiq təsbit edilmişdir:

¹ دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۸

² محمد خالد المومني. فتنة الغز والسultan سنجر السلجوقي. دراسات، العلوم الإنسانية والاجتماعية، المجلد ۴۲، العدد ۲، ۲۰۱۵، ص. ۳۹۲

“Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nu kuranlar Oğuzlar olduğu gibi, yıkanlar da Oğuzlar’dır”.¹

Nişapur Nizamiyyə mədrəsəsinin müdərrisi, dövrünün görkəmli alimi, bacarıqlı siyasətçisi, poeziya bilicisi İmam Muhamməd bin Yəhya Nişapurda yaşamışdır. İbn əl-Əsir in verdiyi məlumata görə, *“zəmanəsinin əvəz olunmaz şafii fəqihi olan Muhamməd bin Yəhyanın yanına uzaq məşriq və məğribdən çoxlu adam gəlirdi və onun ölümünə bir çox alimlər yas tutdular”*.² XII əsr tarixçisi və alimi Əbu əl-Fərəc ibn əl-Cauzi hicrətin 550-ci ilində baş verən ən mühüm hadisələrdən biri kimi İmamın ölümü ilə bağlı yazırdı: *“Belə bir xəbər gəlib çatmışdır ki, türkmən gəzzləri Nişapura daxil olaraq oranı qarət etmiş və əhalini və fəqihləri, o cümlədən şafii şeyxi Muhamməd bin Yəhyanı qətlə yetirmişlər, onların qətlə yetiridkləri insanların sayı otuz minə yaxın idi”*.³ Onunla şəxsən tanış olan Xaqani də bu hadisədən çox təsirlənmiş və həm qəsidəyə yazdığı dibaçədə, həm də qəsidənin özündə hisslərini ən səmimi şəkildə ifadə etmiş, onun ruhuna dualar oxumuşdur.

Bağdad qəsidəsi. Klassik ədəbiyyatda şəhər həyatının, şəhər mədəniyyətinin vəsfi ilə bağlı şeirlərə də rast gəlinir ki, onların da kökü cahiliyyə dövrünə gedib çıxır. Qədim ərəb poeziyasının tədqiqatı ilə məşğul olanlar qəsidələrdə vəsfin mühüm rolunu qeyd etsələr də, bunu, cahiliyyət dövrü poeziyasına “nöqsan” kimi qiymətləndirmişlər. B. Şidfar bu mövqeni haqlı olaraq, düzgün hesab etməmiş, qədim ərəb ədəbiyyatında şairlərin yaradıcılıq qabiliyyətini ön plana çəkərək, onların məhz bu qabiliyyət sayəsində makrokosmos – təbiət və mikrokosmos – insan arasında əlaqə yarada bilmələrini yaradıcı təfəkkürlə izah etmişdir.⁴ Həmin dövrdə şairlər səhraları, onun təbiətini, yaşayış məskənlərinin qalıqlarını təsvir edirdilər. Onlar öz qəsidələrində konkret yer adlarını göstərməklə, oxucuda həmin şeirə marağı artırmaq məqsədi güdürdülər. B. Şidfar məsələ ilə bağlı yazır: *“Bu girişlərdə xüsusi adlar, əsasən də coğrafi*

¹ M.A.Köymen. Selçuklu Devri Türk Tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, s.309

² ابن الاثير. الكامل في التاريخ. بيروت، دار الكتب العلمية، ١٣٠٧ هـ - ١٩٨٧ م. المجلد التاسع، ص. 387

³ المنتظم في تاريخ الملوك والامم لابي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي. بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٢ هـ - ١٩٩٢ م. الجزء الثامن عشر، ص. 101

⁴ Б.Я.Шидфар. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва, Наука, главная редакция восточной литературы, 1974, с.35

*adlar xüsusi rol oynayırdı. Ravinin-danışanın dilindən doğma yerin adını eşidən dinləyici ona tanış olan vadinin, dağın və ya obanın təsvirini öz xəyalında canlandırır, şairin gözdən qaçırdıqlarını da fikrən bura əlavə edirdi”.*¹

Ərəb dövlətçiliyinin yaranması, ərəb fəthətləri təbii ki, ərəblərin həyat tərzinə öz təsirini göstərdi. Ərəblər fərqli təbiətlə, fərqli mədəniyyətlə tanış olur və bu da ədəbiyyatdan yan keçmirdi. Belə ki, şairlərin təsvir obyekti qumlu, isti səhralardan yaşıl düzlərə, çaylara, dənizlərə keçməyə başladı. Obaların qalıqlarının (ətəllə) təsviri isə gözəl sarayların, imarətlərin, qəsrlərin, şəhərlərin təsviri ilə əvəz olunmağa başladı. Məlum olduğu kimi, cahiliyyə ədəbiyyatında bütün bu təsvirlər bir şeirdə – qəsidədə birləşirdi. Lakin zaman keçdikcə, təbiətin, sevgilinin, miniyin və s.in vəsfi müstəqil janr kimi inkişaf etməyə başlayır. Şairlər bəzən köhnə üslubda yazıb-yaratsalar da, ədəbiyyatda yeni meyarlar üstünlük təşkil edirdi. Səlcuqilər dövrü ədəbiyyatı ilə bağlı ərəb müəllifi yazır: “*Şairlər yaşayış yerlərinin qalıqlarını təsvir edir və onu qədim şairlər kimi tamamilə mədhiyyə qəsidələrinin girişində verirdilər. Məmduhun mədhinə qədər dəvənin, sevgilinin yurdunun, çəkdiyi acıların təsvirini də buraxmırdılar*”.² Xaqaninin Bağdada həsr etdiyi qəsidə yeni üsluba uyğun gəlir. Muhəmməd ət-Tuncü ədəbiyyatda şəhərlərin təsviri ilə yaranan əsərləri şairlərin etdiyi səyahətlərlə əlaqələndirmişdir. Alimin fikrincə, şairlər müxtəlif məqsədlərlə – yeni vəzifə, yeni himayədar tapmaq ümidi ilə, ya da səyahətləri çox sevdiklərinə görə səyahətlərə çıxır və öz təəssüratlarını qələmə alırdılar.³ Məhz buna görə də, bəzən eyni şəhər bir şair tərəfindən mədh, digəri tərəfindən isə həcv olunmuşdur. Səlcuqilər dövründə Xorasan, Nişapur, Dimaşq, Bağdad, Hələb və digər şəhərlər təsvir obyekti kimi çox məşhur idi.

Şairin Bağdad şəhərinə həsr etdiyi qəsidəni mənası “*Bir yerin təbii və sosial xüsusiyyətlərindən bəhs edən bir nazım türü*”⁴ və yaxud “*bir şəhərin sadəcə gəzib görülməyə dəyər doğul güzelliklərini, tarixi mekənlərini və sosial xüsusiyyətlərini anlatan*” kimi açıqlanan şeir

¹ Б.Я.Шидфар. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва, Наука, главная редакция восточной литературы, 1974, с.13

² محمد التونجي. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤، ص. 184

³ محمد التونجي. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤، ص. 187

⁴ F.Devellioğlu. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat. Aydın kitabevi, 2017, s.1181

növünə, ərəb ədəbiyyatı baxımından yanaşsaq, vəsf şeirinə – şəhərlərin vəsfinə nümunə kimi qiymətləndirmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, şairin ərəbdilli yaradıcılığında vəsfə gözəl nümunələr vardır. “*Şairlərin qabiliyyətinin məhz vəsflərdə sınaqdan keçirildiyini*” yazan B. Şidfara görə, əsl vəsfdə istənilən “aran, səhra” mövzusu gözəl təqdim edilməli, eyni zamanda da patetikaya yol verilməməli idi.¹

Orta əsrlərdə Bağdad islam mədəniyyətinin xüsusi mərkəzi kimi çoxlarının can atdığı şəhərlərdən idi. Bağdadda fəaliyyət göstərən Nizamiyyə mədrəsəsi bu şəhərin nüfuzunu daha da artırdı. Səlcuq sultanlarından Alp Arslan (1063-1072) və Məlik şahın (1072-1092) vəziri olmuş Nizamul-Mülkün təşəbbüsü ilə açılmış bu mədrəsənin fəaliyyətində Azərbaycan şair və ədiblərinin də xidməti az olmayıb.

“*Bağdada qovuşmaq, Şərqin - müsəlmanlığın mədəni mərkəzini görmək arzusu ilə illər boyu yaşamış*”² şair Bağdada iki dəfə səfər etmiş və hər iki səfəri çox uğurlu olmuşdur. Birinci Bağdad səfəri zamanı Abbasilər xilafətində böyük siyasi və mənəvi nüfuzu olan Cəmaləddin Muhəmməd Mosuli sayəsində xəlifə əl-Müqtəfi tərəfindən böyük hörmətlə qəbul edilmişdir. Şairin Bağdada ərəbcə həsr etdiyi qəsidəsi hər iki səfərlə bağlı Q.Kəndli-Herisçinin verdiyi məlumatdan ikisinin dəqiqləşdirilməsinə kömək edə bilər:

1. Q.Kəndli-Herisçi şairin birinci səfəri ilə bağlı yazırdı: “*Qəbul mərasimində xəlifənin ən yaxın adamları, əl-Müqtəfinin türk xatunundan doğulmuş oğlu-vəliəhdi, ədib ikinci dəfə Məkkəyə gedərək xəlifə olan Yusif əl-Müstəncid də iştirak edirdi*”.³ Lakin şairin ikinci Məkkə səfərindən bəhs edərkən alim həmin dövrdə Bağdad xəlifəsi kimi əl-Mustəzini göstərmişdir.⁴ Belə ki, Xaqani qəsidənin son beytlərində 1170-1180-ci illərdə Bağdadda xəlifəlik etmiş Abbasilər sülaləsindən olan əl-Mustədinin (bu ad dilimizdə əl-Mustəzi kimi də işlədilir) adını çəkmişdir ki, bu da şairin ikinci Bağdad səfəri zamanı əl-Mustədinin hakimiyyətdə olduğunu təsdiqləyir.

¹ Б.Я.Шидфар. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва, Наука, главная редакция восточной литературы, 1974, с.127

² Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.251

³ Yənə orada, s.254

⁴ Yənə orada, s.425

2. Q.Kəndli-Herisçi şairin ikinci Bağdad səfəri ilə bağlı yazır-
dı: “*Xaqanınin Məkkə səfərindən Şirvana qayıdaraq, daha sonra*
Təbrizə köçdüyünü... söyləyənlər bərk yanılmışlar”.¹ Qəsidənin 30-
cu beyti bu məlumatın dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Həmin beytdə
şair üzünü Şirvan küləyinə tərəf tutaraq deyir:

يا فيح شروان خذ كتابي ها   واحمل ففيه ثناء بغداد²

*Ey Şirvan küləyi, bu yazdığımı götür və apar, orada Bağda-
dın vəsfi var.*

Beyt qəsidənin Şirvanda yazıldığını və şairin Bağdaddan son-
ra Şirvana qayıtdığını, sonra isə Təbrizə köçdüyünü deməyə əsas
verir.

Qəsidənin girişi iki beytdən ibarətdir:

أ مشرب الخضر ماء بغداد   ونار موسى لقاء بغداد

كوثرنا دجلة و جنتنا   الكرخ و طوبى هواء بغداد³

*Xızrın içdiyi su Bağdadın suyudurmu? Musanın odu Bağdadla
görüşmüdür?*

*Kövsər bulağımız Dəclə çayı, cənnətimiz Kərx və ən gözəli
Bağdad havasıdır.*

Üçüncü beytdən başlayaraq Bağdad Misir qarşılaşdırılması
başlayır, 17-ci beytə kimi şair Bağdada qarşı çıxanlara cavab verir,
onun hər cəhətdən üstün olduğunu göstərir:

قل لمصر بذكر مصر انب   فما لمصر سناء بغداد

تالله للنيل صفو دجلة لا   ولا لمصر صفاء بغداد⁴

*Misir zikr etməkdə inad göstərənləri danlayıb de ki, Bağdadın
əzəməti Misirdə yoxdur.*

*Allaha and olsun ki, nə Nildə Dəclə saflığı var, nə də Misirdə
Bağdad səfası.*

Belə bir münasibət çox güman ki, şairin həmin dövrdə Misir-
də və Bağdadda baş verən siyasi hadisələrə olan münasibətinin nəti-
cəsidir, yəni şair Misri özlərinə mərkəz seçən İsmaililərə qarşı nara-

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.434

² 1356. دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص.

³ 1354. دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص.

⁴ 1355. دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375، ص.

zılığını Misrin, Nil çayının, Misir əhalisinin timsalında əks etdirmişdir.

اعاد روعي هواء بغداد   وزاد روعي فضاء بغداد¹

Bağdad havası ruhumu yenilədi, Bağdadın genişiyi ömrümü uzatdı – beyti (32-ci beyt) ilə başlayan ikinci mətldə Bağdad qadınları, Bağdad gecələri vəsf olunmuşdur. Şairə görə, Bağdad gecələri öz aydınlığı ilə seçilir, Bağdadın axşamı ona səhəri xatırladır və s.

51-62-ci beytlərdə şair özündən, şairlik istedadından, gözəl söz demək qabiliyyətindən bəhs etmiş və burada da ona həsəd aparanların olduğunu göstərmişdir. Belə məlum olur ki, şair Bağdadda çox sevilmişdir. Onun bu şəhərdə məşhurlaşmasına nə əcməliyi, nə də kasıblığı mane olmuş və o, Quss bin Saidə və Yarub kimi fəsahtətli söz dediyinə görə, digər əcməllərdən fərqli olaraq, şöhrət qazana bilmişdir.

Qəsidənin 63-68-ci beytləri isə xəlifə əl-Mustədinin mədhindən ibarətdir. Şair onun Bağdad qaranlığı üçün bir işıq olduğunu göstərmiş və Bağdadın sürətli inkişafını xəlifənin əmirləri özünə təbə edib mərkəzi hakimiyyəti gücləndirməyi ilə əlaqələndirmişdir.

Xaqaninin yaradıcılığında qitələrin də özünəməxsus yeri var. M.Sultanovun fikrincə, Xaqaninin əsl yaradıcılıq simasını açıb göstərmək üçün mədhiyyə xarakteri daşıyan, mübaliğəli qəsidələrindən daha çox ictimai məzmunlu qitələrini, rübailərini, qəzəllərini təhlil etmək lazımdır.² Kiçik şeir formalarından olan qitə ərəb dilində *قطعة* sözündən götürülüb və mənası hissə, parça deməkdir. Öz qafiyə quruluşuna görə qəzəl və qəsidəyə oxşasa da, özünəməxsus xüsusiyyəti budur ki, qitənin ilk beytinin misraları qafiyələnmişdir: AB. Sonrakı beytlərdə isə ikinci misra birinci beytin ikinci misrası ilə həmqafiyə olur: CB, DB və s. Qəsidədən bir hissə və ya bir fraqment kimi qiymətləndirilən qitənin həcmi az olur və son beytdə müəllifin adı çəkilmir. Məzmununa görə siyasi, əxlaqi, fəlsəfi qitələrə rast gəlinir.

Xaqaninin ərəbcə yazdığı şeirlərdən 8-i bu tipli qitələrdir. Onların həcmi müxtəlifdir. Şairin həcmcə ən böyük qitəsi Rey

¹ Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-242

² M.Sultanov. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.9

səfərinə həsr olunub. Qeyd olunduğu kimi, səyahətləri çox sevən şairin ərəbdilli irsinin müəyyən hissəsini Şirvan, Bağdad, Təbriz, Xorasan, Rey, İsfahan, Yəmən, İraq haqqında düşüncələri təşkil edir. Bu şəhərlər arasında yalnız Rey ilə bağlı təəssüratlar fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, şairin həm fars, həm ərəb dillərində yazdıqları şeirlərdə Rey məzəmmət olunmuşdur. Şərqin ən qədim şəhərlərindən biri olan, həm islamdan əvvəl, həm də islamdan sonra mədəniyyət mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan, görkəmli alimləri ilə tarixə düşən, əlverişli coğrafi mövqeyi, gözəl təbiəti, təbii sərvətləri ilə məşhur olan Tehranın altı kilometrliyində yerləşən bu şəhərə qarşı Xaqaninin belə münasibət bəsləməsi maraq doğurmaya bilməz. Şairin Rey səfəri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, bu sahədə ən doğru nəticə görkəmli xaqanişünas Q. Kəndli-Herisçiyə məxsusdur. Mərhum alim Rey ilə bağlı olan bütün beytləri diqqətlə araşdırmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, şair Reyə bir neçə dəfə səyahət etmişdir. Lakin Xorasan məqsədli Rey səfəri “... onun Şirvanı tərk edərək Təbrizi seçdiyi zamanda baş vermişdir”.¹ Tədqiqatçının fikrincə, şairin bu səfəri ilə bağlı Muhəmməd Afiinin “Lubab əl-əlbab” təzkirəsində qeydə aldığı rəvayət çox qiymətlidir.²

Xaqaninin bu şəhərə ərəbcə yazdığı 17 beytdən ibarət qitəsi onun Rey səfərinin qısa icmalındır. Qitə şairin bu səfərlə bağlı heç də xoş olmayan duyğularını özündə əks etdirmişdir. Bir tərəfdən xəstəlik, digər tərəfdən vətən xiffəti şairə dinclik verməmiş, onu əldən salıb zəiflətməmişdir:

مرضت بالريّ ثمّ خامر لي   همّ عليه القلوب مطبوعة
واسأل قلبي كأنّه رطب   اصفرّ عنه النواة منزوعة³

Reydə xəstələndim, sonra qayğı məni bürüdü. Onun (qayğının) ürəklərdə olması təbiidir.

Özəyi çıxarılmış xurma kimi ürəyim oğurlandı.

Belə məlum olur ki, şairin xəstəliyi çox ciddi olmuşdur. Cəhənnəm oduna bənzər qızdırmadan, halsızlıqdan şikayət edən Xaqani Rey ilə bağlı giley-güzarını dilə gətirmiş, Reyin surətinin al-

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.464

² Yenə orada, s.465

³ دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1369

dadıcı olduğunu göstərmişdir. Şair həkimin gəlişini, xəstəliyin müddətini bir həftə təyin etdiyini belə dilə gətirmişdir:

وكان اتى الطبيب في مكث عهد سقام أعدّ أسبوعه
كأفني شرب مسهل بشع والنفس فما اشتتهه ممنوعة¹

Tələsmədən həkim gəldi, xəstəliyin səbəbini bir həftə müəyyənləşdirdi.

Məni yüngülləşdirəcək, amma iyrənc (dərman) içməyi tapşırdı. Urək istəyənsə qadağandır.

Deməli, şairin bu qitəsindəki Reydən narazılığı özünün burada yaşadığı çətin günlərdən qaynaqlanmışdır.

Xaqaninin qitələri arasında "قطعة قالها في الشيب والهزم" ("Qocalıq və ağ saçlar haqqında qitə") xüsusi maraq doğurur. Bu qitə məzmununa görə, الشيب (qocalıq haqqında) adlı şeir növünə bir nümunədir. Muhammad ət-Tunci bu şeir növünü şikayətin bir növü və yaxud onun bir hissəsi olduğunu deyərək, şairlərin bu şeir növünə zaman-zaman müaricət etdiklərini və onun, əsasən, mədhiyyələrin, risələrin, həcvlərin girişində istifadə olunduğunu göstərmişdir. Tədqiqatçı Səlcuqilər və onlardan sonrakı dövr şairləri arasında qocalığa aid şeirlərin, əsasən ölümdən, əcəldən xəbər verdiyini, bəzən də gözəllərlə bağlı xoş xatirələrin yada salınması məqsədilə yazıldığını da qeyd etmişdir.² Xaqaninin qitəsi isə bir qədər fərqli məzmunla malikdir. Belə ki, 11 beytdən ibarət qitədə şair demək olar ki, islamda rəng qoyma, qocalıqla mübarizə ilə bağlı bütün fikirləri əks edirməyə müvəffəq olmuşdur. Şairin hər beyti bu mövzuda olan bir hədisin məzmununa uyğun gəlir.

11 beytdən ibarət qitədə şair bir tərəfdən qocalığı nura bənzətsə də, onun əlamətlərini, yəni ağarmış saç-saqqalı pis görüntü kimi dəf etməyi məqsəduyğun hesab etmiş və öz fikirlərini maraqlı bir şəkildə əsaslandırmışdır.

Qitə saqqalını boyadığını şairə irad tutanların sözləri ilə başlayır:

قالوا خضبت فما هذا السواد له بريق خطّ كدور النون بالقلم³

¹ دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1369

² محمد التونجي. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، 1974، ص. 167

³ دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1369

Dedilər: (saqqalını) rəngləmişən, amma onun üçün bu qaralığınunun qələmlə çəkilməş dövrəsi kimi parıltılı xətt deyil.

Qitənin növbəti beytləri şairin bu irada verdiyi cavabdan ibarətdir. Belə ki, Xaqani əvvəlcə ağarmış saqqalını boyadığını cəsərətlə etiraf edir və saqqal boyamağın heç də pis iş olmadığını, bu adətin hətta islamdan qabaq da mövcud olduğunu və islam aləmində də nüfuzlu, hörmətli şəxslərin saqqallarını boyadığını söyləyir.

Qitə həm də bizə ərəblərin qədim adət-ənənələri haqqında məlumat verir. Məsələn, aşağıdakı beytlərdən belə məlum olur ki, ərəblər saqqallarını təbii üsullarla, yəni müəyyən bitkilərin köməyi ilə rəngləmişlər:

نعم خضبت فخير الناس قد خضبوا   إلى النبي أولى القربى ذوى النعم
حتى الامامان صهرا لقد كتما   لون المشيب بماء الخطر و الكتم

Bəli, rəngləmişəm. Çünki alicənab insanlar da (saqqallarını) rəngləyiblər. Peyğəmbər (s.ə.s.) bu neməti öz yaxınlarına tövsiyə edib.

Hətta [əhli-beytdən olan] iki imam qocalığın rəngini xitr və kətəm suyu ilə gəzlədiblər.

“Lisən əl-arab”da verilən məlumata görə, hələ qədimdən ərəblər arasında tükərlərin qara rəngə boyanması üçün xitr bitkisindən, qırmızıya boyanması üçün isə kətəm bitkisindən istifadə olunub.¹

Daha sonra şair qocalığı nurla, işıqla müqayisə edərək, nurun da Allah tərəfindən zülmətə boyandığını söyləyir:

الشيب نور بإذن الله اخضبه   فالله يخضب قرن الشمس بالظلم
أما ترون كسوف الشمس يخضبها   لسنة الله يهدي لسنة الأمم

Qocalıq nurdur və mən Allahın izniylə onu boyayıram. Belə ki, Allah da Günəşin buynuzunu zülmətə boyayır.

Ümmətlərə doğru yol göstərən Allahın qaydalarına görə onu (günəşi) boyayan günəş tutulmasını görmürsünüz?

Qitədə Xaqani lakonik bir dildə qocalığın əlamətlərini açıb göstərə bilmişdir. Yəni qitənin ilk beytlərində müəllif bir qədər təkbürlü təsir bağışlayır, sanki qocaldığını “etiraf etmək”də çətinlik çəkir. Amma qitənin sonuna yaxın şair daha nikbin əhval-ruhiyyədədir, o, bir tərəfdən qocalığın insanın xarici görünüşündə buraxdı-

¹ ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد الخامس، ص. 101

ğı izləri gizlətməyi məqsədəuyğun hesab edərək, bunu Peyğəmbərin (s.ə.s.) vəsiyyəti ilə əsaslandırır:

أوصى النبي ذوى القربى ان اكتحلوا   وغيروا شيبكم تنفوا أذى الهرم

Peyğəmbər öz yaxınlarına vəsiyyət edib: gözlərinizə sürmə çəkin, ağarmış saçlarınızı rəngləyin, qocalığın gətirdiyi pis görüntünü dəf edin.

Digər tərəfdən isə qocalıqla mübarizə aparmağın mənasız olduğunu, insanın qocalıq qarşısındakı acizliyini etiraf edir:

و في الغروب ترى الدنيا إذا هرمت   صارت خضيب الدجى مسودّ بالحم
جرت عليّ وخطّ الشيب عاتبه   و ما تلقت عتيا من أذى الهرم

Qocaldınsa dünyanı qürub edən görürsən, zülmət ulduzu Xadib qapqara görünür.

Qocalıq cizgisi onu təqib etdikcə üzərimə yürüyür, qocalıq azabından qaçan Atibə rast gəlməzsən.

Beytdə istifadə olunan عتیب (Atib) kəlməsi çox maraqlı mənə ifadə edir. Belə ki, “Lisənul-arab” da bu söz belə açıqlanır: “*Atib: qəbilədir. Ərəblərdə belə bir məsəl var: Atib kimi öldü. Atib: Yəməndən olan qəbilənin əsasını qoyan, Atib bin Əslmə bin Malik bin Şənuət bin Tədil. Bunlar Malik dininə məxsus olan qəbilədir. Bəzi hakimlər onlara hücum edərək, kişiləri əsir alıb onları qula çeviriblər. Onlar deyirdilər: əgər bizim oğlan uşaqlarımız yetişkin olsaydılar, bizi xilas etməyincə rahat olmazdılar. Onlar ölənə qədər bu, belə davam etdi və ərəblərdə məğlub olub ölənlə bağlı belə bir məsəl yarandı: Atib öldü*”¹.

Deməli, şair qocalıqla mübarizənin bir arzu, xəyal olduğunu göstərərək, bunu imkansız hesab edir. Şairin fikrincə, əgər atiblilər xilas olmaq üçün xəyal qururdularsa, qocalıq qarşısında bu xəyal belə imkansızdır; Atiblilərin xilas olmaq üçün qurduqları xəyal nə qədər imkansızdırsa, qocalıq qarşısında bu xəyalı etmək belə yersizdir.

Şairin həcmcə üçüncü böyük qitəsi 9 beytdən ibarətdir. Dəyqsiz həməzə ilə bitən sözlərlə qafiyələnmiş, maraqlı məzmunu malik qitə nəsihətamiz fikirlərlə zəngindir. Şair öz oxucusuna təmənənasız yaxşılıq etməyi, deyilən sözü səbirlə qəbul etməyi, nikbin olmağı təlqin etməyə çalışmışdır.

¹ ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد التاسع. ص. 23

Şair İraqa iki qitə həsr etmişdir ki, onlardan biri həcmcə daha böyükdür. İraqa həsr olunan birinci şeir başdan-başa İraqın tərifindən ibarətdir. İkinci qitədə şair həm öz əsərləri ilə öyünmüşdür. Qitədən belə aydın olur ki, şair İraq sultanına mədhiyyə təqdim etmişdir və bu mədhiyyə elə bir şöhrət qazanmışdır ki, o, Babil sehri ilə müqayisə oluna bilər:

Qitənin mətni İran alimlərinin hazırladıqları “Divan”larda fərqli şəkildə yazılmışdır. Tərcümə zamanı bəzi sözlər məzmunu tamamlamadığından əlyazmalara müraciət edildi. M-242 şifrəli Bakı nüsxəsində tam şəkildə, M-413 şifrəli əlyazmada isə 3 beyt şəkildə təqdim olunan qitənin əlyazma mətnləri bir-birinə uyğun gəlsə də, “Divan”lardan fərqlənir. Məsələn, birinci beytin ikinci misrasında عنه (onun haqqında) əlyazmada عند kimi verilib ki, bu da məzmunu daha aydın tamamlayır. هي سحر بابل عند كل عراق – o, (yəni şairin İraq sultanına təqdim etdiyi mədhiyyə) hamı üçün Babil sehridir. Burada عنه yazılırsa, qrammatik baxımdan tərcümə naqis alınır. Qitənin üçüncü beytinin birinci misrasını xüsusi olaraq vurğulamaq istərdim. Belə ki, bu misra “Divan”larda verilən, yəni: ايقال شيطان لمن هو في التقى – “*Dindar olan birinə şeytan deyilərmimi?*” variantda qəbul edilsə, şeytan sözü yersiz görünür. Adı çəkilən əlyazmalarda beyt aşağıdakı şəkildədir:

القال سلطان لمن هو في التقى ملك العراق وأدم الاعراق

Mömin olan birinə sultan deyilər, o, İraq hökmdarıdır, nəsillərin Adəmidir.

Böyük ehtimalla, şair bu beytdə qitənin əvvəlində İraq hökmdarını sultan kimi təqdim etdiyini əsaslandırır. Belə ki, məlik, sultan kimi sözlər yaxın mənalı olsalar da, aralarında incə fərq var. XIV əsr fəqihi, tarixçisi Tacəddin əs-Subki bu iki termin arasındakı fərqi belə izah edir: “*İki vilayətə (əyalətə) sahib olan kəs sultandır. Yalnız bir əyalətə sahib olan məlik adlanır. Bir şəhərə sahib olan nə məlik, nə də sultan deyil, diyarın əmiri və sahibi adlanır. Zəmanəmizin katiblərinin səhv etdikləri məlumdur. Belə ki, onlar Həmanın sahibini sultan adlandırıblar. O nə sultan, nə də məlik adlandırılmalıdır. Belə ki, onun hökmü (hakimiyyəti) o yerdən (Həmadan) kənara çıxmır. Sanki onlar məlum istilahdan kənara çıxıblar. Sultan olmağın şərti budur ki, onun əlinin üzərində əl (hökmünün üstündə hökm) olmamalıdır. Eləcə də məlik bir qəsəbənin sahibi ki-*

mi deyil. Sultan onun (qəsəbənin sahibinin) üzərində hökmranlıq edir (o sultanın hakimiyyətinə tabedir). Sultanın hökmünün (haki-miyyətinin) məlik üzərində olub olmamasına gəlincə, bu, güc və zə-iflik baxımdan fərqlənir”.¹ Sultanın dini cəhətdən də hakimiyyəti güclü olur. Yəni İraqın hökmdarı əslində məlikdir, çünki bir vilayə-ti idarə edir, amma şair ona “sultan” deyər müraciət etməklə hörmət və ehtiramını bildirir, növbəti beytlərdə müraciətini əsaslandırır.

Xaqaninin digər şeirləri. Şairin elə şeirləri var ki, onlar bəzi tədqiqat işlərində qitə kimi təqdim olunsada, qafiyələnmə sistemi-nə görə qitəyə qoyulan tələbatı ödəmir. Bəlkə də onlar bizə qəsidə-lərdən hissə kimi gəlib çatmışdır. Ona görə də, həmin şeirləri “digər şeirlər” adı altında qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Belə şeirlərdən biri Şirvanla Bağdaddan bəhs edən şeirdir. Ümumiyyətlə, şair ərəbdilli yaradıcılığı boyu Şirvanla bağlı müəy-yən fikirlər söyləmişdir. Bu da Şirvanın Xaqani həyatında oynadığı mühüm rolla bağlıdır. Avropa oxucusunu ilk dəfə Xaqani yaradıcı-lığı ilə tanış edən şərqşünas Hammer onu “Şərqin Pindari” adlandı-rmışdır.² Qədim Yunanıstanın ən görkəmli lirik şairləri sırasına daxil olan Pindarla Xaqani yaradıcılığını birləşdirən nə idi? A. E. Krıms-ki bu bənzətməni uğurlu hesab etməsə də, qədim ellin mədəniyyəti-nin təmsilçisi ilə farsdilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi arasın-da bəzi oxşar cəhətlərin olması faktını da inkar etmir. Maraqlı burasıdır ki, tədqiqatçı hər iki şairin vətənpərvər ruhda əsərlər yazdığını bu iki şair arasında oxşar cəhətlərdən biri kimi qiymətləndirmiş-dir.³

Təsədüfi deyildir ki, orta əsr alimi Zəkəriyyə ibn Mahmud əl-Qəzvini (1283/600-1203/682) “Kitəbu əsəril-biləd və əxbərul-ibəd” əsərində Şirvandan bəhs edərkən, Xaqani Şirvaniyə daha çox yer ayırmışdır. Müəllif Xaqanini filosof-şair kimi qələmə verərək, onun çox gözəl əsərlər yazdığını və öz əsərləri ilə müasirlərindən fərqlən-diyini qeyd etmişdir. Bu mənbədə Xaqani ilə bağlı verilən məlu-matlar ilk dəfə bu tədqiqat işində öz əksini tapdığına görə, həmin məlumatı tam şəkildə vermək maraqlı olar: “Görkəmli müdrik Əf-

¹ تاج الدين أبي نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي. طبقات الشافعية الكبرى. الجزء الخامس، ص. 315

² N.Khanykof. Memoire sur Khacani poete person du XII s. Journal Asiatique. t IV, 1864, p.197

³ А.Е.Крымский. Низами и его современники. Баку, Элм, 1981, с.393

*zələddin Xaqaninin nisbəsi oraya (Şirvana) aiddir. O, filosof-şair olub, yaratdığı gözəl əsərlərlə fərqlənib, müasirlərindən dəyanətlə qorunub. Şirvan hökmdarı bəzi işlərini həvalə etmək üçün adam axtarır. Vəziri ona “bu işdə Xaqanidən başqası ola bilməz” deyir. Hökmdar Xaqanini çağırıb bu işi ona təklif edir. Xaqani etiraz edərək deyir: “mən bu işi edəcək adam deyiləm”. Onda vəzir deyir ki, bunu onun boynuna zorla qoyun! Xaqani həbs edilir. Bir müddət həbsdə qalsa da, dediyindən dönmür. Hökmdar vəzirinə deyir: “onu həbs etdik, amma bundan bir şey çıxmadı”. Vəziri “sən heç nə etməmişən, sadəcə onu tək otağa salmışan, ona bundan başqa şey lazım deyildi. Onu cinayətkarların yanına saldır”, – deyə cavab verir. Hökmdar Xaqanini oğrularla, avaralarla bir yerə saldırır. Onlardan biri Xaqanidən niyə həbs olunduğunu soruşur, digəri ona qəsidə həsr etməsini istəyir. Xaqani belə çətin vəziyyətə bir gün tab gətirə bilir. Xəbər göndərir ki, istədikləri hər şeyə razıdır, təki oradan çıxsın. Öz istəyinə nail olan hökmdar onu həbsdən azad etdirir və işi ona tapşırır”.*¹

Xaqaninin Şirvanla Bağdadı qarşılaşdırdığı şeir məhz şairin Şirvanla bağlı duyğularını araşdırmaq baxımından qiymətlidir. Xaqaninin yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqat işlərində şairin öz vətəni Şirvanı tərk etməsi onun zamanədən narazılığı, vətəndə xoş gün görməməsi ilə izah olunmuşdur. Bəlkə də şairin öz vətəninə, istəti yuvasını tərk etməsinin səbəbi daha geniş ictimai anlam daşıyır. Klassik alman fəlsəfəsinin inkişafında böyük xidmətləri olan Georg Hegelin (1770-1831) məşhur fikirlərindən biri də budur ki, insan təfəkkür sayəsində ruh ilə təbiətin, subyekt ilə obyektin eyniliyini aşkar edir. Hegel bu eyniliyi ideya adlandırır. Belə ideyalarla aşib-daşan Xaqani təfəkkürünü kiçik bir məmləkət olan Şirvana sığdırmaq çətin idi. Şirvan artıq Xaqani dühasına dar gəlirdi. O, daha geniş məkanlara çıxmalı, yeni insanlar, yeni məmləkətlər görməli idi. Şairin yaşadığı dövr həmin dövr idi ki, “Elm Çində də olsa, ardınca get” kimi məşhur kəlame sözün əsl mənasında əməl olunurdu. “İki İraqın töhfəsi” əsərinin “Dibaçə”sində şair özü bunu daha gözəl açıqlayır: “...Mən Şərvan məhbəsində idim. Birdən ilahi səs mənə dedi: “Əgər yüksəlmək istəyirsənsə, ayaq götür, yola çıx ki, dövlətə

¹ زكرياء بن محمود القزويني. آثار البلاد وأخبار العباد. دار الصادر بيروت، ص. 601

*zəhmətlə çatmaq olar... ”.*¹ Təbii ki, dövlət dedikdə elm, bilik, zəhmət dedikdə isə Xaqani dövründə səfər etməyin ağır, çətin olması nəzərdə tutulur. Məhz həmin əsərdə şair səfər zamanı biliyin birəmin artmasına, bilikli adamlara qalib gəlməyin çətin olduğuna işarə etmiş və səyahətin böyük insanlara bəzək olduğunu qeyd etmişdir. Etdiyi səfərlərin şairin dünyagörüşündə, elminin artmasında böyük rol oynadığı şübhəsizdir. Bununla yanaşı, şairin səyahətlərinin digər müsbət tərəflərini də qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, Xaqaninin ədəbiyyatımızın zənginləşməsində böyük rol oynayan əsərləri, əsasən, səyahətlərdən sonrakı dövrə təsadüf edir və məhz həmin əsərlər sayəsində müəllifin ayaq basdığı torpaqlarla bağlı maraqlı məlumatlar əldə etmiş oluruq. Eləcə də, şairin Şirvana olan münasibəti də dəyişir. Əgər əvvəllər onun bələlərinin səbəbkarı Şirvan idisə, bu səyahətlərdən sonra şair Şirvana başqa gözlə baxaraq, onu hətta Bağdada qarşı qoymuşdur.

Xaqani həm farsdilli, həm də ərəbdilli yaradıcılığında qədim Şirvandan, el adətlərindən də bəhs etmiş, xalq məsəllərindən, əfsanələrdən bol-bol bəhrələnmişdir. Bu baxımdan şairin hələ qədimdən milli bayramımız kimi böyük təntənə və coşğu ilə qeyd olunan Novruza həsr etdiyi beytlər də maraq doğurur. Məsələn, şair aşağıdakı şeirdə mədh etdiyi şəxsi təbiəti canlandıran Novruzla, insanları həqiqi mənada isidən Günəşlə müqayisə etmiş, onların daxilinə işıq saçan, onlara doğru yol göstərən şəxsi Novruzla, Günəşlə eyni səviyyədə görmüşdür:

أهنيك بالنيروز يا مقتدى الأمم	وبل أنت نيروزي يحيى ويغتنم
فأويه شمس الحق في أشرف الورى	تخص بنيروز الزمان ذوي النسم
و اوبك شمس الدين في ذروة العلى	لقد خص بالنيروز شروان في العجم
فذا اليوم نيروز الخلاق واحد	ولي منك نيروزان من سائر الامم ²

Ey camaatı hidayət yolu ilə aparan, səni Novruz münasibəti ilə təbrik edirəm, amma mənim canlandıran və bərəkətləndirən Novruzum sənsən.

Haqq günəşi ən şərəfli insanda təcəssüm edərək, onu zamanənin ətirli Novruzu edir.

Nə qədər ki, ən yüksək zirvədə olan din günəşi sənindir, Əcəmdə Novruzu Şirvan təmsil edəcək.

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987, s.27

² دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز 1375، ص. 1346

Bu gün təbiətdə Novruz birdir, amma başqaları ilə müqayisədə mənim sənə görə iki Novruzum oldu.

Qitənin üçüncü beytinin birinci misrası “*Sən Şəmsəddini yüksək zirvədə görməlisən*” – kimi tərcümə edilmiş və Şəmsəddin burada mədh olunan şəxs kimi qələmə verilmişdir.¹ Lakin şeirin şairin əmisi oğlu Vəhidəddinə həsr edildiyini iddia etmək olar. Belə ki, Xaqaninin öz əsərlərindən məlum olduğu kimi, təhsil almasında, ziyalı kimi yetişməsində xüsusi rolu olan şəxslərdən biri əmisi oğlu Vəhidəddindir. Dövrünün ziyalılarından olan musiqişünas Vəhidəddin tibb, nücum, hikmət kimi elmlərə də bələd idi. Xaqaninin əsərlərindən o da məlum olur ki, Vəhidəddin yeni ilin təqvimini yaratmışdır. Şairin farsca yazdığı əsərlərdə Vəhidəddini Novruz bayramı münasibəti ilə təbrik etdiyi şeirlər var. Tədqiqat işində şairin eyni mövzuya hər iki dildə müraciət etdiyi qeyd olunub. Zənnimizcə, bu şeir də istisna deyil və Xaqani *Şəmsud-din* dedikdə Şəmsəddin adlı şəxsi deyil, Vəhidəddinin şəxsi məziyyətini nəzərdə tutmuşdur.

Qədim tarixi ilə məşhur olan, ərəb aləmində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Yəmən torpağı da şairin təsvir obyektlərindən biridir. Mənbələrdə Yəmənə bağlı maraqlı fikirlər var. Bu fikirlərin əksəriyyəti Yəmənə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşdiyini, məhsuldar torpağı, qədim mədəniyyəti, zəngin təbii sərvətləri, təsərrüfat ənənəsi olduğunu təsdiqləyir.

Eyni zamanda Yəmən əhalisi də imanlı, əxlaqlı bəndələr kimi təqdim olunurlar. Hətta, əl-Qəzvini “Kitəbu əsəril-biləd və əxbərul-ibəd” əsərində yazır ki, Peyğəmbər (s.ə.s.) Yəmən əhalisi haqqında belə söyləmişdir: “*Peyğəmbər (s.ə.s.): Mən Yəmən savabında bir Allah bəndəsi tapmıram. Ona Aus və Xəzrəcə qalib gəlməyi arzu edirəm. Həmçinin demişdir: iman yəmənli, hikmət yəmənlidir*”.² Peyğəmbərin “*Mən Rəhmanın nəfəsini bu tərəfdən hiss edirəm*” – deyə Yəmən tərəfə işarə etdiyini³ bildirən hədisdən də göründüyü kimi, Yəmənə adı daha çox imana, xoşbəxtlyə, rifaha bərabər tutulmuşdur.

¹ Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. (Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov). Bakı, Parlaq İmzalar, 2017, s.129, 155

² 65 زكرياء بن محمود القزويني. آثار البلاد وأخبار العباد. دار الصادر بيروت، ص.

³ <http://www.almeshkat.net/>

Ümumiyyətlə, Yəmən adının lüğəti mənası “sağ”, “xoşbəxt” kimi izah olunur. Müxtəlif mənbələrdə Yəmənə bağlı fikirlər üst-üstə düşsə də, ziddiyyətli məqamlara da rast gəlinir. Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-buldən” əsərində Yəmən adının etimologiyasını müxtəlif müəlliflərin fikirləri əsasında belə açıqlayır: “*Əş-Şərqi deyib: Yəmən onların sağa – Yəmənə tərəf getdiklərinə görə Yəmən adlandı, İbn Abbas deyib: ərəblər bölündülər; onlardan sağa gədənlər əl-Yəmən adlandılar. Eyni zamanda belə deyilir ki, Məkkədə adam çox idi, o artıq bu sıxlığı daşıya bilmirdi və yəmənلیلər Yəmənə üz tutdular. Bu, ən sağda olan yer idi və belə də adlandı, mən isə deyirəm: insanların sağa tərəf getmələri və o torpaqların Yəmən adlanması fərziyyədir, çünki Kəbə kvadrat şəklindədir, onun nə sağ, nə də solu var, əgər əl-Yəmən bir qrup adamdan sağda yerləşirdisə, digərlərindən solda yerləşirdi, yəni əgər düzgündürsə, sağ küncü daha nüfuzlu hesab edib onu qəbul edənlərin istəyindən başqa, burada dörd cəhət vardı, doğrusunu Allah (c) bilir*”.¹

Bu qədim ölkə şairin də diqqətindən kənarda qalmamış və o, Yəmənə bağlı lirik duyğularını kiçik bir qitədə izhar etmişdir. 6 beytdən ibarət qitənin hər beyti Yəmən sözü ilə bitir. Şair Yəmən gözəllərini, Yəmən dağlarını sevə-sevə təsvir etmiş və bu diyara qarşı rəğbətini bütün misralarda hiss etdirmiş və qitəni çox maraqlı bir sonluqla bitirmişdir:

كبرت عيني على الترك إذا   سجدت قبل جمال اليمن
يمن التركي شوم أبدا   إنما اليمن يقال اليمن

Əvvəllər Yəmən gözəlliyinə səcdə edən gözlərim indi türkü görəndə təkbir deyir,

Türkün saği həmişə bədbəxtlik olub, halbuki sağ tərəfə Yəmən (xoşbəxt yer) deyilib.

Beytin birinci misrası türk-Yəmən (ərəb) qarşılaşdırması çox güman ki, həmin dövr ədəbiyyatına məxsus xüsusiyyətlə bağlıdır. Belə ki, həmin dövr ədəbiyyatında bəzi şairlərin yaradıcılığında türklə bağlı fikirlərə rast gəlinirdi. Türk gözəllərinin vəsfinə yazılan əsərlər də az deyildi. Şairin farsdilli yaradıcılığında türklə bağlı beytlərin olduğunu nəzərə alıb, belə ehtimal etmək olar ki, şair bu

¹ ياقوت الحموي. معجم البلدان: في خمسة مجلدات. المجلد الاول، بيروت: دار الصادر، ١٩٧٧، ص. 1368

beytdə Yəmən gözəllərini vəsf edərkən, onlardan əvvəl türk gözəllərinə səcdə etdiyini göstərmişdir.

Şairin farsca yazdığı əsərləri arasında rübailərin özünəməxsus yeri olduğu məlumdur. Onun ərəbcə yazdığı əsərlər arasında da dörd misradan ibarət şeirlərə rast gəlinir. Bu şeirləri dördlülər adı altında təqdim edərək, onların qafiyələnmə sistemini göstərməklə kifayətlənirik. Rübai və dübeytlər arasındakı fərqlərdən biri kimi qafiyələnməni göstərən akademik Rafael Hüseynova görə, rübai AABA və yaxud AAAA şəklində, dübeytlər isə bu iki formadan başqa ABAB, AABB şəklində də qafiyələnmə bilər.¹ Şairin yazdığı dördlülər daha çox AABA, az bir hissə isə ABAB şəklində qafiyələnmişdir.

Xaqaninin ərəbdilli irsində rast gəlinən dördlülərdə şairin Rey, Bağdad haqqında düşüncələrinə rast gəlinir. Rey səfəri ilə bağlı təssürlərin vəsf olunduğu qitədən məlum olduğu kimi, şair orada ciddi xəstəliyə məruz qalmışdır. Aşağıdakı dördlük öz məzmununa görə həmin qitəni tamamlayır. Şair burada Rey şəhərini cənnət bağlarına, onun ziyarətçisini isə İdris peyğəmbərin (s.ə.s.) ruhuna bənzətmişdir. Belə ki, Məryəm surəsinin 56-57-ci ayələrinə İdris peyğəmbərin (s.ə.s.) adı çəkilmişdir:

وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِسَ ۖ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا ﴿٥٦﴾

(Ya Rəsulum!) Kitabda (Qur'anda) İdrisi də yad et! O, həqiqətən, büsbütün doğru danışan kimsə (siddiq) - bir peyğəmbər idi. Biz onu yüksək bir məqama (Cənnətə, yaxud dördüncü göyə) qaldırdıq (tərcümə: V.Məmmədəliyev, Z.Bünyadov).

Qeyd edək ki, bu peyğəmbər haqqında məlumat çox azdır. Piotrovski bunu bəlkə də, bu adla bağlı Ərəbistanda gəzən hekayətlərin bizə naməlum olması ilə əlaqələndirsə də,² orta əsr ərəb mənbələrində də bu barədə məlumat çox deyil. İbn Kəsirin verdiyi məlumatlara görə, İdris (s.ə.s.) Adəmdən (s.ə.s.) və Şisdən (s.ə.s.) sonra peyğəmbərlik verilən ilk insandır, o mələyin belində göyə qalxmış və orada qalmışdır. İsa (s.ə.s.) peyğəmbər kimi ölməmişdir.³ Rəvayətə görə, İdris Peyğəmbər (s.ə.s.) ömrü boyu insanları doğru yola

¹ R.Hüseynov. Məhsəti – necə varsa. Bakı, Yazıçı, 1989, s.98

² М.Б.Пюотровский. Коранические сказания. Москва, Наука, главная редакция восточной литературы, 1991, с.125

³ ابن كثير. البداية والنهاية: في خمسة عشر جزءاً، الجزء الاول. بيروت: مكتبة المعارف، ١٩٩٠، ص. 99

dəvət etmiş, mömin həyat sürmüşdür. Ömrünün sonuna yaxın ölüm mələyi onun yanına gəlir. İdris (s.ə.s.) peyğəmbər ondan bir anlıq ruhunu almasını istəyir. Allah-Təalanın izni ilə mələk onun dediyini edir. Sonra Allah-Təala onun ruhunu geri qaytarır. İdris Peyğəmbər (s.ə.s.) mələkdən onu səmaya qaldırmasını istəyir. Allah-Təalanın izni ilə mələk onun dediyinə əməl edir. Peyğəmbər (s.ə.s.) əvvəlcə cəhənnəmi, sonra cənnəti görür. Cənnətdən çıxmaq istəmir. Səbəbi-ni soruşduqda belə cavab verir ki, Allah-Təala "كل نفس ذائقة الموت" ("Hər kəs ölümü dadacaqdır") deyib, mən ölümü daddım, "Hər kəs cəhənnəmə gedəcəkdir" deyib, mən cəhənnəmi gördüm, "onlar cənnətdən çıxmıyacaqlar" buyurub, mən də cənnətdən çıxmıram. Allah-Təalanın izni ilə orada qalır.¹ Aşağıdakı şeirdə məhz bu rəvayətə işarə edən şair, Reyin bağlarını cənnətə bənzətmiş və göstərmişdir ki, Reyə gələn, İdrisin ruhu cənnətdən çıxmaq istəmədiyi kimi, oradan getmək istəmir. Amma şair xəstəliyə tutulduğuna görə orada qalmalı olur:

شارفت روضةً خُلد الريّ زائرُها   كنفس إدريس أهواها كما وجبا
فحلّ بي السقم حالا قد حللتُ بها   أُيورثُ السقمَ روضَ الخلدِ واعجبا²

Reyin cənnət bağları öz ziyarətçisini şərəfləndirdi, İdrisin ruhu kimi orda qalmaq istədi,

Mən xəstəliyə tutuldum və orada qalmalı oldum, məgər cənnət bağı xəstəliyi miras qoymaqla təəccübləndirir?

Başqa bir dördlүkdə şair yenə Reyi xatırlayaraq orada qaldığını, lakin Reydə həmsöhbətin, dərini bölüşəcəyi kimsənin olmadığını dilə gətirmişdir:

نزلت بالريّ في خان اكابده   يدى الإقامة حتّى اعتلّ عثمانى
ما فيه شخص ولا سقم يوانسى   كتبت جلال الفضل او قبر عثمانى

Reydə böyүklərin qonaq evində qaldım, qaldığım müddətdə Osman xəstələndi,

Orada mənə Fəzl sahibinin evi və ya Osmanın qəbri kimi təsəlli edən nə bir şəxs var, nə də başqa şey.

Ola bilsin ki, dördlүk şairin əmisi oğlu Vəhiddəddin Osmanın

¹ علی اردلان جوان. تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی، مشهد: ۱۳۷۳، ص. 177

² Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-242; Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-413

ölümünə həsr olunub. Çünki əmisi oğlu vəfat edərkən şairin səfərdə olduğunu dair məlumat var.

Xaqaninin dini görüşləri də maraq doğuran məsələlərdəndir. Şairin dini-siyasi görüşlərini, fəlsəfi baxışlarını araşdıran tədqiqatçılar bu məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Şairin həyatını, dövrünü, mühitini addım-addım tədqiq edən Q. Kəndli-Herisçi, S. Rzaquluzadə, sovet şərqşünaslarından O. L. Vilçevski Xaqaninin fəlsəfi baxışları, dünyagörüşü barəsində müəyyən mülahizələr yürütsələr də, bu mülahizələrin əksəriyyəti Sovet dövrünün abu-havasını özündə əks etdirir. Xaqaninin beytlərinə yazılan şərhlər kimi, şairin fəlsəfi dünyagörüşünün də yenidən işlənməsinə böyük ehtiyac duyulur. Şairin ərəbcə yazdığı dördlüklərdə Şafii məzhəbinin, onun yaradıcısı olan əhli-sünnənin dördüncü fiqh imamı hesab edilən, alim, fəqih Muhəmməd bin İdris əş-Şafinin adına rast gəlinir.

Allahın yanında qiyamət günündə Peyğəmbərdən sonra arxam kimi gördüyüm əş-Şafidir,

*Zəmanənin sabahı mənim üçün sakit deyil, mənə kömək edən-sə Babaveyh ər-Rafii*dir.

Qəzvin torpağını cənnətin qapısı kimi görürəm, onun İdrisi naib əş-Şafidir,

*Qapıya getmək istəyən, onun açarı maulə Babaveyh ər-Rafii*dir.

Xaqaninin bu kimi beytləri onun dünyagörüşü ilə bəzi qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirə bilər.

Şairin ərəbcə yazdığı əsərlər arasında **mufrad**, yəni bir beytdən ibarət şeir formasına da rast gəlinir. Bu şeir formasının poeziyada az istifadə olunduğunu və onların daha çox didaktik məzmun daşıdığını yazan Ə. Tamimdariyə görə, burada misralar öz aralarında qafiyələnməyə də bilər.¹ M-242 (Bakı) şifrəli əlyazmada şairin bir mufradı aşkara çıxarılmışdır ki, o da elmlə bağlıdır:

هذا درب العلم الساطر   أجودُ بإحاديثه خاطري

Bu, elmin yazılmış (müəyyən edilmiş) yoludur, onun qaydaları

¹ А.Тамимдари. История персидской литературы. Санкт-Петербург, 2007, с.203

*ilə aqlımı (savadımı) daha da yaxşılaşdırıram.*¹

Göründüyü kimi, şairin mufradında misralar qafiyələnmişdir.

Sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Xaqani Şirvaninin əsərləri təmtəraqlı üslubu, mürəkkəb ifadə vasitələri, zəngin söz ehtiyatı, fəlsəfi və elmi fikirləri ilə seçilir. *“XII yüzil Azərbaycan ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında bədii təsvir vasitələrinin biçimli şəkildə işlədilməsi həmin dövr sənətkarlarının əruz, qafiyə, bəlağətdən ibarət poetikanın üç sahəsinə dərinlən yiyələnmələrinin sayəsində mümkün olmuşdur”.*² Xaqani də bu məktəbin qabaqcıl nümayəndəsi kimi öz əsərlərində göstərdiyi sənətkarlığa görə özündən sonra gələn xələfləri üçün bir məktəb yaratmışdır. Təsadüfi deyildir ki, bu gün qəsidədən bəhs edilən bütün mənbələrdə ilk xatırlanan adlardan biri Xaqanidir. Görkəmli alim M. Sultanov “Xaqani Şirvani” adlı monoqrafiyasında şairin yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən ayrıca bəhs etmişdir. *“Xaqani öz fikirlərini daha qabarıq surətdə ifadə etmək üçün ayrı-ayrı hərflər, kəlmələr və bədii vasitələr üzərində özünə məxsus bir icadlıqla düşünmüş və yeri gəldikcə onlardan istifadə etmişdir”*³ deyən alim öz növbəsində Xaqaninin işlətdiyi həmin hərflərin, kəlmələrin və bədii vasitələrin mənası üzərində özünəməxsus işgüzarlıqla çalışmış, şairin əsərlərində təshif (klassik Şərq şeirində nöqtənin yerini dəyişməklə yeni məna yaratmaq üsulu), məqlub (sözlərin hərfini tərsinə düzməklə yeni məna yaratmaq üsulu), iyhamul-vasl (sözləri hərflərə parçalamaq üsulu) kimi vasitələrə dair nümunələr gətirmiş, eləcə də rəqəmlərin həm əbcəd hesabı, həm də müxtəlif rəmz və əlamətləri haqqında geniş məlumat vermişdir. Şair fars dilində yazdığı qəsidələrdə göstərdiyi sənətkarlığı ərəbdilli yaradıcılığında da nümayiş etdirmiş, əruz vəznində melodik, ahəngdar qafiyələr quraraq, bəlağətli söz söyləmişdir. O, şeirlərində müxtəlif poetik fiqurlardan istifadə etməklə, həm fikrini daha canlı ifadə etmiş, həm də ərəb dilinin zəngin söz ehtiyatına malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. Şair eləcə də Quran ayələrinə, qissələrə də müraciət etmişdir.

¹ Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-242

² L.Əlizadə. Xaqani Şirvani lirikasının bədii siqləti // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2017. XXX c. №2, s.40

³ M.Sultanov. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.73

Xaqani ərəbdilli yaradıcılığında təşbih, istiarə, mübaliğə, təzad, iştiaq, təcnis kimi poetik fiqurlardan geniş istifadə etmişdir.

*“Poetik kateqoriyaların şərhləri içərisində ən geniş yer təşbihə ayrılıb. Bunun da əsas səbəblərindən biri Şərq bədii təfəkkür sisteminin əsasən bu bədii ifadə vasitəsi üzərində qurulması, ikinci tərəfdən əksər poetik kateqoriyaların təşbihlə bağlılığı, üçüncü cəhət isə müasir oxucunun bu bədii ifadə vasitəsilə nisbətən ətraflı tanış olmasıdır”.*¹ Təşbihlərə digər şairlərin əsərlərində olduğu kimi, Xaqaninin də yaradıcılığında tez-tez rast gəlinir. Xaqaninin təşbihləri çox canlı və təbiidir. Məsələn, şair gah gülüb, gah da ağlamasını dolub-boşalan buludlara bənzətməmişdir:

أبكي وأضحك كالسحاب – buludlar kimi gah gülüb, gah da ağlayıram.

Aşağıdakı beytin hər misrasında təşbihə nümunə var:

خذ في الزجاج راحا كالشمس في الضباب والراح في الزجاج كالبحر في السراب

Dumandakı günəş kimi şərabi büllur qədəhdə götür, büllur qədəhdəki şərab ilğımdakı dəniz kimidir.

IX əsrdə yeni dövr şairlərinin ədəbi ənənələrini “Kitəb əl-bədi” əsərində sistemləşdirən İbn əl-Mutazz bura beş əsas fiqur daxil etmişdir ki, onlardan birincisi istiarədir.² Rəşid əd-Din Vatvat istiarəni belə izah edir: “İstiarə farsca “borc almaq” mənasını verir. Bu, belə izah olunur: sözün öz həqiqi mənası var, dəbir və ya şair isə onun həqiqi mənasını sanki borc götürərək, başqa sözə keçirir. Bu priyoma bütün dillərdə rast gəlinir, bənzətmə yaxın və təbiidir-sə, nitqin bəzədilməsinə xidmət edir”.³ Qeyd edək ki, ərəb əsilli bu söz həm borc almaq, həm də sözü məcazi mənada işlətmək mənasını verir. Xaqani ərəbcə yazdığı əsərlərdə istiarələrə maraqlı nümunələr yaratmışdır:

جمدت دموعي فاعتدت يا قوتة نيطت بعروة برّتي عفاء

¹ M.Quliyeva. Klassik Şərq poetikası. Bakı, Yazıçı, 1991, s.29

² И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Том II, Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1956, с.364

³ Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии (хадаик ас-сихр фи дакаиқ аш-шир). Перевод с персидского, исследование комментариев Н.Ю.Чалисовой. Москва, 1985, с.117

Göz yaşlarım dondu və toz rəngində olan paltarımın ətəyində yaqut kimi ilişib qaldı.

Və yaxud yazdığı mədhiyyəni Babil sehri kimi qələmə vermişdir:

هي سحر بابل عند كل عراق - O (mədhiyyə) hamı üçün Babil sehri-dir.

Təzadlar da şairin yaradıcılığında geniş müraciət olunan poetik fiqurdur. “Məzmun etibarı ilə bir-birinə zidd olan anlamların qarşılaşdırılması olan təzad Şərq poetikasında təşbihdən sonra daha çox işlənən poetik kateqoriyadır”.¹ Təzadlar mutabaqa, mutadadd kimi də adlandırılmışdır.² Şairin yaratdığı təzadlara misal olaraq, günəş-zülmət; nəhs quşları-xoşbəxtlik quşu; sübh-zülmət; öldürmə-diriltmə; fəzilət-cəhalət; asan-çətin və s. göstərmək olar.

Eyniköklü sözlərin müxtəlif formalarından istifadə poeziyada iştiaq adlandırılır. Zəngin söz ehtiyatına malik ərəb dilində yazılan əsərlərdə iştiaqların olması təbiidir. Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlərdə iştiaqlardan geniş istifadə olunub:

كأنى مضرم نار الهوى أبدا   فقد علانى دخان النار فى الضرم
Sanki mən əbədi eşq odunda yananam, eşq odu isə məni alov-
lar içində göylərə qaldırır.

ما شيمتى الخيال لكن همتى   ذات الغنى وبفقر استغناء
Lovğalıq xasiyyətim deyil, lakin himmətim özü bir sərvətdir
(sərvət sahibidir) və zənginlik kasıblıqdadır.

Məlumdur ki, Xaqani öz mədhiyyələri ilə çox məşhur idi. Orta əsr mədhiyyələrində isə məmduhun əsas dörd məziyyəti mədh olunmalı idi: ağıl, igidlik, ədalət və müdriklik. Təbii ki, bu keyfiyyətlərin daha çox nəzərə çarpdırılması üçün şairlər mübaliğələrə müraciət edirdilər. Xaqaninin qəsidələrində də mübaliğələrə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, şair Cəlaləddin Mənuçehrin aqlını belə təsvir edir:

ما أعجبتني عند ضوء ضميره   أنوار سبعة أنجم غراء³

¹ R.Cümşüdlü. Füzulinin ərəbcə poetik irsi. Bakı, 2012, s.171

² А.Тамимдари. История персидской литературы. Санкт-Петербург, 2007, с.111

³ دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375، ص. 1344

Onun ağlının işığının yanında məni, yeddi parlaq ulduzun işığı belə heyrətləndirmədi.

Yaxud Dərbənd hakiminin qorxmaz, cəsarətli bir sərkərdə olduğunu belə vurğulayır:

حَمَّ الْجِبَالِ عَنْ انْتِصَاءِ حَسَامِهِ   فَبَدَأَ لَهَا الرِّحْضَاءُ سَبْعَةَ أَبْهَرٍ¹

Onun qılıncını sıyırmasından dağlar elə tərləyir ki, yeddi dəniz suyu qədər tər əmələ gələr.

Yuxarıda deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, Şərq ədəbiyyatı tarixində öz fəlsəfi məzmunlu əsərləri ilə şöhrət tapan Xaqani Şirvani Şərqin iki işlək dili – fars və ərəb dillərində gözəl əsərlər yaratmışdır. Onun ədəbi irsi xalqımızın böyük sərvətidir ki, bu sərvətə asanlıqla sahib olmaq mümkün deyil. Şairin öz sözləri ilə de-ək, “*sərvətə ancaq zəhmətlə çatmaq olar*”.

Şairin ərəb dilində yazdığı əsərlərdən dövrümüzdə qədər çox az bir hissə gəlib çatsa da, onların əsasında Xaqani yaradıcılığının bu qolu haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Həmin əsərlərin tədqiqatı göstərir ki, şairin ərəbcə yazdığı əsərlər onun yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olub, həm forma, həm də məzmun cəhətdən gözəl sənət nümunələridir. Hikmət və nəsihət dolu beytləri ilə məşhurlaşan şair ərəbcə yazdığı əsərlərdə də bu cəhəti əsas tutmuş və öz həyat fəlsəfəsini həmin əsərlərdə dolğun şəkildə əks etdirmişdir. Onun əsərlərində nəsihət, əxlaqı dəyərlər çox aydın və sadə bir dildə təbliğ olunub.

دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز 1375، ص 1399.

XAQANI ŞİRVANİ POEZİYASINDA HİKMƏT

“Allah istədiyi kəsə hikmət bəxş edir...”

Quran – 2/269

*Hikmət xəzinəsi öz məskənimdir,
Onunçün məclisdə baş yer mənimdir.*

Xaqani

Xaqaninin bütün yaradıcılığı boyu hikmət məzmunlu fikirlər qırmızı xətlə keçir desək, yeni bir şey kəşf etmiş olarıq. Çünki adi oxucu da çətinlik çəkmədən bunu görür, duyur və hiss edir. Odur ki, bu mövzu Xaqani yaradıcılığında çətin və üzücü axtarışlardan bizi xilas edir. Bir şeyi qeyd edək ki, Xaqani yaradıcılığından bəhs edənlər bu mövzu üzərində xüsusi dayanmamış, çox ötəri və dolaşısı toxunmaqla kifayətlənmişlər. Bunun bariz nümunəsini görkəmli alim Həmid Araslının Xaqaninin 1956-cı ildə nəşr olunmuş seçilmiş əsərlərinin toplusuna giriş kimi yazdığı məqaləsindəki fikrində açıq görə bilirik: *“Xaqani şeirinin qüdrəti sadəcə olaraq onun mənasında, ifadə etmiş olduğu hər hansı bir fikirdə deyil, o fikri necə ifadə etməsindədir. Bu şeirlərdə vəznin ahəngdarlığı, forma xüsusiyyəti, qafiyələrin zənginliyi, təşbih, istiarə və metaforaların mürəkkəbliyi hamısı birlikdə şairin sənəkarlıqla qələmə almış olduğu fikrin oxucuya çatmasına xidmət edir”*.¹

Burada biz bütövlükdə Xaqani yaradıcılığının sənəkarlıq xüsusiyyətlərindən deyil, onun hikmətlərindən, onların məna, məzmun və mahiyyətindən, deyilmə məqsəd və məqamından yığcam şəkildə söz açacağıq. Öncə onu vurğulayıb deyək ki, biz yaradıcılığı ilə ciddi tanışlıqdan sonra Xaqaninin öz məkanını hikmət xəzinəsi adlandırmasının təsadüfi olmadığını tərəddüdsüz qəbul edə bilirik. Şairin poetik dünyasını zənginləşdirən əsas vasitələrdən biri də məhz bu xəzinədir desək, yanılmırıq. Bu tükənməz xəzinədə hər cür qiymətli daş-qaş tapmaq mümkündür. Hər bir söz sərrafı da Xaqaninin mövqeyini, məqamını başqa yerdə yox, şairin özünün

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edən: M.Sultanov. Şərhlər və lüğət: Ə.Cəfər). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, s.12

müəyyənləşdirdiyi məkanda – söz, sənət məclislərinin başında ax-tarmalıdır...

Bu mətləbi çox uzatmadan şairin hikmət xəzinəsinə baş vurub onun seçmə kəlamlarının axtarışında olaq və əldə etdiyimiz hər bir hikmətli deyimin qısa və daha çox dünya müdriklərinin hikmətli deyimləri ilə müqayisəli təhlilini verməyə çalışaq ki, şairin hikmət aləmindəki yeri, məqamı daha aydın görünsün və bilinsin.

***

Elmi həqiqətlərə söykənən şair aşağıdakı misrasını fikrinin poetik vüsətini gücləndirərək, mənə çalarlarını genişləndirərək hikmətli deyim formasında belə ifadə edir:

Nə hər qətrə olar insan, nə hər dərya sədəfkanı.

Şairin hər qətrə nütfədən insan yarana bilmədiyini, hər dənizin də sədəf üçün məkan olmadığını bu şəkildə ifadə etməsi onun hikmətli deyimə meyilli olmasına dəlalət edir.

Hər hansı həcmli bir şeirdə bir misra və ya bir beyt həmin şeirin şah misrası, şah beyti adını ala bilər. Belə misra və beytlər məhz hikmətlə süslənmiş olduqda daha mənalı olur. Belə süslənmiş misra və beytlər Xaqani yaradıcılığı üçün çox səciyyəvidir. Şairin yaradıcılığını bunlarsız təsəvvür etmək çətindir.

İnsanda mərdliyi, qüruru və əyilməzliyi Xaqani bir beytlik hikmət meyarı ilə belə səciyyələndirir:

*O insan ki dözüb dərdə, baş əyməz mərdə, namərdə,
Onu diz çökdürə bilməz tutan dörd əlli dünyanı.*

Bu beytində şair bir tərəfdən mərdliyi səciyyələndirmək, digər tərəfdən dünya malına hərisliyi tənqid hədəfinə çevirmək istəmişdir. Bunları oxucuya hikmətli deyim şəklində təqdim etməsi fikrin təsir dairəsinin genişlənməsinə və güclənməsinə səbəb olmuşdur. Həm də məqsədin yığcam şəkildə ifadəsi təmin edilmişdir. Elə şairin istədiyi də budur desək, yanılmırıq. Əks təqdirdə fikrin çatdırılması üçün şair mətləbə doğru dolayı yolla gedər, uzunçuluğa varmış olardı. Fikri hikmətli deyim şəklinə salmaq isə uzunçuluqdan ən məqbul çıxış yoludur. Çünki bir müdrik insanın hikmətli kəlam kimi verdiyi bir misra, bir beyt və ya bir cümlə də irihəcmli əsər həsr edilməsi mümkün olan bir mətləbi dolğun və təsir gücü böyük

olan bir məzmun və formada verə bilər. Bu həm də fikrin məna və mahiyyət yükünü artırmağa xidmət edir...

Başqa bir misrasında Xaqani “*Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır*” xalq deyimindən çox ustalıqla istifadə edərək yersiz və çox danışmağı ziyanlı, sükutu isə dərdlərə dərman kimi səciyyələndirir.

Bələdir dil başa, lakin sükut hər dərd dərmanı.

Göründüyü kimi, şair deyimin məzmununa daha açıq, əyanilik verərək gümüşü bəla ilə, qızılı isə dərdlər dərmanı ilə əvəzləyərək forma və məzmunca yeni bir hikmətli deyim yaratmışdır.

Dünya müdriklərində də bu deyimin müxtəlif məqamlarda işləndiyinə az rast gəlmirik. Loğman həkim həmin deyimi oğluna məsləhət şəklində belə deyir: “*Ey oğlum, mən danışdığım üçün dəfələri peşman oldum, ancaq susduğum üçün bir dəfə də olsun peşman olmadım*”.

Hər kəs gözəl anlayır və anlamalıdır ki, sonrakı peşmançılıq faydasızdır. Ona görə də danışığa başlamadan öncə bunu nəzərə alıb nitqini qısa və məzmunlu qurmağa çalışmalıdır.

Bununla əlaqədar daha bir neçə nümunəyə nəzər salaq. Xaqaninin deyimi ilə səsləşən Füzulinin hikməti belədir:

*Edə gör etiraz çox sözdən
Kim, olur çox sözün bəlaları çox,
Çox sözündən düşər bəlayə kişi,
Çox sözün çox bəlasına söz yox.*

Yunus Əmrənin məsələyə yanaşması isə belədir:

*Az söz ərin mülküdür,
Çox söz heyvan yüküdür.*

İbrahim Həqiqinin yanaşma tərzini: “*Dilini saxlamaq ağılın başıdır, çox danışmaq isə qəlbi qaraldır*”.

Həz. Əlinin də bu məsələdə mövqeyi maraqlıdır: “*Çox düşünsən, az danışarsan, fəqət çox danışsan, heç düşünə bilməzsən*”.

Həz. Əliyə görə, çox danışmaq insanı həm də düşünmək qabiliyyətindən məhrum edir.

Həmin deyimin mahiyyətində olan Nizami deyimlərindən ikisini yada salaq:

*İnci tək sözlər seç, az danış, az din
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.*

***

*Az sözün inci tək mənası solmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.*

Hə. Əli isə daha bir hikmətində “Səndən soruşana qədər sus-
man, susdurana qədər danışmandan daha xeyirlidir” – deyir.

Sədi Şirazi:

*Arif ol, söhbəti müxtəsər elə,
Uzun danışmaqdan qaç, həzər elə.*

Rəsul Rza isə dilin bəlasını yığcam şəkildə belə ifadə edir:
“Baş nə çəkdi, dildən soruş” və s.

Bütün bu deyimlərdə forma və müəyyən məzmun fərqi olsa
da, mahiyyət və məqsəd eynidir – insanı çox danışmaqdan çəkindi-
rib az və mənalı danışmağa sövq etmək.

Xaqani, gördüyümüz kimi, çox danışmağın insanın başına bir
bəla olduğunu vurğulayır ki, bu da idrakı olan hər kəsə bir xəbə-
rardır. Şair bu dərddən dərmanını sükutda görür. Sükut isə heç da-
nışmamaq mənasında anlaşılmamalıdır. İnsanları bezdirməyən və
yerinə düşən qısa və mənalı danışmaq heç vaxt ikrah doğurmaz, əksi-
nə, dinləyicilər tərəfindən rəğbət və alqışlarla qarşılanar. Deyimlər-
də tövsiyə olunan məqsəd də elə budur.

Xaqani həm az danışmağı, həm də sadəlik və təvazökarlıqla
danışmağı aşağıdakı hikmətli beytlərində belə tövsiyə edir:

*Az-az təvazölə danış sözünü,
Döşünə döyüb də öymə özünü.
Ustad qabağında əlibağlı dur
Körpə uşaq kimi dilibağlı dur!*

Şair hikmət dolu sonrakı bir neçə beytində yuxarıdakı tövsi-
yələrinin səbəblərini açıqlayır:

*Dil gülünc etməsin deyə insanı,
İnsan ağzı olmuş dilin zindanı.*

*Bəzən dil sıyrılmış qılınca bənzər,
Sərvaxt ol, başını bədəndən üzər.*

*Can cəhənnəminə qapıçıdır dil,
Dilsizlik behiştin açarıdır, bil!*

*Canını saxlamaq istəsən əgər,
Çalış ki, dilini saxla bir təhər.*

Göründüyü kimi, şair dilin insan üçün nə qədər vacib və zəruri olduğunu, eyni zamanda nə qədər təhlükəli bir varlıq olduğunu, onun xəta törətməkdən necə cilovlayıb saxlamağı anladır. Bunun üçün şair təsirli deyim formalarından istifadə edir. Odur ki, ağzın dil üçün bir zindan olaraq yaradıldığını xüsusi vurğulayır. Dili həm də can cəhənnəminin qapıçısı, dilsizliyi isə behiştin açarı hesab etməsi də təsadüfi görünür. Çünki çox danışan dilin insanı cəhənnəmə sürükləyən xətalara da çox olur. Ona görə də, şair canın qorunması üçün dili çox danışmaqdan saxlamaq zərurətini insana anlatmış olur.

Xaqaninin bu fikirləri ilə həmahəng olan, yuxarıda deyildiyi kimi, digər müdriklərdən də istənilən qədər nümunələr göstərmək olar. Bunlardan daha bir neçəsinə nəzər salaq ki, Xaqaninin məsələyə yanaşma meyarındakı özəlliyi duya və dərinlən qavraya bilək.

Hz. Əli: *“Kişi öz dilinin altında gizlənibdir”* – deyir. Bu da dilin insanın həyat və davranışında necə böyük məna və əhəmiyyət kəsb etməsinə işarədir.

Hz. Məhəmməd bir çox günahlara məhz dilin bais olmasına işarə edərək deyir: *“Şəxsin günah etməsi üçün hər fikirləşdiyini söyləməsi kifayətdir”*.

İbrahim Həqqinin başqa bir dəyərli fikri isə belədir: *“Yaxşı söz qısa və anamlı olandır; yerində susmaq isə sözün ən gözəlidir”*.

Cənab Şəhabəddin susmalarda bir hayqırtının olmasına, bu hayqırtıları isə ancaq Allahın eşitdiyinə işarə edərək deyir: *“Hayqıran susmalar vardır ki, ancaq Allah eşidir”*.

Demək, çox vaxt susmaq daha faydalıdır, çünki onu məxluq yox, Xəliq eşidir və ona münasibət də, verilən hökm də Allaha aid olur. Bu görünməz, duyulmaz bir münasibət, bir hökmdür ki, məxluq ona müdaxilə edə bilməz...

Şərqi mütəfəkkirlərindən olan Mavərdi danışmağın bəzi şərtlərinin olduğunu bildirərək deyir: *“Danışmağın bəzi şərtləri vardır. Danışan bunlara riayət etdiyi təqdirdə danışdığı yaxşı və gözəl*

olar. Həmin şərtlər bunlardır: 1 – danışmaq onu gərəkli edən bir mənfəət üçün və ya bir zərərin dəfi üçün olmalıdır. 2 – yerində danışmalıdır. 3 – lazım olduğu qədər danışib sözü uzatmamalıdır. 4 – söyləyəcəyi sözləri yaxşıca seçməlidir”.

Nizami başqa bir deyim – beytində susmağı boş-boş danışmaqdan üstün tutaraq deyir:

*Susmaq çox yaxşıdır boş danışmaqdan,
Susmaqdan olmayıb heç kəs peşiman.*

Hz. Əlinin dərin məna tutumu olan bir deyimində oxuyuruq: “Söyləmədiyin sözün hakimi, söylədiyin sözün isə məhkumusan”.

***

Xaqaninin hikmət forma və məzmunlu başqa bir deyimini gözdən keçirək:

*Nəyə lazım balıq tək zahiri pullu, içi bomboş,
Sədəf ol ki, üzün sadə ola, qəlbin gövhər kanı.*

Bu deyim zahirini bəzəyib içi bomboş olanlara xitabən deyilmişdir. Şairə görə, əksinə insan zahirən sadə, təvazökar, qəlbi isə gövhər məkanı olmalıdır. Bu, onun insani keyfiyyətlərində – davranış, əxlaq, ədəb-ərkanında... özünü büruzə verməlidir. Beləliklə, şair sadəliyi, səmimiyyəti təbliğ, lovğalığı isə ciddi tənqid etmiş olur. Şair kibri, lovğalığı, zahirən göz qamaşdıran balıq pullarına bənzədirsə, sadəliyi isə zahirən sədəf sadəliyi, bu sadəliyin qəlbinin qiymətli gövhər məkanı olduğunu deməklə mükəmməl bir hikmətli deyim yaratmışdır.

Şairin başqa bir beytində yuxarıda verdiyimiz beytdəki fikrin təsdiq və dəstəyini görürük:

*İstəyirsən ki, olsun şərəfin yüksək,
Daim təvazökar olasan gərək.*

Bu hikmətli çağırışa aqıl və müdrik insanların çoxunun nəsihətli deyimlərində rast gəlinir. Bunlardan bəzilərini diqqətə çəkməkdə fayda vardır.

XVIII yüzilin tanınmış ingilis yazıçısı və dövlət xadimi Cesterfild Filip Dormer Stenxon (1694-1773) təvazökar olmağı belə səciyyələndirir: “Öz ləyaqətini dərk etmək ağıllı adamı daha təvazökar, eyni zamanda daha mətin edir”. Yazıçının fikrincə, təvazökar

olmaq üçün öz ləyaqətini dərk etməlisən. Bu həm də səni dəyanətli və mətin edər. Təvazökarsansa, demək, dəyanətlisən, mətinsən, ağıllısən.

Sadəliyin təvazökarlığın əsas mənəvi şərtlərindən biri olmasında heç bir şübhə yeri yoxdur. Bunlardan birini digərinin yerinə işlətməkdə də bir xəta olmaz. Bu baxımdan aşağıdakı deyimlərdə böyük müdriklərin işlətdiyi “sadəlik” sözlərinə təvazökarlıq yozumu da versək, səhv etmiş olmarıq. Sözügedən deyimləri gözdən keçirək. Böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoy deyir: *“Sadəlik mənəvi gözəlliyin əsas şərtidir”*.

XIX yüzilin alman yazıçısı T.Fontani (1819-1898) sadəliyi belə təqdim edir: *“Sadəlik təkcə ən gözəl yox, həm də ən vacib keyfiyyətlərdəndir”*.

İngilis yazıçısı F.Cesterfildin təvazökarlıq haqqındakı deyimi ilə P.Buastın sadəlik haqqındakı deyimi isə mənə baxımından, demək olar ki, sinonim məzmunudur. Buast deyir: *“Sadəlik öz insanlıq ləyaqətini dərk etmək deməkdir”*.

Xaqani isə şərəfin yüksəlişini təvazökarlıqda görməklə təvazökarlığı insan mənəvi dəyərlərinin ən yüksək məqamına qaldırmış olur. Xaqani deyimini başqalarından fərqləndirən əsas əlamət də elə budur. Çünki şərəfdən qiymətli, şərəfdən uca mənəvi dəyər təsəvvür etmək mümkün deyildir ki, o da təvazökar olmaqdan keçir...

Dini etiqadlara görə, bu dünya axirət dünyası üçün bir sınaq meydanıdır. Bu dünyada qazanılanlar axirət dünyası üçün cənnət, yaxud cəhənnəmi qazanmağa bir vasitədir. Dində belə bir fikir də vardır ki, alimin bir saatlıq elmlə məşğul olması, abidin yetmiş illik ibadətindən xeyirlidir.

Xaqani bir hikmətli deyimində yığcam şəkildə oxucusuna belə müraciət edir:

*Bu aləmdən uzaqlaş sən, o aləm dərdinə qalma,
İki aləmdən üstündür təfəkkür əhlinin canı.*

Beytin ilk oxunuşu şairin dini təlimə qarşı çıxması təəssüratını yarada bilər. Lakin fikrin doğru yozumu belədir ki, şair onunla insana anlatmaq istəyir ki, elmlə məşğul olan təfəkkür sahibi hər iki dünyasını qazanmış olur. Ona görə də Xaqani elm, təfəkkür əhlinə hər iki dünya dərdini buraxıb can qeydinə qalması tövsiyə edir.

Yuxarıda deyilənlərdən də göründüyü kimi, istər xalq, istərsə də müdriklərin deyimləri daha çox didaktik – nəsihət və tövsiyə məzmunlu olur. Belə deyimlərdə yaş məhdudiyyəti, zaman, məkan, milli, dini məhdudiyyət az-az hallarda özünü göstərir. Xaqani deyəndə ki, “Qoşulsa cahilə aqıl, əsər qalmaz kamalından” – konkret hansı bir ağıl sahibini, hansısa bir etnik fərdi nəzərdə tutmayıb. Bu tövsiyəni kimliyindən asılı olmayaraq, ağıl başında olan hər kəsə şamil etmək olar. Aqılın cahillə uğraşması onu səviyyəcə yüksəltmək niyyəti ilə olmalıdır. Əks təqdirdə, Xaqaninin dediyi kimi, aqılın öz kamalını, aqlını cahilin ağılı, kamalı səviyyəsinə endirmiş olar ki, bu da onun aqlının, elminin zəifliyinə dəlalət edər və hörmətdən düşməsinə səbəb olar. Çünki İmam Qəzalinin dediyi kimi, “*Cəhalətlə qəflət hər fənalığın anasıdır*”. Odur ki, Mövlananın “*Cahil kimsənin yanında kitab kimi səssiz ol*” – tövsiyəsinə əməl etmək ən doğru yoldur. Marağalı Əvhədinin isə bu baxımdan insanlara məsləhəti belədir:

*Nadanlıq camından məst olma gəl sən
Yoxsa birdəfəlik əldən gedərsən.*

Bütün deyilənlərdə məqsəd eynidir – insanı cəhalət və nadanlıqdan uzaqlaşdırmaq.

Xaqani başqa bir hikmətli deyimində maddi aləmdən üz çevirib ruhani aləmi özünə həyat tərzini seçən dərvişi belə tanıdır:

*Deyil dərviş o kəslər ki, ola şah tacına məftun,
Gərək dərviş bir gözdə görə dərvişlə sultanı.*

Xaqaniyə görə, gərək belə bir həyat tərzini seçmiş dərviş şah tacına məftun olmaya, onu da öz gözündə dərviş kimi görə. Şair fikrini davam etdirərək başqa bir beytində deyir:

*Əgər dərvişsən, dərvişlərin halına qal ki,
Günəş üryan ikən xələtlə şad eylər çox üryanı.*

Burada şair dərvişə dərvişlərin qeydinə qalması tövsiyə edir. Bu halda o, dərvişi günəşə bənzədir və çılpaq günəş çox çılpaqı xələtlə şad edə bilər deyər qeyd edir.

Xaqani hikməti insanı dünyaya aludə olmamağa, onun üzünü gördüyü kimi, astarını da görməyə çağırır. İnsan anlamalıdır ki, dünyanın xoşbəxtlik vəd edən parıltılı, gözqamaşdırıcı üzünü

kimi, bədbəxtlik və faciələrlə dolu tərs üzü də vardır. Bu dünyanın insana göstərdiyi yollar enişli-yoxuşlu, ziqzaqlıdır. Məhz bu yollar-da insanın ömür payı şam kimi əriyir. Gah düzdə, gah enişdə, gah yoxuşda tamamlanır bu ömür payı. Gah dağda, gah dərədə, gah su-da, gah odda tamamlanır bu ömür payı. Demək, xoşbəxtlik adlandırılan uyduğumuz, məftun olduğumuz anlar da insanın ömür payından alır, onu azaldır. Odur ki, insan özü-özünə “dünyada yaxşılıq qalacaq” kimi cəfəng bir təsəlli uydurub. Bu baxımdan Xaqanın hikmət xarakterli bəzi deyimlərini gözdən və təfəkkür süzgəcindən keçirək: “*Cahanda yoxsul olduqca daha artıq səxavət qıl*”. Bu, kəsibliklə barışmağa və yuxarıda göstərilən uydurma təsəlliye xidmət etmirmi? Şairin başqa bir deyim-tövsiyəsindəki fikrinə etiraz etməkmi olar! O deyir: “*Bacarsan olma aludə calalına bu dünyanın*”. Şair insanı bu fani dünyanın cah-cəlalına uymamağa, aldanıb aludə olmamağa çağırır. Bu fikrini şair belə bir hikmətli beytlə əsaslandıraraq, insanı öz fikrinə inandırmış olur:

*Fəlakətsiz səadət umma dövranda, yəqin bil ki,
Hilal iqbalına qarşı təbiət qoydu sərtanı.*

Şair insanın həyat yolundakı əngəlləri təbiətin ayın hilal çağında xərçəng bürcünün ona qarşı qoyulması ilə müqayisə edir. Belə əngəllərsiz insanın xoşbəxtliyini imkansız sayır. Odur ki, şair bu çərxi-dövrandan fəlakətsiz səadət ummağı yersiz sayır. Səadət istəsən, neçə-neçə fəlakət vəd edən maneələrdən keçməlisən. Bunu isə zaman, mühit özü diktə edir. Fəlakətlə üzləşmək istəmirsənsə, döz acı dərdinə, səadət iddiasında olma. Şairin göstərilən hikmətini məna, məzmun və mahiyyətə səciyyələndirən fikir məhz budur.

Şair başqa bir hikmətli deyimində həmin fikrini belə təsdiqləyir:

*Zəmanədə axtarma rahatlıqdan bir əsər,
Umma ki, dünya sənin dərdinə dərman edər.*

Bu isə zəmanədən şikayətin bir üsuludur – desək, yanılmırıq. Zəmanədən, mühitdən, sosial-siyasi vəziyyətdən şikayətin bu üslubundan dünya müdrikləri tərəfindən də az istifadə olunmayıb. Bununla ilgili dünya müdriklərindən bir neçə nümunəyə nəzər salaıq. Ömər Xəyyamın məsələyə yanaşma meyarı belədir:

*Könül, zamanədən ehsan gözləmə,
Dövrən gərdişindən səhman gözləmə.
Sən dərman axtarsan artacaq dərdin,
Döz acı dərdinə, dərman gözləmə.*

Göründüyü kimi, hər iki dühada bu çərxi-dövrədən dərman gözləməməyə, mübtəla olduğu dərdə, nə qədər acı olsa da, dözməyə bir çağırış var. Vəziyyətdən çıxış yolunun tapılmasını mümkünə görə Ömər Xəyyam öz istək və arzusunu belə ifadə edir:

*Əlimdə olsaydı əgər iqtidar
Bu köhnə fələyi kökündən yıxar,
Təzədən elə bir fələk qurardım
Ki, hamı yaşardı azad, bəxtiyar.*

Demək, müdrikin əlində belə bir iqtidar olmadığıca, bəşər dərmanlı, acı dərdləri ilə yaşamağa məhkumdur.

Görkəmli ərəb şairi Mütənəbbi əbəş yerə deməyib ki, “*Əgər sən zamanın gərdişi barədə düşünsən, elə zənn et ki, ölüm qətlin bir növüdür*”. Bu fikirdən anlaşılan məntiq budur ki, zaman da öz gərdişində qatillər kimi insanı qətlə yetirir. Şairə görə, zamanın gərdişindən yaxşı nəşə gözləmək əbəsdir. Odur ki, bununla ilgili Ömər Xəyyamın qəti fikri belədir:

*İnsana daima qəm verir fələk,
Bir qursa, birini dağıtsın gərək.
Dünyaya gəlməyən bilsə gələnlər
Nə çəkir, gəlməkçün bəsləməz dilək.*

Bu fani dünyaya baxışın Ömər Xəyyam fəlsəfəsi belədir. Etiraz doğurmayan, inkarına güc yetməyən, təsdiqinə tərəddüd göstərilən fəlsəfəsi.

Xaqani çərxi zülmə, qan-qada ilə fırlanan fələyi bir çox hikmət məzmunlu beytlərində acı bir həqiqət kimi təqdim edir. Bu deyimlər mövzu ilə bağlı digərlərinin deyimlərindən öz sərtliyi və kəskinliyi ilə fərqlənir. Bu da Xaqaninin fələkdən daha çox incik və şikayətçi olmasına dəlalət edir. Şairin haqqında sözügedən deyimlərinə və müqayisə üçün digər nümunələrə nəzər salaq. Xaqani deyir:

*Bir qəssab dükanıdır bu fələk ilk çağından,
Qan axır damla-damla qəssabın bıçağından.*

*Ayağıma zəncir vurubdur fələk,
Sancır hər halqası ilan ağzıtək.*

*Fələk ömür sarayına lağım atan bir oğrudur,
Əbəs yerə əyilməmiş onun boyu kaman təhər.*

*Asudəlik axtarma sən, mavi çadır altında, gəl.
Aləm bilir olmamışdır bir kimsəyə bu müyəssər.*

*Döz aldığın yaralara, çünki bütün insanlara
Yara vurur, məlhəm verməz mürüvvətsiz bu fələklər*

*Olma fələklə dost, deyil xoş təbiəti,
Tərk et cahanı, burda qalan əlaman çəkir.*

*Dünya bəzəkli bir ilana oxşayır ki, o,
Üzdən gözəldir, aləm içindən ziyan çəkir.*

*Aldatmasın bu fələyin küpündəki boya səni,
Yas paltarı geyən gözəl dəvət etməz toya səni.*

*Sanma verər muradını, bir sərabdır kama fələk,
Şərbətini qıyan deyil, zəhər tökər cama fələk.*

*Zənn etmə fələyin çərxi düzələr,
Ömür dolandıqca artır dərdi-sər,*

*Fələyin başına demə kül olsun,
Bir ovuc külə də dəyməz fələklər.*

Digər örnəklər:

Bədr Şirvani: “Dünya mənim sinəmi buğda kimi qəm orağı ilə
biçdi. Belə qənaətə gəlirəm ki, çərxi fələk bir dəyirmandır”. Yaxud
“Fələyin qərribə işləri vardır, tutilərə qandal verir, qarğalara isə
qənd, şəkər”.

Məhəmməd Füzuli:

*Fələk zülmələr aşikar eylədi,
Zəmanə müxalif mədar eylədi,
Cəfa əhlini xürrəmə şadman,
Vəfa əhlini xarü zar eylədi.*

Nizami Gəncəvi:

*Bu qoca dünyanı zənn etmə ağır,
Qarı görünsə də, bir əjdahadır.*

Mütənəbbi: “*Dünya övladlarını yedizdirir, özü isə onları yeyir*” və s.

İndi isə bütün bu deyimlərin oxşar və fərqli cəhətlərini qısaca gözdən keçirək. Xaqani fələyi qəssabının bıçağından qan axan qəssab dükənina bənzədir. Qanı axıdılan kim, qan axıdan kim?! Təbii ki, bu, nə səmadakı ulduzlar, nə də ki insana doğma olan, onu bütün nemətlərlə təmin edən Yerdir. Bəs kimdir, nədir bıçağından daim qan axan, ayaqlara vurduğu zəncirin hər halqası ilə ağzı tək sancan, ömür sarayına lağım atan, insanlara yara vurub məlhəm verməyən, bəzəkli ilana oxşayıb içindən aləm ziyan çəkən, insan camına şərbəti qıymayıb zəhər tökən, fırlanıqca dərd artıran, bir ovuc külə də dəyməyən, dəyirman kimi bəşər övladını üyüdən, birini quranda birini dağıdan, tutilərə qandal, qarğalara qənd, şəkər verən, cəfa əhlini xürrəmə şadman, vəfa əhlini xarüzar eyləyən, övladlarını yedirib özü onları yeyən, bir əjdaha olan, dağıdılıb yenidən qurulması istənilən varlıq?!

Ehtimallı cavablar yanlışlığa səbəb ola bilsə də, bu tipli deyimlərin hamısında asanlıqla açıla bilməyən bir rəmzin olduğunu güman etməkdən başqa yol qalmır. Deyimlərin birləşdiyi nöqtə də məhz budur. Fərq isə aşkar göründüyü kimi, onların forma, deyim tərzı və deyildiyi məqamdır. Mətləbi uzatmadan, məsələyə yanaşmada bütün müdriklərin fikirlərinin üst-üstə düşdüyünü desək, yanlışlıq.

***

Pis-yaxşı – təbiətə və cəmiyyətə yanaşma və münasibətin iki təzadlı meyarı. Gözün, hiss və duyğunun, idrakın kainata yanaşma meyarı. Bu meyarlarda onların hər birini qane edəcək bir nisbilik də vardır ki, o da ədalət açarı rolundadır. Belə olmasa, baxışlar daimi savaşa olar. Bu acı həqiqətdən yaxa qurtarmaq olmaz.

Pis, yaxşı ola bilmir. Bunu Xaqani onun xilqətində (yaranışında) gördüyü üçün mümkünsüz sayır. Çünki pislərin kökü pisləkdən qidalanır... Xaqani deyir: “*Bacarmaz yaxşılıq pislər, müqəssirdir buna xilqət*”.

Pisə münasibətdə böyük şairin yanaşma meyarı budur. Xaqaninin pisin pisliliyini onun xilqətində görməsində sadə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, yaxşının da yaxşılığı onun xilqətindədir. O, pis ola bilməz.

Bəzi başqa müdriklərin mövzu ilə bağlı hikmətlərindən də bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, yaxşı yaxşılıq, pis də pislik demək deyil. Yaxşı ən azı bilməyərəkdən pislik, pis isə bilmədən, yaxud hansısa bir məqsədi naminə “yaxşılıq” edə bilər. Bu halda Xaqaninin fikri ilə razılaşıbmaq olmur, yəni, yaxşı xilqətən yaxşıdırsa, yaxşılıqdan, pis də xilqətən pisdirsə, pislilikdən əl çəkməz.

Ə.Nəvaiyə görə, “Adamlar arasında o kəslər yaxşıdır ki, xalqa daha çox fayda verirlər”. Bu fayda həm maddi, həm də mənəvi yöndən ola bilər. Aristotelin “Yaxşılıq haqqında mühakimə yürütmək hələ yaxşı adam olmaq demək deyildir” deyimini inkaredilməz həqiqətə, praktik nümunələrə əsaslanaraq dediyi aşkar görünür.

Hz. Məhəmməd isə yaxşılıq və pisliliyi çox ciddi şəkildə belə səciyyələndirir: “Yaxşılıq əxlaq gözəlliyidir. Pislik isə qəlbində doluşan və insanların fərqi varıb bilməsini istəmədiyin bir şeydir” və s.

***

Xaqaniyə görə, qırmızı, sarı rənglər uşaqları özünə çəkir. Bu rənglərdə olan qızıl, ləl-cəvahiratdan kişi olan kəs uzaq durmalı, bu rənglərdən gözləri qamaşdırıb onlara ram olmamalıdır. Şairi bu qənaətdə gətirən səbəbi aşağıdakı hikmətli beytlərində tam dolğunluğu və aydınlığı ilə görə bilirik:

*Uşağa xoş gələr qırmızı, sarı,
Kişi getməz belə, qızıla sarı.*

*Pislik zatındadır qızılın əslən,
Ölümə məhkumdur hər pislik edən.*

*Hər kim qızıl yığıb töksə kisəyə,
Kisə tək boğazı keçər ilməyə.*

*Kimin qızıldadır gücü, yəqin bil,
Qızılın quludur, sahibi deyil.*

*Bir möhnət odudur cana simu-zər,
Düz olar qızıla deyilsə “azər”**

Göründüyü kimi, şair qızıla aludə olanların acı aqibətindən xəbər verir. İnsanın onun sahibi deyil, qulu olduğunu, onun oduna yandığını vurğulayır. Bu səbəbdən də şairin onu “azər” – od adlandırması heç də təsadüfi görünmür. Xaqani insanı onu yandıran bu oddan uzaq durmağa çağırır. Şair bununla ilgili hikmət dolu beytlərini davam etdirir. Qızıl nə zaman insanı özünə çəkər? Xaqaniyə görə,

*Tamah dəmirindən geyinsən paltar,
Qızıl o paltara miqnatis* olar.*

Demək, qızıl o zaman insanı özünə çəkir ki, o, tamah dəmirindən paltar geyinmiş olsun. Belə geyimi də qızıl maqnit kimi özünə çəkir və sahibini öz təsiri altına salır. Beləliklə, qızıl öz quluna çevirdiyi insanı həm də od olub onu hey yandıran bir vasitəyə çevirmiş olur, rahatlığını əlindən alır. Qızıla belə münasibətdə olan şair bundan çıxış yolunu da bir hikmətli beytində göstərərək deyir:

*Bu dəmir geyimi çıxarsan əgər,
Qızıl miqnatisi səndən əl çəkər.*

Bəli, tamahın dəmir geyimini çıxarsa insan, qızılın maqnit gücü onu özünə çəkə bilməz, ona əzab verən bu sarı iblisdən, şairin özünün adlandırdığı “yeddibaşlı ilan”dan özünü xilas etmiş olar.

İnsan ləyaqətini alçaldan bu nəfsani istəyə qarşı da dünya müdrikləri, şeir-sənət adamları az hikmətli deyimlər yaratmayıblar. Qədim Çin mütəfəkkiri Konfutsi (Kon-sı) (təx.e.ə.551-479) çox ibrətamiz belə bir deyim işlədib: “Allahım, səndən başqa hər şeyi olanlara yazığım gəlir”.

Füzuli aşağıdakı deyimlərində tamahı belə səciyyələndirir:

*Ruzigarın fitnəsinin başlanğıcı tamahdır.
Tamahdır hörmət əhlini xar edən.
Tamahın meyvəsi fəsaddır.*

---

* azər – od.

* miqnatis - maqnit

*Tamah baharının göyərtisi inaddır.
Tamah alimin gözünü kor edər.*

Bekon: “*Var-dövlətin məhv etdiyi insanların sayı xilas etdiklərindən xeyli çoxdur*” – deyir

Sədi Şirazi: “... *Tamahsız kişinin başı dik olar*”. Nəsimi: “*Mərd insanda tamahkarlıq, hərislik yox, hünər gərək*”. Ömər Xəyyamın mövzu ilə bağlı tövsiyəsi isə belədir:

*Qızıla, gümüşə uyma dünyada,
Vermə pul yığmaqla ömrünü bada.*

Xaqani tamah bəlasından xilas olmaq yollarından birini də ağılda görür. O deyir: “*Tamah zəncirlərini ancaq ağıl qıra bilər*”.

Demək, ağılı zəif olan, yaxud ağılı nəfsinə tabe olan bu bəladan çətin ki, xilas olsun. Odur ki, ağılı nəfsin qulu olmaqdan qorumaq, onun nəfs üzərində qələbəsinə təmin etmək zəruridir. Buna nail olmaq üçün isə güclü iradə sahibi olmaq lazımdır. Bu isə hər kəsə nəsisib olan keyfiyyət deyildir.

***

“Töhfətül-İraqeyn” silsiləsinə daxil olan bir şeirində Xaqani nəsihət və tövsiyə xarakterli deyimlər də işlətmişdir. Bunlardan bir neçəsini gözdən keçirək. Öncə şairin lovğalıq, xudbinlik, öyünməklə bağlı deyim – nəsihətlərini əks etdirən beytlərinə baxaq:

*“Mənəm, mənəm” deyib öymə özünü,
Həmişə müxtəsər eylə sözünü.
Cahildir özünü tərif edənlər,
“Çox bilirəm” demə, bilsən də əgər.*

Bu xüsusiyyətlər, şairə görə, nadanlara xasdır:

*Məntiqsiz, dəlilsiz yalan danışmaq,
Nadan adamların işidir ancaq.*

“*İnsan nə üçün özünü öyməməlidir?*” sualına şairin cavabı belədir:

*Əgər tavus kimi özünü öysən,
Xəcalət çəkərsən tavus kimi sən.*

Ayaqlarında eybi olan tavus quşu öz gözəlliyi ilə nə qədər öyünsə də, yaradılışdan ayaqlarında olan pərdəni görünə süstəlir və xəcil olub başını aşağı dikir, Xaqani də öz tövsiyə-deyimində tavus quşunun bu halını xatırladıb insanı öz eybini görməyə və özünü öyməməyə çağırır...

Xaqani insanı bütövsözlü, əqidəli olmağa, dəf kimi üzü təmiz, içi boş, ikiüzlü olmamağa çağırır. Başqa sözlə, insanı insan olmağa dəvət edən şair bir beytində yazır:

*İkiüzlü olma! Başsız, bədənsiz,
Dəf kimi içi boş, üzü tərtəmiz.*

Şair başqa bir beytində insanı mənasız, səmərəsiz işlərdən çəkindirmək istəyir. Belə işləri bir anlıq xoş gələn şirin öpüşə bənzədir:

*Şirin öpüş kimi bir an xoş gələn
Bəhrəsiz işlərlə məşğul olma sən.*

Şöhrətpərəstliyi pisləyən, onu itirməklə rəzil vəziyyətə düşdüyünü və ya düşəcəyini insana xatırladan Xaqani deyir:

*Şöhrət papağına yoxdur etibar,
Onu itirənlər olur zəlil, xar.*

Demək, şöhrətə çatmaq insanı nə qədər xoşhal edirsə, onu itirdikdə daha ağrılı, acılı vəziyyətə düşür, zəlil, xar olur. Məhz bunu nəzərə alan Xaqani insana bu bələdan uzaq olmağı tövsiyə edir. Məsləhət görür ki, insan şöhrətə can atıb onu əldə etməyə hərislik göstərməsin ki, onu itirməklə zəlil, xar vəziyyətə düşməsin. Odur ki, şöhrətpərəstliyi bir xəstəlik kimi səciyyələndirənləri başa düşmək çətin deyildir. Böyük Nizami də əbəs yerə deməyib ki:

*Nə mənsəb, nə şöhrət, nə də ki, yemək,
Həyatın mənası olmasın gərək.*

“Bəs insan həyatın mənasını nədə görməlidir?” sualı doğa bilər. Cavab birdir; hər bir insanın həyatının mənası “işində, gücündə, əməlindədir”.

Alman filosofu Artur Şopenhauer (1788-1860) “*Şöhrətpərəstlik adamı boşboğaz edir*”, A.Bakıxanov “*Şöhrətə uymaq insana bədbəxtlik gətirir*”, – demişlər.

Şöhrətpərəstliklə bağlı bu kimi fikirlər həyatda təsdiqini tapmış və nəticələri Xaqaninin dediyi kimidir.

Xaqani yaltaqları, onun, bunun kölgəsində sürünənləri, onun, bunun qapısının köpəyi olanları və bunun nə ilə nəticələndiyini sərt bir şəkildə ifşa edərək, aşağıdakı beytində deyir:

*Gedib hər qapıda olmasan köpək,
Fikrin əyri olmaz it quyruğu tək.*

Şair bu fikirləri daha çox şeiri, sənəti mədəsi ilə bağlı olan şairləri ifşa üçün desə də, hər kəs bundan nəticə çıxarmağa borcludur.

***

İnsanı və üzərində olan bütün digər varlıqları bəsləyib yetirən, özü ilə ünsiyyətdə olana bir ana kimi munis kəsilən, bütün faydalı olanları bətnində yetirən – torpaq, Yer! Özünə bağlananı ancaq şərəf, ləyaqət zirvəsinə ucaldan Yer! Özü ilə uğraşan hər kimsəni naümid, peşman etməyən Yer! Çörəyini, suyunu, havasını və digər nemətlərini kimsədən əsirgəməyən Yer!..

Xaqani məhz bu məziyyətlərini nəzərə alıb bir deyim – tövsiyə olan beytində deyir:

*Əgər öz meylini bağlasan yerə,
Artar şərəfətin birə min kərə.*

Bu elə bir çağırışdır ki, ondan imtina ancaq cahil və nadanlara düşər. Bu tövsiyəsini şair sanki başqa bir deyimində əsaslandırmışdır:

*Torpaq gövhəridir bu kainatın,
Torpaq xəznəsidir cəvahiratın.*

Bəli, bu iki beyt bizə inandırıcı şəkildə anladır ki, həyatın yaşam cövhəri də, bütün digər vasitələri də ancaq torpaqdadır. Bunlar üçün insan kimsəyə yox, torpağa minnətdar olmalı, ancaq onun qarşısında baş əyməlidir. Bu zaman insan öz şərəf və ləyaqətini yüksəltmiş olar. Böyük sənətkarın bu tövsiyəsinə əməl etsək, istədiyimiz şərəf və ləyaqət zirvəsinə yüksələr, torpağa olan sevgi və sədaqətimizi əbədləşdirmiş olarıq.

XIX yüzilin böyük fransız yazıçısı Onere de Balzak (1799-1850) torpaq haqqında belə deyib: “*Torpaq insanlardan ədalətlidir.*

Riyakarlıq nə olduğunu bilmir, qoyulan əməyə qarşı bol-bol mükəfatlar verir”.

Demək, torpaq “Hər kəsə əməyinə görə” prinsipinə sadıqdır və zəhmət çəkən hər kəsi öz nemətləri ilə sevindirir. Bu da torpağın özünə olan münasibətə qarşı ədalət meyarıdır. Böyük türk sufi şairi Cəlaləddin Rumi (1207-1273) torpaqdan necə yararlanmağı belə tövsiyə edir:

*Alt-üst eləməsən hərgah torpağı,
Nə zəmi yaranar, nə də gül bağı.*

Ruminin bu deyiminə belə bir qısa, məntiqi yozum vermək olar ki, torpaqdan istədiyini məhsulu almaq üçün onu oyatmaq, ona nəfəs, can vermək vacibdir. Bu zaman torpaq da öz səxavətini əsirgəməz.

F.Engels isə haqlı olaraq, torpağı sərvətin anası adlandıraraq deyir: “*Əmək sərvətin atası, torpaq isə anasıdır*”. Kubanın Milli Qəhrəmanı, ideoloqu və yazıçısı Xulian Xose Marti (1853-1895) torpağı və onunla sıx təmasda olanları belə səciyyələndirir: “*Yer üzünün səadəti torpaqdadır. Xoşbəxt o adamdır ki, bu torpağı əkib-becərir və üstündə namusla ömür sürür*”. Bu deyimdən anlaşılır ki, insanın bütün xoşbəxtlikləri onun torpaqla təmas və ünsiyyətindən asılıdır.

Torpaqla bağlı yuxarıdakı hikmətlərdə deyilənləri kimsə inkara cəhd etməz, etsə də gücü yetməz. Çünki torpaq üzərində olan bütün varlıqların anası və hər şeylə təmin edənidir.

***

Abır-həya insanın davranışını müəyyənləşdirən, tənzimləyən ən gözəl və vacib keyfiyyətlərdəndir. Onu itirmək bir sıra hiss və duyğulardan, o cümlədən utanmaq və qorxu kimi hisslərdən də məhrum olmaq deməkdir. Bu isə insanın insani keyfiyyətlərinin xeyli zəifləməsinə səbəb olur. Utanmaq da abır-həya əlamətlərindəndir. İnsanda utanmaq hissi yoxdursa, demək, abır-həyanı itirmək ərəfəsindədir. Atalar “utanmasan oynamağa nə var” deyimini əbəs yerə yaratmayıb.

Xaqani bütün bunları öz beytində belə səciyyələndirir:

*Abır-həya gedincə, qorxu qalxır ortadan,
Nəyin dərdini çəkər sürüsü batmış çoban.*

Beytin ikinci misrasında həyasını itirmiş kəs sürüsünü itirmiş çobana bənzədilir ki, bu da dərdi çəkilməli bir şeyin qalmadığına işarədir, yəni həyanı itirmək hər şeyini itirmək deməkdir.

Digər müdriklərin də bununla ilgili az deyimləri yoxdur. Bunun üçün nümunə olaraq dinimizin banisi Hz. Məhəmmədin bir neçə hədisinə nəzər salmaqla kifayətlənəcəyik.

İstər cəmiyyətdə, istərsə də fərdlər arasında münasibətlərin normal məcrada formalaşmasında həya hissini önəmli yer tutduğu Hz. Məhəmmədin hədislərində xüsusi vurğulanır. O bunu, nəinki əxlaqın, mənəviyyatın bariz göstəricisi, həm də imanın bir şöbəsi, bir qolu olduğunu bildirir. Çünki həya insanlararası davranış, təmas və ünsiyyətdə həddi gözləmə, danışiq və hərəkətdə, böyük-kiciyə münasibətdə müəyyən məsafə, müəyyən pərdə deməkdir. Həya danışiq və davranışda bir utanc hissidir. Bu hiss həm insanın danışiq tərzində, həm də çöhrəsində öz əlamətlərini büruzə verir. Həya insan münasibətlərini tənzimləyən əlamətlərdəndir. Həya hissi pozulduqda insan məkan və zamanından asılı olmayaraq öz danışiq və hərəkətlərini müəyyən çərçivəyə salıb tənzimləyə bilmir. Bu da başqalarında ona qarşı, ən azı ikrah və nifrət hissini baş qaldırmasına səbəb olur. Yuxarıda deyildiyi kimi, el arasında “Utanmasan, oynamağa nə var” deyimi təsadüfi yaranmayıb. Burada “oynamaq” sözü insan mənəviyyatının kompleks ifadəsi kimi çıxış edir. Odur ki, həmin sözü təcrid edib hərfi mənasında anlamaq əsla doğru olmaz. İndi isə həya ilə ilgili Hz. Məhəmmədin bir neçə variantda rəvayət olunan hədislərinə nəzər salaq. Əbu-Hureyrədən rəvayətə görə, Hz. Məhəmməd demişdir: *“İman yetmiş neçə şöbədən ibarətdir, həya da imandan bir şöbədir”*. Bu, əgər insanda həya yoxsa, demək, onun imanı kamil deyil deməkdir. Çox təəssüf ki, bu gün də bir çox insanlarda bu hiss yox kimidir. Bu isə öz mənfi təsirini açıq-aşkar hiss etdirməkdədir. Çünki belələri Hz. Məhəmmədin həyaya verdiyi bu önəmin, bu tərifi fərqiə varə bilməməkdədirlər. Görünür, hələ də insan bu hissini, bu duyğunun insan münasibətlərindəki faydasını lazımınca dərk edə bilmir.

İbn Hüseyn isə Hz. Peyğəmbərin həya ilə bağlı dediyi fikirlərinin digər bir variantını rəvayət edir: *“Həya ancaq xeyir gətirər; həya bütövlükdə xeyir deməkdir”*.

İbn Ömər rəvayətinə görə isə Hz. Məhəmməd demişdir: *“Həya və iman (məhiyyətə) biri-birinə yaxındır. Biri aradan qalx-*

dıqda o biri də gedər”. Buxarinin rəvayəti isə belədir: “İlk nübüvvət (peyğəmbərlik) kəlamından insanların dərk etdiyi “Həya etmədiyin zaman hər istədiyini edə bilərsən” sözləridir.

Seyid Əhməd Haşimi belə rəvayət edir ki, Hz. peyğəmbər demişdir: *“Həya bir zinətdir...”*.

Əzəldən “utanmağın” sinonimi kimi işlənən “həya” insanın ən gözəl, bəyənilən bir məziyyəti olub. Odur ki, Hz. Məhəmmədin həya ilə, utanmaqla bağlı dediyi fikirlərinin faydasına, əksinə olduqda isə zərərinə həyatda az rast gəlinmir. Birisi haqqında söylənilən ən yaxşı fikirlər arasında “həyalıdır”, “utancaqdır” ifadələri xüsusi vurğu və intonasiyası ilə fərqlənir. Bu isə həmin məziyyətin insan xarakterindəki əhəmiyyətinə işarədir. Həya, utanmaq, kimliyindən asılı olmayaraq, qarşı tərəfə eyni zamanda bir hörmət, bir sayqı əlamətidir desək, yanılmarıq. Nəhayət, onu deyək ki, bu əxlaqi keyfiyyət, cinsindən asılı olmayaraq, hər bir insana ancaq başucalığı, xeyir və fayda gətirir.

***

Olduqca həyati reallığa söykənən bütün ağıl, idrak sahiblərinin, taledən bütün şikayətçilərin təsdiqini qazana bilən Xaqaninin başqa bir deyim – beytində oxuyuruq:

*Tale üz döndərib yıxsə hər kəsi,
Ondan uzaq qaçar hətta kölgəsi.*

Şairin bu deyimi dərhal “Yıxılana balta çalan çox olar” atalar sözünü yada salır. Bu deyimlər mövzunun həm məzmununu gücləndirir, həm də forma gözəlliyini artırır. Lakin bu deyimlər nə şeirin poetik vüsətini təmin etmək məcburiyyətindən, nə də oxucunu heyretləndirmək və təəccübləndirmək istəyindəndir. Bunlar şairin təfəkkür və idrakından süzülüb gələn ibrətamiz nəsihət, tövsiyə və xəbərdarlıq xarakterli kəamlardır ki, yeri, məqamı gələndə işlədir.

Xaqaninin birinci misrası nəfsə qarşı çıxan, ikinci misrası düşünməyə vadar edən bir beytinə nəzər salaq:

*Nəfsimin istəyini dəryaya atmışam mən,
Əl çəkirəm, büsbütün, əqlin istəklərindən.*

Nəfsin istəklərində qorxulu halların, faciə və qan-qadanın, hər cür neqativ vəziyyətlərin meydana çıxma ehtimalları böyükdür. Bu, bəlli bir həqiqətdir. Bəs şair əqlin istəklərindən büsbütün niyə əl çəkir? Bu sualın cavabını, üstüörtülü də olsa, şairin digər bir beytində tapırıq:

*Məni min təklif ilə ağıl salmış kəməndə,
Ondan xilas olmağın vardır xəyalı məndə.*

Burada ağılın, kamalın, idrakın, düşüncənin görüb hiss etdiklərini dilə gətirə bilmədiyi zamanədən, yaşadığı mühitdən şikayətinin şairin qəlbində dərin kök salmış motivlərinin olduğunu desək, yanılmarıq. Şairin əqlinin nüfuz etdikləri, idraka köçürdükləri isə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Bunları nəinki dilə gətirmək qorxusu, habelə dilə gətirə bilməmək yükünün ağırlığı şairə çox əzablar, məşəqqətli hallar yaşatmışdır. Bunu şairin bütün yaradıcılığı boyu hiss etməmək mümkün deyildir.

Eyni fikri 800 il sonra görkəmli ədib, siyasi-ictimai xadim Ə.Hüseynzadə bir qədər də açıq, anlaşılan tərzdə yaşadığı mühit üçün belə demişdir:

*Ucundadır dilimin həqiqətin böyüğü,
Nə koydular diyeyim, nə kəsdilər dilimi...
Ayıltmadı kalemimi şu türk ilə acemi
Nə qoydular yazayım, nə kırdılar kalemi.*

Zaman böyük məsafəsi ilə başqa, məkan başqa, mühit başqa, məram və fikir eyni! Hər iki böyük sənətkar fikri zamanında və məqamında ciddi təsir gücünə malik səviyyədə işlətmişlər.

Bu mənada Mirzə Ələkbər Sabir bir qitəsində mühitin acı həqiqətlərini daha qabarıq, daha ifşəedici və hər kəsin tam anlayacağı tərzdə belə verir:

– *Görmə! – Baş üstə, yumaram gözlərim.*
– *Dinmə! Mütiəm, kəsəmə sözlərim.*
– *Bir söz eşitmə! – Qulağım bağlaram.*
– *Gülmə! – Pəkey, şamu səhər ağılaram.*
– *Qanma! – Bacarmam! Məni məzur tut,*
Böyləcə təklifi-məhalı unut!
Qabili-imkanmı olur qanmamaq?
Məcməri-nar içrə olub yanmamaq?

*Eylə xəmuş atəşi-suzanını,
Qıl məni asudə, həm öz canını!*

Göründüyü kimi, Ə.Hüseynzadəyə həqiqətləri danışmağa və yazmağa imkan vermirlərsə, Sabirin qarşısına daha ciddi beş tələb qoyulur. Sabir bunlardan dördünü qəbul edir. Bütün qoyulan tələblərin fəvqündə duran və əməl edilməsi mümkün olmayan, digər tələblərin ortaya çıxmasının səbəbkarı və baş qaynağı sayılan beşinci – “Qanma!” tələbinə qarşı qəti və kəskin etirazını bildirir. Bu gülünc tələbin mümkünsüzlüyünü anlamaz mühitinə anladır. Bu etiraz edilən tələb zaman məsafəsinin böyüklüyünə baxmayaraq, Xaqaninin ağlının istəklərinə qarşı qoyulan tələblə üst-üstə düşür. Çünki hər iki böyük sənətkarda yaşadıkları mühitə, rejimin sitəmlərinə qarşı münasibət eyniliyi var idi.

Xaqaninin ağlının istəkləri də, Ə.Hüseynzadə kimi, mühitin dilinin ucunda olan həqiqətlərini açıb demək idi. Lakin bunun nə demək olduğunu yaxşı bilən şair həmin istəklərin dilə gətirilməsindən yarana biləcək təhlükədən çıxış yolunu onlardan qaçmaqda görür. Özünü onları deməmək əzabına dözməyə məcbur edir. M.Ə.Sabirin dediyi kimi, Xaqaninin də rejimin zülmünü, ədalətsizliyini görüb də dərk etməməsi mümkünsüz idi. Ancaq şairin bunu dilə gətirməsində öldürülmək, dilə gətirməməsində isə ölmək qorxusu var idi. Buna görə də, Xaqani zamanı və məkanı bilinməyən bütün bunlardan qaçmaq qərarına gəlir. Bu qaçış şairi təhlükələrdən xilas edə biləcəkdimi? Bu ritorik sualın cavabı bizcə hamıya bellidir. Çünki dövrün zülmündən qaçışın onun əsarətinə sığınmaqdan başqa bir nəticəsi olacağı inandırıcı görünmür.

Ağlın hökmü ilə insan zalıma, zülmə, ədalətsizliyə, haqsızlığa, mühitə, şəraitə üsyan edib mübarizə aparmaq imkanından məhrumdursa, bu mübarizəni idrakın, təfəkkürün öhdəsinə buraxmalıdır. Çünki mübarizənin üsyan variantı, həm də çox vaxt böyük faciələrlə nəticələnir. Xaqani öz ağlının məhz bu tip istəklərindən xilas olmağa çalışırdı ki, siyasi mühitin əzab və məşəqqətləri ilə bir daha üz-üzə gəlməsin. Çünki belə istəklərin sadəcə dilə gətirilməsinin nə ilə nəticələne biləcəyi Xaqaniyə gün kimi aydın idi.

Şairin nəfs və ağlın istəklərinə münasibətindən belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, bu istəklərin xətələrindən qorunmaq üçün ehtiyatı əldən vermək olmaz. Həm ağlın, həm də nəfsin istək-

lərində ifrata yol vermək olmaz. Müəyyən sərhədlərə riayət etmək, həddi aşmamaq əsas şərt olmalıdır. İdrakın və təfəkkürün köməyinə müraciət etmək – ən doğru yol budur...

Xaqani aşağıdakı beytlərdə zamanənin, mühitin, şəraitin ona yaşatdığı acıları, sitəmləri gözümüz önündə canlandırır, özü və zamanəsi haqqında bizi daha dərin düşünməyə vadar edir. Hər biri hikmət dolu olan bu misralara diqqət edək:

*Boynumu vurduğundan arzumun kəskin əli,
Qaçıram əldə qılinc mən görəndə əcəli.*

*Bax, bütün hisslərim şahənədir binadan,
Qaçıram yalnız qorxu adlanan gədədan.*

*Kamalın öz əlilə əkilmiş bir dənəm mən,
Qaçıram ömrü əzən dəyirmanın əlindən.*

*Bəxti qara olmağım aydındır günəş kimi,
Qaçıram ki, gecəyə qatım qara bəxtimi.*

*Xəyalət zəncirində sızlayır könlüm hər an,
Qaçıram bu könüldən qopan bağırtilardan.*

*Məkan dardır, iki rəng vardır bizim zamanda,
Qaçıram bezdiyimdən, yox etibar cahanda.*

*Gecəylə gündüz olmaz vəhdət yolunda əsla,
Qaçıram bu gecəylə gündüzdən ehtiyatla.*

*Vəba evidir bu çərx, qaçmaq gərəkdir ondan,
Qaçmaq gərək dünyanın dövlətindən, malından.*

Adıçəkilən şeiri bütövlükdə və xüsusilə verdiyimiz beytləri şairin zamanəsindən, taleyindən şikayətinin, siyasi-ictimai, sosial vəziyyətindən narazılığının ən bariz və ən ibrətamiz nümunələri hesab etmək olar. Şair zamanəsinin acı həqiqətlərini, özünün qaçmaq istədiyi şəraitin dözülməzliyini o qədər güclü və təsirli motivlər üzərində qurur ki, inanmamaq, təəssüflənməmək və təsirlənməmək mümkünsüzdür. Bunlar həm də şairin insanlara ibrət almaları üçün çağırışı, hıçqırıq və hayqırıqlarıdır. Bunları hikmətli deyim şəklində

verməsi şairin qüdrətli söz sahibi olmasını bir daha nümayiş etdirmiş olur...

İndi isə yuxarıdakı beytlərin qısa şərhinə çalışaq.

Nə üçün arzusunun kəskin əli şairin boynunu vurub? Bu, o arzudur ki, şairin onu reallaşdırmaq imkanı yoxdur. Bax boynunu vuran da məhz bu imkansızlığın iti qılıncıdır. Dini yozumda əcəl görünməz. Zamanı və məkanı bilinməz. Bəs şairin gördüyü və əlində qılınc olduğu halda, qorxub qaçdığı əcəl hansıdır? Burada iki yozum mümkündür və hər ikisini məqbul saymaq olar. Belə ki, bir tərəfdən arzusunun reallaşdırma imkanının mümkünsüzlüyünü ortaya çıxarıb şairin boynunu vurduran əcəl, digər tərəfdən zülm üzərində qurulan rejimin daim başı üzərində asılmış domokl qılıncının hər an mövcud olduğu ölüm təhlükəsidir. Bunlar isə şairin hər an görüb, duyub, hiss etdiyi əcəl vasitələri idi. Bax şairin qaçmaq istədiyi də elə bu vasitələr idi.

Hisslərini şahanə adlandıran Xaqani bunlardan gəda adlandırdığı qorxu hissindən qaçıb canını qurtarmaq istəyir ki, bu da həm mümkünsüz, həm də faydasız və təhlükəlidir. Çünki bu hiss olmadan bir çox xəta və təhlükələrdən qorunmaq olmaz. Axı bu hissın bir qoruyucu missiyası da vardır. Bu missiyadan yerində faydalanmaq heç də qorxaqlıq əlaməti sayılmaz.

Xaqaninin özünü kamilliyin əli ilə əkilmiş bir dən hesab etməsində təəccüblü bir şey yox! Çünki onun müdrik bir sənətkar kimi yetişməsində əkilmiş o dənin (nütfənin) mükəmməl, dağılmaz bir bünövrə olması mübahisəsizdir. Ancaq şair o dənin ömrü əzən dəyirmanı, başqa sözlə, zamanəsindən, mühitindən qaçır. Lakin hara? Qara bəxtini qara gecəyə qatmağa. Çünki qarabəxtlinin işıqlı gündüzdə yeri yoxdur. Odur ki, şairin könlü daim xəyalət zəncirində inləyir, sızlayır. Şair iniltinin, sızıltının ancaq özünün və yaradının eşidə bildiyi, könlündə yaratdığı bağırıqlardan qaçır. Zamanın ikirəngliliyindən (ağ, qara), məkanın darlığından, cahanın etibarsızlığından bezdiyi üçün qaçır şair...

Xaqani heç vaxt vəhdətdə ola bilməyən və ola bilməyəcək gecə ilə gündüzdən ehtiyatla qaçır. Ona görə ehtiyatla qaçır ki, bunlarsız bir məkanın olmadığını yaxşı bilir. Hara qaçsa qara taleyin hökmü ilə daha qaranlıq bir mühitə və məkana düşəcəyindən ehtiyat edir şair. Xaqani bu çərxi kəcrəftarı vəba evi bildiyi üçün ondan qaçır. Şairin məntiqindən bu qənaətə gəlmək olur ki, o, bu vəbanı

törədən amillərdən biri kimi dünyanın var-dövlətindən qaçır. Bütün bu qaçışlar şairi qaçmağa məcbur edən istədiklərindən xilas edə bilərdimi? Əlbəttə, yox! Çünki *“fələyin gərdişi rəqqasə qadınlar kimidir”*, onun şairin istək və arzuları ilə uyuşa bilən başqa bir siması yox!

Beləcə, yuxarıda göstərilən hikmət siqlətli beytlərin qısa şərhini yekunlaşdırdıq.

***

İndi isə şairin hikmət xəzinəsindən başqa dürr-gövhərlərin axtarışında olaq.

Xaqaninin bir şeiri “Düşmənləri məzəmmət” adlansa da, çox yumşaq və mülayim adlandırılan bu başlıq altında olduqca sərt və qəzəb dolu məzmun vardır. Belə ki, şair düşmənlərini şiddətli ifşa hədəfinə çevirərək onlara qarşı kəskin ifadələr işlədir. Onların içərisində deyim məzmunlu beytlər də az deyildir. Bunlardan bir neçəsini gözdən keçirək:

*Bəd niyyətli adamların yaxşılığı olar bəd,
Yalanlarla fəxr etməyi onlar etmişdir adət.*

*Doğruluqla yox işləri, ataları bilinmir,
Nə adəmdən törəmişlər, nə İsadən – budur sirr.*

*Açar ilə qıl kimi erkək-dişidir onlar,
Tutduqları fəna işdən bağlılıq hasil olar.*

Bəd niyyətli olub yaxşılığı da bəd olanlar, adət etdikləri yalanlarla fəxr edənlər, Adəmdən, İsadən törəməyib ataları bilinməyənlər, erkək-dişiləri arasındakı münasibətləri açarla qıl arasındakı münasibətə bənzəyənlər – şairin belə səciyyələndirib özünə düşmən saydığı adamlar kimlərdir? Bu suala şairin aşağıdakı beytlərində inandırıcı və aydın cavab tapırıq.

*Evlərindən çölə çıxmaz yazdıqları şeirlər,
Bu şairlər rədd olunan dəvətlərə çox bənzər.
Dadsız bir mey hasil olar sözlərinin suyundan,
Bu mey qəlbi elə möhkəm soyudar ki, donar qan.
Doğmaz quru təblərindən tərəvətli şeirlər,
Onlar suda qərar tutan nilufərə bənzəyər.*

*Belə eşşək adamların cahilliyi deyil az,
İsa da öz mətbəxindən onlara pay ayırmaz.
Tülki kimi şir ardınca gəzir onlar hər zaman,
Gəzirlər ki, pay alalar şir ovlayan şikardan.*

Bu beytlər hər kəsə bəyan edir ki, Xaqaninin düşmənləri yalnız iqtidar sahibləri deyil, həm də dövrünün onun-bunun süfrəsinin qalıqları ilə yaşayan, şeirləri evlərinin kandarından kənara çıxıb bilməyən, sözlərinin suyundan ancaq dadsız mey hasil olan, tülkü kimi ovundan pay alsınlar deyər şirin ardınca gəzən şairlərdir. Məhz belə şairləri Xaqani məzəmmət yox, ifşa hədəfinə çevirmişdir, onları cahil, eşşək, balıq kimi sudan kənarda yaşaya bilməyən nilufərə bənzədir. Şair buludlarının ildırımını, yağışı olmayan belələrindən əsla qorxmadığını da dilə gətirir.

***

Xaqaninin yaradıcılığında tövsiyə xarakterli hikmətli misra və beytlər daha çox nəzərə çarpır. Onlardan bir neçəsini gözdən keçirək. Verəcəyimiz nümunələr şairin öz zamanəsini, mühitini səciyələndirəcək məzmunudur. Nümunələr verəcəyimiz şeiri özünə xitabən yazsa da, onlardan zamanəsinin hər bir fərdi ibrət götürə bilərdi. Çünki şair insana ancaq özünə güvənməyi, kimsədən imdad gözləməməyi tövsiyə edir və bunun səbəbini açıqlayır. Bu deyimlərdə rəmzlərə də az yer verilməyib. Bu rəmzləri açmaqda isə oxucu ciddi çətinliklə üzləşmir.

*Qəm odunda yan, kül ol, yaddan istəmə məlhəm,
Öz dərdinə özün qal, kimsəni bilmə həmdəm.*

*Nəhəng udsa da səni, haray salma, səbr eylə,
Girdabda boğulsan da, əl uzatma səhilə.*

*Vəfa adlanan sifət zamanında deyil xas,
Gözləmə ki, o edər səni bələdan xilas.*

*Yanıb ümid xərməni külə dönsə də ağər,
Göz dikmə ki, ruzigar zərərini ödəyər.*

*Razı olma dünyada hamin olsun padişah,
Suda boğul, aparma naqqa balığa pənah...*

*Kamalın, əqlin ki var, nə zor axtar, nə zər göz!
Cəhrəçinin ipliği bafta üçün gərəkməz.*

*Dostlara bel bağlama, tək yaşa, azad yaşa!
Həmdəm axtarib açma ağız qohum-qardaşa...*

*Zaman sərgərdan etmiş səni, məkan – bağırı qan,
Umma fərah, fəraqət nə məkan, nə zamandan...*

*Ey Xaqani, ümidin ipini kəsmiş zaman,
Ömr ipini kəssə də, aman istəmə ondan.*

Bu nümunənin təhlilinə şairin özünə müraciəti olan sonuncu beyti ilə başlamayı məqsəduyğun bildik. Çünki bu beytin təhlili özündən əvvəlki beytlərin açılışına açar rolunu oynaya bilər. Zamanın şairin ümid ipini qırması onun yuxarıdakı beytlərdə irəli sürdüyü tövsiyə və qənaətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, şair o qədər ümitsizləşir ki, ömrünə son qoyulmasını zamanədən aman diləməkdən üstün tutur. Çünki bu, əmrə müntəzir olan cəlladdan imdad diləmək demək idi! Bütün belə hallarda zaman şairi çox sınaq körpülərindən keçirmişdi. Hər birində də onu naümid qoymuşdu... Şairin yuxarıdakı qənaətlərini zamanın acı həqiqətlərində, amansız zülm və sitəmlərində axtarmaq lazım idi.

Xaqani yaşadığı mühitdə o qədər qeyri-insani münasibətlərin şahidi olmuşdu ki, mühitin insanlara yaşatdığı qəm, kədər, dərd, ələm odunda yanib kül olmağı yaddan dərman diləməkdən, öz dərdinə özünün qalib kimsəni həmdərd bilməkdən üstün tutur. Nəhəngin onu udmasını, girdabda boğulub qərq olmasını sahilə əl uzadıb xilas olmaq cəhdindən üstün tutur. Çünki sahilə onu daha dəhşətli məşəqqətlər gözləyir. Çünki vəfa adlanan mənəvi dəyər zamanəyə xas deyil, ondan xilas gözləmək əbəddir, sadələvhlükdür. Ümid xərmənin yanib külə dönsə də, güman etmə ki, əvəzini ruzigar (külək) – zamanə, mühit qaytaracaq. Suda boğul, ancaq naqqa balığa pənah aparma, çünki onun da səni udmaqdan başqa peşəsi yoxdur. Padşahın da sənə himayəçi olmasına razı olma, çünki onun peşəsi insanı özünə qul etmək, onu alçalıb ondan heyvan kimi istifadə etməkdir.

Şair göstərilən bütün bu acı həqiqətlərdən çıxış yolunu qaçmaqda gördüyü kimi, həm də zorda, zərdə yox, ağılda, kamalda görür. Bu görüş zamanın hökmləri qarşısında aciz, zəif görün-

mürdümü?! Axı Xaqani özü ağıl, kamal sahibi idi. Bəs şair hansı məntiqə söykənib bu nəticəyə gəlirdi? Xaqani yəqin belə bir məntiqə söykənə bilərdi ki, ağıl, kamal sahibi bütün işləri təfəkkür və idrakla görməli, emosionallıq, zorakılıqdan uzaq olmalıdır. (Kaş şair özü də buna əməl edə biləydi.)...

Göründüyü kimi, Xaqani dostlara bel bağlamamağı, qohum-qərəbalardan həmdəm axtarmamağı, tək, azad yaşamağı tövsiyə edir. Heç şübhəsiz ki, şair öz həyat yolundan, ona olan münasibətdən qaynaqlanaraq bu qənaətə gəlmişdir. Şairin fikirlərində bunlar ifrat neqativ təsir bağışlaya bilər. Ancaq bütün bunlar şairin zamanı və məkanı üçün səciyyəvi hallar idi. Axı bu böyük mütəfəkkiri öz zamanəsi sərgərdan, məkanı isə bağı qan etmiş, nə məkanında, nə də zamanında bir fərəh, bir rahatlıq görmüşdü...

Sonuncu beytdən göründüyü kimi, Xaqani şeiri zamanəsinə, mühitinə xas olan acı həqiqətləri özünə müraciət, özünə xitab şəklində vermişdir. Ancaq zamanə əhlinin hər birinin bu müraciət, onda olan tövsiyələrin özünə ünvanlandığını qəbul etməsində bir xəta etmiş olmaz. Çünki zamanın, mühitin insanlığa zidd qanunları hər kəsə şamil idi... Onu da qeyd etmək ki, böyük sənətkarın bu deyimlərinin bir çoxu zamanəsinin sərhədlərini aşaraq günümüzdə də öz hökmünü saxlamaqdadır...

Zamanəsindən, mühitindən layiq olduğu qiyməti ala bilməyən Xaqani öz şikayətlərini, bu şikayətlərdən təsəlliverici tövsiyələrini, çıxış yollarını çox vaxt pessimist, bədbin notlar üzərində quraraq yaradıcılığı boyu davam etdirmişdir. Bu mənada şairin daha bir neçə deyim – beytinə nəzər salaq:

*İnləmə bu cahanda eyşi işrət naminə,
Salma həbsə ruhunu rahatlanmaq üçün can.*

*Yüksəkdə qanad çalan qartala yaraşmaz ki,
Yerdə, mətbəx bacası üstə qura aşiyən.*

*Uyma dünya rənginə, onda gənclikdən yox iz,
Qocanı heç edərmi ənlilik-kirşan cavan?*

*Harda bir əhl adam var alçaq da onunladır,
Bəli, qarışmış artıq mal ətilə zəfəran.*

*Ruzigar ətəyindən kəramət gözləmə gəl,
Ey Xaqani, əl götür, mövhümi xülyalardan.*

Eyş-işrət cism üçündürsə, daralma, inildəmə! Ruhun qeydinə qal. Onu cism naminə azadlığından məhrum etmə. Cism torpaqdan yarandığı üçün torpağa qarışmağa məhkumdur. Ruh isə ağıldır, kamaldır, idraktır, təfəkkürdür. Onu həbsdə saxlamaq bir fəlakətdir. Bu fəlakət isə ruhun cismdən ayrılmasıdır. Bu fəlakət baş verməsin deyə ruhu qorumaq, onu cismin istəklərinə qurban verməmək gərək. Nəticə etibarilə Xaqaninin tövsiyəsi bu deyilənlərdir. Özünü yüksəklərdə qanad çalan qartalə bənzədən şair enib də mətbəx bacalarında yuva salmağı özünə rəva bilməz. Çünki onun ruhu arzular, xəyallar qanadında səmanın ənginliklərini fəth etmək üçündür, mətbəx qırıntıları üçün yox! Elə buna görə də, şair özünü dünyanın rənglərinə uymamağa çağırır. Çünki bu rənglər dünyanın gəncliyinə dəlalət etmir. Axı əhlik-kirşanla bu qoca dünya özünü cavanlaşdırma bilməz!

Xaqaniyə görə, bu qoca dünyada yaxşı ilə pis arasında sərhəd qalmayıb... Zəfəranla mal ətə qarışdığı kimi, harada bir hal əhli varsa, yanında hökmən bir alçaq, bir mərdiməzar, bir nadürüst kəs vardır.

Sonda şair ruzigarın – mühitin, şəraitin heç bir yaxşı şey vəd etməyən ətəyindən əl çəkməyi, mövhumi xülyalardan uzaqlaşmağı özünə tövsiyə edir. Bütün bunlar hikmətli məzmun və formada verildiyi üçün hər kəsin ibrət götürüb nəticə çıxarmasına imkan yaratmış olur.

Xaqaninin hikmətli deyimlərinin təsir gücü bir də ondadır ki, onlar olduqca emosional bir tərzdə verilmişdir. Bu emosionallıq oxucunu da asanlıqla öz təsir dairəsinə ala bilər. Xaqani hikmətini ciddi fərqləndirən məziyyətlərdən biri də bax budur. Bunun əyani sübutunu bir çox deyimlərində olduğu kimi, aşağıdakı hikmətli beytlərdə də bariz şəkildə duyuruq:

*Mal və şöhrət sahibidir bu gün alçaq adamlar,
Nəfsə əsir olanların bazarıdır bu bazar.*

*Bu ötərgi qəm evində varsa şadlıq əsəri,
Onlar olar şad ki yoxdur insanlıqdan xəbəri.*

*Tərk et dünya məclisinin o yuxarı başını,
Alçaqlardır o məclisin yeyən dadlı aşını.*

*Yaxşı adam pislik görür bu dünyaya gələndən,
Nə eyləsin dünya, ancaq pislik gəlir əlindən.*

*Çalış, alçaq adamlardan tikə alma dünyada,
Onlar səni rüsvay edər, gedər hörmətin bada.*

*Qanmazların əlindədir var-dövlətin hamısı,
Sanki İsa süfrəsinə qonub eşşək arısı.*

*Namərdlərlə xadımlərdir tutan bu gün cahanı,
Bu dövrəndir xacələrlə xəsislərin dövrünü.*

Hörmətli oxucu, bu beytlərin təhlilini sənin öz təfəkkür və idrakının mühakiməsinə veririk ki, daha sərbəst düşünüb nəticə çıxarmaq və ibrət almaq imkanın olsun.

Yuxarıda dediyimiz kimi, hikmətli kəlamlar daha çox nəsihət və tövsiyə məzmulu olur. Xaqaninin “Gənclərə nəsihət” şeiri bu cəhətdən daha səciyyəvidir. Şeir bütövlükdə nəsihət və tövsiyə məzmunlu hikmətli beytlərdən ibarətdir. Adından da göründüyü kimi, şeir gənclərə xitabən yazılmışdır. Şeirdə müxtəlif mövzulu və məzmunlu nəsihət və tövsiyələr olduğu üçün təhlili də bu istiqamətlərdə aparmağı məqsədəuyğun bildik.

Şeirin ilk iki beyti olduqca sərt və emosional şəkildə verilir. Cəmiyyətdə əsas güc, qüvvə sayılan gəncə şair üz tutub deyir:

*Fitnə törətmə, ey fitnəkar cavan!
Fitnədir elləri dərdlərə salan.*

*Cana məlhəmsə də vəfa, etibar,
Fitnəkarlıq edər onu tarimar.*

Şair fitnə-fəsadın cəmiyyətdə nələr törətdiyini yaxşı bilirdi. Bu, gənclər tərəfindən törədildikdə daha qorxulu olduğu da bəlli idi. Şairin müraciətindəki sərtlilik və emosionallığın səbəbini də burada görmək səhv olmaz. Dini qaynaqlarda da fitnə-fəsadlara qarşı çox və ciddi fikirlər mövcuddur.

Vəfa, etibar gözəl insani xüsusiyyət olub cana məlhəm təsiri olsa da, fitnəkarlığın onu tarimar etdiyi xüsusi vurğu ilə ifadə olun-

muşdur. Xaqani fitnə-fəsadın acı nəticələrini gənclərə xatırladaraq onları bundan çəkinməyə çağırır. Bunu hikmətli deyim formasında verir ki, bu da müraciətin təsir gücünü qat-qat artırmış olur...

Xaqani hiyləni gənclərə əvvəli xoş olan oğurluq kimi tanıdır. Oğrunun gec-tez əlinin kəsiləcəyi xatırladılır və bununla gənclərə ciddi xəbərdarlıq mesajı verilmiş olur.

*Hiylə-oğurluqdur, xoşsa əvvəli,
Oğrunun axırda kəsilər əli.*

Bu deyimi ilə şair gəncləri sonu faciə ilə bitən bəd əməllərdən çəkinməyə çağırır. Şairin bu çağırışının yalnız öz zamanəsi üçün olduğunu zənn etmək doğru olmazdı. Çünki bu deyimlər zaman və məkan cərcivəsinə sığmır. Bu, bütün dünya gənclərini doğru yola yönəldən təsirli bir tövsiyədir. Şeirin adından da bu nəticəyə gəlmək çətin deyildir. Fikrin təsir gücünü isə onun hikmətli kəlam şəklinə verilməsində görmək daha doğru olar.

Şeirin bir beytində Xaqani gənclərə az dostluq etməyi tövsiyə edir. Dostluq etdikdə isə möhkəm, mötəbər, sadıq olmağa çağıraraq deyir:

*Çalış az dostluq et, etsən də əgər,
Dostluqda möhkəm ol, sözdə mötəbər.*

Bəli, həqiqətə söykənən şair belə bir məntiqi nəticəyə istinad etmiş olur ki, dost çox olduqca dostluğa aid möhkəmlik də, sözdə mötəbərlik, etibar da haçalanır və zəifləməyə başlayır. Nəhayətdə, dostluqda fəsadlara yol açan çatlar yaranmağa başlayır. Buna görə də şair dostun az, dostluğun möhkəm və etibarlı olmasını gənclərə tövsiyə edir. Bu isə hər sahədə özünü doğruldan və xalq deyiminə çevrilən “Az olsun, yaxşı olsun” prinsipinə söykənir. Şair az dostluq etmək tövsiyəsinin səbəbini özü belə açıqlayır:

*Gördüyün hər kəsi zənn etmə insan,
İnsan var, əslən şeytandır, şeytan.*

Burada Cəlaləddin Ruminin bir hikmətli kəlamı yada düşür: “Neçə insanlar gördük üzərində geyimi yox, neçə geyimlər gördük içində insan yox”.

Əmir Xosrov Dəhləvinin isə tövsiyəsi belədir:

*Uyma bəd əməlli xəsis dostlara,
Zahiri pis olar, daxili qara.*

Xaqani də sözü gedən şeirinin son beytində gənclərə müraciətlə belə deyir:

*Qorun pis adamlardan, anla ki, onlar
Əqrəb tək kor olar, ilan tək lal, kar.*

Bu beyti şairin şeir boyu etdiyi bütün tövsiyələrinin ən tutarlı yekunu saymaq olar.

Bəs böyük Nizami kimlərlə dostluq etməyi tövsiyə edir? Cavabı şairin aşağıdakı beytində aydınlığı və dolğunluğu ilə görmək olur:

*Ağıllı adamla dostluq bağlasan,
Bilik və mərifət alarsan ondan.*

Xaqani başqa bir beytində gənclərə rəhmdilli olmağı tövsiyə edir. Onlara anladır ki, bununla onlar öz şərəf və ləyaqətlərini ucaltmış olurlar:

*Bir kiçik adama nəvaziş etsən,
Sənin böyüklüyün getməz əlindən.*

Bununla şair gəncliyə daha sadə olub özündən aşağılara sayğı və qayğı ilə yanaşmağı tövsiyə edir, xudbinlik, təkəbbür və lovğalıqdan uzaq olmağa bir çağırış etmiş olur.

Nadan təriflərinə bütün dövrlərdə aldanıb uyanlar az olmayıb. Bu isə onlarda özünə vurğunluğu, kibr və təkəbbürü gücləndirərək, fərdin hörmət və ləyaqətinə ciddi xələl gətirib. Bunları gözəl dərk edən şair gənclərə müraciətlə deyir:

*Razılıq etsə də səndən bir nadan,
Onun tərifinə aldanmayasan.*

Xaqani ağıl kimi bir ustadın olmadığını gənclərin yadına salır və belə mənəvi dəyərlər sahibinin bir qul, bir kölə yanında şagird ola bilməyəcəyini vurğulayır. Başqa sözlə, ağıl başında olan hər bir gənc hər hansı bir nadana, cahilə aldana bilməyəcəyi qənaətinə gəlir. Çünki şair hər kəsin aqlını onun özünün ustadı, yol göstərəni sayır... Xaqani deyir:

*Dünyada ağıl tək bir ustad varmı?
O, bir qul yanında şagird olarmı?*

Gənclərə ünvanlanan bu ritorik suallarla şair insan taleyi ilə bağlı bir çox həqiqətləri anlatmış olur. Yəni hər bir problemdə, hər bir işdə ağıl, idrakı işə salmağı tövsiyə edir.

Ağıla digər müdriklərin verdikləri dəyərlərdən bir neçə nümunəyə baxaq. Məhəmməd Füzuli:

*İnsan şərəfinin kamalı ağıldır,
Ağıl Allahu tanımağın əsasıdır.*

Hüseyn Cavid:

*Qüvvətin varsa, haqq sənindir, əvət,
Lakin insanda yoxsa əqlü zəka,
Sadə qüvvətdə yox səmər əsla.
Əldə meyar olarsa əqlin əgər,
Ölçülər çox qolayca xeyir ilə şər.*

Cesterfild: “Ağıllı adam hərdən tələssə də, tələsik iş görmür”.
Əssar Təbrizi:

*Hər ağıllı yaxşı görsə işin sonunu,
Düşmənlərin hiylələri yaxalamaz bil onu.*

Mavərdi: “Ağıllı ilə danışmış onu dinləyən doğrunu tapar, dinləməyən peşman olar”.

Marağalı Əvhədi:

*Əgər ağılın, ruhun kamilsə, əlbət,
Sənin qulun olar qəzəblə şəhvət.
Tanış olmadığın bir yerdə, inan,
Ağıldır ən yaxşı çıraq hər zaman.*

Firdovsi:

*Ağıl nur saçar qəlbə, zinət verər,
Çətin gündə iqbala yol göstərər.*

Şopenhauer: “Məncə, bəşəriyyətin tərəqqisinə həm də o cəhət manə olur ki, adamlar ağıllı danışanı deyil, bəlkə, yüksək səslə danışanı eşidirlər”.

Əflatun: *“Cəsarət təhlükə qarşısında ağıl və zəkanın işlədilməsidir”*.

Əbul-Əla əl Məərri: *“Ey təcrübəsiz cavan, ağıl varsa, hər şeydə ona müraciət et! Çünki ağıl peyğəmbərdir”*.

Mütənəbbi: *“Ağıl cəsarətlinin cəsarətindən irəlidir. O, birinci, cəsarət isə ikincidir”*.

Volfqanq Höte: *“Əməli məqsədlər güdən güclü ağıl, dünyada ən yaxşı ağıldır”*.

Xaqani ağıl dünyada bənzərsiz ustad, Füzuli şərəfin kamalı, Allahı tanımağın əsası, Cavid daim əldə saxlanılmalı olan hər şeyə yanaşma meyarı, ingilis yazıçısı və dövlət xadimi Cesterfild (1694-1773) tələsik iş görməmək meyarı, Ə.Təbrizi düşmən hiylələrinin qarşısını alan etibarlı vasitə, Mavərdi doğrunu tapmaq vasitəsi, Nizami hər kəsin dövləti, malı, Əvhədi qəzəblə şəhvəti özünə qul edən, tanış olmadığın yerdə sənə yol göstərən çıraq, Firdovsi qəlbə nur saçıb zinət verən, çətin gündə gələcəyə yol göstərən qüdrətli bir vasitə, görkəmli alman filosofu A.Şopenhauer (1788-1860) bəşəriyyətin tərəqqisinə mane olan ağıldan kənar hay-küylü danışığın qarşısında bir sipər, məşhur yunan filosofu Əflatun (Platon) (e.ə. 428-347) təhlükə zamanı göstərilən cəsarət, böyük ərəb filosof şairi Əbul-Əla əl-Məərri (973-1057) peyğəmbər olub hər şeydə müraciət edilməli olan vasitə, görkəmli ərəb şairi Əbu-Tayyib əl-Mütənəbbi (915-965) cəsarətdən öndə olan nəsnə, alman mütəfəkkir yazıçısı Höte (1749-1832) əməli məqsəd güdülməsinə xidmət edilməli olan ən yaxşı vasitə və s. kimi təsvir etmişlər. Bunlar ağılın insan həyatında oynadığı rolun müdriklər tərəfindən səciyyələndirilməsidir. Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, insan öz fəaliyyətinin bütün sahələrində ağıl ən etibarlı sipər kimi öndə tutmalıdır.

Xaqani gənclərə öz mənlik və mənəviyyatlarını təmiz saxlamağı, maddi nemət naminə bir nadanı, bir cahili tərifləməməyi, təriflərə ancaq elm, hikmət sahiblərinin layiq olduqlarını anladır. Şair bu mənada gənclərə xitabən deyir:

*Nemət üçün tərif yazma nadana,
Elmü-hikmət əhli layiqdir buna.*

Nadanı tərifləyənin özü nadandır və ya riyakardır desək, səhv etmərik. Çünki ağıl başında olan kəs nadanı tərifləməz. *“Gənclik ömrün nadanlıq çağıdır”* deyənlər də az deyildir. Heç şübhə yox ki,

belə deyimlər məhz gəncliyi xilas etməyə yönəlib. Çünki İmam Qəzalinin dediyi kimi, *“Cəhalətlə qəflət hər bir fənalığın anasıdır”*. Mövlana da nəhaq yerə deməyib ki, *“Cahil kimsənin yanında kitab kimi səssiz ol”*. Ona görə ki, cahildən nəsə yaxşı bir şey gözləmək əbəsdir. Yusif Balasaqunlunun dediyi kimi:

*Cəhalət kişiyə düşməndi, düşmən,
Alçaqlıq yaranır kindən, qəzəbdən.*

Əvhədinin müdrikanə tövsiyəsi isə belədir:

*Nadanlıq camından məst olma gəl sən,
Yoxsa birdəfəlik əldən gedərsən.*

Göründüyü kimi, insanda nadanlıq bir təhlükə kimi verilir və bundan xilas yolu da göstərilir.

Bir rübaisində Xaqani insan qəlbinin saf, güzgü kimi şəffaf olması üçün nəsihət edir ki:

*İstəsən güzgü tək saf olsun ürək,
Sinəndən on şeyi atasın gərək:
Haram, qeybət, kin, paxıllıq, tamah,
Kibr, riya, həsəd, ədavət, kələk.*

Şairin xatırlatdığı insana xas olan bu nöqsanlar dini qaynaqlarda, xüsusilə Quranda və hədislərdə dəfələrlə pislənmiş və hətta onlara qadağalar qoyulmuşdur. Bu keyfiyyətlərdən uzaq duranlara cənnət, tərk etməyənlərə isə cəhənnəm vəd olunmuşdur. Xaqani də məhz bu qaynaqların insan qarşısına qoyduğu belə tələbləri bir daha toplum şəklində yada salır və onlardan arınmağa çağırır.

Yuxarıda gördüyümüz kimi, istər Xaqani, istərsə də dünyanın digər müdrikləri insanda mövcud olan həmin cəhətləri ayrı-ayrılıqda hikmətli deyimlərində yada salmış və islah yollarını göstərmişlər.

***

Nəhayət, deyə bilərik ki, Xaqani yaradıcılığı hikmətlə dolu böyük şairdir. Şairin öz məskəninin hikmət xəzinəsi olduğunu deməsində də heç bir mübaliğə yoxdur. Onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olanlar bu fikri təsdiqləməkdə yəqin ki, tərəddüd etməzlər. Onun hikmət xəzinəsi elə zəngindir ki, onu görməmək və etiraf etməmək mümkün deyil. Şairin hikmətli kəlamlarında hər hansı məsələyə münasibətdə səbəb də, nəticə də, çıxış yolları da gah məs-

lähət, gah nəsihət, gah xəbərdarlıq, gah xatırlatma, gah da çağırış şəklində, bəzən mülayim, bəzən də sərt və qətiyyətli formada verilmişdir. Xaqaninin hikmətli kəlamlarını digərlərindən fərqləndirən də məhz açıq-aşkar görünən və duyulan bu cəhətlərdir ki, biz də yeri gəldikcə müqayisəli şəkildə onlara toxunduq...

Bu yuxarıda deyilənlərin Xaqani yaradıcılığında hikmətin yeri və dəyəri haqqında oxucuda dolğun təsəvvür yaradacağına inanırıq.

***

*Hikmət bu dünyanın vücudunda qan,
Hikmətdir dünyada əbədi qalan.*

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar

XAQANININ ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏSƏVVÜF SİMVOLİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tarixən mövcud olan bir çox fikir cərəyanları kimi, sufizm də yayılma və inkişafına görə ədəbi şəxsiyyətlərə borcludur. Başqa sözlə, sufizmin yarandığı gündən geniş vüsət tapmasına qədər olan uzun yolda şairlərin iştirakı və əməyi böyük olmuşdur. Onların bir qismi təsəvvüf ədəbiyyatının yaranmasında bilavasitə iştirak etmiş, bir qismi isə bu prosesdən sadəcə təsirlənərək təsəvvüfi görüşlərə, bu fikir təmayülünün simvolikasına əsərlərində yer vermişlər. Məhz bu baxımdan təsəvvüf öz ifadəsini bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatda tapmış fəlsəfi-irfani bir doktrina olaraq daim ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Sufizm cərəyanının əsas mahiyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün bu fikrə nəzər salmaq yerinə düşər: *“Sufizm islamda içdən – daxildən gəlmə, qəlbən-ruhən işıqlanma-intuitiv yolla, əxlaqi – mənəvi paklıqdan keçərək Tanrı ilə bilavasitə ünsiyyəti imkanlı bilən, ən mühümü insana öz ilahi mənşəyinə inam hissi təlqin edən xüsusi dini-fəlsəfi dünya duyumudur”*.¹ Sufizmin VIII-IX yüzilliklərdə yarandığı ehtimal olunur ki, bu da islam dininin yayılmağa başladığından sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu yeni dünyəvi dinin dərk edilməsində bir növ vasitə rolu oynayan sufizm ilk növbədə daxili saflığı təbliğ edir. Sufilərin nəfsə qalib gəlməyə çalışmaları, onları əhatə edən maddi sərvətə etinasızlığı saflaşaraq tanrıya yaxınlaşmaq məqsədi daşıyır. Onlar əmin şəkildə tanrıdan gəlib tanrıya qayıdacaqlarına inanırdılar və bütün yaradılmışlarda ilahinin təcəssümünü görürdülər. Bir çox tədqiqatçılara görə, bu fikir cərəyanının yaranmasında ayrı-ayrı məzhəblərin, ən müxtəlif təsiredici amillərin rolu olmuşdur. Türkiyənin görkəmli alimlərindən olan Mehmed Fuad Köprülü bu barədə yazır: *“İslamiyyətin ilk asırlarında heç mevcut deyilken sonraları İran, Hint, Yunan fikirlerinin ve kısmen Hristiyanlığın tesiriyle – unsurlarından en fazlasını da İslamiyyətdən almaq şərtiylə – teşekkül eden tasavvuf mesleği, az zamanda bütün İslam memleketlerini kaplamıştı”*.²

¹ Azadə Rüstəmov. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı, Elm, 2014, s.536

² M.F.Köprülü. Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul, Alfa, 2016, s.63

Sufilik yolunu seçənlər özlərini hər yerdə haqqın təcəllasını görməyə alışdırırdılar. Hər hansı gözələ duyduqları sevgi də tanrının yaratdığına duyulan sevgi idi. Sufi olmağı qarşısına məqsəd qoyan insan ilk növbədə özünə “mürşid”, yəni, mənəvi ustad seçməli idi. Bu şəxs şeyx titulunu daşıyan, öz bilik və müdrikliyi ilə hörmət və izzət qazanmış biri olmalı idi. Mürşidə üz tutan şəxs “mürid” adlanırdı. O, bir çox sınaqlardan keçərək mürşidinin rəğbətini və etimadını qazanmalı idi.

Təsəvvüf dedikdə, ağıla ilk olaraq irfan, hikmət kimi mənəvi zənginlik dərəcələri gəlir. Bir çox hallarda isə təsəvvüf və irfan ifadələri yanaşı işlədilir. Lakin onu qeyd etmək vacibdir ki, bunlar mənə baxımından fərqli məfhumlardır. Əgər təsəvvüf dünyadan əl çəkmə, nəfsi tərک etməyə əsaslanaraq haqqa qovuşmaqla nəticələ-nən zahidlik təriqətidirsə, irfan elmin, o cümlədən elmi məsələlərin öyrənilməsinə, haqqı tanımağa yönələn fəlsəfi fikirlər toplusudur ki, ariflər bunu savadla nurlanaraq, kəşflərlə dərk edərək əldə edir-lər. Məhz buna görədir ki, arifin mərtəbəsi sufidən üstün hesab olu-nur. Bu barədə “İrfan və təsəvvüf qaynaqları əsərində deyilir:

"پس عارف مقام بالاتر و والاتری از صوفی دارد و هر عارفی صوفی هست اما هر صوفی عارف نیست، و کسانی مانند مولوی و حافظ، صوفی را مبتدی و کوتاه اندیش و متوجه ظواهر تصوف، مانند لباس و خرقه و نظایر آن می دانند و او را ساده دل و متعصب و خرده بین می انگارند؛ در حالی که عارف را روشن بین و صافی درون و عالم روشن روان می دانند که دلش به نور حکمت الهی و اشراق، روشن و تابناک شده است".¹

“Arif sufidən daha yüksək və daha uca məqama sahibdir. Hər arif sufidir, lakin hər sufi arif deyildir. Mouləvi və Hafiz kimi şəxs-lər arifi qəlbi ilahi hikmət nuru ilə işıqlanıb nurlanan aydın baxışlı, saf mənəviyyatlı, ziyalı alim saydıqları halda sufini ibtidai, dayaz düşüncəli, təsəvvüfün libas, xirqə kimi və ona bənzər zahiri əlamət-lərinə önəm verdiyini düşünür, onu sadəlövh, təəssübkeş, xırdaçı, vasvası hesab edirdilər”.

Sufizm təriqəti yarandıqdan sonra tədricən əhatə dairəsini ge-nişləndirməyə başladı. Onun digər müsəlman ölkələri ərazisində yayılıb təşəkkül tapmasına bir sıra mühüm amillər təsir etdi. Bu dövrdən etibarən şairlik istedadı olan sufilər öz düşüncələrini poezi-

¹ دکتر سید ضیاء الدین سجادی. مبانی عرفان و تصوف. تهران، 1372، ص. 8

yaya köçürməyə başladılar. Onlar təsəvvüf rəmz və istilahlarından istifadə edərək fikirlərini təlqin edir və yayırdılar. Buna münbit şərait də var idi. Hücüm və dağıdıcı yürüşlərdən təngə gəlmiş insanlar kimə inanacaqlarını, mənəvi nicat üçün kimə üz tutacaqlarını bilmirdilər. Bu səbəbdən onlar xanəqahlara meyil etməyə başladılar. Belə bir şəraitdə şəriətlə təriqət də bir-birinə yaxınlaşdı. Həmin dövrün ictimai-mədəni mənzərəsi tədqiqatçılar tərəfindən aydın təsvir edilir: *“Sufi şairi üçün şeir həsr edəcəyi obyekt artıq mövcud idi, bundan əlavə, bu kütlənin indi ona daha çox ehtiyacı var idi. Belə ki, o, müflisləşmiş, talanmış, incidilmişdi və hər hansı təskin edici söz eşitmək istəyirdi. Sufi şairi dinləyicilərinə məhəbbətdən danışır, birləşməyi təlqin edir, onları qarşılıqlı dayaq-dəstək olmağa çağırırdı, heyvani fərdçiliyin, həyat qoruyuculuğunun yerinə ümumi maraqları qoyurdu”*.¹ Təsəvvüf cərəyanının məhz bu cəhətləri ədəbiyyatın, xüsusilə də, farsdilli poeziyanın ənənələrinin qorunub gələcək nəsllə çatdırılmasını təmin etdi. Burada insanları cəlb edən ən başlıca faktor isə “eşq” amili idi. Şairlərin bəhs etdiyi mövzular bu amil ətrafında qurulurdu.

Müşahidələr göstərir ki, dövrün hökmdarları da əksər hallarda təsəvvüfçü şairləri dəstəkləmiş, hətta onlardan öz məqsədlərinə müvafiq yararlanmışlar. M.F.Köprülünün bu məsələyə münasibəti haqqında oxuyuruq: *“Selçuklular və Harizmşahlar zamanında Müslüman Türk memleketlerinin hemen her tarafında ve bilhassa Müslüman İran tesirlerinin en fazla hissedildiği medeni büyük şehirlerde tasavvuf cereyanı çok kuvvetli bir surette yerleşmişti...Kendisine körü körüne itaat eden binlerce müride malik bulunan büyük şeyhler pek mühim siyasi roller oynayabileceği cihetle, hükümdarlar onları yerine göre kah cebr ve tehdit, kah taltif usulüyle idareye mecburiyet görüyorlardı”*.² Tədqiqatçının da qeyd etdiyi kimi, Səlcuqlar dövründə təsəvvüf şeiri özünün yüksək inkişaf mərhələsində idi və bu poeziyanın gözəl nümunələri yaranmaqda davam edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin poetik irsə malik parlaq simalarından biri, Şərq intibah şeirinin yaradıcılarından olan Xaqani Şirvani də məhz bu dövrün yetişdirməsi idi. Zəngin və ziddiyyətli keçən həyatı boyunca istər hökmdarlardan, istərsə də onu əhatə

¹ Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, s.53

² M.F.Köprülü. Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul, Alfa, 2016, s.286

edən digər insanlardan şeirə bəslənən ehtiramla yanaşı biganəlik, öz sənətinə qarşı paxıllıq, xəbislik görən şair bu barədə, eləcə də dünyada qarşılaşdığı ədalətsizliklər haqqındakı düşüncə və görüşlərini ictimai-fəlsəfi şeirlərində, təsəvvüfi anlam daşıyan bir sıra əsərlərində ifadə etməyə çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, sufizm ideyaları bir çox sənətkarın ictimai-fəlsəfi fikirlərini dilə gətirməsində bir vasitə rolunu oynamışdır. Ədəbiyyatşünas alim Azadə Rüstəmovə bu barədə yazırdı: *“Təsəvvüf-sufizm Şərqin təfəkkür dünyasına əsaslı surətdə təsir etmiş, bədii sənət aləmini də əsrlərcə istiqamətləndirərək yüzlərlə görkəmli sənətkarların yaradıcılığının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır”*.¹ Xaqani Şirvaninin keşməkeşli sənət yoluna işıq tutmaq baxımından da bu fəlsəfi-irfani cərəyanın özünəməxsus yeri vardır.

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Xaqani sırf sufi şairi olmasa belə, təsəvvüfi ideyalarla zəngin ədəbi irsə sahibdir. Şair sufilik, sufi həyat tərzı və təsəvvüfi istilahlar barədə tam məlumatlıdır. Bir intibah dövrü şairi kimi, bütün bunlar haqqında dolğun təsəvvürü olduğunu əsərlərindən görmək mümkündür. Məhz bu baxımdan Xaqaninin əsərlərinin sadə oxucu tərəfindən tam olaraq anlaşılması o qədər də asan deyil. Geniş dünyagörüşü, dərin mütaliəsi, nəhayət sufi ədəbiyyatı ilə yaxından tanışlığı onun yaradıcılığına güclü təsir göstərərək, ədəbi irsinin qavranmasını bir qədər qəlizləşdirmişdir. Görkəmli şərqşünas Yevgeniy Eduardoviç Bertels bu məsələni şərh edərək yazır: *“Sxolastik elmin fərqli məfhumlarından bu cür istifadə olunması Xaqaniyə daha çox xarakterikdir ki, bu da onun şeirlərini az anlaşılan edir”*.² Sufiliyin nəfsi tərk etmək, aza qane olmaq kimi ilkin şərtlərini yaxşı bilən sənətkar qəlbin zənginliyi məsələsini önə çəkərək tövsiyələrini də bu fikir ətrafında qurur:

*Sufinin keçdiyi yoldan tozu al, sürmə elə,
Qəlbini dostuna ver, munis ol həmsöhbət ilə.
Həmdəm ol yoxsula sən, baxma ki, yoxdur əbası,
Yuva qur orda ki, xoş səsli quşun var yuvası.*³

¹ Azadə Rüstəmovə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı, Elm, 2014, s.537

² Е.Э.Бертельс. Избранные труды. История персидской и таджикской литературы. Т. I. Москва, Наука, 1960, с.508

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.167

Şairin sufilərin tutduğu yolu düzgün, məqsədlərini isə ali hesab etdiyi bu sətirlərdən aydın olur. Həm də bu fikirlər şairin müasiri olmuş bir şeyxülislamın şərafinə yazılan mədhiyyədə dilə gətirilir. Xaqani öz məmduhunu vurğuladığı müsbət mənəvi keyfiyyətlər işığında mədh edir, bir növ onu sözlə tərbiyələndirir, maarifləndirir. Bu cəsarət şairlərdə hakim sinfin onlara müəyyən qədər ehtiram və etimad bəsləməsindən irəli gəlirdi. Professor Fuad Köprülü özünün “Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar” adlı əsərində yazır: “*Diğer bütün İslam hükümdarları gibi, alimlere ve mutasavvıflara karşı eskiden beri büyük bir hürmet ve iltifat gösteren Selçuklu hükümdarları, tabii onlara karşı da aynı samimi iyi kabulü gösterdiler*”.¹ Alim Səlcuq hökmdarları ilə şairlərin münasibəti məsələsinə toxunarkən I Əlaəddin Keyqubadın və əmirlərinin böyük sufi alimi və şairi Şeyx Şihabəddin Sührəvərdiyə ehtiramını, bağlılığını misal çəkərək “*daha birtakım mutasavvıfların gördükleri hürmet ve iltifat bu hususta birer delildir*”, - deyə fikrini əsaslandırmışdır. Xaqani əsərlərindəki hikmət və didaktika da dünyanın sufi təfəkkürlə dərkinə bağlı idi.

Daha öncə təsəvvüfün diqtə etdiyi əsas mənəvi keyfiyyətin, yəni, nəfsə qalib gəlməyin sufilər üçün əsas amil olduğundan bəhs etmişdik. Mərifət qatına çatmağın əsasında da məhz nəfsi dəf etmək, nəfslə mübarizə durur. Bunu bacaran insan dünyaya, axirətə, sevgiyə, ölümə, bir sözlə, hər bir şeyə başqa nəzərlərlə baxmağa başlayır. İranlı tədqiqatçı Səccadi əslən azərbaycanlı olan böyük Şərq filosofu Şihabəddin Sührəvərdinin bu barədə söylədiyi fikrini misal gətirir:

"وشيخ شهاب الدين سهروردي در رساله بستان القلوب فصل پنجم می نویسد:
 "... شناخت حق تعالی موقوف است بر شناخت نفس خود"²

“Şeyx Şihabəddin Sührəvərdi “*Bustan-ül-qülub*” risaləsinin beşinci fəslində yazır: “*Haqq taalamı tanımağı bacarmaq öz nəfsini tanımaqla baş verir*”.

Nəfsini tanımaq isə özünü tanımağa bərabərdir. İnsana daxilindəki tamah və hərisliyə qalib gəlmək müyəssər olarsa, o, mərifətə doğru böyük addım atmış olar. Sufilərin də başlıca qayəsi məhz bunun öhdəsindən gələrək saflaşmaqdır, Tanrını təmizlənmiş qəlblə

¹ M.F.Köprülü. Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul, Alfa, 2016, s.291

² دکتر سید ضیاء الدین سجادی. مبانی عرفان و تصوف. تهران، 1372، ص. 12

sevməkdir, dərin və pak ilahi sevgi ilə haqqa qovuşmaqdır. Hətta Məhəmməd peyğəmbərdən “Ən böyük cihad hansıdır?” deyə, soruşulduqda belə buyurduğu söylənilir: “Nəfslə olan cihaddır”. Bütün bu məqamlarla bağlı fikirlər, mülahizələr sufi ədəbiyyatında, o cümlədən də Xaqani yaradıcılığında az və ya çox dərəcədə öz əksini tapmışdır. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, sufiyanə deyimlərin, məcazların dindən kənar poeziyaya nüfuzedici təsiri farsdilli ədəbiyyatın daha dərin mahiyyət daşmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd olunan keyfiyyətlər məhz Səlcuqlar dövrünün poeziyasına xas cəhətlər idi ki, bu barədə böyük ədəbiyyatşünas Yevgeni Eduardoviç Bertels də tədqiqatlarında bəhs edərək yazır: “*Əgər Samanilərin və Qəznəvilərin hakimiyyəti zamanından təxminən yalnız saray şeiri qorunub saxlanmışdısa, Səlcuqlar dövrünün zəngin poeziya materialı artıq bizə təsəvvüfi-fəlsəfi lirika nümunələrini, didaktik epos və dini-fəlsəfi ismailiyyə əsərlərini qazandırmışdır*”.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, təsəvvüf şeirinin bəlli istilahları, daşlaşmış ifadə şəkilləri ilə sıx bağlı olan poeziyada sərbəst ilhamla nəzm yaradılması müşkül məsələ idi. Təsəvvüf ədəbiyyatının yaranmasında iştirak edən həlledici amillər haqqında ədəbiyyatşünas alim Çingiz Sasaninin fikirləri maraqlıdır. Onun “Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir” adlı kitabında oxuyuruq: “*Naturalizmin İslami Şərq mədəni intibahının sürəkli inkişafı prosesində irfani-təsəvvüfi poeziyanın yaranması üçün məzhər və ilkin mənbə olması fəlsəfi şeirin ədəbi-nəzəri sistemini, bədii metodunu, onun poetikası, başlıca olaraq simvolik təsvir və ifadə üsullarını da işləyib hazırlamaq üçün geniş imkanlar yaratdı*”.² Şairlər artıq dəfələrlə işlənmiş süjet və obrazlardan, çox sayda təkrarlanmış istilahlardan istifadə etməli olurdular. Yalnız qeyri-adi istedadla sahib, orijinal söz demək qabiliyyəti olan, öz poetik təxəyyülü ilə digərlərindən fərqlənən az sayda şairlər gözəl sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik, həm şəkildə, həm də məzmunca yeni olan sənət nümunələri yaratmağa müvəffəq olurdular. Təsəvvüf ədəbiyyatında obrazların kifayət qədər az olmasından bəhs edən Yevgeni Eduardoviç Bertels yazır: “*Sufi poeziyasının tədqiqi zamanı sufi şairləri*”

¹ Е.Э.Бертельс. Избранные труды. История персидской и таджикской литературы. Т. I. Москва, Наука, 1960, с.492

² Ç.Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, s.134

nin istifadə etdiyi obrazların sayının məhdud olduğunu görmək çətin deyil. Onların bütün söz ehtiyatı müəyyən qəliblərə, belə demək mümkünsə, başlıca tiplərə yönəldilmiş olur. Bunlar şeirin yaranmasında ötürmə nöqtəsi kimi çıxış edir”.¹ Mənəvi aləmi zəngin olan, gözəl təbli şairlər üçün isə bu cür məqamlar dərin mənalı, oxunaqlı şeirlər yaratmağa mane olmurdu.

Təsəvvüf ədəbiyyatında işlənən istilahlər həm də sufinin düşüüyü, keçirdiyi hallarla, sufizmdən törəyən təriqətlərlə və s. ilə əlaqədardır. Bu sahədə məlum olan bilgiləri ümumiləşdirsək, sufizmi əhatə edən terminlər haqqında təsəvvür bu cür olar. **Təsəvvüfdə məqamlar:** bunların sayı yeddidir (tövbə, vər, zöhd, fəqr, səbr, təvəkkül və riza). **Sufinin halları:** bunlar isə ondur (müraqibə, qərb, məhəbbət, xof, rica, şövq, üns, etminan, müşahidə, yəqin). **Təsəvvüfün firqələri:** bunların sayı çoxdur (mühasibiyyə, teyfurıyyə, cüneydiyyə, nuriyyə, səhliyyə, həkimıyyə, xəfıfiyyə, səfəviyyə, bəkdaşıyyə, nəqşbəndiyyə, xəlvətiyyə, hürufiyyə və s.).

Sufiliyi şərtləndirən amillər: əsasən dördüdür (xirqə, xanəgah, çillənişini, səma).

Təsəvvüfdə rəmzlər: bunlar çoxdur, lakin bir sıra rəmzlər daha çox işlənir (zülf, xal, xətt, göz, dodaq, şərab, saqi, xərabat, büt, tərsa balası, rind, Simurq, Ənqa, mey, badə, quş, ney və s.). Sufi şairin şeirdə demək istədiyini daha yaxşı dərk etmək üçün göstərilən istilahlər haqqında anlayışa sahib olmaq lazımdır. Təsəvvüf ədəbiyyatının motivləri haqqında Yevgeni Eduardoviç Bertels yazır: “İstənilən sufi şeirinin əsas mövzusu öncədən nəzərdə tutulmuşdur, orada *tövhid* və ya *vəhdəti-vücuddan* başqa heç nə tərənnüm edilə bilməz. Bu səbəbdən də material rəngarəngliyinə zəruriliyi istisna edilir və sufi şairinə əvvəldən, fəlsəfi nəzəriyyənin öyrənilməsi yoluna qədəm qoyduğu andan verilmiş elementlərin daha məqsədyönlü şəkildə uyğunlaşdırılması məsələsi ön plana çıxır”.² Həqiqətən də, eyni mövzudan eyni istilahları işlədərək yazmaq və bunu bir qədər fərqli şəkildə həyata keçirmək sufi şairlərin əsas məqsədinə çevrilmişdi. Ədəbiyyatın inkişafının əsas dəstəkçiləri öz saraylarında şeir məclisləri təşkil edən, şairlərə xüsusi hörmətlə yanaşan, özləri də poeziya nümunələri yaradan hökmdarlar idi. Azər-

¹ Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, с.109

² Yəni orada, c.109

baycanın tarixində bir çox şahların şairlik etdikləri bizə məlumdur. Tarixçi alim Sara Aşurbəyli sarayla müəyyən mənada əlaqəsi olan Xaqaninin məhz mənəvi məsələlərə toxunduğu üçün məşhurlaşdığını vurğulayır. Bu barədə oxuyuruq: *“Xaqani öz əbədi şöhrətindən ötrü mədhiyyələrindən daha çox, qəlbə toxunan, emosional lirik şeirlərinə borcludur”*.¹ Şair öz şeirlərinin hikmət və nəsihət səciyyəsi daşmasını sufilərlə sıx ünsiyyəti, təsəvvüf ədəbiyyatına yaxından bələd olması ilə izah edirdi. Xaqaniyə görə, sufi mütəfəkkirlərin ideyalarını dərinlən dərk etmək yalnız hikmət sahibi olan ariflərə müyəssər ola bilər. Şair *“Töhfətül-İraqeyn”* əsərinin əvvəlində toxucu babasından bəhs edərkən özünün də bir sənətkar toxucu məharəti ilə sözün-sənətin ilmələrini vurduğunu deyir:

*Mənəm, bax, bu günün əziz insanı,
Mənəm, söz toxuyan şair Xaqani.
Bir güşə içində yaradıb hikmət,
Edirəm bir neçə sufiylə söhbət.*²

Burada şairin bəhs etdiyi hikmət onun irfani-təsəvvüfi görüşlərinin məcmusundan doğan sənətkar təəssüratıdır. Bu təəssüratı Xaqaninin bütün həyatı və yaradıcılığı boyu az və ya çox dərəcədə müşahidə etmək mümkündür. Bəzi tədqiqatçılar onun ömrünün sonlarının sufi həyatı yaşamaqla keçdiyini ehtimal edirlər. Şirvanşahlar dövrünün görkəmli araşdırıcısı Sara Aşurbəyli bu barədə yazır: *“Göründüyü kimi, o, ömrünün sonlarını sufi şeyxinə məxsus bir həyat sürməklə keçirirdi. Bu dövrə onun həyata qarşı dərin nifrətinin ifadə olunduğu didaktik-təsəvvüfi qəsidələri aiddir”*.³ Tədqiqatçının dediyi kimi, Xaqani həqiqətən də, təsəvvüfi mövzuda yazdığı əsərlərinin böyük bir qismini yaşamının son dövrlərində qələmə almışdır. Lakin onun şeirlərində heç də deyildiyi kimi həyata nifrət və ikrah hissi əks olunmamışdır. Sadəcə zərif sənətkar ruhu bir çox məsələlərdən incik düşmüş həssas şair dünyada və yaşadığı cəmiyyətdə qarşılaşdığı yarıtma hallara, gördüyü mənəvi eybəcərliklərə narazılığını bildirməyi lazım bilmiş, bunu özünün sufi-mistik baxışları fonunda həyata keçirərək, Azərbaycan təsəvvüf şeirinə daha artıq didaktik səciyyə qazandırmışdır.

¹ С.Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, ЭЛМ, 1983, с.221

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.81

³ С.Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, ЭЛМ, 1983, с.222

Xaqaninin qəsidələri bu baxımdan özünün təsəvvüfi məzmunu ilə seçilən dəyərli poeziya nümunələridir. Şairin sonradan bir çox şairlərin nəzirə yazmış olduğu “Şiniyyə”si haqqında oxuyuruq: *“Xaqaninin içtimai-fəlsəfi şeirləri arasında “Şiniyyə qəsidəsi” (“Qəsideyi-şiniyyə”) də mühüm yer tutur... Bu qəsidədə iki insan tipi qarşılaşdırılır. Biri dünyanı dördəlli tutanlar, nəfsə aldananlar, hamıya ağalıq etmək istəyənlər, digəri isə nəfs adlı aslanı it kimi diz çökdürənlər, həm mərdə, həm də namərdə baş əyməyənlərdir. Şair bağlı olduğu sufi dərvişləri, özü yoxsul olsa da, başqalarına qarşı səxavətli olan əxiləri hakim təbəqələrə, varlılar dünyasına qarşı qoyur”*.¹ Gördüyümüz kimi, Xaqani sufi dünyagörüşünü məqbul sayır, təqdir edir.

Təsəvvüfə görə insan özünü kəşf etmək üçün özünü tərkləməlidir, yəni, özündən yüksəyə ucalmağı bacarmalıdır ki, bu da az şəxslərə nəsisb olur. Bu mənada Karl Ernstin fikri maraqlıdır. O deyirdi: *“Sufi o insandır ki, o, yoxdur”*.² Yəni, burada şərti “yoxluq”dan söhbət gedir. Sufi “yoxdursa,” demək ucala bilmişdir. İlahi eşqin bələdçilik etdiyi haqq aləminə qədəm qoyaraq haqqa yaxınlaşmışdır.

*Kim varı yoxluqla silmək istəsə heç qorxmadan,
Qoy o, varlıq xeyməsin yoxluqda qursun aşkar.
Eşq əlindən saxsı qabda, mey alıb, nuş eyləsə,
Cami-cəm peymanəsin bir tən ilə gözdən salar.*³

Bu nümunə təsəvvüf şeirinin simvolikasını özündə dolğun şəkildə əks etdirir. Şairin bu beytləri məhz yuxarıda bəhs olunan “yoxluq” mərtəbəsi haqqındadır. Buradakı “eşq əlindən mey alıb nuş etmək” ifadəsi ilahi eşqi dadmaq, dünya nemətlərindən əl çəkmək, bir sözlə, şairin dediyi kimi varı yoxluqla silmək, yəni, sufi olub varı, maddiyyatı görməmək, mənəvi zənginliyə doğru yol almaq kimi başa düşülür.

Təsəvvüfdə sufilərin çatmaq istədiyi əsas hədəf olan “Fəna filah” qatına da bütün yuxarıda deyilənlərin öhdəsindən gəlməklə qovuşmaq olar. Əslində söhbət “Uluhiyyül-əsl”in “Vücudi-mütləq”ə

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 9

² Карл В. Эрнст. Суфизм. Пер. с английского А.Горькавого. Москва, Файр-пресс, 2002, с. 129

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 403

yetişməsindən gedir. Sadə şəkildə desək, həyata sufi baxışları ilə baxan insan öz mənəvi başlanğıcına doğru can atır. Fuad Köprülü insanın şərin və günahın mənbəyi olan nəfsdən qurtulub ilahi qaynağına çatmağa çalışması məsələlərini ətraflı şəkildə bu cür izah edir: “...insanın vəzifəsi bu adem unsurunu mümkün olduğu kadar yok etməyə çalışmak ve visal-i Hakk’a ermektir; ki işte fena fillah mertebesi budur...Bize o kadar hakiki görünen nefs, bütün emellerimizin, felaketlerimizin müsebbibi olmakla beraber mahz-i hayal’-dir. Esasen bizde hakiki mevcudiyetten ne varsa hep Allah’ındır, bizim değildir”.¹ Bu mənada təsəvvüf həm də bir növ özünü tanıma təlimidir. Bu tanıma və tanışlıq isə ilk növbədə insanın daxilini saflaşdırır, hər cür pislikdən uzaqlaşdırır. Məhz bundan sonra o, başlanğıcını kəşf etməyə, haqqa yaxınlaşmağa üz qoyur.

Xaqani böyük eşqin uğrunda maddilikdən çıxıb xəyala dönən varlığının öz sevgi mənbəyi ilə görüşməyə can atmasının verdiyi ruhi ovqatı və bundan doğan təəssürat halını bu cür ifadə edir:

بی زحمت تو با تو وصالی است مرا
 فارغ ز تو با تو حسب حالی است مرا
 در پیش خیال تو خیال است تنم
 پیوند خیال با خیالی است مرا²

Sən zəhmət çəkmədən mən sənin vüsəlinə qovuşuram. Sən olmadan da sənə həsbə-hal (söhbət) edirəm. Varlığım sənə xəyalının qarşısında bir xəyaldır. Xeyallarımız bir-birinə qovuşmuşdur.

Xaqaninin bu rübaisi ustad alim və tərcüməçi Məmmədəğa Sultanovun tərcüməsində bu cür səslənmişdir:

*Zəhmətsiz nəsibim olur xoş vüsəl,
 Sənsiz soruşuram səndən hal-əhval.
 Xəyalın önündə xəyalə döndüm,
 Nə gözəl birləşir xəyalla xəyal.*³

Şeyrin təsəvvüfi düşüncələrlə yazıldığı şübhə doğurmur. Buradakı sufi dünyagörüşü özünü qabarıq göstərməkdədir. Şairin “həsbə-hal” etdiyi onun ilahi başlanğıcıdır. Bu ilkin mənəvi qaynağa doğru yol aldığını şair obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. O, digər sufi

¹ M.F.Köprülü. Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul, Alfa, 2016, s.424

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/robaeekh/>, s.1

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.544

şairlər kimi, “tən mülk”ünü tərk edərək əbədilik aləmini seyrə çıxmasını dilə gətirmişdir. Bir sözlə, Xaqani ruhun seyrinin, qəlbin həqiqət axtarışının poetik şəkildə təsvirini vermişdir. Orta əsrlər ədəbiyyatının tədqiqatçılarından olan Rüstəmovə Azadə Xaqani şeirlərinin “hisslər aləminə vüsətli müdaxilə” edə bilən sənət əsərlərindən olduğunu vurğulayaraq onların “ilahi-həyatı eşqin qovşağı haqqında birər qüdrətli himn təsiri” bağışladığını yazır.¹ Şairin istər qəzəllərində, istərsə də rübailərində bu cəhətləri müşahidə etmək mümkündür. Şair əsərlərində zaman-zaman təsəvvüfün şərtlərini də sadalayır. Mədhıyyələrinin birində oxuyuruq:

*Birinci şərtidir aşiqliyin nəfsindən əl çəkmək,
Fəna ardınca yoxluq tərkinə bağlı, fəda getmək.²*

Gördüyümüz kimi, şair aşiqlik yolunda özünü yoxluğa təslim etməkdən danışıq. Sufinin, haqq aşiqinin üz tutduğu fəna halına çatmağın yolunu yoxluq aləminə bağlılıqda görür. Bir şikayətnaməsinə isə əsl sufi kimi çıxış edərək son mənzilinin fəna qatı olduğunu, varlığa bağlanmağın doğru olmadığını vurğulayır.

*Heç bilmirəm, hardan-hara mən bağlıyam bu varlığa,
Mənəsi yoxdur varlığın, son mənzilimdirsə fəna.³*

Şairin sufi görüşlərindən doğan qənaətləri onun daxili aləmini müəyyən qədər tanımağımıza imkan yaradır. Əsərlərində tutduğu irfani-filosofanə mövqe eyni zamanda, təsəvvüfçü mütəfəkkirlərin şairin düşüncə tərzinə, yaradıcılığına təsirindən də xəbər verir. Tədqiqatçıların bir çoxu da bu qənaətdədir: “Xaqaninin zamanının sufi xanəgahları, məşhur sufi ideoloqları ilə yaxından təması məlumdur”.⁴ Əks təqdirdə onun şeirləri özündə bu qədər dərin mövzuları, geniş əhatəli qlobal məsələləri, düşündürücü fəlsəfi-hikmətanə məqamları barındırmazdı. Bundan əlavə, Xaqani hadisələrə münasibətdə öz şüur və təfəkkürünü tamamilə sufıyanə düşüncələrə təslim etmir. O, baxışlarında ayıq-sayıq və aydın mövqe nümayiş etdirir. Sufilərin keçdiyi uzun və mürəkkəb yolu, adladığı mərhələləri bütün incəliklərində bilən və bu məqamlardan obraz yaratmağa

¹ Azadə Rüstəmovə. Mənəvi dünənımız bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.35

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.222

³ Yəni orada, s.281

⁴ Azadə Rüstəmovə. Mənəvi dünənımız bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.51

çalışan şair qələmə aldığı əsərlərdə təsəvvüf simvolikasını həmin obrazlar üzərində qurur. Xaqani sufilərdən bəhs etdiyi bir rübaisində yazır:

عشق تو بکشت عالم و عامی را
زلف تو برانداخت نگونامی را
چشم سیه مست تو بیرون آورد
از صومعه بایزید بسطامی را¹

Sənin eşqin alimi də, cahili də öldürdü, sənin zülfün şöhrəti yerlə bir etdi. Sənin o xumar qara gözün Bayazid Bistamini öz zahid hücrəsindən çıxardı.

İlk baxışdan dəli-divanə aşiqin bir gözlə bəslədiyi dünyəvi eşqin ifadə olunduğu təsəvvürünü yaradan bu rübai əslində ilahi eşqin tərənnümünü əks etdirir. Şair nəfsin insanoğlunu bədbəxtliklərə düşür etdiyini vurğulamaq istəmişdir. Təsəvvüf simvolikasına görə, “zülf” qaranlıq, kəsrət əlaməti, maddi nemətlərə uymanın, bir sözlə nəfsin simvoludur. Şairin demək istədiyi odur ki, insanın nəfsi onun ömür boyu qazandığı yaxşı adı puç edə bilər. “Göz” isə təsəvvüf ədəbiyyatında iki cür mənalandırıla bilər. Batini göz həqiqəti dərk etmək üçündür, zahiri göz isə dünyanı, onun gəlib keçici nemətlərini tanımağa xidmət edir. Ümumilikdə isə insan həqiqi olanı da, fani olanı da gözlə görüb müəyyən edir. Haqqı bu yolla tanımaq imkanı əldə edir. Rübaidəki “xumar gözün Bistamini guşənişinlikdən çıxarması” deyimi bir tərəfdən fani dünyadakı maddi varlıqlara vurğunluğu, bağlılığı simvolizə edirsə, digər tərəfdən həqiqətin dərk edilməsinə, sufinin haqqa bir az da yaxınlaşmasına işarədir. Belə ki, sufilik zahidlik deyildir. Sufi Yaradanın xatirinə yaradılanı sevəndir və buna həm daxili, həm də zahiri görmə qabiliyyəti ilə nail olur. Bu barədə oxuyuruq: “İlahi bəsirət və Haqqın müşahidəsi “göz” (çeşm) termini ilə ifadə edilir. Görülən, bəsirət həm Allaha, həm də bəndəyə aid edilir. Belə ki, Allahın bəndəyə nəzəri, baxışı da görümlə əlaqəlidir. Tanrı öz baxışı ilə bəndəsinə lütf və inayət ehşan edir. İnsan isə batini görümlə Haqqın müşahidəsinə varır, onun həqiqətlərini daxili, yəni mənə gözü ilə görür”.² Gözdəki məstlik əlaməti də ilahi məstliyə işarədir. Tanrı varlığını dərk etməyin verdiyi bəxtiyarlıqdan doğan bu məstlik həqiqəti görən batini gözlərə

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/robaeekh/>, s.5

² Y.Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007, s.121

müeyssər olur. Nümunə gətirdiyimiz rübai nəticə etibarilə, bir sufi üçün ilahi eşqin yolundakı ən böyük və təhlükəli maneənin nəfsdən ibarət olduğunu ifadə edir.

Təsəvvüf şeirində çox işlənən “mey” obrazı Xaqani poeziyasında da öz “missiyasını” davam etdirmişdir. Şairin mey və məstlikdən bəhs etdiyi bir beytinə nəzər salaq:

*Mən toruna düşmüşəm, məstəm sənın meynlə,
Ax, bu necə tordur, ya bu nə meydir, ey xudam?*¹

Doğrudur, onun bəhs etdiyi meyin verdiyi sərxoşluq da ağılı yox edir. Lakin burada söhbət maddi varlıqlara önəm verən ağılı yoxluğundan gedir. Təsəvvüf simvolikasında “Tanrı varlığının dərk-i və ondan doğan sevinc və vəcd əvəzedilməz mənəvi şərab” kimi başa düşülür. Mey isə “Haqq vergisi, vacibül-vücuda bəslənilən məhəbbət və eşq olaraq anlaşılr”.² Beləliklə də, qəlbində güclü Tanrı sevgisini daşıyan sufi aşiq həqiqəti və Haqqı dərk etməkdən doğan məstliyi yaşayır. Onun idrakı ilahi sevginin verdiyi sərməstliyə bürünmüşdür.

*Yetir meylə dolu saxsı qabı torpaq dodağıma,
Daşa vur cami-Cəmşidi ki, camdan, Cəmdən azadıq.
Tapıbdır zinət ulduzdan, fəlak bir taqü tarəmdir,
Xərabat əhliyyik biz, taq ilə tarəmdən azadıq*.*³

Xaqani qənaətin və əbədiyin rəmzi olan “saxsı qab”la “mey” içmək, yəni, ilahi hikmətə, mərifətə yiyələnmək üçün nəfsdən uzaq olması poetik obrazlarla dilə gətirir. Bu zaman insanın torpaqdan yaradıldığını da vurğulamağı unutmur. O, mərifət elmi ilə dolu həmin “saxsı qab”ı Cəmşidin camına qarşı qoyur və bir sufinin bütün dünyəvi maraqlardan uzaq və azad olduğunu vurğulamış olur. Şair “taq ilə tarəm” deyərkən, göy üzündəki ulduzları nəzərdə tutur. Şeirdə xərabat əhli olanların səma cisimlərinə, ulduzların düzülüşünə məhəl qoymayıb bu düşüncələrdən azad olduğu, özlərini yalnız Haqqı tanımağa, Tanrıya qovuşmağa yönləndirdiklərindən bəhs edilir. Burada təsəvvüf simvolikasının digər bir ünsürü də özünü göstərir ki, o da xərabat anlayışıdır. Xərabat adlanan yer sufilərin

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 462

² Y.Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007, s.48

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.391

fikir mərkəzi olmuşdur. Cəmiyyətdəki ədalətsizliklərdən, dünyadakı haqsızlıqlardan baş götürüb getdikləri, ilahi həqiqəti axtarmaq üçün üz tutduqları məkana çevrilmişdir. Onlar üçün xərəbat fikir və düşüncələrini ifadə etdikləri məqam, sufizm ideyalarını sərbəstcəsinə dilə gətirdikləri məkan idi. Bəzən isə təsəvvüf poeziyası nümunələrində xərəbat özündə mövcudatı əks etdirir. Zümrüd Quluzadə bu barədə yazır: «*Хәрәбат в касыде выступает и как символ бытия, вселенной...*»¹. “Qəsidədə xərəbat varlığın, kainatın rəmzi kimi çıxış edir...” Başqa sözlə, Xərəbat insan ruhunun özünü azad hiss etdiyi hər yer, hər mühit ola bilər. Bu, ruhun var olduğu bədən, ariflər məclisi və ya gözəlliklər aləmidir. Sufi şairlərə görə, Tanrı sevgisilə çırpınan, ilahi eşqlə dolu hər aşiqin qəlbi bir xərəbat guşəsidir. Bu barədə görkəmli alim Çingiz Sasaninin də fikirləri maraqlıdır: “*Gah xərəbat, gülüstan şəkillərində təcəssüm edən təbiət şairin fikrincə, bütün xasiyyətlərilə insan vücudunda iştirak edir*”.² Xaqaninin xərəbata münasibətini bu beytlərdə də görə bilərik:

*Mey müşkə dönmüş, ətrini saçmış səbanın ağzına,
Mey ətrini duydum, odur, axtardığım olmuş səba.
Söylə xərəbat əhlinə, atəşpərəstlik rəsmi.
Öyrənmişəm, qəsdim budur, həmkar olum mən onlara.*³

Atəşpərəstlik ifadəsi, fikrimizcə, burada şərti xarakter daşıyır. Şair meyvəli yelin gətirdiyi məmnunluğun, yəni Yaradana olan güclü sevgisinin, qəlbindəki duyğu selinin verdiyi səadətin təsirindən çıxma bilmədiyi üçün xərəbat əhlinə səslənir. Onlara qoşulub İlahi başlangıcına doğru yol almaq istədiyini bildirir. Gördüyümüz kimi, təsəvvüf simvolikasına görə, poeziyada meyvə, xərəbat və məstlik bir-biri ilə bağlı məfhumlar olaraq işlənir. Haqq aşıqlarının və ariflərin olduğu xərəbat adlı bu mühit araşdırıcıların açıqlamasında bu cür izah edilir: “*Xərəbat mənə əhlinə görə, meyxanə, şərab içilən yer, başqa sözlə, rəmzi anlamda xanəgah (təkkə, zaviyə) ilahi bilik, mərifət və Haqq sevgisi öyrədilən və qazanılan məkandır... Xərəbat heç bir şeyin qayğısını çəkməyən aşıqların məskəni, «laməkan alə-*

¹ З.А.Кули-заде. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. Баку, Азербайджан, 1992, с.188

² Ç.Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, s.175

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 178

minin astanası»dır»¹. Xaqani daha bir qəzəlində yenə məstlik və xərəbat anlayışlarının vəhdətini göstərən bədii simvolikanı işə salır. Oxuyuruq:

هر شب به سیر کویش از کوچه خرابات
نعره زنان برآیم یعنی که مست اویم²

*Hər gecə xərəbat küçəsindən onun məhəlləsini seyrə çıxarkən
fəqan edərək gəlirəm, yəni, onun sərxoşuyam.*

Biz bu beytdə təsəvvüf simvolikasının bütün xüsusiyyətlərini görə bilirik. Şair O deyərkən zərrələrin qovuşmağa can atdığı bütövü, ilahi qaynağı, eşqinin sərməstlik verdiyi Haqqı nəzərdə tutur. Xaqani bu sətirləri ilə xərəbatın dolğun təyinatını vermiş olur. Şairin buradakı izah və təsvirində xərəbat Onun varlığını dərk etmək istəyənlərin, Yaradandan gəlib Yaradana qayıtmaq üçün saf-laşmağa çalışanların, bu yolda Tanrı sevgisiylə “sərxoş” olanların məclisinin qurulduğu məhəllədir. O məhəllənin müsafir və sakinləri isə xərəbat əhlidir ki, bu ifadəyə də təsəvvüf ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinir. Türkiyəli ədəbiyyat tədqiqatçısı Şahaməddin Kuzucular bu barədə yazır: “*Harabat ehli her şeye boyun eğmiş, dünya malına tamah etmeyen, dünyanın varına, mala, mülke, servete değer vermeyen, kanaatkâr, itaatkâr, şeyhine ve tekkesine bağlı, ilahi cezbeye kapılmış, buna rağmen filozofça kelimeler eden, gönlü gani, ilahi aşka kapılmış, Mecnun tabiatlı âşıkları ve dervişleri ifade eder. Harabat ehli tabiri genellikle ilahi cezbeye tutulmuş dervişleri ifade edecek şekilde kullanılır. Bu durumda mey, meyhane, cam, saki, kadeh, safa cur’a vb. mecazi manada kullanılan unsurlar haline gelir*”³.

Qeyd olunduğu kimi, təsəvvüf simvolikasını təşkil edən digər mühüm ünsürlər cam, saqi, meyxañə, şam, dodaq, yanaqdır. Bu məfhumlara rast gəldikdə onları birbaşa mənası ilə qəbul etməməliyik. Sufi şairlər və təsəvvüf ədəbiyyatının təsirinə məruz qalmış sənətkarlar bu istilahları öz əsərlərində fəlsəfi düşüncələrini dilə gətirərkən işlətməmişlər. Sırf təsəvvüf şairi olaraq qəbul edilməsə belə Xaqani yaradıcılığı da sufi poeziyasının deyimlərindən və təsəvvüfi

¹ Y.Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007, s.123

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s. 236

³ <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com>

terminlərdən xali deyil. Xüsusilə də, “cam”, “saqi” anlayışlarına çox təsadüf edilir:

*Mən sədəf cam əlimə almaram, ey saqi, ver,
Saxsı bir cam, dağılsın qəmi-bipayanım!
Coşaram dalğalı dərya kimi, məstəm, əlimə.
Vermə, saqi, o sədəf camı, udar ümmanım.¹*

Burada “saqi” haqq aşiqini dünya nemətləri ilə sınayan obraz kimi çıxış edir. Şair təsəvvüf poeziyasında mərifət və irşad sahibi olaraq dərk edilən saqidən meyi saxsı qabda təqdim etməsini istəyir. O, bu dünyanın qızıl camlarında tamahı olmadığını, maddi aləmdəki hər şeyə gözü tox olduğunu, mərifət elminə yetmək üçün qənaət və təvazö pillələrində inam və imanla irəlilədiyini ifadə edir. Xaqani daha bir şeirində də saqiye müraciət edərək onun simasında behiştin əlamətlərini gördüyünü deyir:

*Asilərə yoxdur əgər yol cənnətə, nə eyb edər?
Saqi üzünə qıl nəzər, yüz bağı-rizvan onda gör!²*

Təsəvvüf şeirində saqinin missiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, ilahi eşqlə çırpınan qəlbləri Haqqa doğru yönləndirən hikmət sahibi olaraq qəbul edilir. Bu barədə oxuyuruq: “*Saqi – irşad sahibi, mürşidi-kamil, pir, şeyxdir ki, müridə, Haqq yolçusuna ilahi elm və hikmət, mərifət öyrədir, Tanrı sevgisi təlqin edir*”.³ Məhz elə bu səbəbdən şairlər əsasən fikirlərini saqiye müraciətlə dilə gətirirlər. Xaqani şeirində də bu halı çox müşahidə edirik. Onun şeirlərinin birində saqi obrazının daha fərqli və maraqlı tərzdə təqdimini görürük:

*Mey bir Günəşdir - nursaçan, büllur camı - asiman,
Saqi əlisə şərkdir, yarın dodağı qərb olar.⁴*

Xaqani bu beytdə yenə öz fərqliliyini ortaya qoyur. “Vacibül-vücuda” qarşı olan güclü sevgini simvolizə edən meyləmi işıqlandıran günəşə bərabər tutulur. Hikmət sahibi bir mürşidin rəmzləşdirilmiş obrazı olan saqi isə Şərqlə eyniləşdirilir. Çünki Şərq Günəşin

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.115

² Yenə orada, s.133

³ Y.Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007, s.48

⁴ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.143

doğduğu səmtdir. Günəşin Şərqdə doğub Qərbdə batması hadisəsi şairin qüdrətli qələmi ilə uğurlu bir şəkildə təsəvvüfi nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirilmişdir. Burada dodaq isə Günəşin qürub etdiyi yer olaraq verilir. Deməli, ilahi eşq mürşidin vasitəsilə ruha çatdırılır. Belə ki, təsəvvüf poeziyasında dodaq ruhu simvolizə edir. Təsəvvüfi anlayışa görə dodağın nə kimi rəmzləri ifadə etməsi haqda deyilir: *“Dodaq isə sufizmdə kəlam, ruh, həyat, fəna, yoxluq və s. simvolik anlamlarda işlədilir. Allah kainatı sözdən (“kun” – “ol”) yaradıb, söz isə dodaq və ağız vasitəsilə ifadə edilir. Deməli, varlığın qərarlaşmasında dodaq bir vasitəçidir. Həm də həqiqətlər, ilahi sirlər, dil və sözlə şərh edilir ki, bu da dodaq və ağız vasitəsilə mümkün olur”*.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, burada meyın Günəş adlandırılması təsadüfi deyil. Belə ki, Günəş vəhdətin simvolu hesab olunur. Dodağın isə zərrəyə bənzədildiyinə təsəvvüf ədəbiyyatında rast gəlmək mümkündür. Beləliklə, burada söhbət həm də ilahi başlanğıcın nurunun onun zərrələrini, yəni, aşıqları ilahi eşqlə aydınlandırmasından gedir. Daha əvvəl də bəhs etdiyimiz kimi, Xaqani təsəvvüf şairi olmamasına rəğmən sufizm ideyalarına və sufi poeziyasına dərinlən bələd idi. İran alimi Ziyaəddin Səccadi də özünün *“İrfan və təsəvvüfün qaynaqları”* adlı əsərində bunu xüsusi qeyd etmişdir:

"حتی شاعران غیر صوفی، مانند : خاقانی و نظامی، اصطلاحات صوفیانه را در شعر آورده اند، مانند: خرابات مغان، می مغان، پیر ازرق پوش، خرقة، صوفی، فقر، فنا، خرقة شیخانه؛ همچنین به نام چند تن از صوفیه در آثار خود اشاره کرده اند".²

“Hətta Xaqani və Nizami kimi sufi olmayan şairlər də xərabat, mey, mavi geyimli qoca (müdrək sufi), xırqə, sufi, fəğr, fəna, şeyxlik xırqəsi kimi sufi istilahlərini şeirlərinə gətirmişlər, o cümlədən sufi şəxsiyyətlərdən bir neçəsinin adına öz əsərlərində işarə etmişlər”.

İranlı tədqiqatçının da qeyd etdiyi kimi, Xaqani yaradıcılığında təsəvvüf simvolikasına kifayət qədər yer verilib. Məsələn,

بر در فقر ای تا پیش آیدت سر هنگ عشق
گوید ای صاحب خراج هر دو گیتی اندر³

¹ Y.Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007, s.121

² 103 دکتر سید ضیاء الدین سجادی. مباحث عرفان و تصوف. تهران، 1372، ص.

³ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasidekh/s.1>

Fəqrin qapısına gəl ki, eşqin rütbəli məmuru belə deyir: ey sahib, hər iki dünyanın xəracını çıxar ver.

Şair “iki aləmin xəracı” deyərkən, insanın öz əməlləri haqqında hesabat verməsinə işarə edir. Paxıllıq, yalan, qeybət, acgözlük, təkkəbbür kimi mənfi cəhətlərdən uzaq olub ədalət, qənaət, xeyir-xahlıq, humanizm prinsipləri ilə yaşayan kəslərin bu haqq-hesabdan üzuağ çıxması fəqr qapısından keçməsi deməkdir və onlar Haqq sevgisi ilə nurlandırılan aşılıq yoluna qədəm qoya bilirlər. Həm də aşılıqları istiqamətləndirən “eşq sərhəngi”nin, yəni hikmət sahibi olan mürşidin vasitəsilə.

Xaqaninin şeirdə göstərdiyi poetik qüdrətinə heyran qalmaq olmur. Şair obraz və rəmzlərlə yığcam lakin dolğun poetik ifadənin öhdəsindən ustalıqla gəlmişdir. Daha öncə bəhs etdiyimiz sufizmdəki məqam və hallara gözəl bələd olan şair fəxriyyə və mədhiyyələrində, eləcə də ayrı-ayrı qəzəl və rübailərində yeri gəldikcə bunlara toxunur. Nəzər yetirdiyimiz beytdə təsəvvüfdəki fəqr məqamından bəhs edilmişdir ki, bu da yeddi məqam sayından biridir. Sufinin mənəvi ucalma yolunda öhdəsindən gəlməli olduğu məsələlər barədə deyilir: *“İnsan Haqqa doğru yüksəliş yolunda bir sıra məqam və hallardan keçir. Bunlar hər ikisi yüksəliş yolunun pillələri olsa da, heç də eyni şey deyildir. Məqam Haqq yolçusunun əməli fəaliyyət, təcrübə və sınaqlar vasitəsilə tədricən qazandığı mənəvi-əxlaqi və psixoloji vərdişlər sistemidir... Hal isə ilahi vəcd (ekstaz) və ilham yolu ilə əldə edilən, salik və arifin qəlbinə müəyyən an çərçivəsində nazil olan batini nurlanma hissidir, ilahi vergidir”*.¹ Şairlərin ən çox adını çəkdiyi fəqr mərhələsidir. Fəqr də məqamın digər ünsürləri kimi Haqq aşiqinin öz səyi nəticəsində mənən kamilləşmək üçün keçilən mərhələdir. Xaqani yazır:

با عقل پای کوب که پیری است ژنده پوش
بر فقر دست کش که عروسی است خوش لقا²

Tapdanıb məhv olmuş bir ağulla üst-başı yırtıq bir qocadırsa (müriddir), əl açan fəqr üçün gözəl üzlü gəlindir.

Bu sətirlər Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuş nət şeirindəndir. Xaqani Allahın rəsulunu tanımaq üçün kamil ağla,

¹ Y.Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007, s.43

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasidekh/>, s. 5

nurlu qəlbə sahib olmağı vacib hesab edir. Şairin fikrincə, onun mədh obyektı Haqq yoluna qədəm qoyub fəqr məqamı ilə sınıanan, nəfsdən uzaq, daxili pak insan üçün xoş simalı dilbər qədər mükəmməl gözəllikdədir. Şairin fəqr məqamını sufi poeziyasında sıx-sıx rast gəlinən “pir” obrazıyla yanaşı işlətdiyini görürük:

فقر است پیر مائده افکن که نفس را
بر آستان پیر ممکن درآورم¹

Fəqr – süfrə açan (Tanrı lütfü nəzərdə tutulur) mürşiddir ki, qarşıma çıxan bu piri-mürşidin qapısı önündə nəfəsimi dərirəm.

Haqq aşiqini düzgün yola yönləndirən “pir” adlandırılan bu müdrik rəhbər ona Allahın mərhəmət və lütfündən pay almaqda kömək edir. Yüksəliş və kamillik üçün onun mənəvi cəhətdən qidalanmasını təmin edir. Xaqani bir intibah şairi olaraq insanın kamilliyi məsələsinə xüsusi önəm verir. Klassik ədəbiyyatda insan oğlunun mənəvi yüksəlişi mövzusunı şərh edən ədəbiyyatşünas alim Çingiz Sasaninin fikirləri maraqlıdır: “Kamil insan zövqü, hissi, aqli idrak baxımından yetkin olub üç zaman: keçmiş, indini və gələcəyi görüb duya-qavraya bilən müdrikdir, arif və mütəfəkkirdir. Bir mühüm cəhət də budur ki, arif-kamil insan öz əslini-cismani əslini-nəfsini böyük aləmi, yaradanını, mənəvi əslini tanıya bilir”.² Beləliklə, insan kamilləşərək hikmət və irfan sahibi olduğu zaman öz ilkin mənəvi başlanğıcını tanımış olur. Kamilləşmiş insan kiçik dünyəvi həvəslərdən uzaqlaşib daxili zənginliyini təmin edən mənəvi keyfiyyətlərə yaxınlaşmış olur.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, təsəvvüf simvolikasında “xırqə” anlayışı da xüsusi yerə malikdir. Əsasən sufi dərvişlərin geyindi, sadə yun parçadan hazırlanan bu geyim də özündə sufi mövqeyini və düşüncəsini daşıyan təsəvvüf elementidir. Klassik poeziyada xırqə bir növ ruhun zahiri örtüyünü simvolizə edir. Yevgeni Eduardoviç Bertelsin üzə çıxarıb mətnini hazırladığı “Miratı-üşşaq” adlı təsəvvüf terminləri lüğətində bu obraz haqqında kiçik də olsa şərh yer almışdır:

"ظاهر" وجود را گویند و بدن را نامند و بر افناء رسوم بشری هم اطلاق کنند".³

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasidekh/>, s.149

² Ç.Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, s.150

³ Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, с.147

“Vücudun zahirinə deyirlər və bədəni bu cür adlandırırlar. Yoxluq məqamında bəşəri qayda-qanunlardan azad olurlar”.

İzahatdan da belə aydın olur ki, xirqə nəfsdən təmizlənmiş bir ruhun paltarıdır. Onu geymək yalnız təsəvvüf yolundakı müridlərə nəsim olur. Mürid bu şərəfə irfan sahibi olan mürsidi tərəfindən layiq görülməklə öz iradəsi və mənəvi bütövlüyünə görə mükafatlandırılmış olur. Xaqani əsərlərində xirqənin mənəvi dəyəri bu cür verilir:

*Fəqirin xirqəsində bəxyələrdə rəmzlər vardır,
Ki, anlar “lövh-məhfuz”u açanlar bu müəmmarı.¹*

Şair bu beytdə sufi dərvişinin layiq görüldüyü xirqənin dərin mənalar, sirli anlamlar daşdığını ifadə edir. O, bu sirləri yalnız “lövh-məhfuz”dan agah olanların açma bildiyini vurğulayır. Məlum olduğu kumi, lövh-məhfuz qorunan yazılar anlamını verir və bütün müqəddəs kitablar da daxil olmaqla dünyada baş vermiş və irəlidə baş verəcək olan bütün işlərin, hadisələrin qeyd edildiyi yazılar məcmusudur. İnsanların tale və qismətləri haqqında məlumatın hifz olduğu ehtimal edilən lövh-məhfuz adlı bu “yazı saxlanc”na “Qurani-Kərim”də bir neçə dəfə işarə edilir. Xaqani xirqə simvolu-na qəsidələrində kifayət qədər yer vermişdir. Bu qəsidələrdən bir neçəsinə nəzər yetirək:

خرقه شکافان ذوق بی‌دف و نی در سماع
جبه فشانان شید تابع قانون دف²

Zövqdən xirqə yırtanlar dəfsiz, neysiz “səma” halındadırlar. Nurlanmanın təsirilə rəqs edənlər dəfin qanununa (ritminə) təbədirlər.

Şair burada bir sufi dərvişin düşdüyü halları təsvir edir. Təsəvvüfdə ilahi nurdan payını alıb daxili eşq ilə dolan sufi aşıqlar buna rəqs halında nail olduqları üçün ilahi vəcdin təsirindən əyinlərin-dəki cübbə və xirqəni yırtırlar. Diqqət yetirdiyimiz beytdə şair məhz buna işarə edir.

Sufilər mənən və ruhən haqqa qovuşmaq yolunda ekstaz halına çatmağa, yəni bu maddi aləmdən təcrid olub yaradanın eşqilə “dolub-daşmağ”a can atırdılar. Buna nail olan sufi allahın lütfünə

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 106

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghetekh/>, s. 223

layiq görülmüş hesab olunurdu. Musiqi bu təcridolma və vəcd halına yetişməyə vasitə rolunu oynayır. Təsəvvüfdə musiqinin mahiyyətindən bəhs edən Yevgeni Eduardoviç Bertels yazır: *“Musiqi dinləmək bir çox şeylər üçün adət halını almışdı və texniki şəkildə “səma” adlandırılırdı”*.¹ Eyni zamanda rəqlə də müşaiət olunan həmin musiqi dinləmə prosesinin bu cür adlanmasına səbəb “səma” sözünün ərəb dilində ifadə etdiyi “eşitmək”, “dinləmək” mənasıdır. Musiqi və əyləncənin xoş sayılmadığı müsəlman mühitində təsəvvüfün gətirdiyi bu qəbildən olan “yeniliklər”in necə qəbul edildiyi maraqlıdır. İslamın öyrədildiyi “mədrəsə”nin müqabilində sufilərin yığnaq yeri olan “təkkə”nin meydana çıxması haqqında öz mülahizələrini bildirən türkiyəli alim Fuad Köprülünün *“Türk ədəbiyyatı tarixi”* əsərində oxuyuruq: *“ “Medrese”yə qarşı bir de “Tekke” teşekkül etti...Medresedekiler “ehli-kal ve ehli-zahir”, tekkedekiler “ehli-hal ve ehli-batin” idi; medrese Allah’a qarşı haşyet’i, tekke “mahabbet”i telkin ediyordu; medrese “zühd ve ta’at”ı tekke “Rindlik ve melame”i tavsiye ediyordu. Medresedekiler Müslümanların bile ancak çok az bir kısmını “Ehli-Cennet” saydıkları halde, tekkelerdekiler “Yetmiş iki millete bir gözle bakacak” kadar geniş ve alicenabca duygularla dolu idiler”*.² Alimin ətraflı, izahlı şəkildə apardığı bu qarşılaşdırmanı musiqi barəsində də müşahidə edirik. O, sufilər məclisində musiqinin önəmini vurğulayaraq yazır: *“Medrese “şiiir ve musiki”yi haram saydığı halde, tekke vecd u hal’e eristirecek her vasıtayı, raksı, musikiyi, şiiiri revaçta görüyordu”*.³ Qeyd olunduğu kimi, musiqi sufinin öz ilahi sevgi axtarışında, haqqın nuruna qovuşmaq cəhdində vəcdə gəlməsi üçün başlıca rol oynayır. Məhz bu səbəbdəndir ki, əsrlər boyu bu günümüzədək təsəvvüfün olduğu məkanda və məqamda daim musiqi iştirak etmişdir. Bu baxımdan “Təsəvvüf musiqisi” məfhumunun yaranıb zehinlərdə kök salması, xüsusilə türk mədəniyyətində özünə yer etməsi təsadüfi deyildir.

Sufiliyi şərtləndirən xirqə amilinin iştirak etdiyi daha bir qəsidəyə diqqət edək. Xacə Nəsrəddin İbrahim Arif Gəncəyiyyə həsr olunmuş mərsiyədə oxuyuruq:

¹ Е.Э.Бертелс. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, с. 43

² М.Фуад Көпрүлү. Türk edebiyatı Tarihi. Ankara, Akçağ, 2011, s.152

³ Yenə orada, s.152

خضر ارچه حاضر است نیارد نهاد دست
بر خرقة‌های او که ز نور آفریده‌اند¹

Xızr hüzurunda olsa da, onun nurdan yaradılmış xirqələrində əl vurmadı.

Şair burada da xirqənin nurlanma ilə bağlılığından yararlanmışdır. Xirqə də təsəvvüfün xanəgah və səma kimi digər amilləri qədər sufi üçün ilahi nura boyanmaqda, həqiqətə, Haqqa qovuşmaqda iştirak edən vacib şərtlərdəndir. Xaqaninin yeri gəldikcə, vurğuladığı məsələ məhz bundan ibarətdir.

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, təsəvvüfdə insanın mənəvi yüksəliş və kamilləşmə uğrunda keçdiyi hallardan biri “rica”dır. Ədəbiyyatşünas Azadə Rüstəmovə “rica” mərhələsini “*aşıqin-salikin Haqqa çatmaq yollarındakı mücadilələrindən biri*” hesab edir.² Haqq aşiqi üçün bu mərhələ ruhən, mənən qüclənmə, qüdrətə sahib olma mərhələsidir. Bu mənəvi güc və qüvvəti ona Allahın rəhmətini qazanması, daxilən ümidlənməsi verir. Təsəvvüfi deyildir ki, “Qurani-Kərim”də Allahın rəhmətini qazanmağa ümid bəsləmək haqqındakı fikirlərin ifadə olunmasında “rica” sözündən yaranan feillər iştirak edir.

Təsəvvüfdən bəhs edən əsərlərdə “rica” termini əsasən “xof” adlı digər bir sufi halı ilə əlaqəli işlənir. İslam ensiklopediyasında bu barədə deyilir: “*Havf ve recâ biri digərini gerektiren iki mânevî haldir, aralarında zıtlık yoktur. Her mümin havf ve recâ halini yaşayabilir. Kur'an okuyan bir kimsenin azap âyetləri gelince korkması havf, rahmet âyetləri gelince ümitlenmesi recâ halidir*”.³ Beləliklə, həm ümid, həm də qorxu kamillik yolunda aşiqdə olması vacib sayılan xüsusiyyətlər, keçilməsi mühüm olan hallardır. Xaqani qəsidələrinin birində yazır:

*Gəzmişik “Qorxu-rica” aləmini şövqün ilə,
Görürük biz səni, sən isə xəbərsizsən hələ.*⁴

Bu beytlər bir şeyxülislama ithaf olunmuş mədhiyyədəndir və burada “xof” ilə rica” istilahları şairin öz məmduhunu tərifləmə məqamında iştirak edir. Xaqani mədhin güclü və mübaligəli alınması

¹ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghetekh/>, s.149

² Azadə Rüstəmovə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı, Elm, 2014, s.619

³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/?idno=340502>

⁴ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 168

üçün təsəvvüfün bu hallarına məxsus cəhətləri tərif yağırdığı obyektin üzərinə gətirir. Sufizm görüşlərinə görə bu anlayışlar, daha dəqiq desək, aşiqin düşməli olduğu hallar arasında müəyyən bir tarazlıq olmalıdır. Təsəvvüfdə “xof” və “rica” bir quşun qoşa qanadına bənzədilir. Sufilər, bunlardan birinin dərəcəsi az, digəri çox olarsa, imana və sevgiyə zaval gələcəyi qənaətindədirlər. Türkiyənin təsəvvüf araşdırıcılarından Abdullah Sivaslı bu mövzuda yazır: “*Sûfi düşünce, havfin kişiyi günah ve hata işleme konusunda sürekli tedbirli ve ihtiyatlı kılan bir şuur haline kavuşturacağı vurgusunu da yapmıştır. Bu nedenle hatalardan uzak yaşayarak ilahî huzura varabilme gayreti açısından havfin önemi gerektiği şekilde kavranmalıdır. Sûfi perspektife göre havf-rica düşüncesi dengeli ve ne yaptığının farkında bireylerin yetişmesine vesile olur*”.¹ Xaqani dövrünün mütərəqqi və hərtərəfli bir mütəfəkkiri kimi bütün bunlara yaxşı bələd olduğundan təsəvvüfün nisbətən çox hallandırılan istilah və məfhumlarından öz əsərlərində geniş istifadə etmişdir. Şairin poetik obrazlar yaradarkən bu ifadələrdən ustalıqla yararlandığını görürük:

بر زخم‌های جانم هم درد و هم دوائی
در نیمه راه عظم هم خوف و هم رجائی²

Vücudumdakı yaralara həm dərd, həm də dərman san. Ağlının yarı yolunda həm “xof”um, həm də “ricam” san.

Xaqani bu qəzəldə haqqında bəhs etdiyimiz həmin təsəvvüf hallarının tarazlıq keyfiyyətindən faydalanaraq, onu digər iki məfhumla qarşılaşdırır. Dərd və dərman anlayışları ilə. Bildiyimiz kimi, “dərd” sözü farsçada “ağrı” mənasını verir. Qəzəl qəhrəmanı öz sevgi obyektini həm canında daşdığı yaraların ağrısı, həm də dərmanı adlandırır. Bunun davamında isə onu sufi təriqətindəki xof və ricaya bərabər tutur. Şair birinci misradakı ümumiləşdirməni sonrakı sətirə gətirərək aşiqin öz sevdicinə qarşı münasibətdə qorxu və ümid hisslərini eyni anda yaşadığını ifadə etmiş olur. Diqqət yetirdiyimiz şeir nümunəsi təsəvvüf simvolikasını özündə əks etdirən dolğun və parlaq misaldır. Xaqani yaradıcılığında bu cür misallar çoxluq təşkil edir.

¹ <http://yenidunyadergisi.com/tasavvufta-kisininintalibin-motivasyonunu-canli-tutan-iki-kavram>

² <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s.346

Şairin əsərlərində tez-tez rast gəlinən digər bir obraz da gül obrazıdır. Təsəvvüf şeirində geniş işlənən bu simvolik məfhum daha çox sima ilə əlaqəli olur. Başqa sözlə, “gül” təbiətin insan xilqətində yenidən doğuluşudur, o həm də Yaradanın insana bəxş etdiyi lütfüdür. Gülün sufi görüşlərinə görə “*Tanrı rəhməti və ehsanından insan qəlbində yaranan fərah və sevinc*”i ifadə etdiyi də deyilir”.¹ Xaqani şeirlərindən birində oxuyuruq:

*Gül üzün, qönçə dodağın, sərv qəddin, ey gözəl,
Hansı bağda bəslənib, bağbanına qurban olum?!²*

Gördüyümüz kimi, gülün keyfiyyətləri insan surətinin üzərinə gətirilir və Yaradanın lütfündən alınmış xoş nəsib kimi qiymətləndirilir. Şairin qəhrəmanı bu “gül”ü yetişdirən “bağban”a canını fəda etməyə hazırdır. Xaqani “gül” obrazının rəmzi xüsusiyyətlərindən yararlanaraq Tanrının qüdrət və rəhmətini tərənnüm etməyə çalışmışdır. Klassik ədəbiyyatda “gül”ün fəlsəfi-estetik rolu və poetik-simvolik mənə yükü haqqında ədəbiyyatşünas Çingiz Sasaninin fikirləri maraqlıdır: “*“Gül” təbiət bağında insan vücudunun intibah nişanəsidir. Təbiətə qayıdışı ilə vücud, insan varlığı güllər, çiçəklər şəklində yeni həyat dövrünü keçirir. Şair fəlsəfi mənada təbiət bağını insan varlığının batin aləmi sanır. Torpağın batinində, qalın qatında insan vücudu təkrar əks istihalə yolu keçərək güllər, çiçəklər, sərv, tuba kimi kamil bitki-ağac surətlərində təcəssüm və təzahür edir*”.³ Beləliklə, Xaqani nümunə gətirdiyimiz bu beytdə “gül”ü kamillik simvolu kimi təqdim edərək onun yaradanına alqışlar ünvanlayır. İntibah simvolu olan bu mükəmməl təbiət ünsürü sərv və digər təbii gözəlliklərlə birlikdə ilahi nurla aydınlanmış insan ruhunun ən gözəl halını, Tanrı lütfünə layiq görünüşünü ifadə edir. Xaqani qəzəllərinin birində deyir:

*بی عشق ز خاقانی چیزی نگشاید
بی وصل گل، از بلبل آواز نخواهند⁴*

Xaqani eşq olmadan heç nə yaratmaz. Gülün vəsli olmadan bülböldən cəh-cəh vurmağı istənilməz.

¹ Y.Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007, s.50

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 459

³ Ç.Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, s.174

⁴ <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh/>, s.101

Şair hər yaradılışın əsasında eşqin olduğunu, ilahi rəhmət və Tanrı istəyi olmadan heç nəyin hasilə gəlmədiyini vurğulayır. Bunu dilə gətirərkən özünün də eşqə bağlı olduğunu, yaratdığı söz sənətinin təməlində sevginin durduğunu diqqətə çatdırır. Yenə də “gül” obrazının sevgi, lütf və rəhmət rəmzi kimi çıxış etdiyinin şahidi oluruq. Şairin deyiminə, “gül” elə eşqin özüdür. O olmazsa, vurğunu olan bülbül birdəfəlik susar. Çünki, eşq yoxdursa, yaradılış da yoxdur. Xaqaninin əsl ifadə etmək istədiyi fikir, vurğulamağa çalışdığı məqam budur. Onun bir intibah şairi kimi, eşqin varlığına böyük önəm verdiyini, yaradılan hər şeydə Yaradana görə bilməyi tələq etdiyini bütün yaradıcılığı boyu izləmək olar.

Xaqaninin əsərləri ümumilikdə bir sufi şairin ədəbi irsi qədər təsəvvüfi xarakter daşımasa da, təsəvvüf simvolikası baxımından zəngindir. İranlı tədqiqatçı Məsumə Mədənkenin fikrincə, Xaqani təsəvvüf və irfanın nəzəri tərəflərinə yaxşı bələddir. Lakin bildiklərini praktik olaraq tətbiq etməmişdir. O yazır:

"خاقانی بیشتر یک "معلم عرفان" است تا "عارفی واقعی" و عرفان او یک عرفان نظری است نه عملی".¹

“Xaqani daha çox əsl arifliyin və elminin əməli deyil, nəzəri irfandan ibarət olduğu bir irfan müəllimidir”.

İranlı alimin bu qənaətə gəlməsinə səbəb, daha əvvəl də vurğuladığımız kimi, Xaqaninin sufizm, irfan elmi kimi sahələrdə dərin biliyə malik olmasıdır. Şair sufi həyat tərzini keçirməsə də, yaradıcılığında təsəvvüf simvolikasından geniş istifadə etmişdir. Qeyd olunan cəhətlər Xaqaninin əsərlərinin anlaşılmasını qəlizləşdirir. Müasir oxucu və ya tədqiqatçı onları anlayıb şərh etmək üçün izahlı lüğətlərə, təsəvvüfi terminlər sözlüyünə müraciət etməli olur. Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş professor İmamverdi Həmidov bu barədə yazır: *“Xaqani Şirvani irsi ilə tanış olanlar, onu öyrənənlər etiraf edirlər ki, şairin işlətdiyi obrazlar sistemi, zəngin bədii ifadə vasitələri, ibarələr, elmi-fəlsəfi və dini istilahlardan onun dilini anlamaqda çətinlik törədir. Bu səbəbdən Xaqaninin əsərlərinə yazılan şərhlər çoxdur”*.² Şairin istifadə etdiyi təsəvvüf ədə-

¹ <http://www.ensani.ir/fa/content/163955/default.aspx> Ədəbiyyat və humanitar elmlər fakültəsinin nəşri. Məsumə Mədənken, Xaqaninin irfanı. məq., s.11

² Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. (Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov). Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s.26

biyyatına aid rəmz və ifadələr çoxluq təşkil edir. Biz araşdırmamızı Xaqaninin ən çox müraciət etdiyi sufizm istilahları və onun ümumiyyətlə bu dini-fəlsəfi fikir cərəyanı barədəki təsəvvürləri ətrafında aparmışıq.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Xaqani Şirvani yaradıcılığının daşdığı təsəvvüf simvolikası özünün mənə və məzmun rəngarəngliyi, bədii-estetik tutumu, elmiliyi, dini-irfani məsələləri əks etdirməsi və s. baxımdan tədqiqat üçün olduqca maraqlı materiallarla zəngindir. Maraqlı olduğu qədər də mürəkkəb olan bu rəmzlər sistemi tədqiqatçıya yeni yaradıcılıq və fəaliyyət üfüqləri açır, desək yanlışdır. Bu sahədə elmi araşdırmaların az olması göstərir ki, Xaqani irsinin bədii-semantik siqlətini, obrazlılığını, ondakı poetik ifadə tərzinin rəmzlərlə bağlılığını açmaq, şairin əsərlərinin irfani-təsəvvüfi simvolikasını düzgün şərh etmək üçün yeni tədqiqat işləri aparılmalıdır.

XAQANI ŞİRVANININ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani Şirvani görkəmli şair olmaqla bərabər, həm də bütün Şərq miqyasında tanınmış mütəfəkkir idi. Əfzələddin Xaqaninin adı Azərbaycanın və Şərqin qüdrətli şair-mütəfəkkirləri ilə bir sırada çəkilir. Bu mənada Xaqaninin ədəbi irsi həm də onun dünyagörüşünü, ictimai-fəlsəfi baxışlarını əks etdirən zəngin mənbədir. Böyük şairin dünyagörüşü onun əsərlərində canlandığı böyük idealların işığında məna tapan ədəbi-ictimai təlimdir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin baxışlarında “Avesta” özünəməxsus yer tutmuşdur. Məsələn, böyük Nizami Gəncəvi Zərdüş haqqında yazmışdı:

*Əsli əz torki, urmiyan nəşəbəş
Qare əz eyni hunduvan, nəşəbəş.*

Biz bu misalı ona görə gətirdik ki, peyğəmbərlərdən birincisi Zərdüş ilk peyğəmbər, ikincisi Məhəmməd isə son peyğəmbər sayılır.

Əfzələddin Xaqaninin də ədəbi-ictimai baxışlarında “Avesta”-dan gəlmə atəşpərəstliyə müsbət münasibət mövcud olmuşdur. Onsuz da dövrünün hakim dairələri ilə müəyyən problemləri olan Xaqani atəşpərəstliyə müsbət münasibətinə görə də tənqiddə məruz qalmışdır. Xaqaninin yaradıcılığında “Avesta”dan gəlmə xeyir və şər motivlərinə göstərilən maraq onun Zərdüş ideyalarına olan rəğbətindən xəbər verir.

Fikrimizcə, bütün bunlara görə ki, Xaqani sanki Zərdüşə müraciət edib deyir ki, onun baxışlarında şəxsi məsələlər deyil, ictimai xarakterli, sosial məzmunlu mətləblər vardır.

“Ey dost, Sənin qəmin məni başdan ayağa yandırdı. Ev şamı kimi dərd məni alovlandırdı. Mən ağlar və ürəyi yanmış bilmirdim ki, neyləyim. Ey müəllimim, Sənin dözümin mənə bu səbri öyrətdi”.

Göründüyü kimi, Xaqani öz dərdinin ictimai köklərini araşdırır, mənəviyyatın nələr üzərində qurulmasından danışır. Etik qaydalara əməl etməyin vacibliyindən bəhs edir. Estetik dəyərlərin qəlb ilə necə bağlandığını görür. Fəlsəfi, psixoloji idraki cəhətdən insan həyatının mənalı barəsində düşünür. Aqıl bir müdrik kimi vəsiyətlər edir. Ustad bir hikmət sahibi kimi nümunə göstərir. Həyat və

yaşam dəyərləri baxımından bu mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri sadalayır. Həyata nikbin yanaşır.

Sırf mənəvi, etik, estetik və dünya dəyəri baxımından əxlaq dərsi keçən Əfzələddin Xaqani özünün kodeksini aşkarlamaqla göstərir ki, mənəvi-əxlaqi seçim belə olmalıdır.

“Əgər qəlbin yaxşı şeylərə ayinə olmaq istəyirsə, gərək on şəri və pisliyi ürəyinin ortasından çıxarasan; bunlar qəzəb, qeyli-qal, paxıllıq, haram, qeybət, ədavət, həsəd, kibir, riya və kindir”.

Əvvələn, bütün bunların qəlbə cəmlənməsinin göstərilməsi dərin psixologizmlərdən xəbər verir. Xaqaninin təbəddülatları məhz bunlara qarşıdır. Dövrünün bu cür keyfiyyətləri özünə kredo eləmiş adamlarının əhatəsində yaşayan Xaqani üçün yaşamağın nə qədər çətin olduğu rübaidə aydın şəkildə əks olunub.

Əgər qəlb üzvi şəkildə bunların daşıyıcısıdırsa, bu qəlblə necə yaşamaq olar və onları qəlbədən necə çıxarmaq mümkündür. Sonralar Xaqaninin mənəvi xələfi Mirzə Fətəli yazmışdır ki, bunun üçün insan bədəni natural təbəddülat tapmalıdır.

Xaqani klassik ədəbiyyatımızın başqa janrlarında yazdığı əsərlərində də bu məsələlərdən şikayət etmişdir. Məsələn, bir qitə-sində deyir:

*Xaqani sən bilik xəzinəsisən,
Bəs nədən cahillər qazanır hörmət?
Pələngə verdilər şahlıq adını,
Bəs nədən pişiyə yetişdi xələt?*

Məhz bütün bunların nəticəsidir ki, sonradan İmadəddin Nəsinin “Sığmazam” rədifli qəzəlinə başlanğıc verilə biləcək bir rübaisində çox bədbin bir qərara gəlir:

*Asimana sığmayan yanğılarım vardır,
Ağızlara sığmayan nalələrım vardır.
Dedilər ki, Cahanın axirət dərdi vardır,
Mənimsə cahana sığmayan qüssələrım vardır.*

Şair fərdi dərдин ictimai məzmun kəsb etməsi ilə bu dərdlərin arxasında planetar problemlərin durduğunu söyləyir. Yəni ki, insan dərдинin poetik məzmunu onun ağızlara sığması ola bilər. Cahanın axirət dərдинədən daha üstün olan bu dərдин estetikası hələki xaqanışünaslıqda açılmaz qalır və məişət dərdləri ilə əlaqələndirilir. Ca-

hana sığmayan qüssə sahibi məgər buna görəmi vətəninə tərək etmişdi?

*Şamaxı, ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənə qoynunda xaniman qurdum.
İndicə acığın tutmuşdu mənə,
Sənə qucağından ayrılısam, ana,
Ümidim pənahım Təbrizdir, Təbriz,
O şəhər də mənə doğmadır, əziz....*

Tərki-vətən olmuş Xaqani, elə orada, getdiyi şəhərdə nakam ölmüşdür.

İctimai məzmun, sosial qayə, planetar siqlət bu gizlin təmənlərdən bilinməkdədir. Və bu məsələnin dəyişməz olduğunu Xaqani manifest kimi bəyan edir; bunun şərti anlamını belə təsdiq edir:

Mən sənə qəmxarınam. Mənim qəmlərimi ancaq mən özüm bilirəm. Qan içən mənliliyimin ziyanını ancaq mən özüm bilirəm. Sən mənim üçün cəfalar hazırla. Mən də vəfa yığışdırıram. Onları sən başa düşdüyn kimi bil, mən də öz bildiyimi bilirəm...

Deməli, Xaqani onun dərindən verilən məişət məzmunu ilə razılaşırmı və dərindən daha böyük məna kəsb etdiyini bizə çatdırmaq istəyir. Bununla da, poetik mətnin məhəlli məzmun və çoxmənalılığının poetikasını aşkarlayır. Bu çoxmənalılığın tendensiyası fərdin planetar-fəlsəfi şüurunun səviyyəsindən asılıdır. Şeyrin poetik estetikası baxımından diqqət cəlb etməsi təbiiidir.

Xaqani öz dərəcələrinin ictimai məzmun daşdığını bildiyindən ki, onların dərmansız olduğunu göstərir və bu vəziyyətdən çıxmaq üçün Allaha müraciət edir:

Kimsəni mənim kimi qərib və həmdəmsiz eləmə. Kimsəni mənim kimi biqarə, aciz və mübtəla eləmə. Hicran dərəcəsi mənim canımı alıb apardı. Əgər müalicəm yoxdursa, mənə niyə xəstə elədin?

Ancaq bütün bu dərəcələrə də özünün dözümlü olduğunu deyir. Fələyin ona güc gələ bilmədiyini etiraf edir, taleyin zərbələrini öz dözümlü ilə heçə endirdiyini deyir. Bu misralar Şekspiri xatırladır:

*Amansız taleyin zərbələrinə
Müti bir qul kimi dözümlü yoxsa.....?*

Zamanın keşməkeşlərinə əzmlə sinə gərən Xaqani mətanətlə dəyişməyəcəyini qeyd edir:

Zaman mənim üzümə qırış sala bilmədi. Nalələr ürəyimin ahəngini dəyişdirə bilmədi. Bütün bunlar hamısı şərəbin azlığındandır. Ona görə də zamanın selləri bu başı yuyub apara bilmədi.

Bütün bunların ümdə səbəbini Xaqani öz müasiri Nizami kimi eşqlə bağlayır. Əlbəttə, bu eşqin ictimai-kosmik mənası çox genişdir, böyükdür, əhatəlidir. Bu dərdlərdən çıxış yolunu da Xaqani nədənsə eşqlə əlaqələndirir. Halbuki klassik ədəbiyyatımızda aldadıcı mətnin olması tendensiyası da olmamış deyildir:

Quşların ürək yaralayan nəğmələri eşqdəndir. Səyyarələrin bildikləri qeybin dili eşqdir. Varlıq ilə yoxluğun dialektikası da eşqdir. Və mənim qəmlərimin dərmanı da bu eşq yolundadır.

Göründüyü kimi, bu eşqin ictimai məzmunu çox böyük, əhatəli, kosmoqonik və kosmolojidir. İstər-istəməz Nizamini xatırlayırsan:

Eşqdir mehrabı uca göylərin...

Əfzələddin Xaqaninin daha bir fərqli cəhəti odur ki, o “qeybin açarı”nın da eşq olduğunu və bunun planetlərdə olduğunu deyir. Xaqani cəmiyyətin bu dərdlərinin də kökünü dünya qurumu pillələrinə bağlayır. Fələyin çörəyinin duzunun olmadığını deyir. Yaradıcı haqqında bədbin nəticələrə gəlir. Xaqani sanki bu tərəddüdlər içindən çıxma bilməmişdir:

Xaqani, əgər qəlbinin naxışları ancaq dağlardan ibarətdirsə, onda cahanın çörəyi olan fələklərin nəzir-niyazının duzu yoxdur. Dünyada əgər hər şey əyridirsə, düzlük haradadır? Hər yer pislikdir. Fələklərdən gələn yaxşılıq bəs haradadır?

Axırıncı misra isə dəqiq göstərir ki, Xaqani ömrü boyu öz doğru yolunu tapa bilməmişdir və elə də ölmüşdür. Xaqani aşiq olduğu obyektin ağışında qərq olmağı dünya işlərindən xəbərsizlik, mistik, qafillik hesab edir, canan səri-kuyini qəfəs bilir. Ümumiyyətlə, şair sonralar sufizm adlanan cərəyanların nümayəndələri kimi qadını platonik eşqə vəsilə hesab edir. Ancaq nəticədə yaradıcı – Allah barədə Cavid kimi bədbin nəticələrə gəlir.

Ümumiyyətlə, Şərq müdrikliyi və zehniyyatındakı təbiətlə bağlı mübtəlalıq da bu cür mənalandırılır. Daha sonra romantizminin estetikasında status qazanmış bu şeylər bütün klassikada, o

cümlədən daha qədim ərəb və farsdilli ədəbiyyatda kortəbii şəkildə peyda olmağa başlamışdır. Sonralar estetik meyar qazanana kimi keçilən bu yolların mərhələsi bizim klassik ədəbiyyatımızın ərəb, fars, türkdilli variantlarından başlamışdır. Onlar bu vahid mənşəyi qeyb etməmək üçün ögey-doğmalığ hiss etdirmədən ərəb-fars-türk dillərində bu səbəbdən kanonik şəkildə divan bağlamağa adət etmişlər.

Bəzi şairlərdə isə keçmişə pərəstiş şəklində meydana çıxan bu məqamlar sentimentalizmə çevrilmişdir. Sonradan Avropa fəlsəfəsinə sensualizm adlanan fəlsəfi cərəyanla bağlı hissiyyatlara dair bəzi mülahizələr bura daxildir. Onlarda ümumən dünya dərkinin bu sistemlə əlaqəli olduğundan bəhs edilir və iddia edilir ki, bu aləm duyğuların kompleksindən ibarətdir. İ.Kant transendental fəlsəfi sistemi - insan aqlının qavraya bilməyəcəyi sistemlər haqqındakı nəzəriyyəni bu əsaslardan yaratmışdır.

Şair öz planetar dərдинin mənasını bütün məsuliyyət ilə anlayır və bunu bədii şəkildə təqdim edir.

Göründüyü kimi, Xaqaniyə görə, bütün dərдинin dərmanı, onun hər şeyə dözən canındadır. Bəşər bədii fikrinin tarixi göstərir ki, bu təmayüllərin heç birinə nə ağıl ilə bağlı fəlsəfi cərəyanlar, nə hiss ilə bağlı ədəbi məktəblər, nə də onların arasında laübalı şəkildə çırpınanlar heç vaxt doğru yolu tapa bilməmişdir. Doğru yol ancaq peyğəmbərlərə məxsus olmuşdur. Xaqani bu məsələ ilə bağlı İsa və Məhəmməd peyğəmbər haqqında da dəyərli fikirlər söyləyir. O, İsa peyğəmbərin dirilik verən nəfəsini tərsə bütü ilə əlaqələndirir. Məhəmməd peyğəmbər haqqında deyir ki, “sənin üzünün nuru, Günəşin tilsimini sındırmışdır”. İdrak və hiss arasında çırpınanları isə Xaqani dərvişliklə əlaqələndirmişdir. Şairə görə, bu sistemlərin heç birində müqəddəs Allaha yol tapılmamışdır.

Xaqani öz axtarışlarının nə qədər təmiz olduğunu anlasa da, həqiqətə çata bilməyəcəyindən bədbinləşmişdir. Bu bədbinlik aşağıdakı rübaidə daha aydın görünməkdədir:

Su kimi olmağına baxma, kifayət qədər daşım vardır. Kifayət qədər də üstümdə çör-çöpüm vardır. Ona görə də su kimi mənim vətənim yoxdur. Su kimi hara getsəm də yolum yoxdur.

Şair yaranış ünsürlərinin təyinatını açıqlayır ki, bu da onun dünyagörüşüdür.

Məhz bütün bunlara görədir ki, Xaqani öz dərdlərinə əsla əlac olmayacağını da qeyd etmişdir. Bu dərdlər həmişə məişət məzmunu fəvqündə olmuşdur. Ümumiyyətlə, klassik sənət adamları çalışmışlar ki, məişət məzmunundan kənar olsunlar:

Ürəyimin çox sayda köhnə dərdlərinin içində iman yoxdur. Ona görə, ah bu, dərdlərin əlindən sanki ölə bilmirəm. Ona görə də, bu qədər rahatlıq axtardım və tapa bilmədim. Mənim həyatım mübtəladır və oradan çıxmağıma əsla imkan yoxdur.

Bu gedişatı anlamağın sirri mübhəmdir.

Xaqani bütün bunlara da cəhd etmişdir.

Açıq-aydın görünür ki, bu rübai Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuşdur. Rübidə təsvir olunan məsələlər bunu nişan verməkdədir. Burada kosmik Günəş və Ay məqamının da birləşməsindən söhbət getməkdədir.

Burada Məhəmməd peyğəmbərin “seyyidul-mursəlin” – “peyğəmbərlərin ağası” olmasından söhbət getməkdədir.

*Sənin üzünün nuru günəşin tilsimini sındırdı. Günəş utandı-
ğından xalqın kölgəsinə döndü. Üzü saralıb xəcil oldu. Qaralıb
qürub etdi, mətanət oturdu işığı qaranlığa döndü.*

Rübidə poetik məzmun – dini-mifik-kosmik səciyyə daşıyır.

Xaqani rübailərinin ictimai-fəlsəfi məzmunu çox dərinədir. Şair ədəbi axtarışlarına sanki yekun vuraraq deyir ki, həyatı bu qəmlərin içində keçmişdir.

Bütün cavanlığım qüssə içində keçdi.

Qəm əyyamlarında bildiklərim də unudulur.

Yaxşılıq və ədəbiyyat keçib getdi.

Bütün ömrüm elə mərsiyəxanlıqla keçdi.

Xaqani dünyagörüşü etibarlı ilə Azərbaycan mifik köklərinə bələd idi. Bu, onun rübailərindən görünməkdədir. Ola bilsin ki, bu rübailər 800 il ərzində zamanın redaktəsindən də çıxmışdır. Biz bunu bilmirik. Xəyyamın kitablarına yazılan müqəddimələrdə bu janrın ilk variantında türk janrı olmasından bəhs edir və onun adının “təranə” olduğu göstərilir.

Xaqaninin rübailərində buna sübut hələ ki aşkar edilməyib.

Mənim canım və bədənim qəm məskəni olmuşdur. Könül bağım da qəm zanbağı açılmışdır. Mənim ayağım qəmin ətəyinə dəyən gündən, qəm mənim düşmənim, mən də mənə düşmənlə olmuşam.

Bu misralar sonrakı Füzuli qəminin ilkin konstruksiyalarıdır. Xaqani tendensiyalı bir şəkildə Şirvanın müqəddəs bir məkan olduğunu da göstərməkdədir. Məhz buna görədir ki, o, Şirvanı həqiqi cənnətə bənzədir:

Ey adın şəhərdə gözəllikdə məşhur. Sənin vüsalının təmənnası ilə minlərlə yaralı vardır. Sənin üzün saralmış Günəşi də nurlandırır. Deyirlər ki, Şirvan buna görə də cənnət olmuşdur.

O bu sözləri bəlkə də, tam hərfi mənada başa düşmüşdür.

Nəhayət, Xaqani belə bir kədərli nəticəyə gəlir:

Bütün ömrüm işsizlikdən nakam oldu.

Bütün işlərim isə yarsızlıqdan kamil olmadı.

Ey yar, sən nədən mənə nəzər salmadın,

Ey fələk, məgər mənim ömrümü bazara döndərmisən?

Bəzən Xaqaninin obrazları sözün elə dərin qatında olur ki, dəfələrlə, zaman-zaman, təkrar-təkrar mifik anlamları xatırlamalısən ki, şairin nə dediyini başa düşəsən. Onu gözəl nəğməkarı kimi qələmə vermək ən azı günahdır. Bu, Xaqani rübaisini və yaradıcılığını, onun estetikasını və poetikasını bilməmək deməkdir.

Məclis iki ildir ki, meyindən işıqlanmışdır. Xumar gözdən piyalə işıqlandı. Gül qədəhdə meyi-nabsız-pəjmürdə oldu. Sudan lələnin çırağı da işıqlandı.

Xaqani fəlsəfi-estetik meyarlarla işləyir. O zaman və məkan məhdudiyyəti tanımır: Kosmosun, bürc və planetlərin hərəkət qanunlarından, onların insan taleyinə təsirindən danışır. İnsanın fələk meyvəsi olduğunu deyir. Bu meyvənin isə hələ yetişmədiyinə təəssüf edir.

Mənim canımda bəla meyvəsi hani? Yetişmədi. Taleyin zərbələrinin mənə heç fərqi yoxdur. Deyirlər ki, mən gecə-gündüz nalə edirəm. Bəs gecə-gündüzün möhnətinin hasili hani? Yoxdur.

Başqa bir rübaisində deyir:

Mənim dodaqlarım sənin zikrindən susmadı. Səni xatirələrimdən heç silə də bilmirəm. Sənin zikrin heç bir dilin yaddaşından getməz. Mənim bədənimin cəzasıdır ki, çox şeyləri eşitməmişəm.

Bu rübaidə elə bil ki, Xaqani vəhy aləminə düşüb. O, anlatdıqlarının heç vaxt yaddan çıxmayacağını göstərir. Elə bir dil varmı ki, Allah o “dildə yad olunmasın” və mənim çəkdiyim dərdlər də on-dandır ki, bəzən sənin vəhy kimi dediklərini mən başa düşmürəm. Özüm də səndən şikayət edirəm...” Yəni Xaqani öz nöqsanlarını anlayan kimi görünür.

Fəlsəfi fikrin dərinliyi burada mifin arxasında ruh kimi görünməkdir. Başqa bir rübaisində isə daha ciddi nəticələr gəlir:

Mənə yaradan mülkü sultan kimi vermişdi. Mən bilirdim ki, o, bunu Xaqaniyə vermişdi. Mən dedim ki, sənə nə veriblər, ey dil, bil. Ömrüm keçib getdi, ancaq bunu anlamadım.

İnsanların fələyə də hiylə gəldiklərini Xaqani belə açıqlayır:

*Hərçənd ki, xalq hamısı hiyləgərdir
Onlar hiylə elədikcə şər dəyişir, artır.
Heç bir üz qəzanın dəyişilməsindən qaça bilməz.
Ancaq bunlara kütlə yenə də tədbir görür.*

Xaqani bu rübaidə sözün geniş mənasında, dünyaya gələn hər bir insanın yaşamaq üçün hiylə işlətdiyini deyir. Və onsuz da bir olan fələklər bu hiylələrdən daha da qatılaşır. Taleyi heç cürə aldatmaq olmaz. Xəyyamın təbiri ilə desək, onlar özləri Allahı axtarmaqdan belə əyri olmuşlar. Ancaq bununla belə bu qaragüruh yenə də hiylə və fırıldaqdan əl çəkmir. Ümumiyyətlə, bütün sənət adamları kimi, Xaqani də fikrimizcə, aldanmışdır. Çünki sənətin Allaha yolu yoxdur. Təqlidə əsaslanan, əks olunan, şəkli çıxarılan təbiət, insan, kosmos aləmin inikası olan sənətdə əks olunan şeylər, hər şeyin surətidir. Orijinalı başa düşməyən adamların, onun surətini çıxarması mexaniki, kor-koranə bir işidir. Obrazlara əsaslanan rəsamsılıq, poetikaya söykənən şairlik, təsvirə əsaslanan nasirlik, təqlidə əsaslanan teatr təbliğ etdiyi, əks və tərənnüm etdirdiyi şeylərin mahiyyətini anlamır. Çünki bu dəyərlər idraki deyil. Hətta fəlsəfi biliklərdən ibarət nəzəri sistemlər elə ilahiyyatın məğzini başa düşmür. Ona görə də qədimdən bəri taleyi və qədəri idrakdan ayırmışlar. Ancaq bununla belə Hegel Hötenin bədii əsərlərinin idraki xarakter yox, təbliği xarakter daşdığını yazmışdır. Höte isə filosofları özləri də bilmədikləri şeyi şərh edən adlandırmışdır.

Ümumiyyətlə, fəlsəfi-ruhani bilicilərin konsepsiyalarına görə, inikasdə ilahiyyat yoxdur. Sənətlər aldanış və şeytanidir. Buna ən böyük sübut isə İ.B.Hötenin “Faust” əsərində Göyə yeganə yol din-dədir. “Faust” əsərində isə məsələ başqa cür qoyulur. Allahın dünyanı nə cür qurduğunu anlamaq üçün mücadilə edən Fausta ru-hunu şeytana satmaq təklif olunur.

Burada Mefistofel göstərdiyi xidmətin müqabilində Faustun ruhunu istəyir. Faust razılaşmadıqca onu mübtəla edir. Şərqin bu əbədi müəmmasını Xaqani də özünəməxsus şəkildə açmağa çalışır.

“Ey eşq xəstəsi, sənin canın atəşdəndir. Sənin kərəmindən di-limizin atəşi açılmışdır. Hər kim sənin qara xalını görübsə, dedik ki, bu hindli atəşpərəstdir. Odun, alovun, atəşin içində oturmuşdur.” Bu mövzunu Xaqanidən əvvəl Nizami obrazlandırmışdır. Xaqani fələklərin hiyləgərliyini göstərməklə nə qədər onlardan qaçsa da, yenə də mübtəla olmuşdur. Bu mübtəlalıqdan nə qədər çıxmaq istə-sə də onun cəhdləri yersizdir.

*Qəmin atəşində agzım su ilə doludur.
Bu atəş kimi su ilə həmişə fəryad edərəm.
Bu torpaq kimi küləklərdə sovruluram,
Bu torpaq kimi mən də bərbad oldum.*

Əfzələddin Xaqani rübailərinin siqləti Xəyyam ilə yanaşı du-rur. Və idraki-fəlsəfi məzmun daşımaqla poetikanın hüdudlarından çıxıb estetikaya keçir.

Xaqani sanki, bəzən özü də duyur ki, çox şikayət edir və bəd-bindir. Bir mütəfəkkir kimi çıxış yolunun mövcud olmadığını gördükcə dəhşətə gəlir və bataqlıqdakı kimi daha dərinə batmağına da özü imkan yaradır:

Qəm-qüssə içində bütün cavanlığım keçib-getdi. Qəm əyyam-ları, necə ki, bilirsən, keçib getdi. Həştər içində öz diriliyimi itir-dim. Bütün ömrüm mərsiyəxanlıqla keçib getdi.

Həyatın poetik, idraki, fəlsəfi-dini, hikmətli mənalari içində qalan Xaqani fikrimizcə, haqqa, Allaha, ibadətə yol tapa bilmədiyi üçün təskinlik tapa bilməmişdir.

Bəzən Xaqani həyatın yaranış ahəngini elə dəqiqliklə açıqlayır ki, onun bu gedişatın arxasını görə bilməməsinə insan inanmır. İd-rak pillələrini keçə bilməyib, hiss aləmində ötə bilməyib, dini iba-

dətə girməyən şair, sanki özündən müştəbeh olmuş və buna görə də cəza almışdır:

Fələyin gərdisindən bəxtimin qapıları açıldı. Ancaq ürəyimin qəmi ki vardı bu açılışdan xəbərdar oldum. Hicran gəldi, ürəyimdən həyat eşqini apardı. Vüsal gələndə artıq ciyərlərim su ilə dolmuşdu.

Xaqani həyatın ona nə üçün belə verilməsi haqqında çox düşünür. Bəlkə, bu mənanı o başa düşməmişdir. Bəlkə, bu şeylərin də şeytan əməli kimi arxasında heç nə yoxdur. Varsa, bəs hanı? – deyə mütəfəkkir şair sual edir:

Xaqani, ömrünün əsasını qəm istədi aldı. Ömrüm fələyin sitəmindən sona yetdi. İlk əvvəldə bədənimdə bir can bəsləmişdim. Axır gəldi onu qəm və sitəm istəyib aldı. Mənimlə nə eləmək istəyirsən.

Şairin üzünün yumşaqlığına və qəti səmimiyyətinə heyrətlənməyə bilmirsən. Və belə olanda Xaqani tərkidünya olur:

Fani eldə fərşin qədimliyi də boş şeydir. Nağd, nisyə və rahat yaşayış boş şeydir. Cavanlıq sərmayəsi və cavanlıq özü də boş şeydir.

Xaqaninin poetik obrazları ancaq özünəməxsusdur. Və bu sonrakı klassikaya başlanğıc olmuşdur. Xaqani bu baxımdan ciddi araşdırılmalıdır.

Bu qədər qəmin içində rahatlıq tapan ancaq mənəm. Bu fəlakətlərə düşən canları ancaq bu dünyada mən buluram. Cahanı yandıran nazlar ki var, ancaq ondadır. Onun dərdində də ahlər edib dürr düzəldən mənəm.

Bəzən Xaqani xəyalən də olsa öz əməlinə inanır və uşaq kimi bütün pislilikləri unudur:

Xaqaninin ki nə qədər gizli qəmi vardı, canı xəstə oldu, gözləri qəmə qərq oldu. Ürəyi də yandı. İndi isə vüsal gəlmişdir. Sənə vüsal yetişdi, ey can: Bu canı şənbə-töhfə elə, gözləri muştuluq ver. Və ürəyini də qurban elə.

Əfzələddin Xaqani sanki bu ictimai dərdlərin təbiətini, sonralar M.F.Axundovun dediyi kimi, insanın orqanik təbiətində axtarır. M.F.Axundov yazır ki, insanın zəti dəyişilib, başqa bir halət tapmasa onu xilas etmək mümkün deyildir. Xaqani isə yazır:

Sənə dedilər ki, fələyin gərdisi haqqında fikir eləmə. Qəlbini xoş elə, səbrini qumara qoyma. Qəlbini əndişəsinə bu səbr neyləyə bilər ki? Bir qətrə qanın üstündə min fəlakət vardır.

XX əsr Avropa fəlsəfəsinin insan təbiətinin səndən yığrulması fikrinə başlanğıc ola biləcək fikirlərdir. Ancaq mədəni Avropa heç vaxt öz nailiyyətlərinin mənbəyini nişan verməmişdir.

Xaqani özünə qarşı cəmiyyətin ədalətsiz rəftarını belə təsvir etmişdir:

*Bu gün mən söz səmasının günəşiyəm,
Sözümün ayağına kimsənin əli yetişməz.
Günəş yeddi iqlimin padişahıdır,
Məni isə cəmiyyətin danışığı gözün qədəsi etmişdir.*

Xaqani dəfələrlə özünü İsa peyğəmbərlə müqayisə edir və onun taleyinin özünə oxşar olduğunu deyir. Və tapınağının xristian bütü ilə bağlı olduğunu göstərir.

Xaqani öz əzmi ilə dünyanı dəyişdirmək, fələklərin gəcmədarlığını düzəltmək fikrindədir:

Onun bu qədər qəmləri içində can rahatlığı tapmışam. Bu qədər canın içində mən bunu əldə etdim. Onun dünyanı yandıracaq qədər dərdlər vardır. Fələkləri döndərüb yolundan çıxaracaq ahlər da vardır.

Bəzən Xaqani də fələyin ən ümumi sirlərinə nüfuz edir. Ancaq idrakı macal tapa bilməyib bədbinləşir.

Bil ki, cahan hansı tərəfə bağlanmışdır. Zamanın hasili hansı əlin qapısındadır. Biz heç şadlıq qapısında oturmadıq. Heç öz cəmi-canımızı bu fani yolda sındırmadıq.

Xaqani bununla da öz ömrünü sanki əbədiyyətdə yaşatmaq üçün saxlamışdır.

Xaqani heç vaxt məsləyini kiməsə güzəştə getməmişdir. Bu mənada o, Nəsimi, Mənsur Həllac, İsa peyğəmbər ilə yanaşı dayanır. Çünki o, öz məsləyi yolunda həyatın bütün nemətlərindən vaz keçmişdir. O özü də bunu israrla etiraf edir.

Bu rübaini iki mənada başa düşmək olar. Birincisi, şair bədbindir ki, nə etsən boş şeydir. İkincisi isə nikbinlik mənasındadır. Yəni elə qiymətli şeylər vardır ki, rübaidə yazıldığı kimi ən yüksək hesab edilən dəyərlər də puçdur, heçdir. Xaqani dünyanın məişət gedişatını ən incəliklərinə qədər anlamış və yara da məsləhət görmüşdür ki, əlinə düşən fürsətdən dünya malı yığmaq üçün istifadə etsin. Bu böyük taleyə sarkazmdir.

Xaqaninin lirik məninin axtarışları isə Allahdır.

Bu ziddiyyət Xaqaninin bütün rübailərində davam edir. O, əvvəldə misal gətirdiyimiz bir rübaisində isə deyir ki, fəlakətlərin içində - yəni taledə, dünya qurumu pillələrində yaxşı şey heç yoxdur.

Səni ki gözlə görmək mümkün deyildir. Çünki sən zəhr olmusan. Hər yanda ürək sənin zikrinlə xızır oldu, dirilik suyuna yol açdı. Sənin saçlarında gecə öz gündüzünə qarışmışdır. Gah günəşi, gah da səhranı təqib etməkdəyəm.

Əfzələddin Xaqani düşünür ki, bu ziddiyyətdə ilahi bir yol gizlənmişdir.

Xaqaninin zəngin ədəbi bədii fəaliyyəti zənnimizcə, hələ poetik, fəlsəfi və estetik cəhətdən tarixi-ədəbi konseptual həllini tapmamışdır. Onun yaradıcılığının fərdi psixoloji baxımdan araşdırılması qarşımızda durur. Etik-pedaqoji və məntiqi metodik baxımdan onun öyrənilməmiş səhifələri çoxdur.

Göründüyü kimi, Əfzələddin Xaqani Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin intibah dövrünü həm qüdrətli şair kimi, həm də böyük mütəfəkkir olaraq yüksək səviyyədə təmsil etmişdir.

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA DİNİ-ƏSATİRİ OBRAZLAR VƏ İSLAMİ-TARİXİ MOTİVLƏR

XI-XII əsrlərdə Xaqaninin vətəni Şamaxı şəhəri Məkkə, Mədinə, Bağdad, Təbriz, Dəməşq, Gəncə, İsfahan, Şiraz kimi Yaxın Şərqlin həm siyasi, həm də ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. Azərbaycanda iqtisadi həyatın nisbətən yüksəlişi ədəbiyyatın inkişafına da qüvvətli təkan verir, ölkədə dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də yayılır, memarlıq, rəssamlıq, başqa sənət növlərinin dirçəlməsi üçün əlverişli zəmin yaranırdı. Xaqani Şirvani məhz belə bir ictimai-mədəni mühitdə yazıb-yaratmışdır.

Azərbaycanda Xaqani Şirvani haqqında araşdırmaların müəlliflərindən filologiya elmləri namizədi Məmmədağa Sultanov belə qənaətə gəlmişdir ki, *“Xaqaninin fəlsəfi, dini və ictimai görüşləri hələ lazımınca tədqiq edilməmişdir. Şairin əsərlərindən onun qədim yunan və Şərq fəlsəfəsinə bələd olduğu aydın görünür. ...Dünya-görüşü etibarilə Xaqani ziddiyyətli olmuşdur. O, müəyyən dövr və şəraitdə şahları tərifləmişsə, saraydan məyus olduğu zaman onları amansız surətdə ifşa etmişdir, bəzən dini, ayrı-ayrı din xadimlərini, Allahı, peyğəmbəri mədh etmiş, bəzən həyatda məhrumiyyətlərə düçar olduğu zaman asi olmuş və bu mədhlərin saxta olduğunu bildirmişdir. O, gah qatı dindar kimi, gah da dini ehkamlara qarşı çıxan bir mütəfəkkir kimi nəzərə çarpır. ...Əsərlərində dinə qarşı etirazlarla bərabər, Xaqani əslində bir dindar olaraq qalır. Lakin o, fanatik dindar olmayıb həyata açıq gözlə baxaraq, islamı aşıladiğı dini təəssübü, islam və qeyri-islam arasındakı düşmənçiliyi rədd etmişdir”*.¹

Xaqani haqqında monoqrafik tədqiqat əsərinin müəllifi prof. Qafar Kəndli-Herisçi hesab edir ki, *“Xaqani dini inanışında xurafatçı olmamışdır... O, din dedikdə ədaləti başa düşür, “Tanrının buyruqlarına əməl etməyə” çağırırdıqda behişt sevdası ilə əylənmiş və onun yazılarında cəhənnəm və qiyamət qorxusundan iz belə yoxdur... Xaqani ömrü boyu tanrısından ummadan Ona məhəbbət bəş-*

¹ M.Sultanov. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s. 97

lənmişdir”.¹ Q.Kəndli-Hərişçinin yazdığı kimi, Xaqani mütəsəvvüf şair olmamışdır, lakin özündən qabaqkı aşiqanə mütəsəvvüf şeirdən müəyyən cəhətdən təsirlənmişdir. O, eyni zamanda sonrakı dövrlərin təsəvvüf şeirinə güclü təsir göstərmişdir. Alim Xaqani sənətində əxilik və cəmərdlik ideyalarının daha çox olduğunu vurğulayır.

Prof. İmamverdi Həmidov klassik şair və ədiblərin yaradıcılığında dini motivlər mövzusunun tədqiqinə münasibətini bildirərək qeyd edir: *“Klassiklərimizi öyrənmək sahəsində bir məsələ hələ də istənilən səviyyədə öz həllini tapmamışdır. Bu, klassik sənətkarlarımızın dini baxışlarının obyektiv şəkildə öyrənilməməsilə bağlıdır. Bu məsələdə sovet ideologiyasının ştamplı hələ də təsirini göstərməkdədir. Digər bir yanaşma klassiklərimizin dini baxışlarını ifrat dərəcədə islamlaşdırmağa yönəltməkdir”*.²

Xaqani Şirvani yaradıcılığında dini və islami mövzu, motiv və anlayışlar xüsusi bir yer tutur. Onun ideya-məzmunca zəngin və formaca rəngarəng olan əsərlərində dini-əsəti və islami-tarixi obrazları araşdırıb öyrənmək və tədqiq etmək elmi-nəzəri fikrimizin aktual problemidir.

Müdrək şair parlaq istedadının gücünə güvəndiyi kimi, orta çağların poetik ənənələrindən, zəngin ədəbi, tarixi qaynaqlardan, xalq ədəbiyyatının nümunələrindən bəhrələnmiş və öz uğurlarında mifə, dinə, Allaha, Qurana arxalanmışdır. Onun istifadə etdiyi mənbələrin sırasında təkəllahlı dinlərin kitabları, dini-əsəti obrazlar, Qurani-Kərimdə qissə motivləri və ecəzkar söz sənəti ayrıca yer tutur. İnsan, onun düşüncə və əməllərilə bağlı məsələlərdə təfəkkür sahiblərinin fikirlərini dini düşüncədən ayırmayan şair islami biliklərdən və Quran kəlamının sehri mənalardan dəyərincə faydalanmışdır.

Məlumdur ki, Qurani-Kərim, eyni zamanda bədii söz yaradıcıları üçün də bir ideya-estetik mənbə olaraq klassik sənətkarlarımızı heyratə salan qissə və əhvalatların nümunələrini əhatə etməklə ilahi qüdrətin möcüzələrini bədii dilin yüksək imkanları daxilində insanlara göstərmişdir. Bu müqəddəs dini abidə eyni zamanda elmi mühakimələr üçün meydan açan bir xəzinə, əvəzsiz hikmətli sözlər qaynağı, bədii ifadə vasitələrinin misilsiz nümunələri toplanmış

¹ Q.Kəndli-Hərişçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1998, s.30

² İ.Həmidov. Xaqani Şirvani irsinin yorulmaz tədqiqatçısı // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2016. XXVIII cild. s.49

sehrli kitabdır. Quranda xalqların mənəvi tarixi keçmişindən xəbər verən, mifik təfəkkürlə bağlı rəvayət və əhvalatlar, tək Allaha inam və peyğəmbərlərin çağırışını qəbul edən və ya onu rədd edən bəşər övladları haqqında hekayətlər və onların başına gələn fəlakətlərin xülasəsi toplanmışdır. İslamın yarandığı ərazidə yaşayan şimali və cənubi ərəb rəvayətlərinin elementləri, peyğəmbərlər haqqında qis-sələrin süjetləri haqqında məlumatlar burada əksini tapmışdır.

Xaqani Şirvaninin qəsidələrində xristianlıqla bağlı çoxlu söz və istilahlar vardır. Şairin Bizans qeysərinə ünvanladığı qəsidə və Şirvanşah Axsitana qoşduğu mədhiyyə bu baxımdan daha səciyyə-lidir. Müəllif 1173-cü ildə rusların hücumunun qarşısını uğurla alan Şirvanşahı öydüyü kimi “kafirləri” də lənətləyir. İkinci əsərdə isə Xaqani yeni səfər arzusunu, Yerusəlimi – Qüdsü ziyarət etməyi bil-dirir. Şair Qeysərin hüsuruna düşmək üçün mədh olunan şəxsi müraciət etdiyi mövzuya aid sözlərlə öyür: *“O, İsanın göz bəbəyi, Məryəmin əmini, həvəriyunların fəxri, bütün xristianların hamisi-dir”*. Şairin and verdiyi adlar Məryəm, Qüds və xristian müqəddə-satıdır. O göstərir ki, *“xristian qanun-qaydalarını hər bir yepiskop-dan yaxşı bilir, xristian üçlüyünü təmsil edən üç adın şərhini və ma-hiyyətini daha düzgün izah edir, habelə Zərdüşt dininin sirrlərindən xəbəri vardır”*.

“Təhfətül-İraqeyn” poemasının dibaçəsində dövrünün bir sıra ağırlı sosial problemlərini dilə gətirən şair yazır: *“Sonra, iradədən doğan və göylərə yol göstərən pak idrak, göylərin guşəsindən bey-nimin üç şöbəsinə nazil oldu və dedi: “... Allah sənə yol göstərsin, ey Xaqani... Allah sənə sağlıq versin, ey Həqayiqi... Sən lazım olan dərəcəyə çatdın, bəxtin möhkəm oldu, onu əldən vermə; habelə ya-ramazlıqlar törədən şərabın söhbətindən çəkin, fəlakətlər doğuran dünyadan həzər et; bu köhnə, murdar qarıdan canını qurtar, özünü elm və bilik kölgəsində saxla, əgər istəyirsən ki, qəlbin yaralanma-sın, vərəm və aclıq törədən dövlətli adamların qapısına yardım üçün getmə ki, onlar yaramazlıqlar törətməsin... Bu yeni ərsəyə gəl-mişlərin karvansarasında düşüb qalma ki, öz evindən kənar düşmə-yəsən”*.¹

Şairin ictimai-fəlsəfi məzmunlu “Şiniyyə qəsidəsi” (“Qəside-yi-Şiniyyə”) insan və onun mənəvi aləmi, həqiqi mahiyyəti, zahiri

¹ Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn, Bakı, 1959, s.17-18

aldanışları haqqında, çoxcəhətli məzmun və mündəricə baxımından zəngin düşüncələrdən ibarət bir əsərdir. Bu qəsidədə iki insan tipi qarşılaşdırılır. Biri dünyanı dördəlli tutanlar, nəfsə aldananlar, hamıya ağalılıq etmək istəyənlər, digəri isə “*nəfs adlı aslanı it kimi diz çökdürənlər*”, həm mərdə, həm də namərdə baş əyməyənlərdir. Xaqani özünü ikincilərdən sayır və bununla fəxr edir. Şair həmin iki insan tiplərini müxtəlif baxışlardan müqayisə edir, dərviş və sultan obrazları ilə məsələni bir qədər də konkretləşdirir. Şair bu əsəri yazarkən sufizm və əxiliklə bağlanmış, yunan fəlsəfəsinə qarşı soyumuşdu. İndi onu sırf elmi məsələlərdən daha çox insan, onun taleyi, mənəvi aləmi ilə bağlı problemlər maraqlandırır.

Xaqani Şirvaninin dini-əsətiri obrazlarla və tarixi-islami motivlərlə zəngin olan lirik əsərləri, xüsusilə insan mənəviyyatını yüksəldən saf eşqi, məhəbbəti, vəfa və sədaqəti tərənnüm edən qəzəlləri diqqətəlayiqdir.

Xaqaninin qəzəllərində təkcə “*mey, badə kimi obrazların təhlili onun təsəvvüfi görüşlərə vaqif olduğunu, irfani ideya və obrazları öz yaradıcılığında tərənnüm etdiyini təsdiqləyir*”.¹

Aşağıdakı qəzəl Xaqaninin baxışlarında sufi görüşlərin təsiri olduğunu göstərir:

*Hədisi-tövbəni at bir kənara, badə gətir!
Xumarı dəf eləmə, mən xumarə badə gətir!*

*Rəva deyil iki qiblə – namaz, ya badə,
Nəməzə hövsələ yoxdur, dübarə badə gətir!*

*Demə səhər gülə oxşar, qara gecə mişkə,
O ətrü rəngdə mey tap, bu zarə badə gətir!*

*Könüllə dini tutub, vermə yol xurafatə,
Ki, mane olmaya mən meyküsarə, badə gətir!*

*Ömür keçir yaxasın yırtaraq, ətəklə onu,
Salıb bu məclisə, ol biqərarə badə gətir!*

---

¹ X.Hümmətova. Xaqani Şirvani qəzəllərində ezoterizm // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Xüsusi buraxılış. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 2017. XXX cild, s.75

*Şərab carçısına hazıram deyəm “ləbbeyk”,
Mənimlə həmdəm olan dost, yarə badə gətir!*

*Səhər duası nədir, istəyəm səhər qədəhin,
İcazə al, məni-bəxtiyarə badə gətir!*

*Behiştin arxına, Xaqani, ehtiyacın yox,
Behişt ürəkdi, dur, ol cuybarə, badə gətir!¹*

Şair tövbə haqqındakı dini hədisə biganə yanaşır. Lakin bu biganəlik islamın inkarı deyil: o, Allahı, Qurani, Peyğəmbəri qəbul edir. Lakin bütün bunları təsəvvüfi müstəvidə qavrayır. Burada N.K.Zeybəkin dedikləri yerinə düşər: “*Təsəvvüf islamın özüdür. İslam şəriətinin batinidir. Tam və mükəmməl müsəlman olmağın yoludur*”.² Peyğəmbəri tanıyan, onunla bağlı şərabə tövbə edilməsi haqqındakı hədisi gözəl bilən Xaqani yenə də şərab badəsi istəyir. Bu badə insanı İlahi ilə qovuşduran təsəvvüfi simvoldur. Akad. Rafael Hüseynovun yazdığı kimi, sufi “rüh, çöhrə, sifət” deyəndə, ilahi camalı düşünür. “Badə, mey” söyləyəndə, ilahi camala yetişmək üçün bir vasitəni nəzərdə tutur... Şərab sufilərin başqa obrazları kimi ideal, xəyali xarakter daşıyır. Bu dünyanı, onun eybəcərliklərini unudub ideal aləmə qovuşmaq, fənaya uğrayıb bəqaya yetmək, vücudi-külldə əriyib itmək üçün bir vasitə rolunu oynayır.³ Rus tədqiqatçısı Z.N.Vorojejkina göstərir ki, şərab sufizmin başlıca simvollarındandır. Sərxoşluq sufilər tərəfindən fərdin dünyanın mənasızlığından təcrid olunması və Allahla mənəvi qovuşması kimi fəlsəfi şəkildə şərh edilirdi.⁴

Xaqani “Şiniyyə” qəsidəsində yoxsulluğu, kasıblığı, dərvişliyi saraylara və dərvişlərin səmimiliyinə, zənginlərin riyakarlığına qarşı qoyarkən Məhəmməd peyğəmbəri (s.ə.s.) “dərvişlərin şahı” adlandırmış və buna sübut kimi “Nun vəl-qələm” surəsinə söykənmişdir.

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.441-442

² N.Zeybek. Tasavvuf Hakkında. Yesevilik Bilgisi. Hazırlayanlar: C.Kurnaz, M.İsen, M.Tatçı. Ankara, Ahmet Yesevi Vakfı Yayınları, 1998, s.7

³ R.Hüseynov. Məhsəti – necə varsa. Bakı, 1989, s.210, 212

⁴ З.Ворожейкина. Исфahanская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время (XI-начало XIII в.). Москва, Наука, 1984, с.76

*Bütün dərvişlərin şahı olubdur Əhmədi-Mürsəl
Ki "Nun vəl-qələm" Quranda sibt etmiş bu fərmanı.¹*

Bir sıra hallarda Peyğəmbərin obrazını vermək üçün onun adı çəkilmir, yalnız onun yaxın ətrafından bəhs edilir. Çox vaxt Məhəmməd Peyğəmbəri (s.ə.s.) mədh etmiş VII əsr ərəb şairi Həssan ibn Sabit Xəzrəcinin və Peyğəmbərin müasiri olmuş məşhur xətib Söhbən ibn Vailin adları çəkilir:

*O Həssanın qəlbini yeyən bu nəzmimin həsrətidir,
O Söhbəna sillə vuran bu nəsrimin qüvvətidir.²*

Şairlər Peyğəmbərin hədislərinə isnad etməklə də onun müdrik fikirlərinin yayılmasına xidmət göstərmiş olurlar.

*Dilim göylər xəznəsinin açarıdır, bunu bil sən,
Bu iddiam sübut olur Məhəmmədin sözlərindən.³*

Birinci misradakı hədisin məzmunu belədir: Məhəmməd Peyğəmbər (s) meraca gedərkən doqquzuncu göydə qapısı bağlı bir qəsr görmüş və onu müşayiət edən Cəbrayıldan bunun nə olduğunu soruşmuşdur. Cəbrayıl isə cavabında ona demişdir: "Bu, Allahın ərşin altındakı xəzinəsidir, onun qapısının açarı isə şairlərin dilidir."⁴

Peyğəmbərin meraca gedərkən mindiyi əfsanəvi at – Buraq da klassik Azərbaycan şairlərinin çox işlətdiyi obrazlardandır. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz qəsidəsində Xaqani onu Avropa ədəbiyyatlarındakı Peqas funksiyasında təqdim etmişdir:

*İlhamımın Buraqı da hansı yerdə salarsa nal,
Fələk onu döyüş üçün kəskin qılinc edər dərhal.⁵*

Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) yetimliyi də klassik şairlər üçün söz konusu olan motivlərdəndir. Xüsusən yetimlik çəkmiş Xaqani kimi şairlər bu cəhətdən özlərini Peyğəmbərlə müqayisə etmişlər:

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.120

² Yenə orada, s.123

³ Yenə orada.

⁴ R.Əliyev. Şərh və izahlar. Nizami. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə). Bakı, Elm, 1981, s.187

⁵ Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.123

*Necə Məhəmmədə əmi oldu yar,
Oldu əmim mənə o cür pərəstar.
O mənə öyrətdi hər elmə, fənnə,
Oxutdu o, “ələm yəciddə” mənə.¹*

Uşaq ikən atasını və anasını itirmiş Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) əvvəlcə babasının, sonra isə əmisinin himayəsində böyümüş və Quranda buna işarə ilə Tanrı öz Peyğəmbərinə “ələm yəciddə” (səni tapmadımı – “Ya Məhəmməd, səni əmin yetim görmədimi?”) - deyə müraciət etmişdir. Bu iki beytdə Xaqani həm öz şəxsi taleyini Peyğəmbər Məhəmmədin (s.ə.s.) taleyi ilə müqayisə etmiş, həm də əmisinin ona Quran oxumağı öyrətməsini, onu islami dəyərlərə qovuşdurmasını minnətdarlıq hissi ilə yad etmişdir.

Xaqani Peyğəmbərin obrazını şeirə gətirərkən onun ləqəblərindən biri olan və “seçilmiş” mənasını verən Mustafa adından da istifadə etmişdir. “Töhfətül-İraqeyn” poemasında torpağın üstünlüklərindən danışarkən, onu şərəfləndirən cəhətlərdən birini də – İslam Peyğəmbərinin torpağın qoynunda yatmasını söyləyən şair bunu aşağıdakı kimi bədii tərənnüm obyektinə çevirir:

*Torpaq cövhəridir bu kainatın,
Torpaq xəznəsidir cəvahiratın.
Dünyanın beşiyi olmuş bu torpaq,
Torpaqdan doğulmuş mənalar ancaq.
Yer göydən əzizdir, bahadır, baha,
Çünki bu torpaqda yatır Mustafa.²*

“Töhfətül-İraqeyn” poemasının bütöv bir bölməsi Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) şəsinə yazılmışdır və “Peyğəmbərdən kömək ummaq haqqında” adlanır. Burada dünya dinlərinin sonuncusu olan və ən doğru yol olaraq göndərilmiş İslam dininin inkişarında, ümumiyyətlə, insanlara xoşbəxtlik gətirmək, onları cəhalət zülmətindən xilas etmək, onları dinin və şəriətin nuruna qovuşdurmaq, Tanrının buyruqlarını bəndələrə çatdırmaq yolunda Məhəmməd peyğəmbərin oynadığı müstəsna rol bədii donda oxucuya çatdırılır. Şair eyni zamanda, Peyğəmbərin möcüzünə kəlamlarının onun da dərdinə

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.147

² Yenə orada, s.169

dərman olacağına ürəkdən inanır, bu din rəhbərinin üzünün nuru ilə xəbis adamların şəridən qurtaracağına bir an belə şübhə etmir:

*Ey eyb ilə qeybi dərindən bilən,
Eyiblər açılar sənin əqlindən.
Könlümdə yara var, özün qıl çara,
Qoyma mən qərq olum müdhiş sulara.
Zalımlar əlindən halım yamandır,
Sən ey dadıxahım, rəhm et, amandır!
Olmuşlar məndəki hünərə düşməni,
Köməyim sən olsan, xof etməyəm mən.
Başıma bir əl çək, görsün gözlərim,
Aləmə yayılsın inci sözlərim.¹*

Göründüyü kimi, Xaqani Peyğəmbərdən daha çox özü üçün yardım və şəfqət diləyir və bu, ilk növbədə onun yaradıcılığında fərqli başlanğıcın güclü olması ilə bağlıdır. Elə Peyğəmbərə olan dərin sevgi və inamının nəticəsidir ki, Xaqani hətta ağır zəncirlər altında məhbəsdə olduğu zaman belə öz mürsidini unutmur, onun həyat və mübarizə yolunu özü üçün örnək götürür və son nəticədə bütün əzab və çətinliklərə baxmayaraq, qalib olacağına inamını itirmir. Maraqlıdır ki, Xaqani öz düşmənlərini Məhəmməd peyğəmbərin ən qatı düşməni olan Əbu Ləhəblə müqayisə edir və bunlara qarşı döyüşdə Peyğəmbərin məhəbbətindən qalxan kimi istifadə edəcəyini nəzərə çatdırır:

*Bu Ləhəblərlə döyüşməkdən nə qorxum dəhrdə?
Mustafanın mehri olmuş əldə qalxanım mənim!*

*Qasimi-rəhmət, Əbülqasim, Rəsulullahdır
Canıma, əqlimə sahib, şanlı sultanım mənim.²*

Burada da, başqa şeirlərində olduğu kimi, Peyğəmbərin adı müxtəlif ləqəbləriylə anılmışdır. Bunlar: Mustafa, Qasimi-rəhmət, Əbülqasim və Rəsulullah ləqəbləridir.

Düşməni obrazı kimi Bu Ləhəbin adının çəkilməsi də təsadüfi deyildir. Məlum olduğu kimi, bu adamdan Peyğəmbər çoxlu əzab-əziyyət görmüş və nəticədə onun barəsində xüsusi surə nazil olaraq,

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.170

² Yenə orada, s.184

ona şiddətli əzab vəd edilmişdir. Peyğəmbərin həyatı haqqında kitabda onun adı Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s.) ən çox düşmənçilik edənlərin siyahısında birinci yeri tutur:

“Əbu Ləhəb. Adı Əbdül Uzzadır. Məhəmməd peyğəmbərin (s) doğma əmisidir. Müsəlmanlığın ən böyük düşməni bu adamdır. Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hələ ilk dəvətində ona qarşı çıxmışdı... Haqqında “Təbbət” surəsi enmişdir. Əbu Ləhəb Məhəmməd peyğəmbərin (s) ardınca dolanar və Məkkə əhlinə “Məhəmməd sizi atalarınızın yolundan döndərmək istəyir, ona inanmayın!” deyərdi.

Bədr zəfəri onun ürəyini partladıb öldürmüşdü. Peyğəmbərə elə düşmənçilik bəsləyirdi ki, Peyğəmbərin qızları olan iki gəlinini: Ruqiyyə və Ümmü-Gülsümü oğlanları Utbə ilə Uteybədən boşandırmışdı. Əbu Ləhəbin arvadı Ümmü-Cəmil də Əbu Süfyanın bacısıdır. Əri kimi o da əli və dili ilə Peyğəmbəri incidər, onun yoluna tikan tökərdi.”¹

Əbu Ləhəbin lənətlənməsi münasibətilə nazil olmuş 111-ci surə bəzən “Əbu Ləhəb” (Cəhənnəm odunun atası) də adlanır. Həmin surə beş ayədən ibarətdir:

- “1. Əbu Ləhəbin əlləri qurusun, qurudu da!
2. Ona nə mal-dövləti fayda verəcək, nə də qazandığı.
3. O, alovlu atəşə girəcəkdir.
4. Onun odun daşıyan övrəti də həmçinin!
5. Onun boğazında xurma lifindən hörülmüş ip olacaqdır!”²

Başqa bir şeirində zəmanə əhlindən şikayətlərini və giley-güzarını izhar edərkən Xaqani yenə də İslam Peyğəmbərinin həyatından örnək gətirir, onun öz düşmənləri ilə mübarizə üsullarını hərəkət üçün rəhbər seçir. Bu dəfə, Məhəmməd peyğəmbərin düşmənləri siyahısında ikinci yeri tutan Əbu Cəhlin adı çəkilir və Peyğəmbərin onu öz səbri və mülayimliyi ilə xəcil etdiyi kimi, Xaqaninin də öz düşmənlərini şirin dili ilə xəcil edəcəyi vəd edilir:

*Məhəmməd Əbu Cəhli xəcil etdiyi kimi,
Onları xəcil etsin səndəki şirin zəban.³*

¹ O.Keskioglu, A.Himmet Berki. Hatemü'l-Enbiya (Hazreti Muhammed ve Hayatı). Ankara, 1993, s.94-95

² Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı, Azərnaşr, 1991, s.646

³ Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.224

Əbu Cəhlin (cəhalətin, nadanlığın atası) əsl adı Əmr ibn Hişam olmuş, Məhəmməd ona Əbu Cəhl ləqəbi verməklə xəcil etmişdir. Bu adam Peyğəmbəri təhqir etmək üçün heç bir çirkin hərəkətdən çəkinməmiş, hətta bir dəfə Peyğəmbər namaz qılarkən təzəcə kəsilmiş bir dəvənin içəlatını onun üstünə atmışdır. Əbu Cəhl Bədr döyüşündə öldürülmüşdür.¹

Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsərinin “Dibaçə”sində oxuyuruq: “...*Mən Şirvan məhbəsində idim. Birdən ilahi səs mənə dedi: “Əgər yüksəlmək istəyirsənsə, ayaq götür, yola çıx ki, dövlətə zəhmətlə çatmaq olar... Yəni, dur, Şama get, oradan ərəblərin Məkkəsinə keç, əvvəlcə... qulluğa qədəm qoy, sonra “ehram” tutub dayan, ziyarət zamanı qəlbdən: “Ey Allah, mən sənə nə olduğunu layiqincə tanımadım” söylə...*

Sonra dövlət Məkkəsinə yol ara, onun halqasını iki əldə tutub, o türk kimi de: “Ey mənim evim, mən sənə kimi ev görməmişəmsə, sən də mənim kimisini görməmişsən”.

Deməli, sən Kəbə ilə üzləşə bilərsən. Əgər o türkün yüz nəcib oğlu var idisə, sənə də yüz min qəribə övladın var; budur, hər birini onun qapısına qulam et və hər birinə min dinar qiymət qoy; Musulu nəhs ev adlandır ki, orada ancaq bir nəfərdən başqa özünə xiridar tapa bilməzsən, o da Məhəmməd ibn Əli ibn Əbu Mənsurdan ibarətdir...”²

Elə yuxarıdakı kiçik ədəbi parçadan Xaqaninin dindar, Allah-pərəst, mömin bir müsəlman olduğu görünür.

*İndi din göyündə Dəccallar çoxdur,
Heyif ki, xilaskar bir Mehdi yoxdur.³*

Dini rəvayətə görə, dünyanın sonu çatanda Dəccal adlı tək-gözlü bir naxələf meydana atılıb xalqı fitnə-fəsad yoluna aparmağa çalışdıqda qeyb olmuş 12-ci imam Mehdiyi-axirəzzəman zühur edib onu öldürəcək və xalqı fəlakətdən xilas edəcəkdir. Beytin mənası: Zəmanədə fitnə-fəsad törədənlər çoxdur, lakin, insanları bu fəlakətdən qurtaran bir adam yoxdur.

¹ O.Keskioglu, A.Himmet Berki. Hatemü'l-Enbiya (Hazreti Muhammed ve Hayatı). Ankara, 1993, s.95

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, s.22

³ Yəni orada, s.23

*Bir möhnət odudur cana simü zər,
Düz olar, qızıla deyilsə “azər”.¹*

Burada Xaqani qızılı – zəri möhnət atəşinə – azərə bənzədir.

*Zərdüştün adının əvvəlidir zər,
Zərə səcdə edir atəşpərəstlər.²*

“Avesta” kitabının müəllifi Zərdüşt oda sitayiş edənlərin Peyğəmbəridir. O, eramızdan əvvəl yaşamışdır. Göründüyü kimi, onun adı zər sözü ilə başlanır.

*Torpağı İsayə tutiya verər,
Daşları Musaya kimiya verər.³*

Bu beyt məşhur dini əfsanə ilə bağlıdır. Məlum olduğu üzrə, İsa Peyğəmbər möcüzəsi ilə korun gözünü açmışdır. Musa peyğəmbərin əli isə işıq saçmışdır. Xaqani burada Qohestan (Kuhistan) torpağının bərəkət qüdrətini göstərmək üçün təşbih və mübaliğədən istifadə etməklə, onun İsanın gözlərini işıqlandıra biləcəyini, Musanı möcüzəsi ilə heyran edəcəyini nəzərə çarpdırmaq istəyir.

*Samirilər kimi danışan zaman,
Od, alov püskürür ağızlarından.⁴*

Samirilər – Musa Peyğəmbərin əleyhinə gedən Samir adlı yalançı və hiyləgər bir qoşun başçısının tərəfdarları.

*Bu hüma üzlünün ördəyi, sən bil,
Simurğun özündən heç kiçik deyil.⁵*

Xalq nağıllarında hüma mifik səadət quşu, ünqa ya Simurğ – müdrik xilaskar, əfsanəvi quşdur. Xaqani İraqda axan çaydakı ördəyi bu əfsanəvi quşlardan üstün tutmaqla, onu mübaliğəli surətdə tərifləmək istəmişdir.

*Balıq tutmaq üçün gələr Süleyman,
Onları qızardar Məsihlə Rizvan.⁶*

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, s.25

² Yəne orada.

³ Yəne orada, s.32

⁴ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.33

⁵ Yəne orada, s.34

⁶ Yəne orada.

Süleyman – məşhur ecazkar Süleyman peyğəmbər, Məsih – İsa peyğəmbər, Rizvan isə behiştin qapıçısının adıdır.

*Yerin sakit yatan öküzü, budur,
Onun fərmanının bir sübutudur.¹*

Dini rəvayətə görə, Yer kürəsi bir öküzün üzərində, öküz bir balıq üzərində, balıq isə sonsuz bir dəryadadır. Guya öküzün bir tükü tərənərsə, yerdə zəlzələ əmələ gəlir. Xaqani demək istəyir ki, xəlifənin hökmranlığı zamanı yerin öküzü onun fərmanı ilə sabit durur.

*Tur dağı yandırılmaz odda Musanı,
Yandırar, əlbəttə, azğın insanı.²*

Dini qaynaqlarda göstərildiyi kimi, Musa Peyğəmbər Turi-Sina dağında Allahla danışarmış, başqası isə buraya çıxmaq istərkən yanarmış.

Xaqani xəlifənin sarayını da Tur dağına oxşatmış və buraya daxil olmaq istəyən adamların yanacağını bildirmişdir.

*Xilqətin dörd arxı, görürsən əgər,
Sənə qibtə edər, paxıllıq edər.³*

Xilqətin dörd arxı – dörd ünsür: su, od, torpaq və havadan ibarətdir. Şair demək istəyir ki, yaradılış özü sənin şərəfətinə qibtə edir.

“Zəbur” nəğməsidir şirin nəğməsi...⁴

Gözəl səsli Davud Peyğəmbərin “Zəbur” (dini kitab) oxumasına işarədir.

*Xəlilullah olmuş dövründə atam,
Deməli, əslində nəccar oğluyam.⁵*

Məlumdur ki, Xaqaninin atası Əli nəccar (dülğər) idi. Məşhur İbrahim Xəlilullah peyğəmbərin (s.ə.s.) atası Azər də nəccar oldu-

---

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.34

² Yəni orada, s.35

³ Yəni orada, s.37

⁴ Yəni orada.

⁵ Yəni orada.

ğundan İbrahim Xaqani (şairin adı İbrahimdir) özünü İbrahim Xəlilullah və atasını da onun atası Azər ilə müqayisə edir.

Qəlbimin oğlunu qurban gətirdim.¹

Xaqani, İbrahim Peyğəmbərin öz oğlu İsmayılı qurban etdiyini xatırladaraq, öz şeirlərini qurban gətirdiyini bildirir.

Başqa bir şeirində deyilir:

*İndi, bir özün də, şad olmazmı bəs,
Kənanadan çıxaraq Misrə çatan kəs?²*

Bu beytdə məşhur Yusif və Züleyxa əhvalatı yada salınmışdır. Bu dastana görə Kənanlı Peyğəmbər Yəqubun oğlu Yusifi öz qardaşlarını quyuya salıb qayıtdıqdan sonra yoldan keçən tacirlər Yusifi quyudan çıxarıb, Misirə aparırlar. Sonralar peyğəmbərlik məqamına yüksəlmiş Yusifin diri olduğundan xəbər tutan Yəqub çox sevinir.

Bu hadisə həm “Quran”da, həm ayrıca mənzum əsər halında, həm də Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində geniş təsvir edilmişdir.

*Bu üzüyün qaşı bahadır, düzü,
Camın gövhəridir, Cəmşidin gözü.³*

Tarixi əfsanəyə görə, qədim İran padşahı Cəmşidin camı “geytinüma”, yəni dünyanı göstərən adlanmışdır. Bu sehrli camda arzu edilən şəxsin harada və nə vəziyyətdə olduğu görünərmiş. Burada Xaqani Cəmaləddinin verdiyi üzüyün Cəmşidin camından daha üstün ecaza malik olduğunu qeyd edir.

Bu üzük zidd olmuş, bil, Əhrimənə...⁴

Zərdüştilərə görə, şər və qaranlıq allahı olan Əhrimən Cəmşidin möhründən qorxub qaçmışdır. Burada Xaqani, Cəmaləddinin verdiyi üzükdən də şər və fəlakətin uzaq olacağını qeyd edir.

Süleyman peyğəmbərlə bağlı aşağıdakı misra maraqlıdır:

Gəlib hüzuruma, dil tökdü bubbu.⁵

---

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.37

² Yənə orada, s.38

³ Yənə orada, s.40

⁴ Yənə orada.

⁵ Yənə orada, s.41

Şərq əfsanələrində bubbu (hüdhüd) quşu Süleyman Peyğəmbərdən Bilqeyse xəbər aparıb-gətirən qasid kimi təsvir edilmişdir. O, eyni zamanda xəbərçi rəmzi kimi də məşhurdur. Burada Xaqani şahın üzüyü almaq üçün gələn yaltaq elçisini də həqarətlə bubbu adlandırır:

*Yeddi qat gözümdə tez işıqlandı,
Doqquz qat elə bil alışıdı, yandı.¹*

Dini inanca görə, yeddi qat – yeddi təbəqədən ibarət hesab edilən yerə, doqquz qat – doqquz təbəqədən ibarət hesab edilən fə-ləklərə işarədir.

Adəm qırx səhərdə görmüşsə nələr.²

Dini rəvayətə görə, Allah insanların babası hesab edilən Adə-mi 40 gün müddətinə yaratmışdır.

*Boynunda var idi onun həmayil,
Yox, dörd kitab idi, həmayil deyil.³*

Dörd kitab – dörd müqəddəs kitaba işarədir ki, bunlar “Tövrat”, “Zəbur”, “İncil” və “Quran”dan ibarətdir.

*Söhbətə başladı, yarım hilalı,
Açılar-açılmaz, mən oldum halı.⁴*

Hilal – Xızrın dodaqlarına işarədir. Yəni o, ağzını açan kimi mən mətləbi anladım.

*Günəşi andıran parlaq sədəflə,
Otuz iki ulduz parladı səflə.⁵*

Burada birinci misra Xızrın ağzına, ikinci misra isə onun diş-lərinə işarədir.

*Dörd ana, doğrudan, qəribədir bu:
Nə üçün, görəsən, üç inci doğdu?⁶*

---

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.43

² Yəni orada, s.44

³ Yəni orada, s.44

⁴ Yəni orada, s.45

⁵ Yəni orada.

⁶ Yəni orada, s.48

Dini inanca görə, dörd ana – dörd ünsür (su, od, torpaq və hava), üç inci isə mövcudatdan (nəbatat, cəmadat və heyvanat) ibarətdir. Xaqani demək istəyir ki, necə oldu ki, dörd ünsürdən biri-birinə bənzəməyən üç tipli varlıq əmələ gəldi.

*Bununçün dünyanı düzəldənlər, bil,
Ona ad verdilər ikinci Xəlil.¹*

Xəlil – İbrahim Xəlilullahə işarədir. O, bütləri sındırıb, büt-pərəstliyə son qoyduğu üçün şöhrət qazanmışdır.

*Süleyman tikdirən zamanda bina,
Ona əcinnələr oldular bənna.²*

Rəvayətə görə, Süleyman Peyğəmbər quşların, heyvanların, div və əcinnələrin dilini bilir və onları ram edirdi.

Xaqaninin bu beyti də həmin məsələyə işarədir.

*Ey Keyvan şərəfli, Səmak cəlalli,
Ey Rizvan sifətli, behişt cəlalli.³*

Keyvan – (Zühəl) Saturn səyyarəsi. Səmak – işıqlı ulduz adıdır. Rizvan – behiştin qapıçısıdır.

*Olsa da zahirdə adları Buzər,
İşdə Buləhəbdən daha da bədtər.⁴*

Buzər (Əbuzər) – Məhəmməd Peyğəmbərin (s) yaxın köməkçisi, səhabəsi, Əbuləhəb Haşimi isə Peyğəmbərə qarşı çıxan əmisidir.

Tikəram, şübhəsiz, onu “Yasin”dən.⁵

“Yasin” – “Quran”da 36-cı surənin adıdır; matəm və təziyədə oxunur. Xaqani də bu surəyə üstünlük vermişdir.

*Musa ağacıdır ağacım tamam,
Tuba budağından düzəlib taxtam.⁶*

---

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.76

² Yenə orada, s.77

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, s.78

⁵ Yenə orada, s.80

⁶ Yenə orada, s.81

Dini rəvayətə görə, Musa Peyğəmbərin ağacı (əsas) möcüzə göstərilib, əjdahaya çevrilər və düşmənləri udarmış. Tuba da behişt-də bitən müqəddəs ağacdır. Xaqani atasının dülgərlik sənətinə işarə edərək, öz şeirlərinin pak və möcüzə yaradan olduğuna işarə edir.

Əhmədə əmisi necə oldu yar...¹

Əhməd – Məhəmməd Peyğəmbərin (s) adlarından biridir.

Şair əmisinin ona qayğısı haqqında yazır:

Nəhayət, çatdırdı “vənnasə” məni...²

“Vənnas” – “Quran”ın axıncı 114-cü surəsinin son sözüdür. Xaqani “Quran”ı oxuyub qurtardığını bildirir.

*Dəlillə, sübutla eylədi bir-bir,
“Quran”ın yüz on dörd sirrini təbir.³*

Xaqani “Quran”ın 114 surədən ibarət olduğuna və onların sirrini öyrəndiyinə işarə edir.

Böyük sənətkarın “Fəxriyyələr”i də dini-əsətiri və islami-tarixi ifadə və obrazlarla zəngindir.

*Ağıl qorxardı təbimdən, əlacı gördüm heyrətdə,
Necə Musa deyirkən eylədim tabutu zindanı.⁴*

Dini rəvayətə görə, qədim Misirdə Firon münəccimlərin dediyini doğru sanaraq inanmışdı ki, bəni-İsraildən bir oğlan törəyəcək və bu adam onu öldürüb, taxtına sahib olacaqdır. Buna görə o, bəni-İsrailin doğulan bütün oğlan uşaqlarını öldürmüşdü. Musanı isə anası gizli doğaraq, ölümdən xilas etmək üçün bir sandığa qoyub, Nil çayına atmışdı. Xaqani bu əhvalata işarə etməklə öz həyatını dövrünün zalım hakimlərinin zülmündən qorumaq üçün əqlinin dəlalətilə təbini diri-diri (tabutda) zindanda saxlamağa məcbur olur, yəni istədiyini yaza bilmir.

*Süleymana bərabərdir hər hümmət sahibi dərviş,
O, “rəbbi həbli” təblinin səsindən titrər eyvanı.⁵*

---

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.88

² Yəne orada.

³ Yəne orada, s.89

⁴ Yəne orada, s.102

⁵ Yəne orada.

Rəvayətə görə Süleyman həm peyğəmbər, həm də böyük dövlətə malik bir padşah olmuşdur. Dərviş isə kasıb həyat keçirən bir adamdır. Xaqani bildirir ki, ondakı Günəş hümməti hansı dərvişdə olsa, o, Süleymana bərabərdir. Bu cür hümmət sahibi olan dərviş meydanın qabağında: “Ey yatanlar, oyanın!” – deyər qışqırar.

*Xəzinədarı – fikr, ilham, keşikçi – şər ilə tovfıq,
Əsiri – nəfs ilə amal, qul etmiş çərxi, keyhani.*¹

Yəni onun (Xaqani kimi Günəş hümmətli dərvişin) iki xəzinəçisi (fikir və ilham), iki mühafizəçisi (Allahın qanunu və yardımı), iki pislədiyi şey (nəfs və arzu), iki xidmətçisi (Yer və göy) vardır.

*Xorasan bir hərəmdirsə, Məlikşahdır ona Kəbə,
Səmərqənd bir fələkdirsə, bir ulduzdur Qədərxi.*²

Xorasan İranın şimal-şərqində bir vilayətdir; səkkizinci imam Rzanın qəbri bu vilayətin mərkəzi olan Məşhəd şəhərində olduğundan, bura müsəlmanların ziyarətگاهی sayılır. Buna görə də Xaqani Xorasan bir hərəmdir, yəni müqəddəs yerdir deyir. Məlikşah – Səlcuq şahlarından üçüncüsü və ən çox hakimiyyətdə olanıdır (1054-1092). Onun Şərqi Türküstandan Misirə qədər uzanan böyük dövlətinə Xorasan da daxil olmuşdur. Məlikşah məmləkətin bir çox yerlərində olduğu kimi, Xorasanda da binalar ucaltmışdır; Xaqani Kəbə dedikdə buna işarə edir. Qədərxi – Türküstanda olmuş Xütən xanlığının X əsr hakimlərindəndir. Qədərxi Səmərqənddə bir çox abadlıq işləri aparmışdır.

“*Bakir mənə Məryəminin Cəbraili, bəli, mənəm*”³ - deyən Xaqani yazdıqlarının başqa şairlər tərəfindən yazılmamış, orijinal, Məryəm kimi “bakirə”, toxunulmamış olduğunu, özünün isə Cəbrail kimi əsərlərinə ruh verdiyini göstərir.

Xaqani fəxriyyələrində də dini və peyğəmbər qissə motivlərindən istifadə etmişdir:

*Məclis pərilər yurduudur, bəzmi-Süleyman onda gör!
Quşlar durubdur səfbəsəf, bir xoş gülüstan onda gör!*⁴

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.102

² Yəni orada, s.107

³ Yəni orada, s.108

⁴ Yəni orada, s.133

Bəzmi-Süleyman – Süleyman peyğəmbərin məclisi deməkdir. Dini rəvayətlərə görə, Süleyman bütün heyvanların və quşların dilini bilirmiş; istənilən zaman onlar Süleymanın məclisində hazır olarmış. Xaqani Axsitanın məclisini Süleyman məclisinə bənzətməklə onun şərəfini yüksəldir.

*Davud əşkindən nişan peymanəyə qan axdı, qan,
Quştək sürəhi verdi can, oldu nəvaxan onda, gör!¹*

Davud – Süleyman Peyğəmbərin atasıdır. Rəvayətə görə, Davudun o qədər gözəl səsi varmış ki, oxuyanda heyvanlar və quşlar da heyran qalıb, onu dinləyirmişlər. Bu səs Şərq şairlərinin əsərlərində “ləhni-Davudi” adlanıb tərif edilir. Lakin Davud Peyğəmbər bəzi səhvlər etmiş və nəticədə etdiklərinə peşiman olub, çox ağlamışdır.

Davudun əşki (göz yaşı) – onun ağlamağına, odlı nəvaxan – gözəl səsinə işarədir.

*Oldu Səmak tutduğu nizə əlilə qələm,
Oldu bu əllə İrəm çeşməli bir laləzar.²*

Səmak astrologiyada əlində nizə tutan ulduzdur. İrəm behişt bağdır. Beytin mənası: fələyin nizəni qələmə döndərən ulduzu yer üzündə behişt yaratdı.

*Biri çox istədi fillə dağıtsın Kəbəni, ancaq,
Onu quşlar daşa basdı, yeri düzəkdir əlan da.³*

Dini rəvayətə görə, Kəbəni dağıtmaq üçün fillərlə hücum edən dinsizlərin başına saysız-hesabsız qaranquşlar dimdiklərində daş gətirib tökmüş və Kəbəni hücumdan xilas etmişlər.

*Tökə tənqid odun hərgah paxıllar bir kəsin üstə,
Eşitsə İbrahim adın, o atəş də durar yanda.⁴*

Burada Xaqani özünün mədh etdiyi Nəsirəddin İbrahimi möcüzə göstərib odda yanmayan İbrahim peyğəmbərlə müqayisə edir.

---

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.133

² Yənə orada, s.214

³ Yənə orada, s.224

⁴ Yənə orada.

*İnan, əsli səadətdir bu taledə ola insan,
Bunu təsdiq edər İdris, əgər olsa bu dövrandə.¹*

İdris – öz elmi kəşflərilə məşhur olan peyğəmbərdir. Qədim elm tarixində bəzən onu məşhur alim Hermeslə müqayisə edirlər. Burada Xaqani mədh etdiyi Əbu İshaq Nəsirəddin İbrahimin böyük alim olduğuna işarə edir.

*Xızır Bağdad çeşməsindən su içib,
Həm də Musa nuru Bağdaddan keçib.²*

Şair Bağdadın suyunu abi-həyata bərabər tutur. Musanın Tur dağında gördüyü nurun da Bağdaddan keçdiyni bildirir.

*Dəclə Kövsər, Kərx isə cənnət bizə,
Xoş hava Tubasıdır nemət bizə.³*

Şeirdə Bağdaddan keçən Dəclə çayı behiştə axan Kövsər suyuna müqabil tutulur. Bağdadın yaxınlığında olan Kərxi şair əsl cənnət hesab edir ki, onun xoş havası cənnətdə bitən Tuba ağacının rayihəsi kimidir.

Ey aləmin parlaq nuru, sən Məsinin həmdəmisən.⁴

Məsih – İsa Peyğəmbərdir, dini rəvayətə görə, onun məskəni Günəşin yerləşdiyi dördüncü fələkdədir.

*Bəli, bu təxt həm fələkdir, həm də ki, cənnət bağı,
Həm İsanın məskənidir, həm İdrisin yatağı.⁵*

Dini rəvayətə görə, İsa peyğəmbərin məskəni olan dördüncü göy Günəş mənzili hesab edilir. Guya İsa göyə, Allahın (“atasının”) yanına uçanda anası Məryəmin iynəsi onun döşündə olduğu üçün dördüncü göydə ilişib qalmışdır. İdris Peyğəmbər isə hələ ölməmiş guya, cənnətə gedib, qayıtmışdır. Burada mədh edilən Əlaəddinin taxtı şərəfətdə, mübaliğə üsulu ilə, dördüncü göyə – Günəşə, həm də cənnətə müqabil tutulmuşdur.

---

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.224

² Yenə orada, s.225

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, s.230

⁵ Yenə orada, s.233

*O səxavət Ağrısıdır, Nuh gəmisi dayanar,
Tur dağıdır, çiskinindən Nil dəryası yaranar.¹*

Dini rəvayətə görə, dünyanı su basandan sonra, Nuh Peyğəmbərin gəmisi Ağrı dağında oturmuşdur. Tur dağı – Musa Peyğəmbərin Allah ilə danışdığı Turi-Sinaya işarədir. Beytdə tərif edilənin səxavəti, əliaçıqlığı mədh edilir.

Xaqaninin “Həbsiyyə” sərlövhəli şeirlərində də dini-əsətiri və islami-tarixi obrazlara rast gəlirik.

*Məsihanın eşşəyinin peyini basıb mən,
Burun qanın dayandır ram qoca abidin fəvrən.²*

Məsiha İsa peyğəmbərin ləqəbidir. Eşşək peyini vaxtilə burundan axan qanı kəsmək üçün bir dərman kimi işlənmiş.

*Dara çəkilən zaman İsa dedi “gedirəm”,
Yuxarıda öz atamın səsini dərk edirəm?³*

Burada Xaqani İsanın guya “Mən Allahın oğluyam” deməsinə işarə edir.

“Şikayətlər” silsiləsindəki poetik nümunələr də dini mifik, islami anlayış və obrazlarla zəngindir. Xaqaninin “Mərsiyələr”ində dini, əsatiri və islami mövzu və obrazlar sıx-sıx verilib.

*Mənə həm Nuh idi o, həm də İbrahim idi, əfsus!..
Qalanlar cümləsi nəhəldir, Nəmrud, yeri Kənan.⁴*

Nəmrud – dini rəvayətə görə, Babil şəhərinin binasını qoyan və onun bütperəst hökmdarı olmuşdur. Nəmrud İbrahim Xəlilullahı bütperəstlik əleyhinə təbliğat apardığı üçün oda atıb yandırmaq istəmişdir. Od isə gülüstana çevrilib onu yandırmamışdı.

*O idi Əhmədə varis, ona Əhməd xitab etdi
Ki, “Faruqi-fəriqeynsən” və “zünmureyn”i “Quran”san.⁵*

Əhməd Məhəmmədin adlarından biridir. Faruqi-fəriqeyn – xalqı yaxşı tanıyan, haqq ilə batini yaxşı seçən ağıllı adam. Bu ad

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.233

² Yənə orada, s.257

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada, s.364

⁵ Yənə orada.

və sifət Məhəmməd tərəfindən Ömərə verilmişdir. Zünnureyn iki nur sahibi deməkdir. Bu, Osmanın künyəsidir; Osman Məhəmmədin iki qızını almış olduğu üçün ona “Zünnureyn” demişdilər.

*O, xətti əjdaha möcüzlu Musa çün vəfat etdi,
İlantək qıvrılıb, Musa kimi huş uçdu başımdan.¹*

Dini rəvayətə görə, Musa Tur-Sinada Allahı görmək istədiyi zaman birdən güclü səslər eşitmiş, qüvvətli işıqlar görmüş, dəhşətə düşüb, üç gecə-gündüz huşunu itirmişdir.

*Sözüm matəm libası geydi, susdum mən də Məryəmtək,
Ölübdür İsayi-sani, sükut etdim, olub büryan.²*

İsayi-sani – ikinci İsa; Xaqani bu adla əmisi oğlu Vəhidəddini nəzərdə tutur.

*Vəhid ölmüşdü – İdrisi və Loğmanı bu dövrənin,
Əcəl çatdıqda, acizdir həmi İdris, həmi Loğman.³*

Beləliklə, Xaqani Şirvani əsərlərində dini-mifoloji rəvayətləri, İslamın müqəddəs kitabı və mənbəyi olan Quranın müdrik göstərişlərini, varlığın, bəşəriyyətin yaradılması və gələcəyindən danışan müqəddəs ayələri, Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərini, epik səciyəli qissə, hekayət və əhvalatları əsərlərindəki əsatiri və tarixi obrazlarda və islami-fəlsəfi motivlərdə bədii söz sənətinin imkan verdiyi şəkildə ifadə etmişdir.

Şair Qurandakı ayələrin, burada təsbit edilmiş peyğəmbər qisəslərinin, xalqların tarixində baş vermiş əhvalatların, öyrədici hekayətlər və müdrik göstərişlərin özünəyaraşan ibrətli nəticələrini əldə əsas tutmaqla lirik təsvirə, epik nəqlətməyə və hikmətli sözlərə yeni bir keyfiyyət artırmışdır. Quran məsəl və kəlamlarının açıqlanmasına dair müxtəlif çoxsaylı təfsir, şərh, təvillər olduğu və haqqında fəlsəfi, sosioloji, etik, tarixi-nəzəri əsərlər yazıldığı kimi, onların bədii ədəbiyyatda istifadəsinin çeşidli növlərindən biri kimi Xaqaninin sənətkar sözü də klassik ədəbi-estetik fikirdə özünün böyük əhəmiyyət kəsb edən yerini tutur.

---

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s.364

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

Dindən, mifologiyadan, Quranın fikir və söz ümmanından bəhrələnmə Xaqaninin əsərlərindəki əsatiri motivlərdə, islami amildə, dilinin bədii ifadələrində və obrazlarında özünü daha çox göstərməkdədir. O, peyğəmbərlərin həyatı və əməllərindən danışan qissələrdəki çoxsaylı öyrədici epizod və məsəllərə toxunmaqla özündən qabaqkı sənətkarları təkrar etmədən və özündən sonra gələnlər üçün nümunə olan təsvir və ifadə vasitələri yaratmışdır. Bu yöndə şairin dini-əsatiri obraz və islami-tarixi amil ilə əlaqədar yerli-yerində işlətdiyi təlmih, iqtibas, təhlil, nəql və tərcümə nümunələri bədii sözün inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

XAQANI ŞİRVANININ HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ AZƏRBAYCANDA ÖYRƏNİLMƏSİ

XIX əsrdən bəri Azərbaycan alimləri Xaqani irsinə maraq göstərmiş, ölkədə və ölkədən kənarda böyük şairin əsərlərini öyrənməyə və təbliğ etməyə başlamışlar.

Rusiyada şərq dillərini tədris edən azərbaycanlı alimlərdən Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790-1869), Mirzə Kazım bəy (1802-1870), Mirzə Məhəmməd Şəfi, Əbdül Səttar Kazım bəyin bu işdə fəaliyyəti böyükdür. O zaman görkəmli maarifçi alim Sultan Məcid Qəniyev professor Mirzə Kazımın Azərbaycan dilini və ədəbiyyatının tədrisində Azərbaycan klassiklərinə müraciət etməsindən xəbər verərək yazır: *“Prof. Mirzə Kazım bəy universitetin yuxarı kurs tələbələrini Xaqani və Nizaminin bədii irsi ilə tanış edir və onların əsərlərindən tərcümələr edirdi. Əbusəttar Kazım bəy isə ikinci kurs tələbələrinə Füzulinin şeirlərini öyrədirdi”*.¹ Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) 1841-ci ildə farsca yazdığı *“Gülüstanı-İrəm”* kitabında Xaqani Şirvaninin yaradıcılığından da bəhs edilmişdir.²

XIX yüzillikdə Azərbaycan alimi və ədibi Mirzə Məhəmmədli Tərbiyət Təbrizi (1875-1940) Azərbaycan və onun mədəniyyəti barədə dəyərli əsərlər yaratmışdır. Azərbaycan, türk, ərəb və İran ədəbiyyatına aid bir çox qaynaqlar üzə çıxaran M. Tərbiyət 1922-ci ildən başlayaraq *“Gəncineyi-maarif”* məcmuəsində ədəbiyyat və incəsənət məsələləri ilə bağlı məqalələr çap etdirirdi. Məcmuədə *“Xaqani Şirvani”*, *“Saib Təbrizi”* və b. məqalələr nəşr edilmişdir. Alimin *“Danişməndani-Azərbaycan”* kitabında Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Saib Təbrizi və b. ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin həyat və yaradıcılığı öyrənilmişdir. M. Tərbiyət *“Gülüstanı-İrəm”* əsərinə əsaslanaraq, Xaqaninin Şamaxının Məlhəmli kəndində dünyaya gəldiyini xəbər vermişdir. Şairin yaradıcılığından bəhs edərək, onun *“şeyrdə xüsusi şivəsi, üslubu”* olduğunu vurğulamış, yaratdığı əsərlərin növlərindən, *“görünməyən qüdrət və bacarığ”*ından, nəzm sahəsində böyük uğurlarını vurğulamışdır.³

¹ Ученые записки Импер. Казанского Университета. Казань, 1852, кн. III, s.13 (Bax: R. Məlikova. XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı, Elm, 1978, s.24)

² A. Bakıxanov. Gülüstanı-İrəm. Azərb. SSR EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutu. Bakı, 1951

³ M.Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1987, s. 358-360

XX əsrdə Azərbaycanda Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığını öyrənən alimlərdən biri akademik Həmid Araslı (1909-1983) olmuşdur. H. Araslının orta əsrlər Azərbaycan klassiklərinin, o cümlədən, Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində əvəzsis rolu olmuşdur. Onun Xaqani Şirvani barədə məqalələri aşağıda göstərilən kitab və məcmuələrdə nəşr edilmişdir: 1936-cı ildə cap olunan “Ədəbiyyat tarixi”ndə;¹ Moskvada 1939-cu ildə nəşr edilən “Azərbaycan poeziyası antologiyası” məcmuəsində;² 1940-cı ildə yazılmış Xaqaninin Əbul-Əla Gəncəvi və Mücirəddin Beyləqani ilə münasibətlərinə toxunduğu “Nizaminin müasirləri” adlı məqaləsində.³ 1942 və 1945-ci illərdə H. Araslının “Xaqani. Qədim ədəbiyyat” kitabı nəşr olunmuşdur.⁴ 1956-cı ildə alimin “Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri”,⁵ 1982-ci ildə isə “Xaqani Şirvani” adlı kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitablarda şairin həyatı, səfərləri, əlaqələri, yaradıcılığı, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, tədqiq tarixindən bəhs edilir.

Azərbaycanda Xaqaninin öyrənilməsindən söz açan Həmid Araslı yazır: *“Öz vətəninə isə şair hələ inqilabdan çox əvvəl Azərbaycan alimləri tərəfindən böyük məhəbbətlə öyrənilmişdir. Böyük Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstan-İrəm”, Firidun bəy Köçərlinin ilk “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında və Məhəmmədli Tərbiyətin “Danışməndane Azərbaycan”ında Xaqani yaradıcılığından bəhs edilir”*.⁶ H. Araslının Xaqani Şirvani barədə qiymətli tədqiqatı 1998-ci ildə “Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (seçilmiş əsərləri)” kitabına daxil edilmişdir. H. Araslı göstərir ki, *“Azərbaycan alimləri Xaqani irsini daha dərinlən öyrənərək onun həyat və yaradıcılığına dair bir sıra qiymətli məqalələrlə yanaşı, monoqrafiyalar yazmış, dissertasiyalar müdafiə etmişlər. Xaqaninin tərcümeyi-halı H. Araslı, M. Quluza-də,⁷ M. Rəfili⁸ tərəfindən yazılmışdır. M. Sultanovun namizədlik,*

¹ H. Araslı. Ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1936

² Г. Араслы. Хагани, Ибрагим ибн Али Наджар. Поэзия XI-XIII веков // Антология азербайджанской поэзии. Москва, 1939, с. 12-16

³ H. Araslı. Nizaminin müasirləri. Bakı, 1940

⁴ H. Araslı. Xaqani. Qədim ədəbiyyat. Bakı, 1942; Bakı, 1945

⁵ H. Araslı. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1956

⁶ H. Araslı. Xaqani Şirvani. Bakı, Yazıçı, 1982, s. 61

⁷ М. Кулизаде. Хагани. Избранные произведения. Баку, 1959

⁸ М. Рафили Афзаладдин Хагани великий современник Низами // Сб. Низами, №4. Баку, 1947

Qafar Kəndli-Herisçinin doktorluq dissertasiyaları Xaqani Şirvaniyə həsr edilən ilk böyük tədqiqat işləridir. Müxtəlif vaxtlarda şairin əsərlərinin müəyyən hissələri Məmməd Rahim, Əliağa Vahid, Məmmədəğa Sultanov, Məmməd Mübariz, Ələkbər Ziyatay, Tələt Əyyubov, Mirmehdi Seyidzadə tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir".¹

Ədəbiyyatşünas alim Məmmədəğa Sultanovun (1910-1991) Xaqani Şirvani haqqında yazdığı tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, 1947-ci ildə Xaqaniyə həsr edilən "Əfzələddin Xaqani Şirvani"² mövzusunda ilk monoqrafiyanın müəllifidir. Alim elmi jurnallarda və dövrü mətbuatda Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığının müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş məqalələrlə çıxış etmişdir.³ 1960-cı ildə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabının I cildində alimin "Xaqani Şirvani" mövzusunda məqaləsi çap olunmuşdur. M.Sultanov Xaqaninin ancaq məddah şair olmamasını, *"özünün ruhən, fikrən şahlardan və saraydan uzaq olduğunu"* göstərmişdir. O yazır: *"Xaqani olduqca mürəkkəb yaradıcılığa və özünəməxsus bədii ifadə tərzlərinə malik olan bir sənətkardır. Azərbaycan klassikləri içərisində ancaq o, əruz vəzninin, demək olar ki, bütün bəhrlərində şeir yazmışdır"*.⁴ M.Sultanov şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı əsas məqamları araşdırmışdır. Xaqaninin yaradıcılığının öyrənilmə tarixini nəzərdən keçirərək, M.Sultanov Xaqanini İran şairi, "məddah şair" adlandıran, şairin yaradıcılıq qüdrətini, dərin fəlsəfi görüşlərini unudan şərqsünasları ciddi tənqid etmişdir. M.Sultanov rus alimi Xanikovun 1864-cü ildə fransız dilində yazdığı "Memoire sur Khacani" tədqiqatını Xaqani yaradıcılığına dair ilk ciddi və diqqətəlayiq tədqiqat kimi qələmə vermiş, yeri gəldikcə rast gələn

¹ H.Araslı. Xaqani Şirvani. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.82-115

² M.S.Sultanov. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Dissertasiya. Bakı, 1947

³ M.Sultanov. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Bakı, 1952; Xaqani Şirvani. Həyatı və yaradıcılığı haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954; Xaqaninin tərcümeyi-halına dair bəzi məsələlər haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1954, № 10; Xaqani şeirlərinin tərcümələrinə dair bəzi məsələlər haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1954, № 11; "Töhfətül-İraqeyn", 1959; Maraqlı bir əlyazması // Bakı, 1961, 7 sentyabr; Bir daha Xaqaninin təvəllüd tarixi haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət, 22 yanvar 1982, s.6

⁴ M.S.Sultanov Xaqani Şirvani. Bakı, 1954, s. 19; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı, 1960

nöqsanları da göstərmişdir. Alim, Karl Zaleman, Aqafangel Kırımki, Yevgeni Bertels, Yuri Marr və Aleksandr Boldırev kimi tədqiqatçıların, bəzi nöqsanlara baxmayaraq, Xaqani yaradıcılığını elmi şəkildə əsaslı tədqiq və təhlil etdiklərini xüsusi qeyd etmişdir. Məmmədəğa Sultanov kitabı tərtib edərkən, Xaqaninin Moskva, Leningrad kitabxanalarında və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəzdindəki Respublika Əlyazmaları Fondunda saxlanan bütün əsərlərini, Bombeydə çap edilən “Küllıyyat” və “Divan”ını müqayisə etmişdir.

Məmmədəğa Sultanov tərəfindən tərtib edilən və 1985-ci ildə işıq üzü görən “Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri” ikinci dəfə 2004-cü ildə təkrar nəşr olunmuşdur. Kitabda şairin ədəbi irsinin böyük bir hissəsi – “Töhfətül-İraqeyn” əsəri, lirik qəzəlləri, fəxriyyə, mədhiyyə və fəlsəfi qəsidələri, zəmanə, zəmanə əhlindən şikayətləri, qitə və rübailəri və başqa şeirləri təqdim olunmuşdur.¹

Filosof alim Solmaz Rzaquluzadə Xaqani Şirvaninin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini araşdırmaqla məşğul olmuşdur. O, Xaqaninin həyat və yaradıcılığı, şairin dünyagörüşünü formalaşdıran mühitdən bəhs etmişdir. Alim şairin fəlsəfi baxışlarına diqqət yetirmiş, ictimai-siyasi görüşlərini işıqlandırmışdır.²

Tənqidçi, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas alim Məmməd Arif (1904-1975) XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını təhlil edərkən, Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığına toxunmuşdur. Kitabda o, “Töhfətül-İraqeyn” və “Mədain xərəbələri” haqqında qısa məlumat vermişdir.³ 1955-ci ildə şair Məmməd Rahim (1907-1977) Xaqani Şirvaniyə həsr olunmuş “Xaqani” mənzum dramını yazmışdır.⁴ Zeynal Xəlil (1914-1973) “Şairin yuxusu” adlı mənzum dramında Nizami Gəncəvinin həyatından bəhs etmiş və Xaqanini Nizaminin dostu kimi göstərmişdir.⁵

Azərbaycanda Xaqani irsinin öyrənilməsi ilə görkəmli xaqanişünas Qafar Kəndli-Herisçi (1925-1997) ardıcıl şəkildə məşğul

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004

² С.Д.Рзакулидзе. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Баку, АН Аз. ССР, 1962

³ Литература Азербайджанского народа. Баку, Аз.гос.издательство, 1958, с.9-10

⁴ Мəmməd Rahim. Xaqani. (6 pərdəli, 14 şəkilli mənzum dram) // Azərbaycan, 1995, №7, s.18-59

⁵ Zeynal Xəlil. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Öndər, 2004, s.151-258

olmuşdur. O, şair haqqında bir sıra dəyərli məqalələr dərc etdirmişdir. Tədqiqatın əsas hissəsi doktorluq dissertasiyasının nəticəsi olan “Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti)” adlı monoqrafiyasında verilmişdir. Professor Qafar Kəndli-Herisçinin şairin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi ilə bağlı araşdırmaları böyük maraq doğurur. O, Xaqaninin bioqrafiyası və irsinə aid materialları onun yaşadığı dövr və mühitlə əlaqəli şəkildə tədqiq etmişdir.

Professor İmamverdi Həmidov “Xaqani Şirvani irsinin yorulmaz tədqiqatçısı” məqaləsində yazır: “Xaqani Şirvani irsinin görkəmli tədqiqatçısı Qafar Kəndli-Herisçi (1925-1997) böyük söz ustadı barəsində dolğun, gerçəkliyə uyğun monoqrafiya yaratmaq üçün onun əsərlərini həyatında baş verən başlıca hadisələr və tərcümeyi-hal göstəriciləri zəminində öyrənməyi” özünün başlıca vəzifəsi saymışdır. Belə bir tədqiq üsulu “böyüyən bir şəxsiyyətin yetkinləşən, ziddiyyətlər keçirən bir mütəfəkkirin bioqrafiyasını yaratmağa” imkan vermişdir. Bu araşdırma metodu ədəbiyyatşünaslıqda yeni idi və mütəxəssislər Q.Kəndli-Herisçinin Xaqani haqqında monoqrafik tədqiqatını klassiklərimizi öyrənmək baxımından ilk və uğurlu addım hesab edirlər.¹

Alimin doktorluq dissertasiyası şairin həyatı, dövrü və mühitinə həsr olunmuşdur. Monoqrafiya kitab şəklində 1978-ci ildə nəşr olunmuşdur.² Burada şairin bioqrafik materialları, valideynləri, təربiyəçiləri, həyatı, ailəsi, mühiti, yaradıcılığı mərhələ-mərhələ izlənilmişdir. Müəllif monoqrafiyanı Xaqaninin öz əsərləri və müasirlərinin əsərləri əsasında yazmışdır. Qafar Kəndli-Herisçi xaqanişünaslıqda ilk dəfə mövzu ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmiş, Xaqani Şirvaninin həyatı, dövrü və mühiti haqqında fundamental əsər yaratmışdır.

Q.Kəndli-Herisçi Xaqaninin anadan olduğu və ilk təhsil aldığı yerin Şamaxı şəhəri olduğunu vurğulamışdır. Alim Xaqaninin adının İbrahim, atasının adının Əli Nəccar, babasının adı Osman, ulu babasının adı İbrahim olduğunu şairin öz əsərləri əsasında göstərmişdir. Q. Kəndli-Herisçi Xaqani Şirvaninin milliyyətə “əcəm türkü” (azərbaycanlı) olmasını söyləmiş və onun doğum ilini 520

---

¹ İ.Həmidov. Xaqani irsinin yorulmaz tədqiqatçısı // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2016. XXVIII c. s.47-53

² Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988

(1126) olduğunu dəlillərlə sübut etmişdir.¹ Tədqiqatçı Xaqaninin şeirlərindən misallar gətirməklə anasından, atasından, əmisi Ömər Osman oğlu Kafidəddindən və əmisi oğlu Osman Ömər oğlu Vəhidəddindən söz açmış, gənc İbrahimin tərbiyə və təhsilində onların böyük əməyini vurğulamışdır.² Müəllif “Təhfətül-İraqeyn” poemasına əsasən, onun Şamaxı şəhərində anadan olduğunu bildirmiş və öz fikrini şairin əsərlərindən gətirdiyi nümunələrlə əsaslandırılmışdır.³ Bununla, alim şairin türk mənşəyini sübuta yetirmişdir. Q.Kəndli-Herisçi araşdırmaya bir sıra yeni məlumatlar əlb etməklə Xaqani Şirvaninin həyatından, səfərlərindən, tanınmış adamlarla əlaqəsindən bəhs etmişdir.

Alim şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, həyatını və yaradıcılığını üç mərhələyə ayırmışdır: 1) Həyatının birinci dövrü (1126-1148-ci illər), 2) Həyatının ikinci dövrü (1148-1175), 3) Həyatının üçüncü dövrü (1175-1198-ci illər). Bu dövrlərin elmi səciyyəsi verildikcə Xaqaninin tərbiyə və təhsili, ata-anası, müəllim və tərbiyəçiləri, şairliyinin təşəkkülü, ailə həyatı, Şirvanşah Mənuçehr və Axsitan sarayı ilə bağlı illəri, şair könlü ilə sarayda çırpınan insanpərvər duyğu və düşüncəsi, Təbriz illəri haqqında araşdırmaların nəticəsi aydınlığı ilə təqdim edilir. Şairin həyatını dövrlər üzrə öyrənən alim onun humanizminin əsasını və təkamül yolunu, fəlsəfə, din, təsəvvüf, əxiliyə münasibətini öyrənməyə diqqət vermişdir. Q. Kəndli-Herisçi Xaqaninin ədəbi-bədii görüşlərinin başlıca köklərini şairin dövrü və mühiti ilə bağlılıqda, həyatı və fikir aləminin problemləri ilə birlikdə tədqiq etmişdir. İ.Həmidovun qeyd etdiyi kimi, “*Qafar müəllim Xaqani-Nizami bağlılığını tədqiqatlarında həmişə xatırladır...*”⁴ Alim Q.Kəndli-Herisçinin monoqrafiyasının çox mühüm bir cəhətini də üzə çıxarır ki, o da böyük şairin türklüyü və türklük ideyası ilə bağlıdır. Xaqani əsərlərində qövmi mənsubiyyətindən məlumat verir və bununla öyünür. “Əcəm türkü olan ancaq dəricə söz söyləyən” şair türklüyə qayıdan “Xaqani” təxəllüsü ilə tanınmış, beytlərinin (şeirinin) orijinallığını və gözəlliyini göyçək türk mələklərinə bənzətmiş və yeri gəldikcə əsərlərində

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.61-76

² Yəne orada, s.110-153

³ Yəne orada, s.39-45

⁴ İ.Həmidov. Xaqani irsinin yorulmaz tədqiqatçısı // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2016. XXVIII c., s.49-50

türk sözlərini işlətməmişdir. Mühüm bir məsələ Q.Kəndli-Herisçinin tədqiqatında Azərbaycanla bağlı məqamlara yer verməsindən ibarətdir. İmamverdi Həmidov “Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti)” monoqrafiyasını “*Azərbaycan və dünya xaqanişünaslığının mühüm nailiyyəti*” hesab etmişdir.¹

Qafar Kəndli-Herisçi 70-ci illərdə şairin yaradıcılığında dini məsələləri araşdırmış, həqiqəti üzə çıxarmışdır: “*Xaqani dini inanışında xurafatçı olmamışdır... O, din dedikdə ədaləti başa düşür, “tanrının buyurduqlarına əməl etməyə” çağırırdıqda behişt sevdası ilə əylənir və onun yazılarında cəhənnəm və qiyamət qorxusundan iz belə yoxdur... Xaqani ömrü boyu tanrısına ummadan Ona məhəbbət bəsləmişdir*”.²

Qafar Kəndli-Herisçi Xaqani Şirvaninin əsərlərinin sayı, janrları və mündəricəsi ilə bağlı da məlumat vermişdir. O şairin dünyanın bir çox kitabxanalarında saxlanılan əsərləri, külliyyatı, onların çoxçeşidli əlyazmalarının indiyə qədər bir yerə toplanıb nəşr edilmədiyini qeyd etmişdir. Q.Kəndli-Herisçi Xaqaninin “Divanı”nı və “Təhfətül-İraqeyn” poemasını ayrıca bölmələrdə araşdırmış, sonda böyük şairin “Xətmül-ğərayib” məsnəvisindən, “Münşəate-Xaqani” – “Xaqaninin məktubları”ndan geniş danışmışdır.

Hələ 1958-ci ildən mətbuatda Xaqani yaradıcılığının problemlərinə toxunan məqalələrlə³ çıxış edən Qafar Kəndli-Herisçi monoqrafiyadan sonra da müntəzəm şəkildə bu mövzu ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.⁴ Bakıda “Elm” nəşriyyatında 2007-ci ildə çap olunmuş altı cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin 2-ci cildi üçün “Xaqani Şirvani” bölməsini hazırlamışdır.⁵ Zəngin faktik ma-

¹ İ.Həmidov. Xaqani irsinin yorulmaz tədqiqatçısı // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2016. XXVIII c., s.50-53

² Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.29-30

³ Q.Kəndli-Herisçi. Füzulinin “Ənisül-qəlb”i haqqında (Xaqaniyə nəzirə). Məhəmməd Füzuli. Bakı, Azərənşr, 1958; Azərbaycan klassiklərinin Misirin Xədvyyə kitabxanasında saxlanılan əsərləri haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1958. №3, s. 63-71; Ruindej hadisəsi və Xaqani Şirvani // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1971. №1, s.3-8

⁴ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani və Xacə İmadəddin İmad. (Xülasə) // Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri, 1984. №4, s.70-73; Xaqani Şirvani və Xarəzmşahlar ocağı // Azərbaycan-Özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr kitabı. Bakı, Elm, 1985, s.48-88

⁵ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c. Bakı, Elm, 2007, s.413-470

terial əsasında yaradılan bu tədqiqat işi bütünlüklə klassik irsin öyrənilməsində yeni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.

Şərq ədəbiyyatının dərin bilicilərindən Mübariz Əlizadə (1911-1994) farsdilli ədəbiyyatın görkəmli tədqiqatçısı olmaqla yanaşı, həm də onun mahir tərcüməçisi kimi tanınmışdır. Professor Mübariz Əlizadə dahi Azərbaycan şairləri sırasında Xaqani Şirvaninin də əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə xüsusi önəm vermişdir. Alim orta əsrlər Şərqinin farsdilli regional ədəbiyyatının mürəkkəb, çoxşaxəli, lakin vahid konseptual baxışının ilk yaradıcılarından olmuş və farsdilli ədəbiyyatın inkişafında Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin, o cümlədən, Nizami, Xaqani və başqa istedadlı Azərbaycan şairlərinin böyük rolu olduğunu göstərmişdir. Eyni zamanda, Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirlərinin Azərbaycan dilinə poetik tərcüməsi də Mübariz Əlizadəyə aiddir.¹

Ziya Bünyadov,² Sara Aşurbəyli³ və başqa Azərbaycan tarixçiləri öz araşdırmalarında həm şairin öz əsərlərindən, həm də onun əsərləri əsasında yazılmış tədqiqatlardan bir mənbə kimi istifadə etmişlər. XII əsr Şirvan tarixinə aid yazılan kitabların elm və mədəniyyətlə bağlı bölmələrində Xaqani Şirvani haqqında məlumat verilmişdir.

Xaqani Şirvani irsinin öyrənilməsi istiqamətində Rasimə Məlikovanın 1978-ci ildə dərc olunmuş “XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani”⁴ kitabı maraq doğurur. Burada Nikolay Xanikovun 1864-cü ildə fransız dilində nəşr etdirdiyi “Xaqani haqqında memuar” adlı əsərinə ayrıca yer verilmişdir. Rasimə Məlikova XIX əsrdə Rusiyada Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı ən ciddi tədqiqat işi kimi Karl Zalemanın “Xaqaninin rubailəri” əsəri olduğunu göstərir. Müəllif əsərdə Azərbaycan, xüsusən də, XIX əsr rus alimləri tərəfindən Xaqani Şirvani irsinin öyrənilməsini elmi mənbələrin verdiyi məlumatlar əsasında ətraflı işıqlandırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabda Xanikovun əsərinin rus dilinə tərcüməsi əsasında təqdim

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1978; Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004

² Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s.198-210

³ С.Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, ЭЛМ, 1983

⁴ R.Məlikova. XIX əsr rus şərqşünaslığı və tarixşünaslığı Xaqani Şirvani haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969. №3, s.22-29

etdiyi bəzi faktlarda dəqiq olmayan məlumatlar mövcuddur.¹ Rəsimə Məlikovanın qeyd etdiyinə görə, fransız alimi Jul Mol, Xanikovun əsərinə “*çox tənqidi yanaşaraq Xaqanini çox ciddi mühakimə edən Xanikovun şairi guya lazımı dərəcədə başa düşmədiyini iddia etmişdir*”.² Paris Asiya cəmiyyətinin illik hesabatında Jul Mol çıxış edərkən, əsəri “çox diqqətəlayiq memuar” kimi xarakterizə edib, onu “gözlə tədqiqat” adlandırmışdır.³ Nikolay Xanikovun Xaqaniyə qarşı “tənqidi yanaşma”sına dair Jul Molun fikrilə razılaşmaq olar. Biz bunların səbəbini Xanikovun ədəbiyyatşünas olmamasında görürük. O, Xaqani şeirinin məziyyətlərini tam anlamamışdır ki, bu məsələ də xüsusi araşdırma tələb edir. R. Məlikova öz tədqiqatında N.Xanikovun sənətkarlıq məsələlərinə diqqət yetirməməsini əsərin nöqsanı kimi göstərmişdir.

Professor Azadə Rüstəmovə (1932-2006) Xaqani Şirvani poeziyası ilə bağlı mülahizələrini klassik ədəbiyyatımızın təhlili boyu verməklə bərabər, ona ayrıca tədqiqlər də həsr etmişdir. Alim, “Xaqani “mən”ini, onun portreti, dünyagörüşü və həyata baxış fəlsəfəsinin bəzi məqamlarını əsərləri əsasında açıqlamışdır.”⁴ Alim “Təhfətül-İraqeyn” poeması, “Divan”ı və başqa əsərlərində Xaqaninin fikir yönümünü müəyyənləşdirən başlıca xüsusiyyətlər kimi el-sevərlik, mərdlik, mətanət və qürur hisslərini ön plana çəkmişdir. Azadə Rüstəmovə “Mədain xərəbələri” və “Şiniyyə” qəsidələrini və kiçikhəcmli əsərlərini nəzərdən keçirərkən Xaqaninin “mən”i və یرfan dünyasının “istiqlamətverici özəyini xəlqilik və demokratizm” ideyalarının təşkil etdiyini vurğulamışdır.⁵ Azadə Rüstəmovə Qafar Kəndli-Herisçinin “Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti)” monoqrafiyasını yüksək qiymətləndirir və alimin Xaqani tədqiqatçısı kimi üstünlüyünü şairin poetik üslubunun incəliklərinə bələd olma-

¹ R.Məlikova. XIX əsr rus şərqşünaslığı və tarixşünaslığı Xaqani Şirvani haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969. №3, s.42

² R.Məlikova. XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı, Elm, 1978, s.52

³ Rapport sur “Les travaux du conseil de la Societe Asiatique” pendant l’annee 1864-1865, fait a la séance annuelle de la societe le 28 juin 1865, par Jules Mohl, p.12-13 // Journal Asiatique ou Recueil de memoires..., sixieme serie, tom VI, Paris <https://archive.org/details/journalasiatique566sociuoft/page/10>

⁴ Azadə Rüstəmovə. Xaqani “mən”i öz sənətində (Portretdən eskizlər). Mənəvi dünyəmiz bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.339

⁵ Azadə Rüstəmovə. Xaqani “mən”i öz sənətində (Portretdən eskizlər). Mənəvi dünyəmiz bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, s.342-344

sında görürdü. O, monoqrafiyada təqdim olunan ilkin və zəngin məlumatlara yüksək qiymət vermiş, ¹ eləcə də, “Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti)”² kitabında Nizami və Xaqani əsərlərinin oxşar cəhətlərini ortaya çıxarmışdır. Alim “Nizami və onun sələfləri” mövzusunda tədqiqat işində Xaqani və Nizaminin yaradıcılığında “*bir-birilə səsləşən, biri digərini tamamlayan*” mənə və fikir yaxınlığından, iki şairin “*şeyrlərini birləşdirən üsyankar, mübariz ruh kimi cəhətlərindən*” söz açmışdır ³ və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “*Xaqani mövzu və obrazları bilavasitə Nizami yaradıcılığında davamını və inkişafını tapmamışdır*”.⁴ “Fələki Şirvani” monoqrafiyasında Azadə Rüstəmovə Xaqani-Fələki – müəllim-şagird məsələsini araşdırarkən, Xaqani-Fələki münasibətlərinin dostluq-yoldaşlıq səciyyəsi daşdığını söyləmişdir.⁵ Alim “Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XIV əsrlər)” kitabında Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” poemasını belə xarakterizə etmişdir: “*Bu əsər epik şeir tarixində öz zamanəsinə, mövcud üsuli-idarəyə, haqsızlığa, istibdada qarşı etiraz və üsyanın parlaq bədii ifadəsidir*”.⁶ O, burada əsərin məzmunundan və quruluşundan da bəhs etmişdir.

1970-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan alimləri Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı ilə bağlı fəal elmi araşdırmalar aparmışlar. 1970-ci ildə Əli Abbasov “Zübdət ül-fəvaid” lüğəti və onun müəllifinin Nizami və Xaqani yaradıcılığı ilə əlaqəsinə dair” adlı dəyərli məqaləsini dərc etdirmişdir.⁷ Əfqan alimi Bəşir xan Suri Nizami və Xaqani yaradıcılığını dərinlən öyrənmiş, tərtib etdiyi lüğətdə onların əsərlərindən və şərhərdən istifadə etmişdir. 1978-ci ildə Səfura İbrahimova “Elm və həyat” jurnalında “Kembric Universiteti Xaqani haqqında” mövzusunda yazdığı yazısında Kembric universitetinin professoru Yan Ripkanın Xaqani haqqındakı fikirləri ilə bağlı

¹ Azadə Rüstəmovə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı, Elm, 2014, s.373-584

² Azadə Rüstəmovə. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı, Elm, 1979, s.24-27

³ Azadə Rüstəmovə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, Bakı, Elm, 2014. I c., s.397

⁴ Yəne orada.

⁵ Yəne orada, s.664

⁶ Yəne orada, s.47-49

⁷ Ə.M.Abbasov. “Zübdət ül-fəvaid” lüğəti və onun müəllifinin Nizami və Xaqani yaradıcılığı ilə əlaqəsinə dair // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 1970. №1, XXVI c., s.62-64

mülahizələrinə yer vermişdir.¹ Möhsün Nağıyev 1982-ci ildə “Xaqani divanına şərhlər: /ədəbi irs/” mövzusunda “Elm və həyat” jurnalında Əbdülvahab Qınai Təbrizinin “Şərhi divani Xaqani” əsərinin əlyazma nüsxələrindən söz açmışdır.² Əsgər Sərkəroğlu 1982-ci ildə “Elm və həyat” jurnalında nəşr etdirdiyi “Fransız şərqşünaslığı Xaqani haqqında”³ adlı məqaləsində fransız şərqşünaslarının Xaqani Şirvaniyə həsr etdikləri əsərlərdən bəhs etmişdir. Eyni mövzu alman ədəbiyyatşünaslığında filoloq Akif Bayramov tərəfindən öyrənilmiş və araşdırmanın nəticəsi “Xaqani yaradıcılığı alman ədəbiyyatşünaslığında: axtarışlar, mülahizələr”⁴ adı altında “Ulduz” jurnalında işıq üzü görmüşdür. Akif Bayramov Jozef Hammerin XIX əsrdə Xaqani Şirvaniyə həsr etdiyi tədqiqatından, Yan Ripkanın Xaqani barədə fikirlərindən bəhs etmiş və alman alimi Benedikt Raynertin əsərini Xaqani yaradıcılığı haqqında Qərbdə yazılmış ilk fundamental tədqiqat kimi qiymətləndirmişdir. İradə Əsədullayeva 1990-cı ildə “Xaqani ingilis tədqiqatında”⁵ adlı məqaləsində Edvard Braunun və Nikolay Xanikovun tədqiqatları barəsində məlumat vermişdir. Akif Əliyev ərəb ədəbiyyatşünaslığında Xaqani ilə bağlı fikir və mülahizələrə ilkin olaraq münasibət bildirmişdir.⁶ Yelena Teyer “XX əsrdə Polşa tədqiqat və tərcümələrində klassik Azərbaycan ədəbiyyatı (Qətran Təbrizi və Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı əsasında)”⁷ adlı məqaləsində Xaqani Şirvaninin yaradıcılığının Polşada öyrənilməsi və tərcümələri problemlərini işıqlandırmışdır. Şahin Xəlilli “Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr”⁸ kitabında Azər-

¹ S.İbrahimova. Kembric Universiteti Xaqani haqqında. (Amerikanın Kembric Universitetinin professoru C. Ripkanın Xaqani haqqında fikirləri) // Bakı: Elm və həyat, 1978. №1, s.31-32

² M.Nağıyev. Xaqani divanına şərhlər: ədəbi irs // Bakı: Elm və həyat, 1982. №5, s.26-27

³ Ə.Sərkəroğlu. Fransız şərqşünaslığı Xaqani haqqında // Bakı: Elm və həyat, 1982. №5, s.28

⁴ A.Bayramov. Xaqani yaradıcılığı alman ədəbiyyatşünaslığında: axtarışlar, mülahizələr // Bakı: Ulduz, 1986. №8, s.35-38

⁵ İ.Əsədullayeva. Xaqani ingilis tədqiqatında // Bakı: Elm və həyat, 1990. № 9, s.25

⁶ A.Əliyev. Ərəb ədəbiyyatşünaslığı və Xaqani yaradıcılığının bəzi məsələləri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1983. №3, s.46-51

⁷ Y.Teyer. XX əsrdə Polşa tədqiqat və tərcümələrində klassik Azərbaycan ədəbiyyatı (Qətran Təbrizi və Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı əsasında) // Bakı: Ədəbi əlaqələr toplusu, 2016. X buraxılış, s.112-117

⁸ Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr (Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri). Bakı, Azərbaycan Milli ensiklopediyası, 2003

baycan-İngilis ədəbi əlaqələrindən bəhs etmişdir.

Ölkəmizdə Xaqani Şirvani əsərlərinin nəşri sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Şairin “Seçilmiş əsərləri” 1940-cı illərdən başlayaraq Bakıda müxtəlif nəşriyyatlarda nəşr olunmuşdur. Tərcümə işlərinin böyük qismi Mübariz Əlizadəyə məxsusdur. “Qoca Şərqin qapısı” (“Врата древнего Востока») adlı poetik topluda ilk dəfə Xaqani Şirvaninin rus dilinə tərcümə olunmuş rübailəri rus oxucusuna təqdim edilmişdir. Şeirlərin tərcüməsi Tatyana Streşnevaya aiddir, kitabın tərtibçisi, “Ön söz”ün, sətri tərcümənin və qeydlərin müəllifi Vəqif Aslanov olmuşdur.¹ V.Aslanovun tərtib etdiyi Moskvada “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında 1980-ci ildə işıq üzü görən “Xaqani. Lirika” kitabına V.Derjavinin, T. Streşnevanın, K.Simonovun tərcümələrində Xaqani Şirvaninin əsərləri daxil edilmişdir. Həmin kitab Bakıda “Yazıçı” nəşriyyatında 1982-ci ildə təkrar nəşr olunmuşdur. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov bu kitaba geniş “Ön söz” yazmışdır.² Mirzə İbrahimovun Xaqaninin yaradıcılıq irsi haqqında digər yazısı “Literaturniy Azərbaycan” jurnalında 1980-ci ildə dərc olunmuşdur.³ Mirzəğa Quluzadə Moskvada 1984-cü ildə çıxan doqquz cildlik “Dünya ədəbiyyatı tarixi” kitabının II cildi üçün “Azərbaycan ədəbiyyatı. XII əsr ədəbiyyatı. Xaqani” adlı oçerkdə şair haqqında ətraflı məlumat vermişdir.⁴ 1982-ci ildə Əlyar Səfərli və Xəlil Yusifovun “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”⁵ dərsliyində Xaqani Şirvani haqqında geniş oçerk verilmişdir.

“Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası” (20 cildlik) seriyasının “VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri”⁶ adlanan 2-ci cildinə Xaqani Şirvaninin poetik əsərləri daxil edilmişdir. Mübariz Əlizadə, Məmmədəğa Sultanov, Ələkbər Ziyatay, Ənvər Əlibəyli, Əbülfəz

¹ Врата древнего Востока. Сборник поэзии Азербайджанских поэтов XII-XX вв. Баку, Язычы, 1980

² Хагани. Лирика. (Перевод с фарси). Сост. В.Асланов; Вступительная статья М.Ибрагимова. Баку, Язычы, 1982

³ М.Ибрагимов. Хагани Ширвани (о творческом наследии средневекового азербайджанского поэта) // Баку: Литературный Азербайджан, 1980. № 9, с.121-130

⁴ М.Ю.Гулиаде. Литература Азербайджана. Литература XII в. Хагани. История всемирной литературы в девяти томах. Москва, Наука, 1984, т. II

⁵ Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1982

⁶ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, II c. VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri. Bakı, Elm, 1989

Hüseyni, Tələt Əyyubov, Osman Sarıvəlli, Xəlil Rza, İsmayıl Sol-tan, Hüseyn Arif, Əliağa Vahid, Mirvarid Dilbazi, Məmməd Ra-him, Abbasəli Sarovlu, Mirmehdi Seyidzadə şeirləri tərcümə etmiş-lər. Teymur Kərimov kitabın giriş sözündə¹ Xaqaninin yaradıcılığı haqqında məlumat vermiş, şairin özündən sonrakı şairlərə təsirin-dən söz açmışdır.

AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra tədqiqatları mövcuddur. Bu tədqiqatlar-da alim daha çox Xaqani ilə digər şairlər arasında paralellər apar-mışdır. “Nizaminin poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasi-tələri)”² monoqrafiyasında N. Araslı Nizami poeziyasında klassik poetik ənənələrin inikası və onun ideya-estetik qaynaqlarından bəhs edərkən, Nizami sənətini Xaqani yaradıcılığı ilə birləşdirən cizgiləri açıqlamışdır. Bu mətləblər N. Araslının “Nəvainin fəlsəfi qəsidə-lərində Xaqani təsiri”,³ “Xaqani və Nizami şeirində fikri-poetik pa-ralellər”,⁴ “Xaqani Şirvani haqqında” (Q. Kəndli-Herişçinin “Xaqa-ni Şirvani” kitabı haqqında)⁵; “Hüseyn Danişin “Mədain xərabələ-ri” təsdişi və onun İstanbul nəşri haqqında”⁶ və s. kimi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Professor İmamverdi Həmidov nəşr etdiyi bir sıra kitab və məqalələrində, habelə çıxışlarında Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı-nın öyrənilməmiş məqamlarına toxunmuşdur. “Azərbaycan ədəbiy-yatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında” adlı monoqrafiyada İ. Həmidov Hüseyn Mucib əl-Misrinin öz əsərlərində bir sıra dəyərli fikirlər irəli sürdüyünü, mübahisəli məqamlara toxunduğunu və Xa-qani irsindən ərəb dilinə müəyyən tərcümələr etdiyini;⁷ müqayisəli

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, II c. VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri. Bakı, Elm, 1989, s.5-15

² N.Araslı. Nizaminin poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri). Bakı, Elm, 2004

³ N.Araslı. Nəvainin fəlsəfi qəsidələrində Xaqani təsiri // Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı, Elm, 1985, s.88-109

⁴ N.Araslı. Xaqani və Nizami şeirində fikri-poetik paralellər // Bakı: Azərbaycan şərq-şünaslığı. Elmi-kütləvi jurnal, 2012. №3 (9), s.12-17

⁵ N.Araslı. Xaqani Şirvani haqqında. (Qafar Kəndli-Herişçinin “Xaqani Şirvani” kitabı haqqında) // Ədəbiyyat qəzeti, 1991, 30 avqust, s.7

⁶ N.Araslı. Hüseyn Danişin “Mədain xərabələri” təsdişi və onun İstanbul nəşri haqqında // Şərqşünaslıq İnstitutu – 50. Bakı: Elmi araşdırmalar, 2008, s.163-172

⁷ İ.Həmidov. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı, Elm, 2007, s.7-9

ədəbiyyatşünaslıq sahəsində araşdırmalar aparan Məhəmməd Quneymi Hilalın qəzəl janrının ənənəvi qəsidədən ayrıldığını və müstəqil janr kimi Ənvəri, Xaqani və Nizaminin yaradıcılığında daha da təkmilləşdiyini bildirdiyini;¹ Misir alimi Əbdussalamın Xaqani Şirvaninin “Mədain xərabələri” və Buhturinin “Siniyyə” qəsidəsini müqayisəli şəkildə öyrəndiyindən ətraflı şəkildə bəhs etmişdir.²

İmamverdi Həmidovun Xaqaninin ərəb dilində yazdığı poetik əsərlərinin Azərbaycan dilinə filoloji tərcüməsi³ elmi dairələrdə böyük maraqla qarşılanmışdır. “Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirləri” adlı ön sözdə İ. Həmidov şairin irsinə həsr olunmuş araşdırmalarda onun ərəb dilində yazdığı şeirlərin tədqiqindən, onların janr və məzmunundan, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən söz açmışdır. Bu nəşrdə Xaqani Şirvaninin 506 beytinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi təqdim edilmişdir. İ. Həmidovun Xaqani ilə bağlı aşağıdakı məqalələri şairin irsinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir: “Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirlərindən nümunələr”, “Xaqani Şirvaninin tərcümeyi-halı”, “Ərəb tədqiqatçıları Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı haqqında”, “Əbduneym Məhəmməd Həsəneyinin Xaqani Şirvani haqqında mülahizələri”, “Ərəb ədəbiyyatşünaslığında Xaqani Şirvani irsinin öyrənilməsi”, “Ərəb şairi Buhturinin “Siniyyə” qəsidəsi ilə Xaqani Şirvaninin “Mədain xərabələri”nin müqayisəli öyrənilməsi”, “Xaqani irsinin yorulmaz tədqiqatçısı”, “XII əsr Azərbaycan poeziya məktəbində Xaqani Şirvaninin yeri”.

Akademik İsa Həbibbəyli “Görkəmli türkmən şairi Məhtumqulu Fəraqinin yaradıcılığı” adlı kitabda çap olunan “Məhtumqulu Fəraqinin ədəbi irsi və əsərlərinin Azərbaycanda nəşri haqqında söz” məqaləsində böyük türkmən şairi Məhtumqulu Fəraqinin Azərbaycan klassiklərinə, o cümlədən Xaqani Şirvaniyə hörmət və ehtiramını ifadə etdiyini bildirir. Fəraqi “*şeirlərində dənə-dənə görkəmli Azərbaycan şairlərindən dahi Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, böyük Füzulinin adını çəkmişdir*”. Alim yazır ki, “San olsam” adlı şeirində Məhtumqulu Fəraqi Şərqi məşhur şairlə-

¹ İ. Həmidov. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı, Elm, 2007, s. 11-39

² Yenə orada, s. 39-80

³ Xaqani Şirvani. Ərəbcə Şeirləri. Filoloji tərcümə. (Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov). Bakı, Parlaq imzalar, 2017

ri ilə *“bir cərgədə dahi Nizami Gəncəvinin də adını yüksək ehtiramla yad edir, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, şair-filosof Əfzələddin Xaqaninin (1126-1199) “Mədain xərəbələri” əsərindən söz açır”*.¹

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun nəşr etdiyi “Azərbaycan fəlsəfə tarixi”nin I cildində “Xaqani Şirvani” mövzusunə bölmə ayrılmışdır. Burada Xaqaninin əsərlərində, xüsusilə “Təhfətül-İraqeyn” və “Divan”ında mövcud olan fəlsəfi baxışları açıqlanmışdır.² 2006-cı ildə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Xaqani Şirvaninin anadan olmasının 880 illiyi münasibəti ilə “Xaqani Şirvani. Bibliografiya”³ adlı bibliografik material tərtib etmişdir.

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən Xaqani Şirvaniyə həsr olunmuş milli seminar keçirilmişdir. Seminarda oxunmuş məruzələr “XII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin həyat və yaradıcılığına həsr olunan milli seminarın materialları” adlı məcmuədə toplanmışdır. Məcmuədə Bəkir Nəbiyevin, Teymur Kərimlinin, İmamverdi Həmidovun, Kamil Hüseynoğlunun, Tərlan Quliyevin, Nüşabə Araslıının, Leyli Əliyevanın, Reyhan Aydınmırovanın məqalələri çap edilmişdir.⁴

2017-ci ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Şabran rayon İcra Hakimiyyəti Şabran şəhərində Xaqani Şirvaniyə həsr olunmuş elmi konfrans keçirmişdir.⁵

Xaqani yaradıcılığından geniş bəhs edən akademik İsa Həbibbəyli Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat vermiş, böyük söz ustasının yaradıcılığının öyrənilməsi və təbliğinin Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsas istiqamətlərindən biri olduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Konfransda Xaqani Şirvaniyə həsr edilmiş kitabların təqdimatı keçirilmişdir. Səlim Babullaoğlu “Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə” kitabının ərsəyə gəlməsindən danışmışdır. Əli-

¹ Görkəmli türkmən şairi Məhtumqulu Fəraqinin yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.40

² История Азербайджанской философии. Т. I. Баку, Элм, 2002, с.290-306

³ Xaqani Şirvani. Bibliografiya. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə. Bakı, 2006

⁴ XII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin həyat və yaradıcılığına həsr olunan milli seminarın materialları. Bakı, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2009-2010

⁵ <http://science.gov.az/news/open/5959>

zadə Əsgərli Ədəbiyyat İnstitutunun nəşri olan “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin Xaqani Şirvaniyə həsr edilmiş xüsusi buraxılışından bəhs etmiş və bildirmişdir ki, elmi nəşrdə Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdə elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədbirdə filoloq alimlərimiz Nüşabə Araslının “Xaqani Şirvani və Nizami”, İmamverdi Həmidovun “Xaqaninin ərəbcə şeirləri”, Paşa Kərimovun “Xaqaninin əsərlərinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmaları”, Vaqif Yusiflinin “Xaqani yurdunda ədəbiyyat”, Lalə Əlizadənin “Xaqani lirikasının bədii xüsusiyyətləri” və Elnarə Zeynalovanın “Xaqani Şirvaninin həbsxana həyatı və “Həbsiyyə” şeirləri” adlı məruzələri dinlənilmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə birlikdə 2017-ci ildə Şabranda keçirilmiş Əfzələddin Xaqani konfransı böyük sənətkara bəslənilən yüksək ehtiramı ifadə etməklə bərabər, həm də bu böyük sənətkarın həyatı və yaradıcılığının bölgə ilə bağlı açılmamış səhifələrinə diqqəti cəlb etmək məqsədi daşımış, uğurlu nəticələr əldə olunmuşdur, Xaqani Şirvani klassik Şərq poeziyasının bütün janrlarında yüksək sənətkarlıq nümunələri yaratmış ustad şair olmuşdur, əsərləri hələ öz dövründə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə yayılaraq müasirlərinin diqqətini cəlb etmişdir”.¹

2017-ci ildə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən “Ədəbiyyat məcmuəsinin” Xaqani Şirvaniyə həsr edilmiş xüsusi buraxılışı çapdan çıxmışdır.² Məcmuədə Xaqani irsinin tədqiqi, poeziyasının klassik Azərbaycan ədəbiyyatında yeri, şairin yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edən məqalələr öz əksini tapmışdır.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin əməkdaşları Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarını davam etdirir və bu sahədə yeni faktlar, yeni tərcümələr ortaya çıxarırlar.

Prof. Məmmədhəsən Qəmbərli “Elmi axtarışlar, araşdırmalar, təhlillər” kitabında “Xaqani Şirvani yaradıcılığında hikmət” mövzusunə yer ayırmış və burada “Elmə baxışın hikmət meyarı”,

¹ <http://manera.az/edebyyat/8251-shabranda-edebi-heyat-sa-hebibbeyli-yazir.html>

² Əfzələddin Xaqani Şirvani. Ədəbiyyat məcmuəsi. Xüsusi buraxılış. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. XXX cild. Bakı, Elm və təhsil, 2017

“Dövlət və dövləti məsələlərə baxışın hikmət meyarı”, “Əxlaqa... baxışın hikmət meyarı” kimi məqalələrdə Xaqani yaradıcılığının hikmətli deyimləri müəllif tərəfindən təhlil edilmiş, şairin yaradıcılığında hikmətin, elmin yerindən bəhs edilmişdir.¹

Xaqani ilə bağlı aparılan yeni tədqiqatların nəticələri Leyli Əliyevanın “Xaqani Şirvani ədəbi irsi Qərb tədqiqatçılarının elmi-nəzəri fikrində”, Lalə Əlizadənin “Xaqaninin “Şiniyyə” qəsidəsi və ona yazılan nəzirələr”, “Əfzələddin Xaqani yaradıcılığında tənqis”, “Xaqaninin qəsidələrində özünüdərk problemləri”, “Xaqaninin fəxriyyə qəsidələrində özünəqiymətin təzahürü”, “Qəsidələr Qafar Kəndlinin yaradıcılığında”, “Qafar Kəndlinin yaradıcılığında Xaqani Şirvaninin tədqiqi”, “Orta əsr şairləri Xaqani Şirvani qəsidələrinin bədii xüsusiyyətləri haqqında”, “Xaqani Şirvani lirikasının bədii siqləti”, Könül Hacıyevanın “Təsəvvüf simvolikasının Xaqani əsərlərindəki təcəssümü”, “XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvani Əfzələddin Xaqani haqqında”, “Bədr yaradıcılığında Xaqani şeirinin təsiri”, “Xaqani rübailərində didaktika” kimi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Məlum olduğu kimi, Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çox az öyrənilib. Şöbə əməkdaşı Elnarə Zeynalovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazdığı dissertasiya işi məhz bu mövzuya həsr edilib. Şairin yaradıcılığının ikinci qolunu təşkil edən ərəbcə əsərləri ilə bağlı yeniliklər tədqiqatçının “Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığının janr və məzmun xüsusiyyətləri”, “Xaqani Şirvani və ərəb dünyası”, “Töhfətül-İraqeyn” poeməsindən iki beytin şərhı”, “Xaqani Şirvani və ərəb şairi Həssan ibn Sabit”, “Xaqani Şirvani əsərlərinin əlyazmalarının Bakı nüsxələri”, “Xaqani Şirvaninin şəxsiyyəti və irsi Yaxın-Orta Şərq və Qafqazın multikultural mühiti müstəvisində”, Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı əsərlər (şairin əlyazmalarının Bakı nüsxələri əsasında)” və s. kimi məqalələrində işıqlandırılmışdır.

Xaqani Şirvaninin daim Azərbaycan alimlərinin diqqət mərkəzində olan zəngin irsinin yeni tədqiqatlarda öyrənilməsi sayəsində şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir çox mətləblərin aydınlaşacağına əminik.

---

¹ M.Qəmbərli. Elmi axtarışlar, araşdırmalar, təhlillər. Bakı, 2018, s.245-320

XAQANI İRSİ RUS ALİMLƏRİNİN TƏDQİQATLARINDA

Məlum olduğu kimi, Qafqaz xalqlarının tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi, ilk növbədə, Rus imperiyasının siyasi maraqları ilə sıx bağlı olmuşdur. Qafqazda nüfuz dairəsi uğrunda mübarizə aparmaq, eləcə də cənub sərhədlərini möhkəmləndirmək və cənubda yerləşən dənizlərə çıxmaq üçün I Pyotr əvvəlcə Şimali Qafqazda və Xəzəryanı məntəqələrdə öz mövqelərini möhkəmləndirməli idi. Bu məqsədlə Xəzəryanı ərazilərə hərbi yürüş edildi. Bu yürüşdə əsas hədəf rus-türk qarşıdurmasında mühüm məntəqə hesab edilən Şamaxının ələ keçirilməsi idi. Aktiv əməliyyatların başlanmasına qədər aparılan hərbi-diplomatik hazırlığa Rusiya hakimiyyətinin maraq dairəsində olan ərazilərin tarix və coğrafiyası, orada yaşayan xalqların mədəniyyəti və ənənələri ilə tanışlıq daxil idi.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə Rusiyanın qədim tarixini öyrənmək rus elmi qarşısında duran əsas məsələ idi və alimlər bütün səylərini bu istiqamətə yönəltdi. Təbii ki, bu da ilk növbədə, qədim mənbələrin, eləcə də şərq dillərində olan ədəbi nümunələrin dərinlən araşdırılmasını tələb edirdi. Fransız şərqşünası Fransua Bernar Şarmua (1793-1868) (1829-cu ildə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasından bir hissəni fransız dilinə tərcümə edib) 1833-cü ildə Sankt-Peterburq universitetindəki “Rusiya tarixi üçün şərq dillərinin faydası haqqında” adlı məruzəsində qeyd etmişdir ki, *“şərq dilləri Rusiya üçün tarixi cəhətdən çox vacibdir, onlar nəinki rus millətinin beşiyini saran zülmətin seyrəlməsinə kömək edəcək, həm də onun salnamələrindəki bəzi anlaşılmayan məqamlara aydınlıq gətirəcək”*.¹

Beləliklə, XVIII əsrdən başlayaraq Qafqaz regionunun öyrənilməsi Çar hökumətinin rus elmi qarşısında qoyduğu əsas məsələlərdən biri oldu.² Bununla da, şərq dillərinin öyrənilməsinə maraq artdı. Peterburq, Moskva, Kazan universitetlərinin nəzdində

¹ F.B.Charmoy. Rusiya tarixi üçün şərq dillərinin faydası haqqında. Sankt-Peterburq, 1834, s.1-2

² Н.А.Сотавов. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.. Москва, Наука, 1991, 224 с.
http://kumukia.ru/books/0002/pages/page14.html#_FNR_1

elmi müəssisələr – şərq dilləri kafedraları, Şərqin öyrənilməsi ilə məşğul olan “Asiya Muzei” (1818-ci il), “Rus coğrafi cəmiyyəti” (1845-ci il), “Arxeoloji cəmiyyət” (1864-cü il) və s. kimi yeni cəmiyyətlər yaradıldı. Bu cəmiyyətlər qədim əlyazmaları, kitabları, bir sözlə, regionun tarixinə, etnoqrafiyasına, coğrafiyasına dair hər hansı məlumat ehtiva edən bütün sənədləri toplamaq üçün ekspedisiyalar təşkil edir, alimləri səfərbər edirdilər. Beləliklə, Rusiyada şərqşünaslıq elminin inkişafı üçün elmi baza yaradıldı.

Qeyd edildiyi kimi, şərq əlyazmalarının əldə edilməsi şərq dillərinin öyrənilməsinə olan marağı artırdı. Artıq XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq yuxarıda adı çəkilən universitetlərdə şərq dilləri tədris olunmağa başladı. Bu sahədə kadrların hazırlanmasında Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790-1869), Mirzə Məhəmməd Şəfi, Əbusəttar Kazım bəy kimi Azərbaycan alimlərinin də mühüm rolu oldu.

Rusiyada şərq dilləri ilə yanaşı, klassik şairlərin, o cümlədən Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı da öyrənilirdi. Məlum olduğu kimi, Rusiyada şərqşünaslığın əsasını qoyan görkəmli Rusiya şərqşünası professor Mirzə Kazım bəy (1802-1870) tədris zamanı tələbələri Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin poeziyası ilə də tanış etmişdir.

Rus şərqşünaslarının Xaqani Şirvani haqqında olan araşdırmalarına keçməzdən əvvəl alimlərin bu tarixi şəxsiyyətə göstərdikləri marağın səbəbi ilə tanış olaq. Məlumdur ki, Rusiyanın Qafqaz canişini, çar hökumətinin buradakı hökumranlığının əsasını qoyan A.P.Yermolov qraf N.P.Rumyantsevə müraciət edərək, bu ölkələri öyrənmək məqsədilə bir neçə alimin Qafqaza göndərilməsini xahiş etmişdi. Dövlət xadimi N.P.Rumyantsev kitab həvəskarı, kolleksiyaçı, mesenat kimi çox məşhür idi. O, şərq şairlərinin poeziyasında Rusiyanın tarixi, xüsusilə də rusların Qafqaza yürüşü haqqında yeni faktlar üzə çıxartmaq üçün Rusiya və xaricdəki kitabxana və arxiv rəhbərləri ilə sıx əlaqə saxlayırdı.¹ Bu sahədə ən dəqiq faktlarla maraqlanan N.P.Rumyantsev həmin faktların şərq şairlərinin əsərlərində əks olunduğuna əmin idi. Onun dəstəyilə bir çox qiymətli əsərlər nəşr olundu, bu əsərlərdən biri də Avstriya diplomatı, tarixçi-şərqşünas şərq ədəbiyyatı tərcüməçisi

---

¹ https://bigenc.ru/domestic_history/text/3520491

İ.Hammer-Purqştalın (1774-1856) “Persiya incəsənətinin tarixi” (“Geschichte der schönen redekünste persiens”)¹ əsəri idi.

Qafqaz regionunun daha yaxşı öyrənilməsi məqsədilə Rusiyanın yuxarıda adı çəkilən cəmiyyətləri öz əməkdaşlarını ora ezam etməyə başladılar. Onların arasında Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin fəal əməkdaşı şərq dillərinin bilicisi Nikolay Vladimiroviç Xanikov (1819-1878) da var idi. Zaqafqaziyaya ezamiyyəti zamanı burada elmi arşdırmalarla məşğul olan Xanikov yerli əhalinin mədəniyyətinə göstərdiyi xüsusi qayğı ilə diqqəti cəlb edirdi. Alimlər onun haqqında deyirdilər: *“Xanikov Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinin qalıqlarına həddən artıq hörmətlə, qayğı ilə yanaşır, cidd-cəhdlə onların qorunmasına, öyrənilməsinə çalışır və bu qədim mədəniyyəti əbədləşdirmək üçün həmin materilları çap etdirirdi... Bu abidələrin xilas edilməsi və unudulmasının qarşısının alınması üçün çox iş görüldü”*.²

Onlar tərəfindən aparılan işlərin hesabatı Rusiyanın elmi cəmiyyətlərinə göndərilirdi. Xüsusilə də, N.V.Xanikov mütəmadi olaraq Asiya muzeyinin direktoru, “Asiya qeydləri” (“Melanges asiatiques”)³ jurnalının yaradıcılarından və baş redaktorlarından biri olan B.A.Dorna hesabat verirdi. Şimali Persiyanın baş konsulu vəzifəsində çalışarkən N.V.Xanikov Şirvanşahların tarixi haqqında olan araşdırmasını Dorna göndərmişdir. Naftula Xalfinin verdiyi məlumata görə, N.V.Xanikov B.A.Dornun xahişi ilə “8 aprel 1857-ci ildə Şirvanşahların tarixi ilə bağlı ətraflı məlumatı akademikə göndərmişdir. Əslində, bu, Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Xaqaninin əsərlərində Şirvanşahlar haqqında N.V.Xanikovun diqqətini cəlb edən tarixi məlumatlar əsasında hazırlanmış geniş

¹ <https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/goToPage/bsb10219497.html>;
R.Məlikova. XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı, Elm, 1978, s.51.
Müəllif bu kitabda Xaqaninin adını çəkmiş və onu yunan şairi Pindar və fransız şairi Viktor Hüqo ilə müqayisə etmişdir. İ. Hammerin Xaqanini İran şairi adlandırması fikri ondan sonrakı tədqiqatçıların da əsərlərinə yol tapmışdır.

² Н.А.Халфин, Е.Ф.Рассадина. Н.В.Ханыков – востоковед и дипломат. Москва, Наука, 1977, с.70-71

³ B.A.Dorn – tarixçi-şərqşünas, iranşünas, semitoloq, Mərkəzi Asiya ölkələrinin tarixi və filologiyası üzrə mütəxəssis, Persiyanın tarixi ilə bağlı bir sıra mənbələrin fars dilindən alman dilinə tərcüməçisi. O, Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinin, tarixinin və dillərinin öyrənilməsi sahəsində mühüm işlər görmüş və özünün fundamental əsərlərinin hazırlanmasında ən etibarlı mənbə kimi N.V.Xanikovun verdiyi məlumatlara əsaslanmışdır.

bir referat idi".¹ Qeyd etmək lazımdır ki, N.V.Xanikov Rusiya kitabxanalarının şərq əlyazmaları və digər qiymətli tarixi əşyalarla zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

Öz əsərlərini nüfuzlu mənbələrdə nəşr etdirən Xanikov onu maraqlandıran digər mövzuları da araşdırırdı. Belə mövzulardan biri də görkəmli mütəfəkkir və şair Əfzələddin İbrahim Xaqani Şirvani (1126-1199) ilə bağlı idi. Onun Xaqani Şirvani haqqında yazdığı tədqiqatın nəticələri 1864-1865-ci illərdə "Journal asiatique"-də² nəşr olunmuşdur. İki hissədən ibarət olan araşdırmanın birinci hissəsi Xaqani Şirvaninin həyatına və yaradıcılığının təhlilinə həsr olunmuş, ikinci hissədə isə Xaqaninin qəsidələrinin orijinal variantı və onların fransız dilinə tərcüməsi verilmişdir.³ Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı nəinki rus, eləcə də Avropa şərqşünaslığında ilk əsaslı iş olan bu əsər həm ədəbi, həm də tarixi mənbə kimi tədqiqatçıların böyük marağına səbəb oldu. Tədqiqatın böyük şöhrət qazanmasına baxmayaraq, burada bəzi nöqsanlar da müşahidə olunurdu. Həmin nöqsanlarla bağlı Xanikova iradlar tutulurdu ki, onların da əksəriyyəti şairin əsərlərinin tərcüməsi ilə bağlı idi. Belə ki, Yuriy Marr, İqnatiy Kraçkovski kimi alimlər Xanikovun Xaqaninin əsərlərindən etdiyi bəzi tərcümələrlə razılaşırmı və tərcümələrdəki qeyri-dəqiqlikləri göstərirdilər.⁴

Xaqaninin bəzi şeirlərinin N.V.Xanikov tərəfindən düzgün başa düşülməməsi şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra səhv və dəqiq olmayan fikirlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Həmin qeyri-dəqiqliklər sonrakı tədqiqatçıların da əsərlərinə yol taparaq, şair haqqında səhv təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxartdı. Belə hallar sonralar Azərbaycan alimləri tərəfindən aşkar edilmişdir ki, bu sahədə də ən böyük xidmət görkəmli xaqanişünas prof. Qafar Kəndli-Herisçiyə məxsusdur. Alimin "Xaqani Şirvani (həyatı,

¹ Н.А.Халфин, Е.Ф.Рассадина. Н.В.Ханыков – востоковед и дипломат. Москва, Наука, 1977, с. 117; Melanges Asiatiques, H.A. Т. III, 1859, p. 114-137

² "Journal asiatique" – 1822-ci ildə şərqşünaslıq sahəsində tədqiqatların inkişafı üçün Asiya cəmiyyəti tərəfindən əsas qoyulmuş və hazırkı dövrə qədər öz fəaliyyətini davam etdirən qədim fransız nəşrlərindən biridir.

³ Melanges Asiatiques, т. IV, 1864, p.137-200; Т. V, 1865, p.296-372. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93184p>

⁴ Ю.Н.Март. Статьи и сообщения. Т. II. Москва-Ленинград, 1939, с.147

dövrü, mühiti)”¹ əsəri bu gün də xaqanişünaslıq sahəsində ən sanballı tədqiqat hesab olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsr Rusiya alimləri tərəfindən araşdırılması mövzusu Rasimə Məlikovanın “XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani”² əsərində öz əksini tapıb. Müəllif öz tədqiqatında N.V.Xanikovun Xaqani Şirvani ilə bağlı araşdırmasına xüsusi yer ayırmışdır. XIX əsrdən başlayaraq Rusiyada Qafqaz xalqlarının tarixi, coğrafiyası, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası ilə bağlı tədqiqatlar çox aktual idi. Rus şərqşünasları şərqin və şərq mənbələrinin tədqiqi ilə məşğul olur, bu sahədə yeni məlumatlar əldə etməyə çalışırdılar.

Rusiya tarixçilərinin və şərqşünaslarının əsas tədqiqat obyektlərindən biri də XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı idi. Şərq şairləri və ya farsdilli poeziya haqqında danışılarkən ən çox adı çəkilən şairlərdən biri Xaqani Şirvani idi. Alimlər öz əsərlərində ya şair haqqında qısa məlumat təqdim edir, yaxud şeirlərinin Avropa mətbuatında nəşr olunmuş tərcümələrindən nümunələr gətirirdilər.

Rus şərqşünaslığında Xaqani Şirvani adı ilk dəfə 1815-ci ildə “Avropa xəbərləri” (“Вестник Европы”) jurnalında çəkilmişdir. Bu, Amabl Jurdenin (fr.: Amable Jourdain, 1788-1818) kitabından bəzi hissələrin fransız dilindən rus dilinə tərcüməsi idi. Fransız şərqşünası Amabl Lui Mariya Mişel Jurden özünün “Persiya, yoxsa bu imperiyanın idarəçiliyinin, dininin və ədəbiyyatının təsviri” (“La Perse ou Tableau de gouvernement, de la religion et de la littérature de cet empire”, 1814) adlı əsərində Əbul-Əlanın şagirdləri kimi Fələkinin və Xaqaninin adlarını çəkmiş və onların astronomiyaya və digər elmlərə bələd olduqlarını göstərmişdir. Müəllif Xaqaninin Şirvanşahlar sarayındakı həyatına toxunmuş və şairin saraya olan narazılığından bəhs etmiş, eləcə də “bu gözəl sənətkar”ın həbs edildiyini göstərmişdir. Bu kitabdan edilən tərcümələr 1815-ci ildə “Avropa xəbərləri” jurnalında dərc olunmuşdur.³ İşin müəllifinin əcnəbi olmasına baxmayaraq, o, Xaqani Şirvani və onun mühiti haqqında rus dilində məlumat verən ilk mənbə kimi qiymətləndirilir.

¹ Q.Kəndli-Herişçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988

² R.Məlikova. XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı, Elm, 1978

³ Вестник Европы, 1815, №13, ч. XXXII, с. 33-168 (mənbə: R.Məlikova. XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı, Elm, 1978, s. 31-32)

XIX əsrin ortalarına doğru Xaqani Şirvani adına Rusiya şərqşünaslarının tədqiqatlarında daha tez-tez rast gəlinir. Yuliy Qaqemeyster ondan dünya miqyasında məşhur olan şəxsiyyət kimi bəhs etmiş, İlya Berezin öz tədqiqatlarında Xaqaninin adını çəkmişdir. Şərqşünas alim Petr Lerx (1828-1884) 1851-ci ildə şərqşünaslıq sahəsindəki ilk əsərini – farslarda poeziyanın inkişaf icmalını özündə əks etdirən “Fars poeziyası səmasında yeddi ulduz” (“Семизвездие на небе персидской поэзии”) oçerkinə dərc etdirmişdir ki, Xaqani Şirvani də bura daxil edilən şeir müəllifləri arasında idi.¹

Kiçik Asiyanın erkən dövrlərdə slavyanlar üçün nə qədər əlçatan olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışdığı magistr işi üçün etibarlı qaynaqlar axtarışında olan tarixçi-slavist Vladimir Lamanski (1833-1914) Nikolay Xanikovun “Xanikovun Dorna məktubu”² əsərinə müraciət etmiş və həmin işdə rusların Şirvana hərbi yürüşləri ilə bağlı olan tarixi faktlara xüsusi diqqət ayırmışdır. Belə ki, bu məktubda N.Xanikov Azərbaycan tarixi və rusların Şirvana hərbi yürüşləri ilə bağlı qiymətli məlumatlar verir. Bu sənəd və Xaqaninin şeirləri əsasında V.İ.Lamanski “*bu vaxta qədər naməlum qalan hadisə*”, daha dəqiq desək, rusların Şirvana yürüşü və Axsitanın ruslar üzərindəki qələbəsindən bəhs etmişdir. O yazır: “*Bu şərq saray şairlərinin şeirlərində bəzi eyhamlı məqamlar və məlumatlar vardır ki, çox az tanınan ölkələr haqqında tarixi faktların azlığını nəzərə alaraq, elm bu məlumatlara öz qiymətini verməyə bilməz*”.³ Qeyd etmək lazımdır ki, V.İ.Lamanski haqsız olaraq, Xaqanini kobud şəkildə “boşboğazlıqda” və “özündən razılıqda” günhləndirmişdir. Şərq poeziyasının xüsusiyyətlərindən xəbərsiz olan tədqiqatçı mövzuya elmi cəhətdən yanaşma əziyyətinə girişməmişdir. Xanikovun əsərinin əsas hissəsinin, əsərin hərfi tərcüməsini verən B.A.Dorndan fərqli olaraq, “tam

¹ П.Лерх. Семизвездие на небе персидской поэзии // Библиотека для чтения, 1851, т. 105, отд. 3, с.251- 268

² Bullet. historico-philolog. de l'Acad. des Sciences de St.-Petersb. T. XIV. № 335-336. Lettre de M. Khanykoff à M. Dorn. P.219-246 <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112060769301&view=1up&seq=124&size=125>

³ В.И.Ламанский. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. СПб., 1859, с.47-49

dəqiqlik” üçün fransız dilində olan orijinaldan V.İ.Lamanski tərəfindən ancaq üzü köçürülmüşdür.

Almaniyada doğulmuş B.A.Dorn (1805-1881) sonralar Rusiyada yaşamış və Mərkəzi Asiya ölkələrinin tarixi və filologiyası sahəsində mütəxəssis kimi çalışmışdır. 1842-ci ildən Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olmuş, REA-nın nəzdində olan Asiya Muzeyinin direktoru və 1849-cu ildən etibarən mütəmadi olaraq nəşr olunan “Asiya xəbərləri” (“Азиатские заметки” / “Melanges asiatiques”) jurnalının təsisatçılarından və baş redaktorlarından biri olmuşdur. İmperator Kütləvi kitabxanasının şərq əlyazmalarının kataloqunun yaradılması və sistemləşdirilməsi sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. 1850-ci illərdə bir sıra cəmiyyətlərin, eləcə də Almaniya şərqşünaslıq cəmiyyətinin, Paris Asiya cəmiyyətinin üzvü olan Akademik B.A.Dorn Persiyanın tarixi ilə bağlı bir sıra mənbələri fars dilindən alman dilinə tərcümə etmişdir. Alim öz əsərlərini alman, fransız və rus dillərində yazmışdır.

Akademik Boris Dorn elm aləmində şərqşünaslığın müxtəlif sahələri, o cümlədən Qafqazla bağlı apardığı tədqiqatlar sayəsində məşhur olmuşdur.¹ Qafqaz xalqlarının mədəniyyəti, tarixi və dillərinin araşdırılması sahəsində böyük xidmətləri olan alimin bu sahədə beş hissəli “Şərq mənbələri əsasında Qafqaz ölkələrinin və xalqlarının tarixi ilə bağlı məlumat” (“Beiträge zur Geschichte der Kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen”, 1840-1848) əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir. B.A.Dorn xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, bu işdə o, Şirvanın qədim Nuşirvan (Nuschirwan) nəslindən olan sülalənin hakimiyyətinin devrilməsindən başlayaraq Rusiya imperiyasına tam ilhaqına qədər olan tarixini yazmağa müvəffəq olmuşdur. Almaniyada (Leypsiq, 1967) B.A.Dornun bu irihəcmli əsərinin tam şəkildə yenidən nəşri onun vacibliyini təsdiqləyən faktlardandır. 1860-cı ildə alim Qafqaza və cənubi Xəzər regionuna olan elmi ekspedisiyada iştirak etmiş² və

---

¹ В.А.Абашник. Академик Борис Андреевич Дорн (1805-1881) как ориенталист. Миллеровские чтения: к 285-летию Архива Российской академии наук. Сб. статей, 2013

<http://ranar.spb.ru/files/visual/Muller-2013-block.pdf>, с.267-276

² Б.А.Дорн. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря / [Соч.] акад. Б.Дорна. - СПб.: Тип. Имп. АН, 1861

<http://books.e-heritage.ru/book/10075884>

ekspedisiya zamanı həm də şərq əlyazmalarını toplamaqla məşğul olmuşdur. B.A.Dornun bu işi “Kaspi. Qədim rusların Təbəristana yürüşləri haqqında, onların Xəzər dənizi sahillərinə etdikləri digər yürüşlər haqqında olan əlavə məlumatlarla” (1875) adı altında A.A.Kunikin əlavə və qeydləri ilə ¹ çap olundu. B.A.Dorn mənbə kimi N.V.Xanikovun Xaqani haqqında olan tədqiqatından istifadə etmişdir. Kitabın “Əlavə VI. Şirvanşah Axsitanın ölkəsinə rusların yürüşü” Xaqaninin söylədikləri (1199-cu il?) əsasında”² adlı hissəsində Dorn bu məsələni, əsasən, Xaqaninin şeirlərinə və N.V.Xanikovun verdiyi şərhlərə istinad edərək araşdırmış və bu məlumatları rus dilinə tərcümə etmişdir. Ancaq Xaqaninin rusların və xəzərlərin Axsitanın əlindən qaçmaları haqqında olan beytini izah edərkən alim, Xanikovun şərhləri ilə yanaşı, bu tədqiqat üçün istifadə etdiyi əlyazmanın kənarlarında olan şərhləri və Xaqaninin iki şeirinin Hammer tərəfindən edilən tərcüməsini³ də diqqətə almışdır.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığını araşdıran alimlərdən olan Karl Zaleman (1849-1916) öz dissertasiyasını bu sahəyə həsr etmişdir. Vasiliy Bartold bunu, Zalemanın XII əsr poeziyasına verdiyi yüksək dəyərlə izah etmişdir.⁴ K.Q.Zaleman Xaqani Şirvanini “*həm bilik və savadına, həm də sərbəst və səlis bir dildə yaratdığı zəngin poetik obrazlara görə diqqətəlayiq yazıçı*”⁵ kimi qələmə vermişdir. Müəllif öz işində belə deyir: “*Qədim fars şairləri arasında ən əhəmiyyətli haqqında yazmaq arzusu ilə əvvəlcə mən Xaqaninin həyatı ilə bağlı ən mühüm mənbə olan qəsidələrinin müvafiq tənqidi mətnini hazırlamaq üçün əlyazmalarını müqayisə etməyə başladım; amma tezliklə əmin oldum ki, onları şərhə başa düşmək mənim gücüm xaricindədir. Beləliklə, seçdiyim mövzuda qalmaq üçün şairin şərh etməkdə böyük çətinlik çəkmədiyim*

---

¹ A.A.Kunik. (1814-1899) – polyak əsilli Rusiya tarixçisi. Rus tarixinin öyrənilməsi zamanı ilk dəfə olaraq Yakob Qrimm tərəfindən işlənib hazırlanmış dilçiliyin tarixi-genezis metodunu tətbiq etmişdir. A.A.Kunik 1882-ci ildə “Dornun Kaspisinə qeydlər” məqaləsini nəşr etdirmiş, eləcə də Rusiyanın qədim tarixinin öyrənilməsində şərqşünalığın rolunu araşdırmışdır.

² <https://www.prlib.ru/item/336031>, s.524-532

³ Yenə orada, s.528-529

⁴ В.Бартольд, К.Г.Залеман. Записки Восточного отделения русского Археологического общества, т. XXIV. Петроград, 1917, с.241

⁵ К.Залеман. Четверостишия Хагани. СПб, 1875, с.10

dörtlüklərini nəşr etdirməklə kifayətlənməli oldum".¹ Bu əsərdə Xaqaninin həyatı ilə bağlı N.V.Xanikov tərəfindən deyilənlər əsasında hazırlanmış qısa очерк təqdim edilmiş, eləcə də N.V.Xanikovun, B.A.Dornun, P.İ.Lerxin və başqalarının tədqiqatları və Xaqani haqqında olan digər şərq mənbələri və əlyazmalar əsasında şairin dili haqqında məlumat verilmiş, əsərləri təhlil edilmişdir. Zaleman 1875-ci ilə qədər avropalılar tərəfindən Xaqani haqqında yazılan əsərləri və şairin yaradıcılığından edilən tərcümələri də göstərmişdir.

K.Q.Zalemanın tədqiqatında Xaqaninin yaradıcılığı onun iki müasiri – Əbul-Əla Gəncəvi və Fələki Şirvaninin həyatı və ədəbi fəaliyyəti ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış və hər üç şair haqqındakı bioqrafik mənbələr fars dilində verilmişdir. Dissertasiyada əsas tədqiqatla yanaşı, Xaqani Şirvaninin fars dilində olan yaradıcılığından bəzi nümunələr və onların müəllif tərəfindən edilən tərcümələri də öz əksini tapmışdır. K.Q.Zalemanın özünün qeyd etdiyi kimi, "Xaqaninin dörtlükləri"nin tərcümələrində o, N.V.Xanikova istinad etmişdir.²

Bu tədqiqatla bağlı Y.N.Marr yazır: *"Xaqaninin əsərlərindən ancaq onun dörtlükləri 1875-ci ildə K.Q.Zaleman tərəfindən işlənmiş və nəşr edilmişdir. Bura hazırda edilə biləcək dəqiqləşdirmələrə və düzəlişlərə baxmayaraq, o öz dəyərini itirmir və Xaqani haqqında olan əsaslı tədqiqat işi kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır"*.³ Qafar Kəndli-Herisçi alimin Xaqaninin atası ilə bağlı irəli sürdüyü fikirləri düzgün hesab etməmişdir.⁴ Belə ki, K.Q.Zalemanın fikrincə, şairin atası Kəfiyəddin Ömər olmuşdur ki, bu fikrin də heç bir elmi əsası yoxdur. Bu kimi nöqsanlara baxmayaraq, Zalemanın adı çəkilən işi Xaqani Şirvani irsinin öyrənilməsi sahəsinə öz töhfəsini vermişdir.

"Əli Əvhəddin Ənvəri" mövzusu üzrə magistrlik dissertasiyası yazan K.Q.Zalemanın şagirdi V.A.Jukovski (1858-1918) göstərir ki, Ənvərinin şərhçisi həm də Xaqani şeirlərinin

---

¹ К.Залеман. Четверостишия Хагани. СПб, 1875, с.10

² Yəni orada, с.14

³ Хакани. Низами. Руставели. Москва: изд. АН СССР, 1935, с.8

⁴ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, с.115

şərhçisi olmuşdur və Şeyx Nurəddin Azəri “Məfətiḥul-əsrar” əsərində Xaqani şeirlərini də şərh etmişdir.¹

Şərq şeir sənətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərində akademik Fyodor Korş (1843-1915) nümunələr gətirərkən Xaqani Şirvani yaradıcılığına da mütaciət etmişdir.² “Dünya ədəbiyyatı abidələri” seriyasından olan 1916-cı ildə çap olunmuş “X-XV əsrlər fars lirikləri” kitabına Aqafanqel Krımskinin Xaqani Şirvaniyə həsr olunmuş məqaləsi ilə yanaşı, şairin fars dilindən F.E. Korş tərəfindən rus dilinə tərcümə edilən və A.E.Krımski tərəfindən redaktə edilən doqquz dördlüyünün tərcüməsi də daxil edilmişdir.³

Görkəmli rus şərqşünası A.Y.Krımskinin (1871-1942) tədqiqatları sayəsində Şərq xalqlarının mədəniyyəti və tarixi Rusiya və dünya elmi miqyasında dünyəvi ictimai-mədəni prosesin tərkib hissəsi kimi araşdırılmağa başladı. Avropada fars ədəbiyyatının öyrənilməsi ilə bağlı A.Y.Krımski yazır: “*Beləliklə, Hammeri istisna etsək, deməliyə ki, uzun müddət avropalılarda fars ədəbiyyatı əvəzinə ancaq ayrı-ayrı şairlərin qruplaşdırılmış bioqrafiyaları, yaxud çox yığcam icmallar və kiçik məqalələr mövcud idi və yeri gəlmişkən, onlar indi də öz əhəmiyyətini itirməyib*”.⁴ A.Y.Krımskinin “Nizami və onun müasirləri” (“Низами и его современники”)⁵ monoqrafiyası ilk mənbələr əsasında yazılıb. Monoqrafiya SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı ilə olan razılıq əsasında işlənib hazırlanmışdır. Son fəsil Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığının təhlili ilə bağlı böyük bölmə ehtiva edir.

Şərqşünas – iranşünas Yuriy Marr (1893-1935) gürcü-fars ədəbi əlaqələri, poeziya və şeir vəznə ilə məşğul olub. O, poeziyanı bütün incəliklərinə qədər duyub hiss edən bir şəxsiyyət olub. 1935-ci ildə N.Y.Marr adına Qafqazşünaslıq elmi-tədqiqat institutu “Xaqani. Nizami. Rustaveli” («Хакани. Низами. Руставели») adlı kitab nəşr etdirdi. Bu üç şair arasındakı zaman yaxınlığını, onların Qafqaz mühiti ilə bağlılığını, üslub yaxınlığını, əsərlərində olan

¹ В.А.Жуковский. Али Аухадеддин Энвери. СПб., 1883, с.30-98

² Ф.Е.Корш. Очерки персидского стихосложения. Москва, 1901

³ Персидские лирики X-XV вв. Москва, изд. М. И.С.Сабашниковых, 1916, с.ХХVI-ХХVII, 23-27

⁴ А.Е.Крымский. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. Ч. 1–2. Репринтное издание.

⁵ А.Е.Крымский. Низами и его современники. Баку, ЭЛМ, с.1981

ayrı-ayrı misraların oxşarlığını nəzərə alan redaksiya heyəti onların yaşadığı dövrü və konkret qəsidələrini öyrənməklə kitabda bu üç şairin yaradıcılığı arasındakı əlaqəni araşdırmağa çalışmışdır. Müəlliflər həm də Xaqaninin həyatı ilə bağlı bəzi əhəmiyyətli tarixlərə və qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışmışlar. Ön sözdə şairin bilik və savadından bəhs edən Y.Marr onun fars mənşəli olduğuna şübhə ilə yanaşmışdır: *“Xaqaninin ancaq bir qəsidəsinin materialist şəkildə öyrənilməsi... bu savadlı müsəlmanın “müsəlman” aləminə yad olduğu düşünülmən hadisələrə dərinədən bələd olduğunu göstərir. Lazımı mətnlər olmadan, onun bioqrafiyasının səthi şəkildə araşdırılması onun, böyük ehtimalla, fars olmadığını göstərdi”*.¹ Şairi *“mahir sənətkar”*² kimi qələmə verən tədqiqatçı demişdir: *“O, klassik fars və ərəb ədəbiyyatına dərinədən bələd olan çox bilikli bir şairdir”*.³

Kitabın birinci hissəsində yer alan *“Xaqaninin sonrakı şərhləri məsələsinə dair”* (*“К вопросу о позднейших толкованиях Хакани”*) adlı məqaləsini Y.N.Marr şairin şəirlərindəki qeyri-fars sözlərinin sonrakı şərhçilər və katiblər tərəfindən düzgün şərh edilməməsi məsələsinə həsr etmiş və göstərmişdir ki, Xaqaninin sözlərini düzgün başa düşməyən müəlliflər həmin sözləri öz bildikləri kimi dəyişmişlər. Bu da, öz növbəsində, şairin əsərlərinin təhrifi və səhv şərh olunması ilə nəticələnmişdir. Alim öz tədqiqatına Karl Zalemanın *“Xaqaninin dördlükləri”* əsərindən bəzi dördlüklər daxil etmiş və həmin dördlüklərin müəllif tərəfindən edilən tərcümələrinə müqayisələr aparmaqla düzəlişlər etmişdir.

Xaqaninin yaradıcılığı ilə bağlı apardığı bütün tədqiqatlarında Y.N.Marr şairin şəirlərinin dilinin çətinliyini xüsusi vurğulamışdır: *“Belə müəmmalı məqamlar Nizamidə də, Xaqanidə də çoxdur. Diqqəti cəlb edən və həmişə tam aydınlığa qovuşa bilməyən məqamlar. Bəzən onları daha dərinədən araşdırdıqda şərh etmək mümkün olur. Bəs gözə çarpmayan, tam aydın kimi görünən, ancaq görünən məqamlar nə qədərdir! Hər iki halda onlar ancaq bizə məlum bütün abidələrdən istifadə etməklə mühit haqqında dolğun təsəvvür əldə etdikdən sonra aydınlığa qovuşacaq”*.⁴ Tədqiqata cəlb

¹ Хакани. Низами. Руставели. Москва, изд. АН ССР, 1935, с.5

² Ю.Н.Марр. Статьи и сообщения, т. II. Москва-Ленинград, 1939, с.125

³ Yənə orada, s.133

⁴ Хакани. Низами. Руставели. Москва, изд. АН ССР, 1935, с.10

etdiyi şeir nümunələrini izah etməyə və hər üç şairin yaradıcılığındakı kəsişmə nöqtələrini göstərməyə çalışan müəllif qeyd edir ki, əsl həqiqəti göstərmək çox çətindir və gətirilən nümunələr *“bəlkə də, müəllifə (Xaqaniyə-N.T.) və onun mühitinə daha yaxın şərhçilərlə tanışlığa əsaslanan şərhçilik ənənələrinin əlamətlərini göstərir”*.¹ Alim “Firdovsi haqqında köhnə və yeni” (“Старое и новое о Фердовси”) adlı məqaləsində Xaqani şeirlərinin çətinliyi mövzusunə yenidən qayıtmışdır: *“Xaqani kimi dolğun misralar yazan şairin şeirləri oxucu üçün tapmaca olaraq qalmışdır”*.²

“Tərsaiyyə” qəsidəsini, yanlış olaraq, Andronik Komnenə yazılan qəsidə kimi təqdim edən Y.N.Marr şair haqqında demişdir: *“Xristian dini ilə bağlı məsələlərdə Xaqani məlumatsız deyil. Əksinə, o dövr üçün aktual olan məsələ və hadisələrlə ətraflı tanışdır... Mənasız bir şeiri belə yoxdur, indi Xaqaninin “hicrətin 500 ili ərzində mənə tay şair doğulmayıb. Bu yalan deyil: budur sübutu! Budur!” yəni “mənim qəsidəm” dediyinin səbəbi aydın olur. Necə də böyük məharətlə deyilmiş və eyhamlarla dolu sözlərdir”*.³

Y.N.Marrın iddiasına görə, Xaqani həbsdən azad olması üçün Andronik Komnendən kömək istəyib. Bu tarixi şəxsiyyətlə bağlı aparılan araşdırma göstərdi ki, Andronik Komnen 1170-ci illərdə həbsxanadan qaçaraq⁴ sərgərdan həyat tərzini keçirmişdir. Xaqaninin məktubunun yazılma tarixi də məhz həmin illərə təsadüf edir. Andronik Komnen imperator kimi təxminən on il sonra (1183-1185) hakimiyyətə gəlmişdir. Digər tərəfdən, Andronik Komnen öz qəddarlığı ilə məşhur olmuş və “əzazil Roma hökmdarı” ləqəbini qazanmışdır. Dördüncü xaç yürüşünün iştirakçısı və salnaməçisi Rober de Klari (r.: Robert de Clari) bu zülmkar hökmdarın (müəllif Androniki Androm /fr.: Andromes/ adlandırır) öz yaxınlarının qisasını almağa can atan xalq tərəfindən amansızcasına necə qətlə

¹ Хакани. Низами. Руставели. Москва, изд. АН ССР, 1935, с. 4

² Ю.Н.Март. Статьи и сообщения, т. II. Москва-Ленинград, 1939, с.52

³ Yənə orada, s.144

⁴ Никита Хониат. История, Царствование Мануила Комнина. Книга 3. Санкт-Петербург, 1860.

http://www.hrono.ru/libris/lib_n/niketas113.html

yetirildiyini təsvir etmişdir.¹ Bu kimi faktlar rus alimlərinin id-dialarını təkzib edir, yəni qaniçən, müstəbid hökmdarlara qarşı çıxan Xaqani belə bir zülmkara müraciət etməzdi. Bu məsələyə Q.Kəndli-Herisçi ətraflı şəkildə aydınlıq gətirmiş və göstərmişdir ki, Xaqani kömək üçün Andronik Komnenə yox, Şirvanın, İraqın tabe olduğu və Abxaziyaya da təsiri olan Bağır Humayna müraciət etmişdir.²

Marrın V.R.Rozenin, K.Q.Zalemanın, V.F.Minorskinin, O.L.Vilçevskinin tədqiqatlarında da təkrarlanmış bu yanlış fikrinin əsas mənbəyi isə N.V.Xanikovun əsəri olmuşdur. Y.N.Marr bəzən N.V.Xanikovun tərcüməsi ilə razılaşmayıb, öz variantını təqdim etdiyini qeyd etsə də³, mənbə olaraq həmin əsərdən faydalanmışdır.

“Xaqaninin anasının milli mənsubiyyəti haqqında” olan kiçik məruzəsində Yuriy Marr Xaqaninin anasının yunan mənşəli olduğu fikrinə şübhə ilə yanaşmış və belə ehtimal etmişdir ki, o, mənşəcə zoroastriyalı, islamı qəbul etmiş xristian olmuşdur.⁴ Y.N.Marr Nizami və Xaqaninin İranla əlaqəsi mövzusunda da toxunmuş və bildirmişdir ki, “*Nizami və Xaqani etnik cəhətdən həmin dövrün fars ziyalıları təbəqəsinə yad olmuşlar*”.⁵ Alim hər iki şairin gürcü ictimaiyyəti ilə tanışlığı⁶ barədə yazmış və onların milli mənsubiyyəti haqqında özünəməxsus fikrə sahib olsa da, yenə də onları fars adlandırmışdır. Qafar Kənd-Herisçinin qeyd etdiyi kimi, Y.N.Marr, sonralar isə O.L.Vilçevski Xaqaninin Qafqazla əlaqələrini onun humansit dünyagörüşü ilə deyil, xristian dini dəyərlərinə yaxınlığı ilə izah etmişlər.⁷

Klassik fars poeziyası tərcüməçisi, iranşünas, ədəbiyyatşünas Konstantin Çaykin (1889-1938) Xaqani bioqrafiyasındakı bəzi tarixləri⁸ şairin şeirləri əsasında müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Qafar Kəndli-Herisçinin fikrincə, həmin tarixlərdə bəzi səhvlər

---

¹ Robert de Clari. La Conquête de Constantinople, 12th-13th cent. Paris, Librairie Ancienne Edouard Champion, 1974, p.19-28

² Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.349-350

³ Ю.Н.Март. Статьи и сообщения, т. II. Москва-Ленинград, 1939, с.143-144

⁴ Yenə orada, s.151-153

⁵ Yenə orada, s.126

⁶ Yenə orada, s.134

⁷ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.358

⁸ Хакани. Низами. Руставели. Москва, изд. АН СССР, 1935, с.15-32

müşahidə olunur.¹ Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn”də gözlənilən fəlakətlə bağlı verdiyi məlumatı qədim mənbələrdən götürülmüş tarixlərlə müqayisə etməklə Çaykin şairin poemanı birinci həcc ziyarətindən qayıtdıqdan sonra 552/1157-ci ildə, Axsitana həsr etdiyi qəsidəni isə 569/1173-1174-cü ildə yazdığını göstərmişdir. “Ədəbi ensiklopediya”dakı məqaləsində K.İ.Çaykin digər şairlərlə yanaşı Xaqaninin də adını çəkmişdir: “*Qərbdə, Şirvanda (Azərbaycanda) Şirvanşahların sarayında Xaqani zəngin leksikası və söz oyunu sayəsində şərhlər və filoloji araşdırmalar tələb edən qəsidələr yazmışdır*”.² A.Y.Krımiski “Nizami və onun müasirləri” adlı kitabında “Xaqani. Nizami. Rustaveli” əsərini elmdən uzaq fikirlər ehtiva edən “tez başa gələn Leninqrاد kitabçası” adlandırmış və kitabı tənqid etmişdir.

Rusiya şərqşünası Aleksandr Boldırev (1909-1993) “İki Şirvan şairi – Nizami və Xaqani” (“Два ширванских поэта – Низами и Хагани”) kitabında Xaqani haqqında belə məlumat vermişdir: “*Xaqani şair və böyük söz ustadı kimi diqqəti cəlb edir. Bununla yanaşı, o, bir fərd, yaşadığı mürəkkəb dövrün ruhunu parlaq şəkildə özündə əks etdirən bir şəxsiyyət kimi də çox maraqlıdır*”.³ “Azərbaycan şairləri” kitabının A.N.Boldırev və A.P.Vəkilov tərəfindən yazılan giriş hissəsində Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında bioqrafik məlumatlar və kiçik bir məqalə verilmişdir. Şairin yaradıcılığını xarakterizə edən müəlliflər yazırlar: “*Xaqanini və Nizamini yetişdirməklə Azərbaycan farsdilli poeziyası sanki bu poeziyanın bütün yaradıcılıq imkanlarına son qoydu...*”⁴ Kitabda Xaqaninin qəzəllərinin, qitələrinin və rübailərinin V.Derjavin, Y.Çasovoy, K.Simonov tərəfindən edilən tərcümələri yer almışdır.

Xaqani Şirvani yaradıcılığına maraq göstərən alimlərdən biri də Peterburq alimi Oleq Vilçevski (1902-1964) olmuşdur. Elmi jurnallarda Xaqani Şirvaniyə həsr olunmuş məqalələr seriyası ilə

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.207

² Л.Жирков, К. Чайкин, Р. Галунов. Персидская литература // Литературная энциклопедия. В 11 т., 1929-1939. Т. 8. Москва: гос. словарно-энцикл. изд-во Сов. Энцикл., 1934, с.548-573.

<http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le8/le8-5482.htm>

³ Два ширванских поэта — Низами и Хагани, в кн.: Памятники эпохи Руставели. Ленинград, 1938, с.128-129

⁴ Поэты Азербайджана. Ленинград, Советский писатель, 1970, с.14-21

çıxış edən tədqiqatçı “Şairin yaradıcılığının və dünyagörüşünün bəzi cəhətləri” (“Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта”) adlı məqaləsində şairin yaradıcılığının bəzi cəhətlərini və dünyagörüşünü araşdırmışdır. Şairin irsinin daim diqqət mərkəzində olduğunu qeyd edən alimin fikrincə, fars poetikası ilə bağlı əsərləri Xaqani yaradıcılığından gətirilən nümunələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.¹ Bu məqalədə tədqiqatçı Xaqaninin valideynləri, Əbul-Əla ilə münasibətləri mövzusunda toxunsa da, Qafar Kəndli-Herisçinin fikrincə, tədqiqatçı həmin mövzu ilə bağlı ən qiymətli mənbə olan “Töhfətül-İraqeyn”i öz tədqiqatına daxil etmədiyinə görə onun mülahizələrinin heç bir elmi əsası yoxdur.² “Xaqaninin xronoqrammaları” («Хронограммы Хагани») məqaləsində O.L.Vilçevski Xaqaninin anadan olma ilini K.İ.Çaykin tərəfindən göstərilən tarixə³ istinad edərək əsassız xronoloji ardıcılıq yaratmışdır.⁴ Qafar Kəndli-Herisçi O.L.Vilçevskinin bu mülahizələrinin elmi əsası olmadığını dəfələrlə qeyd etmişdir.⁵ Şirvanın tarixinə düzgün yanaşmayan O.L.Vilçevski Abxaziyanın Şirvan üzərində ağalığını göstərmiş və Şirvanın mədəni yüksəlişini Abxaziya ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Onun tərəfindən irəli sürülən bu kimi fikirlər Qafar Kəndli-Herisçi tərəfindən elmi dəlillərlə təkzib edilmişdir.⁶

O.L.Vilçevski abxazlardan söz gedən qəsidəni şərh edərkən, qeyd etmişdir ki, burada Bizansın tarixinə aid elmə məlum olmayan sənəd var. O, həmçinin “Xaqaninin gürcü çarı I Dmitriyə yazdığı qəsidə”, “Xaqani yaradıcılığında türk tematikası”⁷ mövzularını da tədqiq etmişdir. Bu əsərlərdə şairin yaradıcılığı və dünyagörüşü məsələlərinə də toxunulmuşdur. O.L.Vilçevski Rusiya tədqiqatçılarının əsərlərində rast gəlinən elmi əsası olmayan fikirləri əsas

¹ О.Л.Вильчевский. Хагани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // Советское Востоковедение, 1957, № 4, с.63

² Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.112-117

³ О.Л.Вильчевский. Хронограммы Хагани // Эпиграфика Востока, XIII, М., 1960, с.66

⁴ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.207

⁵ Yənə orada, s.331, 339, 358,

⁶ Yənə orada, s.369, 415

⁷ О.Л.Вильчевский. Тюркская тематика в творчестве Хагани // Иранская филология. Труды научной конференции по иранской филологии (24-27 января 1962 г.) Изд. Ленинградского ун-та, 1964, с.121-129

tutaraq tarixi faktlara qərəzli münasibəti ilə diqqəti cəlb edir. Q.Kəndli-Herisçinin dəqiq araşdırmaları sayəsində belə mübahisəli və qərəzli məqamlar öz həllini tapmışdır.

Məşhur sovet alimi akademik Yevgeniy Bertels (1890-1957) Xaqani irsi ilə bağlı xüsusi tədqiqat işi aparmasa da, şairin müasirlərini araşdırarkən bu və ya digər dərəcədə onun yaradıcılığına toxunmuşdur. Məsələn, müəllif özünün “Nizami və Füzuli”¹ kitabında Nəvai və Camidən danışarkən, “Fars-tacik ədəbiyyatı tarixi” («История персидско-таджикской литературы»)² kitabında isə Ünsüridən danışarkən Xaqani Şirvaniyə də yer ayırmışdır. Onun şair haqqında fikirləri bir qədər natamam xarakter daşıyır. Məsələn, “Nizami” kitabında Bertels Xaqani haqqında belə məlumat verib: “O, təxminən 1120-1122-ci illərdə Şirvanda doğulub. Öz mənsubiyyətinə görə şəhər əməkçi insanları təbəqəsinə mənsub olub. Babası dərzi, atası dülgər, müsəlmanlara əsir düşdükdən sonra islamı qəbul edən nəstərian təriqətli xristian anası aşbaz olub...”³ “Fars ədəbiyyatı tarixinin öçərki” kitabında alim Xaqaninin yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında danışmışdır: “Onun qəsidələri... elmin bütün sahələrini əhatə edir və onların başa düşülməsi nəinki dil bilməyi, həm də astroloji, kimyəvi və o dövrün digər hikmətli sahələrinə bələd olmağı tələb edir”.⁴ “Xaqaninin şeir yazma texnikası haqqında” kitabında Y.E.Bertels yazır: “Əgər şeirin formal texnikasına aludəçilik Fələkidə kəskin artsa da, o öz kulminasiya nöqtəsinə görkəmli Şirvan şairi Əfzəladin Bədil Şirvaninin yaradıcılığında çatdı”.⁵

Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri ilə bağlı bəzi tədqiqatçıların qərəzli mövqeləri Azərbaycan alimləri tərəfindən dəfələrlə qeyd edilib. Belə bir yanaşma Xaqani Şirvanidən də yan keçməyib. A.Y.Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” kitabının “Şairin dövrü” adlı bölməsində müəllifin Xaqaninin öz ustadı Əbul-Əlaya böhtan atması və “*bu yolla özünün saraydakı*

¹ Е.Э.Бертельс. Низами и Фузели. Москва, Восточная литература, 1962, с.138

² Е.Э.Бертельс. История персидско-таджикской литературы. Москва, Наука, 1960, с.504

³ Е.Э.Бертельс. Низами. Москва, Молодая гвардия, 1947, с.44

⁴ Е.Э.Бертельс. Очерк истории персидской литературы. Ленинград, 1928, с.49

⁵ Yenə orada.

mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışıb”¹ fikri ilə rastlaşırıq. Xaqaninin öz ustadının ünvanına söylədiyi ittihamlara toxunan alim “Nizami” kitabında yazır: *“Yadda saxlamaq lazımdır ki, həmin dövrdə bu ittihamdan daha qorxulusu ola bilməzdi. Belə bir təsəvvür yaranır ki, Xaqani etdiyi bu ittihamla öz müəllimindən yaxa qurtarmağa çalışırdı”*.² Şairin yazdığı həmin parçanın fransız dilinə tərcüməsi və ona verilən şərhlər N.V.Xanikovun tədqiqatında³ öz əksini tapıb. Y.E.Bertels Xanikovun bu əsərini yüksək qiymətləndirmiş⁴ və öz tədqiqatlarında həmin materiallardan istifadə etmişdir.

“Nizami və Füzuli” əsərində Y.E.Bertels Şirvan ədəbi mühiti şairləri arasında Xaqani və Fələkinin, eləcə də Məsud Səd Salmanın “həbsiyyə şeirləri”nin vərəsələyini qeyd etmişdir: *“Həbsxanada Xaqani özünün həm Məsud Səd Salmanın, həm də Fələkinin analoji şeirləri ilə əlaqəsi olan məşhur həbsiyyətini (“həbsiyyə şeirləri”) yazdı”*. Haqsız olaraq, Xaqanini *“fərqlilik ardınca qaçma Fələki kimi, Xaqaninin də əsas hədəfidir”* kimi xarakterizə edən Y.E.Bertels yazır: *“Saray mədhiyyəçiliyi Xaqani kimi həqiqətən, böyük bir istedad sahibinin əl-qolunu bağladı və bu da onunla nəticələndi ki, onun böyük həcmli divanından hazırda yalnız ədəbiyyat tarixçisinin maraq dairəsinə daxil olmayan kiçik bir hissə öz dəyərini saxlamaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Xaqani irsinə qəsidələri ilə yanaşı çoxlu lirik qəzəllər də daxildir. Ədəbiyyat tarixi baxımından onların əhəmiyyəti böyük olsa da, bədiilik cəhətdən onlar Sədi və Hafiz lirikasından geri qalır. Əgər Xaqani saraya xidmət yükündən azad olub poeziyaya başqa tərəfdən yanaşsaydı, şedevrlər yarada bilərdi. Ancaq bunu etmək ancaq Nizamiyə nəsisib oldu, buna görə də, o, dünya ədəbiyyatında ən görkəmli yerlərdən birini tutdu... Adını çəkdiyimiz şairlər arasında Xaqanidən başqa heç biri epik janra girişməmişdir”*.⁵ Alim Mücirəddin Beyləqani haqqında danışarkən Xaqaninin “məharətli söz oyunu”na da toxunmuşdur: *“Mücir Xaqaninin məharətli*

¹ Е.Э.Бертельс Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха – жизнь – творчество. Баку, АзФАН, 1940, с.22

² Е.Э.Бертельс Низами. Москва, Молодая гвардия, 1947, с.46

³ Melanges Asiatiques, T. IV, 1864, p.155-158

⁴ Е.Э.Бертельс. Низами и Фузели. Москва, Восточная литература, 1962, с.50

⁵ Е.Э.Бертельс Низами. Москва, Молодая гвардия, 1947, с.51

oyununun bütün gözəlliyini əks etdirməyə çalışsa da, onun qəsidələri Xaqani qəsidələrinin ancaq surətidir və bütün surətlər kimi orijinal səviyyəsinə qalxa bilmir”.¹

Y.E.Bertels Xaqani Şirvaninin özündən sonrakı şairlərə danılmaz təsirini xüsusi qeyd etmişdir: “Məşhur Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin (1199-cu ildə vəfat edib) fəlsəfi qəsidələri çox geniş yayılmışdı. XII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Orta Asiya və İranın demək olar ki, bütün şairləri onun təsiri altına düşmüş və hər cəhətdən onu təkrar etməyə çalışmışlar. Xaqani qəsidədə tamamilə yeni cizgilər yaratdı – öz dövrünün müxtəlif elm sahələrinə aid terminologiyani poeziyaya gətirmək, zərif və mürəkkəb obraz və müqayisələrdən istifadə etməklə şeirin hər cəhətdən mürəkkəbləşməsinə can atdı”.²

Tanınmış şərqşünas, Persiyanın və Zaqafqaziyanın tarixini, tarixi coğrafiyasını, ədəbiyyat və mədəniyyətini araşdıran Vladimir Minorski (1877-1966) “Xaqani və Andronik Komnen” məqaləsində dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinin Xaqani yaradıcılığında əks olunduğunu göstərmişdir: “Onun dərin zəkası və gözəl hafizəsi bizə yaşadığı dövrün mədəni səviyyəsi, müasirlərinin biliyi, sənətkarlığı və dünyagörüşü haqqında məlumat verir”.³ Onun “X-XI əsrlərdə Şirvanın və Dərbəndin tarixi”⁴ adlı əsəri ingilis dilində yazılmış, Azərbaycan EA-da rus dilinə tərcümə edilmişdir. Müəllif bəzi tarixlərin, coğrafi ərazilərin, ayrı-ayrı yerlərin mövqeyinin dəqiq-ləşdirilməsi məqsədilə Xaqaninin qəsidələrindən istifadə etmişdir.⁵ Alim Xaqani haqqında yazır: “*I Mənuçehr Xaqan titulumu daşımışdır, ona gözəl qəsidələr həsr edən məşhur şair Xaqani də onun adı ilə adlandırılıb*”.⁶ Müəllif Xaqani və Nizaminin əsər-

¹ Е.Э.Бертельс Низами. Москва, Молодая гвардия, 1947, с.51

² Е.Э.Бертельс. Джами. Эпоха, жизнь, творчество. Сталинабад, Таджгосиздат, 1949, с.39

³ V.Minorsky. Khaqani and Andronicus Comnenus. 1945/XI/3, p. 554 (цит. по: Рзакулизаде С.Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Баку, АН Аз. ССР, 1962)

⁴ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва, Издательство восточной литературы, 1963

⁵ Yənə orada, s.91-109

⁶ Yənə orada, c.169

lərində Dərbənd hakimlərinin adlarının çəkildiyini və onlara qəsidələr həsr edildiyini göstərmişdir.¹

Öz işində B.A.Dornun, N.V.Xanikovun, K.Q.Zalemanın, V.Bartoldun əsərlərindən və digər şərq mənbələrindən istifadə edən Minorski Şirvanın qonşu dövlətlərə mədəni təsirini də qiymətləndirmişdir: *“Həqiqətən də, Şirvandan və ona yaxın ərazilərdən çıxmış bir sıra görkəmli alim və şairlərin (Xaqani, Fələki Şirvani və s.) yaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycandan kənarda da məşhur idi və XI-XIII əsrlərdə Yaxın Şərqdə poeziya və elmin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Şirvanın qonşu ölkələrə göstərdiyi mədəni təsir heç bir şübhə doğurmur”*.² Bununla yanaşı, Q.Kəndli-Herisçi V.F.Minorskinin tədqiqatındakı bəzi qeyri-dəqiqliklərə toxunmuşdur: o, Axsitan sözünün mənşəyini şairin vətəninə yox, Şimali Qafqazda osetinlərdə axtarmışdır; *“Tərsaiyə”* qəsidəsi V.F.Minorskinin yazdığı kimi, Andronik Komnenə yox, Abxaziya ilə Şirvan arasında yerləşən bəyliyin hakimi Bağır Humayn Umar Zəkaniyə həsr olunub; o, əsassız olaraq Xaqaninin Şabran həbsxanasında olmasına qarşı çıxmışdır; XII əsrdə Şirvanın mədəni yüksəlişini xarici amillərlə izah etməklə, Şirvanşahların qüdrətini şübhə altına almışdır.³ Azərbaycan tədqiqatçılarının qeyd etdiyi kimi, V.F.Minorskinin kitabında belə əsassız fikirlər az deyil.

Sovet şərqşünası, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, Orta Asiya və İranın mədəniyyət və ədəbiyyat tarixinə aid əsərlərin müəllifi İosif Braginski tacik və fars ədəbiyyat tarixinə aid yazdığı fundamental əsərində⁴ VIII-XV əsrlərdə fars dilində klassik poeziyanın dövrləşməsi sxemini müzakirə edərək yazır: *“XII əsrdə yeni ədəbi mərkəzlər, əsasən də Azərbaycan (Nizami, Xaqani) xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı”*. Onun təqdim etdiyi dövrləşmə sxeminə şairlərə *“İki cərəyanın mübarizəsi dövrü (XI-XIII əsrin əvvəllərində sosial münaqişələrin kəskinləşdiyi tarixi şəraitdə)”* adı altında II bölmədə yer ayrılıb. Xaqanini *“Aristokratik (mədhiyyəçi) cərəyan və ritorik*

¹ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва, Издательство восточной литературы, 1963, s.185-186

² http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/red.phtml?id=109

³ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.321, 340, 342, 357, 358, 394...

⁴ И.С.Брагинский. Из истории персидской и таджикской литературы. Москва, Наука, 1972

şeyrin meydana çıxması” adlı yarım bölməyə aid edən tədqiqatçı, Nizami və Xaqanini həm də poeziyanın müxalif-humanist dünya-görüşlü nümayəndələri sıralarına daxil etmişdir.¹

İ.S.Braginski daha sonra qeyd edir ki, “*yeni ritorik üslub ən yüksək inkişaf nöqtəsinə Xaqaninin yaradıcılığında çatdı*”.² Alim mədhiyyə janrında yazıb, ona qarşı çıxan, yəni “onu içəridən parçalayan”³ şairlər sırasında Xaqaninin də adını çəkmişdir. Saray mədhiyyəçiliyinin əsasını təşkil edən “reallığın bədii təhrifi” kimi estetik konsepsiyadan danışarkən, müəllif bu cəhəti Aufinin sözlərindən istifadə etməklə izah etmişdir: “*Əgər yalanın misini şeyrin qızılı ilə əritsək, mis qızıla qarışacaq və şeyrin gözəlliyi yalanın eybəcərliyinə qalib gələcək*”. Onun fikrincə, “*Qəsidəni sonralar onu ən kəskin şəkildə məzəmmət edən Ənvəri (təxminən 1170-ci ildə vəfat edib) və Xaqani (1199-cu ildə vəfat edib) kamilləşdirdi*”.⁴ O, bu iki şairi mədhiyyəni ən yüksək zirvəyə qaldıran müəlliflər kimi xüsusi olaraq vurğulamışdır.⁵ Xaqani sənətkarlığından danışarkən, İ.S.Braginski şairin yaradıcılığını layiqincə qiymətləndirmişdir. O, Yan Rıpkanın “Fars və tacik ədəbiyyatı tarixi” kitabını çex dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir ki, bu kitabda da Xaqaniyə həsr olunan böyük məqalə⁶ öz əksini tapıb.

1970-ci illərdən başlayaraq, jurnallarda Xaqaninin şeirləri nəşr olunmuş, ensiklopediyalarda haqqında məqlələlər yer almışdır. Moskvada və Bakıda «Советский писатель», «Художественная литература», «Наука», “Yazıçı”, “Azərnəşr” və s. kimi nəşriyyatlarda Azərbaycan şairlərinin, o cümlədən Xaqani Şirvaninin əsərləri V.Derjavinin, T.Streşnevanın, P.Antokolskinin, A.Karvovskinin, V.Qurviçin, M.Sinelnikovun tərcümələrində rus dilində çap olunmağa başlayır. “Qədim Şərq darvazası” («Врата древнего Востока») adlı topluda XII-XX əsr şairlərinin, o cümlədən Xaqani Şirvaninin əsərləri fars dilindən T.Streşneva tərəfindən tərcümə

¹ И.С.Брагинский. Из истории персидской и таджикской литературы. Москва, Наука, 1972, s.34

² Yənə orada, s.38

³ Yənə orada, s.40

⁴ Yənə orada, c.448

⁵ Yənə orada, s.490

⁶ Я.Рипка. История персидской и таджикской литературы. Москва, Прогресс, 1970, c.200-207

edilib.¹ Osmanov Muhəmməd-Nuri Osmanoviçin redaktorluğu, M.Sinelnikovun tərcüməsi ilə hazırlanan “Xaqani. Külək əlində” («Хакани. Ветер в руке»)² kitabı 1986-cı ildə çap olunmuşdur. Ön sözün müəllifi Muhəmməd-Nuri Osmanov təəssüf hissi ilə Xaqaninin yaradıcılığının layiq olduğu şəkildə öyrənilmədiyini qeyd etmişdir.³

Müasir Rusiya tədqiqatçısı Y.O.Akimuşkina öz monoqrafiyasını XI-XIV əsr klassik fars poeziyasının janrlarından biri olan, əsasən, Zaqafqaziyada və Hindistanda inkişaf edən həbsiyyə janrının mənşəyinə və inkişafına həsr etmişdir. Həbsiyyə motivlərini Məsud Səd Salmanın yaradıcılığında araşdıran müəllif həmin ənənələri Xaqani əsərlərində də üzə çıxartmışdır. Xaqani yaradıcılığı əsasında məsələnin təhlili zamanı şairin qəsidə, qitə və qəzəllərindəki həbs mövzusu, Şirvan dustağı, hökmdar əsarəti kimi motivlər araşdırılmışdır.⁴ Yekaterina Akimuşkina öz tədqiqatında həbsiyyə şeirlərinin poetikası ilə bağlı bir çox məsələləri işıqlandırmışdır. Bioqrafik göstəricilərin rol oynadığını üzə çıxaran müəllif yazır: *“Məsud Səd Salmanın həbsiyyə şeirlərində mövcud olan bioqrafik təfərrüatlar, bu janrın qanuni xüsusiyyətləri sırasına daxil olmuş və sonralar Xaqani Şirvaninin “həbsiyyə” şeirlərində özünü göstərmişdir...”*⁵

Sankt-Peterburqun “Peterburq Şərqşünaslığı” nəşriyyatında “Kitab-i İran” layihəsi çərçivəsində işıq üzü görən Əhməd Tamimdarinin “Fars ədəbiyyatı tarixi”⁶ kitabında da görkəmli şair və yazıçılar arasında Xaqani Şirvaniyə də yer ayrılmış və şairin həyat və yaradıcılığı barədə ümumi məlumat verilmişdir.

Beləliklə, “Xaqani Şirvaninin irsi rus alimlərinin tədqiqatlarında” mövzusu ilə bağlı belə nəticəyə gəlirik ki, Rusiya

---

¹ Врата древнего Востока. Сборник азербайджанских поэтов XII-XX вв. Ред. А.Грич, перевод с персидского языка Т.Стрепневой. Баку, Язычы, 1980

² Хакани. Ветер в руке. Ред. М.-Н. Османов. Перевод с персидского М.Синельникова. Москва, Наука, 1986

³ Yenə orada, s.3

⁴ Е.О.Акимушкина. Жанр хабсийят в персоязычной поэзии XI-XIV веков. Генезис и эволюция. Москва, Наталис, 2006, с.139-162

⁵ Е.О.Акимушкина. Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV вв.: генезис и эволюция. Автореферат дис., Москва, 2004, с.11

⁶ А.Тамимдари. История персидской литературы. Санкт-Петербург, Петербургское Востоковедение, 2007, с.87-88, с.172-175

şərqşünaslığında Xaqani Şirvaninin əsərləri şərq hikmətinin tükənməz mənbəyi, şərq poeziyasının mükəmməl nümunələri kimi yüksək qiymətləndirilmiş və tədqiqatçılar tərəfindən Xaqani Şirvani ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqat işləri aparılmışdır: şairin həyat və yaradıcılığı şərq mənbələri əsasında öyrənilmiş, onun haqqında orijinal əsərlər yazılmış, şairin yaradıcılığından nümunələr, eləcə də onun haqqında məlumat verən əsərlər rus dilinə tərcümə edilmiş, müxtəlif kitablar nəşr edilmişdir. Bu sahədə aparılan işlərdə bəzi qeyri-dəqiq məqamlar özünü göstərsə də, belə hallar Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən aşkarlanmış və onlara əsaslı dəlillərlə aydınlıq gətirilmişdir.

XAQANI ŞİRVANİ ƏDƏBİ İRSİ İNGİLİSDİLLİ TƏDQİQATLARDA

“Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl dövrü adlanan XII əsr dünyaya bütün Şərq dünyasının söz xəzinəsini əsərləri ilə zənginləşdirən Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi ölməz cənnətkarlar vermişdir”.¹ Bu dövrdə yaşayıb-yaradan, öz sənət inciləriylə XII yüzillikdə qəzəl janrına özünəməxsus mənə çalarlığı verən böyük mütəfəkkir şair Xaqaninin ədəbi irsi nəinki Şərq aləmini, eləcə də Qərb aləmini də özünə məftun etmiş, şərqşünaslar dönə-dönə bu böyük şairin yaradıcılığına müraciət etmişlər. XVIII əsrin sonları və XIX yüzilliyin ilk çağlarından etibarən ingilis şərqşünaslarından Səmyuel Rausso,² Ser Qor Ausli,³ Edvard Braun,⁴ Muhammad M. Şeyyib,⁵ Kassel,⁶ həmçinin Vladimir Minorski,⁷ Con A.Boyl,⁸ Piter C.Çelkovski,⁹ Y.Ripka,¹⁰ Cerom Klinton¹¹ kimi tanınmış tədqiqatçılar öz əsərlərində Xaqanidən bəhs etmişlər. Şərqşünaslar şairin ədəbi irsini araşdırarkən tanınmış rus tədqiqatçısı Nikolay Vladimiroviç Xanikovun (1819-1878) əsərindən faydalansalar da, onların bu böyük mütəfəkkirlə bağlı söylədikləri yeni fikirlər və elmi mülahizələr maraq doğurur. Fars dilində yazıb-yaradan bir çox Azərbaycan klassikləri kimi Xaqani Şirvani də, bir qayda olaraq, fars ədəbiyyatına daxil edilsə də, şairin Avropada tanınmasında Qərb şərqşünaslarının xidmətləri böyükdür. Xaqani ədəbi irsinin qərb şərqşünaslığında öyrənilməsi ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında akademiklər Həmid Araslı, Ziya Bünyadov,

¹ Isa Habibbayli. Azerbaijani Poetry: Tradition and Modernity. Poetry of Azerbaijan (A Drop in the Ocean), Leaf Publications-Islamabad, 2010, pp.5-6

² Samuel Rousseau. The Flowers of Persian Literature. London, 1805, p. 17, 141

³ Sir Gore Ouseley. Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks. London, 1846, pp.157-160

⁴ E.G.Browne. A literary history of Persia. London, 1906, pp.391-399

⁵ Muhammad M. Shuaib. The Gasida of Khagani. Lahore, 1901, p.3

⁶ Cassel's Encyclopaedia of Literature. Vol. 2, London, 1953, p.1107

⁷ V.Minorsky. Khagani and Andronikus Comnenus. Reprinted from the BSOAS. 1945

⁸ J.A.Boyle. Cambridge history of Iran. In 8 volumes, Vol. 5. London, 1968, pp.550, 569

⁹ J. Peter Chelkowski. Studies in art and literature of the Near East. New-York, 1974

¹⁰ J.Rypka. Poets and Prose writers of the late Saljug and Mongol periods. London, 1968, p.551

¹¹ Jerome W.Clinton. The Madaen Gasida of Xaqani Sharvani. Edebiyyat. Vol. 1, number 2, 1976, (A Journal of Middle Eastern Literature. U.S.A.) pp.153-167

AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə, filologiya elmləri doktorları Qafar Kəndli-Herisçi, Vilayət Quliyev, Şahin Xəlilli, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktorları Solmaz Rzaquluzadə, Rəsimə Məlikova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məmmədəğa Sultanov və digər tanınmış alimlər müəyyən dərəcədə məlumat vermişlər.

Böyük sənətkarın ədəbi irsinin qərb şərqşünaslığında öyrənilməsi ilə bağlı ilk məlumatı ingilis şərqşünası Səmyuel Rausso (1763-1820) versə də, şairlə bağlı daha geniş məlumat Qor Auslinin (1770-1844) "Fars şairləri haqqında bioqrafik qeydlər: tənqidi və izahlı şərhlər" adlı irihəcmli əsərində öz əksini tapıb. Qor Auslinin öz həyatı haqqında da burada geniş məlumat verilir. Bu əsərdə Qor Auslinin çox qədim bir tarixi olan, o dövrün tanınmış, məşhur zadəganlar nəslinə mənsub olması, dövrünün əsil-nəcəbatlı, müdrik bir ailə başçısı kimi atasının öz övladlarının həyatda yüksək mövqə tutmaları, gözəl təhsil almaları üçün hər çür şərait yaratması təfəsilatı ilə təsvir olunur. Qor Ausli əvvəlcə müxtəlif sahələrdə, xüsusilə də, ticarət xarakterli işlərdə çalışmışdı. İlk çağlarda gənc Ausli onun üçün xarakterik olmayan, təbiətinə uyğun gəlməyən, mütəmadi təhlükə, çətinliklər yaradan belə bir həyat tərzini, eləcə də ölkədə olan özbaşnalıq, qarışıqlıq, qanunsuzluğu təsəvvürünə gətirmirdi. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, İngiltərədə olarkən aldığı gözəl təhsil, malik olduğu böyük bacarıq, qabiliyyət, həssaslıq və tükənməz sevgi onu ruhdan salmamışdı, çünki belə bir şəraitdə çox az gənc öz xoşbəxtliyini tapa bilərdi. Ausli Hindistanda olduğu müddətdə şərq Hindistanının bir çox şəhərlərində yaşadığından sonra təxminən 1795-96-cı illərdə tarixi hadisələrlə zəngin olan Laknau şəhərinə gəlir. Artıq iyirmi səkkiz yaşında olan Ausli bu müddət ərzində şərq dillərinə-ərəb və fars dillərinə bələd olmuşdu. Bu, onun 1792-ci ildə atasına və qardaşı Ser Vilyam Ausliyə ünvanladığı məktubundan da aydın görünürdü. Qardaşının ərəb və fars dillərində qeyri-adi istedadı malik olduğunu, xüsusilə də ərəb dilini daha mükəmməl bildiyini və buna təəccüblənmədiyini vurğulayan Qor Ausli ərəb dilinin onun üçün çox çətin olduğunu xəcalətlə etiraf edərək, fars dilini mükəmməl öyrənəcəyini söyləyir. Qardaşının dediyi kimi, fars dilinin ərəb dilinin anası olması fikrini qəbul edən Ausli eyni zamanda hər iki dilin anası saydığı sanskritlə məşğul olmağın vacibliyini də xatırladır. Obrazlı şəkildə qeyd edir ki, çox ciddi və çətinliklə əldə edilən sanskrit üzərində tam qələbə

çalmaq üçün çox döyüşmək lazım gələcək. Şərq mədəniyyətinə, şərq ədəbiyyatına böyük sevgi ilə yanaşan Qor Ausli eyni zamanda müqəddəs Qurani-Kərimin fars dilinə edilən dörd tərcüməsi arasında daha mükəmməl saydığı Hüseyn Vaizin tərcüməsini, “Yusif və Züleyxa” əsərinin tam nüsxəsini, bir çox müxtəlif şeirlərin toplusunu əldə etdiyini qeyd edir. Qardaşından adını eşitdiyi bir çox əlyazmaların Hindistanda çox ucuz olduğunu, lakin yüzdə birinin düzgün olmadığını, bəzilərinin naqis, bəzilərinin çətinliklə oxunduğunu da yazır. Benqallıların kütləvi fars kitabxanaları və kitab satışı mərkəzləri olmadığından hər hansı bir kitabı tapmaq üçün uzun və əziyyətli axtarış lazım olduğunu vurğulayan Qor Ausli ona görə də ən mükəmməl hesab etdiyi əlyazmaları ancaq İrandan aldığını qeyd edir.

Keşməkeşli və zəngin həyat yolu keçən Qor Ausli daha çox asudə vaxtını vurğunu olduğu fars dilinə sərf edərək bu dildə musiqi elminə və ədəbiyyatına aid olan əsərləri tərcümə etməyə başlamışdır. Xüsusilə fars dilində yazıb-yaradan şairlərin və ədiblərin yaradıcılığını işıqlandırmağa cəhd edən Qor Auslinin tədqiq etdiyi Şərq yazarlarının arasında müxtəlif xalqlara məxsus sənətkarlarla bərabər, böyük Azərbaycan şairlərindən Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Şah Qasım Ənvar, Məhəmməd Şirin Məğribi, Katibi, Əssar Təbrizi, Saib Təbrizi kimi görkəmli qələm sahiblərinin həyat və yaradıcılığından da bəhs edilir. Şərqşünasın hər bir Azərbaycan klasiki haqqında söylədiyi elmi fikirlər ciddi maraq doğurur. Xüsusilə, onun Xaqani Şirvani ilə bağlı mülahizələri maraqlıdır. Qor Ausli əsərində özündən çox-çox sonra şairlə bağlı tədqiqat aparan Qərb şərqşünaslarından fərqli olaraq bu böyük sənətkarın - Xaqani təxəllüslü Əfzələddin İbrahimin Şirvanda doğulduğunu, sufi fəlsəfəsində, elmdə və poeziyada ən yüksək məqama çatdığını, şahzadələrin və əyanların, eləcə də onun istedadının pərəstişkarlarının və bütün elm və sənət adamlarının ona heyran olduğunu qeyd edir. Şərqşünas yazırdı: “Şairə olan bu hörmət və ehtiram ilk növbədə şairin özünün son dərəcə ləyaqətli və mərifət sahibi olmasında idi, onun mehribanlığı, insaniyyəti onu tanıyanlarda bu böyük sənətkara qarşı dərin rəğbət hissi oyadırdı”.¹ Şərqşünas Ausli Xaqaninin

---

¹ Sir Gore Ouseley. Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks. London, 1846, p.157

saray həyatını, onun hamisi olan Şirvanşah Mənuçehrlə bağlı münasibətini, onu öyən şeirin müqabilində min qızıl dinar aldığını, ilk öncə Həqaiqi təxəllüsü ilə fəaliyyət göstərməsini və sonradan sarayla bağlı “Xaqani” adını götürməsi kimi ən incə məqamları belə təsvir edir.

Məlumdur ki, Xaqani sarayda heç bir şairin tutmadığı mövqeyi qazanmışdı. “Mənuçehr sevimli şairinin başına altun səpərək, daş-qaş sovrur, onu saray şairlərindən tam fərqləndirərək hüsn-rəğbət göstərir, öz səxavətini əsirgəmədən şairə o zaman üçün böyük pul sayılan 30 min dirhəm illik kəsmət ayırır”.¹ Ola bilsin ki, hökmdarın bu səxavətindən və doğmalığından cəsarətlənərək Xaqani ona belə bir beyt göndərir:

وشغي ده که در برم گیرد
یا وشاغي که در برش گیرم²

Mənə kürk ver ki, bürünüm,

Ya bir qulam göndər ki, onun köksünə sığınım.

Q.Ausli bu misraları aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

Bestow on me a warm vest, in which I can wrap up my breast,

Or a fair slave whom I can “fold to my bosom”.³

Mənə isti bir xalat hədiyyə et ki, ona bürünə bilim,

Və yaxud, mənə gözəl bir qul göndər ki, onu bağrıma basım.

Xaqani beytinin məzmunu ingilis dilində müəyyən qədər təhrif edilsə də, yəni orijinalda olan “onun köksünə sığınım” ifadəsi ingilis dilində “onu bağrıma basım” kimi anlaşılmışdır. Burada Q.Ausli özü də də etiraf edir ki, “weshek” və “weshak” söz oyunu ingilis oxucuları üçün anlaşılmaz olur. Hökmdar bu beyti diqqətlə oxuyanda elə düşündü ki, şair onun səxavətinə və alicənablığına şübhə etdiyindən iki şeydən birini ya kürk, ya da qulam istəyir. Ləyaqətinə toxunulduğunu zənn edən hökmdar şairə qasid göndərir ki, layiq olduğu cəzaya hazırlaşsın. Müdrik və həssas şair bu cəzanın ağır olacağını hiss etdiyindən böyük bir milçək tutur, qanadlarını və ayaqlarını qoparır, aşağıdakı ismarıcla hökmdarın qasidinə verir:

¹ Sir Gore Ouseley. Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks. London, 1846, p.158

² Yəni orada, s. 157

³ Yəni orada, s. 158

“Mən bu sözü bə ilə yox, bə ilə yazmışdım, amma bu murdar milçək mürəkkəbi hələ qurumamış ba-nın nöqtəsinin üzərinə qonmuş, uçub gedərkən onun ayaqlarının izi onu qoşa nöqtə etmişdir. Mən tam əminəm ki, bu, belə olmuşdur. Zati-aliləri, mən sizin alicənablığınıza və səxavətinizə qəti əmin olduğum üçün həm kürk, həm də qulam istəmişəm”.¹ Bu üzrxahlıq səmimiyyətlə qəbul olunmuş və şair saraydakı əvvəlki yüksək mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Lakin şairin günü-gündən şöhrətinin artması sarayda ona qarşı çıxanlara zəmin yaratmış və bu dedi-qodular, söz-söhbətlər nəhayət Mənuçehrin Xaqaniyə olan münasibətinə öz mənfi təsirini göstərmişdi. Ona görə də, bu cah-cəlalı saray həyatından yorulan şair sakit, rahat yaşayış arzusu ilə səfərə getmək istəyini bildirəndə, Şirvanşah bu istəkdən narazı qalmışdı. Auslinin qeyd etdiyinə görə şairin istəyi Mənuçehri o qədər incik salmışdı ki, o, şairi yeddi ay zindanda saxlatmış, lakin şairin hədsiz xahişlərindən sonra onun Məkkə ziyarətinə icazə vermişdi.

İngilis şərqşünası Qor Ausli bu uzun səfər zamanı şairin Məkkə, İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəm səyahətinə həsr etdiyi “Töhfətül-İraqeyn” əsərindən də bəhs edir. Şairi son dərəcə bəlağət, fəsaḥət sahibi olan bir şair kimi xarakterizə edən şərqşünas buna görə dövrün ən mötəbər, nüfuzlu adamları tərəfindən ona “Hassan-əl-Əcəm” (Əcəmin Yaxşısı) adının verildiyini vurğulayır. Şərqşünas şairin öz sözlərini nümunə gətirir:

چون دید که در هنر تمام
حسان عجم نهاد نامم²

*Elə ki, sənətdə kamil olduğumu gördü,
Mənə “Əcəmin Yaxşısı” adını qoydu.*

Qor Auslinin tərcüməsində bu misralar belə səslənir:

“When they conceived that I was perfect in science, they honoured me with the title of “The Ornament of Persia”.”³

Sətri tərcüməsi: *Onlar mənim elmdə kamil olduğumu başa düşdükdə, məni “Pərişanın Naxışı” adı ilə dəyərləndirdilər.*

¹ Sir Gore Ouseley. Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks. London, 1846, p. 158

² Yənə orada, s. 159

³ Yənə orada, s. 159

Q. Ausli Xaqaninin hədsiz səxavətli, əliaçıq olmasını, onun varlıya, kasıba heç bir fərq qoymadan eyni məhəbbət, sevgi bəslədiyini qeyd edərək, şairin insaniyyətini dəyərləndirir. Bir neçə məşhur şair, o cümlədən Mücdəddin Xəlil, Xaqaiq, Əhməd Sabi, Əbül-fəzail İmam Nəcməddin Əhməd və Xaqan Mənuçehr şairin mədhiyyələrini yüksək dəyərləndirmişlər. Şərqşünas eyni zamanda bir çox təzkirəçilərin fikrinə əsaslanaraq Xaqaninin 1186-cı ildə vəfat etdiyini söyləsə də, Xandəmirin fikrinə əsasən onun uzun ömür sürdüyünü də vurğulayır. Böyük şairin qəbrinin Təbrizdə, “Məqbərət-üş-şüəra” adlanan Sürxab qəbiristanında dövrün ən mütəfəkkir şairləri olan Zəhərəddin Fəryabi və Şapur Nişapurinin qəbirləri arasında olduğunu, onun Divanının əlyazmasının 1794-cü ildə köçürüldüyünü də söyləyir.

Böyük, mütəfəkkir şairlə bağlı sonrakı çağlarda da müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Şərqşünas R.P.Masaninin “İran və Hind saray şairləri” (“Court Poets of Iran and India”) antologiyasında Xaqani Şirvaninin həyatı, sarayda keçirdiyi ziddiyyətli ömür yolu təfəsilatı ilə təsvir edilir. “Xaqaninin acınacaqlı saray həyatı” adlı bölmədə şairin nəinki saray həyatından, hətta dünyadan yorulduğunu, dərviş kimi həyat keçirmək istədiyini yazan şərqşünas Masani onun saraydan getməsinə, lakin tutularaq yenidən saraya qaytarılmasını və yeddi ay həbs cəzası almasını da qeyd edir. Məkkəyə ziyarət etmək istəyi ilə çox xahişdən sonra hökmdardan icazə alan şair yoxsulluğu öyən məşhur şeirini yazır:

پس از سی سال روشن شد بر خاقانی این معنی
که سلطانیست درویشی و درویشیست سلطانی¹

*Otuz ildən sonra bu məna Xaqani üçün aydın oldu.
Belə ki, soltan bir dərviş, dərvişə bir soltandır.*

R.P.Masaninin tərcüməsində bu beyt belə səslənir:

*After thirty years dawned on Khagani this verity,
That sovereignty is poverty and poverty sovereignty.²*

*Otuz ildən sonra Xaqaniyə bu həqiqət aydın oldu.
İndi soltanlıq yoxsulluq, yoxsulluqsa soltanlıqdır.*

¹ R.P.Masani. Court Poets of Iran and India. An Anthology of wit and verse. Bombay. 1938, p. 58

² Yenə orada.

1942-ci ildə Lahorda nəşr olunan “Fars ədəbiyyatına giriş”¹ (“Introduction to Persian Literature”) əsərində şərqşünas, tərcüməçi Abdullah Ənvər bəy Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığına nəzər salır, şairin keşməkeşli həyat yolunu işıqlandırmağa cəhd edir. Şairin sarayda keçirdiyi dövrü geniş xarakterizə edən Abdullah Ənvər bəy ən xırda məqamları belə nəzərdən qaçırmır, şairin ərəb dilini, tibb, astronomiya, metafizika elmlərini gözəl bildiyi kimi poeziya sahəsində də mükəmməl olduğunu vurğulayır. Şərqşünas eyni zamanda Xaqaninin Şirvanşah sarayında olarkən Şirvanşah Axsitanla, şair Əbül-Əla Gəncəvi və Fələki Şirvani ilə olan münasibətinə də öz fikrini bildirir. Lakin o, səhv məlumata əsaslanaraq şairin 1106-1107-ci illərdə Gəncədə doğulduğunu, 1185-ci ildə vəfat edərək Təbrizdə dəfn edildiyini söyləyir.

Onu da qeyd edək ki, bütün qərb mənbələrində fars şairlərindən danışılarkən Xaqani Şirvaninin də adı çəkilir. Belə ki, şərqşünas Erik Sidelin tərtib etdiyi “Şərq ədəbiyyatları, dəyərləndirilməsi”² (“Literatures of the East, an Appreciation”) əsərində də bu böyük şairlə bağlı qısa da olsa məlumat verilir.

Tanınmış alim, şərqşünas, yazıçı və diplomat olan Nəcibullah İslam mədəniyyətinə, ədəbiyyatına və tarixinə dair fars və ingilis dillərində yazılan bir sıra əsərlərin müəllifidir. Əfqanıstanda təhsilini bitirdikdən sonra Lion Universitetində elmi dərəcə alan alim sonradan Əfqanıstanda Kabul Universitetində fəaliyyət göstərmiş, 1960-61-ci illərdə Dikinson Dövlət Universitetində professor kimi mühazirələr demişdir. Görkəmli şərqşünas klassik Azərbaycan şairlərindən bəhs edərkən bir çox ingilisdilli şərqşünaslardan fərqli mövqe tutaraq Qətran Təbrizini ilk Azərbaycan şairlərindən biri kimi təqdim etmiş, böyük şair Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. Şərqşünas Xaqani ilə bağlı yazır: “Onun divanı bu böyük söz sənətkarının yaşadığı dövrün ən istedadlı poeziya ustası, dini, fəlsəfi, elmi biliklərə dərinlən sahib olan, bir sözlə, bütün elmlərə vaqif olan bir ustad şair olduğunu göstərir. O, fəlsəfi və elmi terminlərlə zəngin və fərqli bir üslubda yazsa da, bütün çağlarda, bu gün də onun pərəstişkarları çoxdur”³. Şərqşünas eyni zamanda şairin məşhur “Mədain xərabələ-

¹ Abdullah Anwar Beg. Introduction to Persian Literature. Lahore, 1942, p. 85-86

² Erik B. Ceadel. Literatures of the East, an Appreciation”, London, 1953, p. 87

³ Najib Ullah. Islamic Literature. New York, 1963, p. 271

ri” qəsidəsindən bir parçanı da nəslrlə ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

Fars və türk dillərinin gözəl bilicisi, çex şərqşünas alimi Y. Ripka (1886-1968) Con A.Boylun səkkiz cilddən ibarət olan “İranın Kembric tarixi” (“The Cambridge History of Iran”) əsərinin beşinci cildində “ Səlcuq və Monqol dövrünün şair və nasirləri” adlı bölmədə Azərbaycan klassik şairlərinin ədəbi-bədii irsindən danışarkən “qəzəldə təbii, insani hisslərin rəngarəng təzahürlərini sənət ecazlarına çevirməkdə heyratamız olan”¹ Xaqani ilə bağlı yazır: “XII əsr Şərq ədəbiyyatında qəsidə janrı xorasanlı Ənvərinin və qafqazlı Xaqaninin əsərlərində ən yüksək zirvəyə qalxmışdır, lakin bu şairlər Qərb alimlərinin fikrincə fəlsəfi, tarixi nöqteyi-nəzərdən ən çətin anlaşılan şair kimi xarakterizə olunurlar. Hər iki şair eyni zamanda nə öz sələfləri tərəfindən, nə də özlərindən sonra onların səviyyəsinə qalxa bilməyən ardıcilları tərəfindən qiymətləndirilməmişlər”.² Şərqşünas hər iki şairi nəinki poetik janrda, eyni zamanda düşüncə, zəka və duyum baxımından əvəzsiz sənətkarlar hesab edir. Həqiqətən də, Xaqani Şirvaninin poetik inciləri onun hərtərəfli biliyə sahib bir sənətkar olduğundan xəbər verir. Onun əsərləri yüksək sənət nümunəsi olduğu kimi, kəskin ricətlərlə də doludur. Böyük şair həm qəzəl, qəsidə və eyni zamanda poeziyanın digər formalarında öz qələmini sınamışdır. Y. Ripka klassik farsdilli şeirin “Azərbaycan məktəbi” bölməsində şairdən geniş bəhs edərkən yazır: “Qətran Təbrizi ilə başlayan ədəbi məktəb böyük qəsidə ustası Xaqani Şirvaninin və romantik epik janrın ən gözəl yaradıcısı Nizami Gəncəvinin əsərləri ilə formalaşmışdır”.³ Bu dövrdə yaşayan bütün şairlərin öz doğma vətənlərinə-Azərbaycana bağlı olduğunu qeyd edən çex alimi daha çox Xaqaninin həyatı ilə bağlı məlumat verməyə çalışır. Anasının islam dinini qəbul edən, şairin öz şeirlərində təsvir etdiyi kimi həssas, ismətli, mehriban, nəsturi məzhəbli olduğunu, eyni zamanda xristian dininin də inanc və qaydalarını oğluna öyrətdiyini vurğulayan alim bir çox müsəlman fars şairlərin-

¹ Azadə Rüstəmov. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl (janrın tarixi və poetikası) (XII-XVI əsrlər). Bakı, Elm, 1990, s. 28

² J.Rypka Poets and Prose writers of the late Saljug and Mongol periods. The Cambridge history of Iran. In eight volumes. Volume 5. edited by J.A.Boyle. Cambridge at the University press, London, 1968, p.563

³ Yenə orada, s. 569

dən fərqli olaraq Xaqaninin yaradıcılığında bunun öz əksini tapdığını, hətta divanında bəzən xristian dualarından və müqəddəs mətnlərdən nümunə gətirdiyini də söyləyir. Şərqşünas Xaqaninin keçdiyi ömür yolunu tam aydınlıqla xarakterizə edir, xüsusilə dövrünün bir çox elmlərinə dərinlən bələd olan həkim əmisinin onun həyatında böyük rol oynadığını, ona bir çox elmlərlə bərabər ərəb dilini də mükəmməl öyrətdiyini və bütün bunların böyük şairin yaradıcılığına önəmli təsir etdiyini qeyd edir.

Xaqaninin ilk öncə şeirlərini “Həqayiqi” təxəllüsü ilə yazdığını, sonralar ərəbcə qəzəllər, Peyğəmbərə tərif, onun şərəfinə mədhiyyə yazması da buna bariz nümunədir. Şərqşünas Xaqaninin saray həyatını da geniş təsvir edir. Burada olan ilk şöhrət, lakin sonradan şairin şöhrətinə olan qısqanclıq, münafişələr, haqsızlığa qarşı şairin kəsərli sözləri, bütün bunlar xoş münasibətləri pozmuş və bədxah şayiələrin nəticəsində məğrur Xaqani sarsılmış, yeganə çıxış yolunu doğma vətəninə tərk etməkdə görmüşdür. Çex aliminin Xaqaninin “Mədain xərəbələri” əsəri haqqında mülahizələri də elmi cəhətdən maraqlıdır. J.Ripkaya görə, saray cah-cəlalına, zalım hökmdara və riyakar saray əyanlarına qarşı ikrahla dolu olan “Mədain xərəbələri” qəsidəsini Xaqani ziyarətdən qayıtdıqdan altı il sonra, görkəmli ərəb şairi Əl-Buhturinin (vəf. 284 / 897) “Eyvane-Kəsra” adlı əsərinin təsiri ilə yazmışdır. Sonra alim bu qəsidənin təsiri altında sonrakı çağlarda farsdilli poeziyada yaranan yeni nümunələrdən, Hafiz yaradıcılığından, XIX əsr əfqan şairi Mövləvi əsərlərindən və müasir tacik şairi Ə.Lahutinin (vəf. 1957) “Kreml” adlı şeirindən bəhs edir və bu təsiri Xaqani Şirvaninin böyük söz ustası və yüksək keyfiyyətlərə malik həssas qəlbli bir sənətkar olması ilə bağlayır.

Keçən əsrin əvvəllərində şərqşünas Məhəmməd Şeyyib¹ Xaqaninin məşhur əsərlərindən sayılan “Qəsideyi-şiniyyə”sini bütövlükdə orijinaldan ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Məhəmməd Şeyyib haqlı olaraq Yaxın Şərqi bir çox şairlərinin nəzirə yazdığı bu qəsidəni Xaqani irsinin ən gözəl nümunələrindən hesab edir. Şərqşünas bu qəsidənin tərcümə edilməsi səbəbini izah edərkən qeyd edir ki, istər ingilis tələbələri və istərsə də müəllimlər üçün bu

---

¹ Muhammad M.Shuaib. The Gasida of Khagani. Lahore. London. 1968. p.3

qəsidə olduqca çətin anlaşıldığından onu tərcümə etməyi qərara almışdır.

Xaqani ədəbi-irsinin ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsindən Edvard Qranvil Braun (1862-1926) da geniş danışmışdır. İxtisasca həkim olan ingilis şərqşünası E.Q.Braunun dördcildlik “İran ədəbiyyatı tarixi” əsəri qədim dövrdən XIX əsrədək böyük bir dövrü əhatə edir. Rus-Türk müharibəsində (1877-78) E. Braun türk ordusunda zabıt olmağı arzulamış və bu istəklə türk dilini öyrənməyə başlamışdır. O, 1879-cu ildən professor İ.H.Palmer və professor Vilyam Raytın köməkliyi ilə ərəb və fars dilləri ilə məşğul olmuş və bu dilləri mükəmməl öyrənmişdir. Şərqşünas 1882-ci ildə İstanbulla səyahət etmiş, sonralar bir həkim kimi üç il London xəstəxanasında işləyərkən Şərq poeziyası ilə məşğul olmuş, Şiraz və İsfahana getmək arzusu ilə yaşamış və nəhayət İrana (may, 1887-88) səyahət etmişdir. 1893-cü ildə çap etdirdiyi “Bir il farslar arasında” adlı əsərində bu xalq haqqında öz təəssüratını geniş əks etdirmişdir. Şərq dillərinə və ədəbiyyatına böyük marağı və sevgisi olan ingilis şərqşünası Kembric Universitetində ərəb və fars dillərində mühazirələr oxumuşdur. Onun faktik materiallarla zəngin olan “İran ədəbiyyatı tarixi” əsərində Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Əvhədi Marağayi, Mahmud Şəbüstəri, Hümam Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Şah Qasım Ənvar, Şah İsmayıl Xətai, Saib Təbrizi və digər Azərbaycan klassiklərindən geniş bəhs edilir. E.Braun bu samballı əsərinin II cildində “Firdovsidən Sədiyədək” adlandırdığı bölmədə XII əsrin ən məşhur dörd şairi sırasında Ənvərinin, Xaqaninin, Nizami Gəncəvi və Zəhirəddin Fəryabinin adını çəkir.

E.Braun Xaqaninin həyat və yaradıcılığından danışarkən məşhur rus şərqşünası Nikolay Vladimiroviç Xanikovun (1819-1878) şairin yaşadığı dövr və yaradıcılığını geniş xarakterizə edən və 1864-65-ci illərdə fransız dilində nəşr etdirdiyi “XII əsr fars şairi Xaqani haqqında memuar” (“Memorie sur Khacani, poete persan du XII siecle”) əsərini Xaqani ədəbi irsi haqqında müfəssəl məlumat verən ən gözəl qaynaq hesab edərək onu yüksək dəyərləndirir. İngilis şərqşünası N.V.Xanikovun şairin hicri 500/1106-7-ci illərdə Gəncədə doğulduğunu iddia etdiyini söyləyir. Görünür E.Braun Xaqaninin Gəncədə anadan olduğunu deyərkən Xanikova əsaslanmışdır. Şərqşünas bu faktı dəqiq qəbul etmədiyindən bu barədə yazır: “Bunu Xanikov deyir, lakin Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” əsərin-

dən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, o, Şirvanda doğulmuşdur”.¹ Bu fakt göstərir ki, E.Braun bir çox ədəbiyyatşünasların qeyd etdiyi kimi heç də Xaqaninin Gəncədə doğulduğunu təsdiqləməmişdir. Həqiqətən də, “şairin Şamaxıda doğulması, adının İbrahim, ləqəb-nin Əfzələddin, atasının adının Əli, ilk təxəllüsünün həkim olan və ona himayədarlıq edən əmisindən dərs aldığı zaman XI əsr şairi Sə-nai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq” adlı əsərinin təsiri altında “Hə-qayiqi” olması, bu təxəllüslə şeirlər yazması və sonradan tə-xəllüsünün “Xaqani” olması”² artıq ədəbiyyatşünaslıqda məlumdur.

Xaqaninin “Töfhətül-İraqeyn” əsərini geniş təhlil edən ingilis şərqşünası bu əsərə əsasən şairin həyatı haqqında müfəssəl məlumat verir. Şərqşünas qeyd edir ki, “onun erkən yaşlarından itirdiyi atası dülgər, sonradan islam dinini qəbul edən anası nəsturi qızı olmuş, ona himayədarlıq edən, ixtisasca həkim olan əmisi Mirzə Kafiəddin ibn Osman gələcək şairə dövrün bir çox elmlərini, sərf-nəhv, tibb, nücum, hikmət elmini gözəl bir tərzdə, göz yaşlarını tökdürmədən, mehriban bir üsulla öyrətmişdir”.³ İngilis şərqşünasının qeyd etdiyi kimi iyirmi beş yaşında əmisini itirəndə Xaqani artıq poeziya aləmində məşhur idi. Mənuçehr Şirvanşah sarayının digər görkəmli şairi olan Əbul-Əla onu saraya aparmış və gənc şair onun təşəbbüsü ilə “Həqayiqi” təxəllüsünün saray üslubuna uyğun olan “Xaqani” təxəllüsü ilə əvəz edilməsinə razılıq vermişdir. E.Braun şairin sarayda bütün şairlərdən üstün olduğunu nümayiş etdirdiyini qeyd edərək, bu səbəbdən Əbul-Əlanın öz qızını gənc şair olan və söz verdiyi Fələki Şirvaniyə yox, Xaqaniyə verməsi barədə söz açır. Həqiqətən də, “Əbül-Üla Gəncəvi Xaqaninin müəllimi olmuş, ona çox qayğı göstərmişdi”.⁴ Lakin bir müddətdən sonra Xaqaninin hətta öz qayınatası Əbul-Əlanı da geridə qoyması sarayda narazılığa səbəb olmuş, bundan narahat olan Əbul-Əla Xaqaniyə nəsihətlə təsir edə bilmədiyini görüb ona həcv yazmışdır:

خاقانیا اگر چه سخن نیک دانا
یک نکته گویمت بشنورا یگانیا

¹ E.G.Browne. A literary history of Persia. From Firdawsi to Sa'di, London, 1906, p.391

² M.S.Sultanov. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.18-27

³ E.G.Browne. A literary history of Persia. From Firdawsi to Sa'di, London, 1906, p.392

⁴ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elmi, 1988, s.115

هجو کسی مکن که از تومه بود بسن
شاید ترا پدر بودم تو ندانیا¹

*Ey Xaqani, sən sözü yaxşı bilirsən,
Sənə bir söz deyim ona qulaq as.
Bir kəsi həcv etmə ki, səndən yaşlıdır,
Ola bilsin ki, o sənin atan olsun, bilməyəsən.*

İngilis şərqşünası E.Braun Xanikovun təqdim etdiyi bu beytləri ingilis dilinə poetik bir biçimdə belə tərcümə etmişdir:

*“My dear Khaqani, skillful though you be
In verse, one little hint I give you free:
Mock not with satire any older poet;
Perhaps he is your sire, though you don't know it!”²*

Sətri tərcüməsi:

*Əzizim Xaqani, hərçənd ki, sən şeirdə bacarıqlısan
Sənə kiçik bir məsləhət verim:
Hər hansı bir yaşlı şairi məsxərəyə qoyma;
Ola bilsin o, sənin atandır, baxmayaraq ki, sən bunu bil-
mirsən!*

Onsuz da saray həyatından yorulan Xaqani yaşca özündən böyük olan qayınatasının dediyi son dərəcə təhqiramiz sözlərə cavab vermək məcburiyyətində qalır. E.Braun bütün bu hadisəni təfəssilatı ilə verir və ziyarət etmək bəhanəsilə şairin sarayı tərk edib çoxdan arzusunda olduğu Xorasana getmək üçün Reyə səfərə çıxdığını qeyd edir. Lakin bu elə bir dövr idi ki, “Xorasanda hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda Sultan Təküslə qardaşı Sultanşah arasında kəskin bir çəkişmə gedirdi. Rey valisi Xaqaniyə Xorasana getmək izni vermədi.”³ Lakin Xorasana getmək istəyi o qədər güclü idi ki, şair sultana müraciət etmiş, cavab gözləyəndək şərqşünasın qeyd etdiyi kimi bu münasibətlə bir neçə qəsidə yazmışdır. Səfər vaxtı şairin yazdığı qəsidələrdən şərqşünas nümunə üçün “nəqozarənd” rədifli qəsidəsindən aşağıdakı beyti misal gətirir:

¹ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.115

² E.G.Browne. A literary history of Persia. From Firdawsi to Sa'di. London, 1906, p.392

³ Q.Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988, s.466

چه سبب سوی خراسان شدنم نگذارند
عندلیم به گلستان شدنم نگذارند¹

*Nə səbəbdən mənə Xorasana getməyə qoymurlar
Bülbüləm, gülüstana getməyə qoymurlar?!*

E.Braunun tərcüməsində bu misralar belə səslənir:

*For what reason will they not suffer me to go to Khurasan?
I am a nightingale, yet they will not suffer me to visit the rose-
garden².*

*Nə səbəbə onlar mənə Xorasana getmək yolunda əzab versin-
lər?*

*Mən bir bülbüləm, onda mənim gülüstani ziyarət etməyimçün
məni incitməzlər.*

Lakin şair ruhdan düşməmiş, Xorasana getmək istəyi ilə “İn-
şəAllah” rədifli şeirini yazmışdır. İngilis şərqşünası bu səfərin daha
çox xarakterik məqamlarını ifadə edən misraları belə təqdim edir:

به خراسان شوم، انشاءالله
از راه آسان شوم، انشاءالله³

*Xorasana gedərəm, Allah qoysa;
Yolum asan olar, Allah qoysa.*

Bu misraların ingiliscə tərcümələrinə baxaq:

*I will go to Khurasan, if God will;
I will go easily by the road, if God will.⁴*

*Xorasana gedəcəyəm, əgər Allah istəsə;
Yolla asan gedəcəyəm, əgər Allah istəsə.*

Daha başqa bir qəsidədən ziyarətlə bağlı bir beytə baxaq:

رهروم مقصد امکان به خراسان یابم
تشنه ام، مشرب احسان به خراساب یابم⁵

¹ E.G.Browne. A literary history of Persia. From Firdawsi to Sa'di. London, 1906, p.395

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

⁵ Yenə orada.

*Yol gedirəm, məqsədim Xorasana yetişməkdir,
Susuzam, Xorasanda ehsan şərabını tapmaqdır.*

Bu misraların ingiliscə tərcüməsi isə belədir:

*I will go my way, I will find the goal of this world in Khurasan;
I am thirsty, I will find the source of benefits in Khurasan.¹*

Mən yol gedəcəyəm, bu dünyanın məramını Xorasanda tapacağam.

Susuzam, xeyir mənbəyini Xorasanda tapacağam.

Böyük şairə müxtəlif səbəblərdən istədiyi müqəddəs diyarı ziyarət etmək qadağası qoyulsa da, o, Reydən icazə verildiyi Təbrizə qayıdarkən “Rey” rədifli şeirini yazır. Xorasana gedə bilməsə də, uzun müddət Reydə qaldığı zaman xəstələnib qızdırma içində yatağa düşsə də, şair Reydə qayğıkeş insanların, alimlərin böyük istək, qayğı və sevgisi ilə qarşılır. İngilis şərqşünası Xaqaninin Reyə həsr etdiyi şeirindən bir parçanı təqdim etmişdir:

چون نیست رخصه سوی خراسان شدن مرا
هم باز پس شوم نکشم پس بلای ری
گر باز رفتند سوی تبریز اجازت است
شکرانه گویم از کرم پادشای ری²

Məni Xorasana getməyə qoymadıqlarından

Mən yenidən geri dönsəm, Reyin bəlasına dözə bilmərəm.

Əgər yenidən Təbrizə getməyə icazə olsa,

Reyin hökmdarının kərəminə minnətdar olaram.

Bu şeirdən aydın olur ki, Xaqani Reydə uzun müddət qalmış və orada olarkən ağır xəstəliyə tutulmuşdu. Xorasana gedə bilməyib yenidən Reyə qayıtması isə artıq şair üçün dözülməz olardı.

Şeirin ingilis dilinə tərcüməsinə baxaq:

Since I have not permission to proceed to Khurasan

I will even turn back;

I will not endure the affliction of Ray.

If leave be granted me to go back to Tabriz,

I will give thanks for the favour of the King of Ray³

¹ E.G.Browne. A literary history of Persia. From Firdawsi to Sa'di. London, 1906, p.395.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, p.396

*Xorasana getməyə icazə verilməyəndən sonra
Mən hətta geriyə dönməli olsam belə;
Mən Reyin dərdinə dözə bilməyəcəyəm,
Əgər mənə Təbrizə dönmək izni verilsə,
Reyin hökmdarına iltifat göstərdiyi üçün minnətdarlıq edəram.*

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şair Xorasanda özünə daha böyük diqqət və qayğı görəcəyinə, daha yüksək qiymətləndiriləcəyinə tam əmin idi. O, bunu bir qəsidəsində belə göstərir:

چون ز من اهل خراسان همه عنقا بینند
من سلیمان جهانبان به خراسان یابم¹

*Çünki bütün Xorasan əhli mənə Ənqa (Simurq) biləcək,
Mən dünyanı idarə edən Süleymanı Xorasanda taparam.
İngilis dilinə tərcümədə də şairin fikri olduğu kimi qalmışdır:
Since the people of Khurasan see in me a complete phoenix,
I may find in Khurasan the Solomon who rules the world.²*

*Xorasan əhli məndə Simurq quşunu görəcəklər,
Mən Xorasanda dünyanı idarə edən Süleymanı taparam.*

İngilis şərqşünası Xaqaninin həyatında baş verən hadisələrə daha da aydınlıq gətirmək üçün onun o dövrün ən məşhur şəxsləri ilə əlaqəsindən qısa da olsa bəhs edir. Bunlardan biri şairin XII yüzillikdə Şərqi tanınmış alimlərindən biri olan Rəşidəddin Vətvatla əlaqəsidir. Şərqşünas qeyd edir ki, Rəşidəddin Vətvat ilk çağlardan bu böyük istedad sahibini duymuş, onu gələcəyin ən parlaq ulduzu, göy üzünün günəşi və ayı, bilik taxtının şahı və vəziri adlandıraraq, Xaqaniyə tərif dolu bir neçə şeir göndərmişdir.

Xaqaninin ömrünün axırına qədər yaxından dostluq etdiyi, məktublaşdığı, dövrün ən dəyərli alimlərindən sayılan, gözəl şeirlər yazan, Xorasanda baş verən siyasi hadisələrin qurbanı olan, əzabla və qəddarlıqla dar ağacından asılaraq öldürülən dindar həkim İmam Məhəmməd bin Yəhya ilə əlaqəsindən söz açan şərqşünas şairin onun ölümünə bir neçə mərsiyə yazdığını da vurğulayır. Bu elə bir dövr idi ki, bu dövr fəlakətli “Fitneyi-ğuzz” adlanırdı və 1154-

¹ E.G.Browne. A literary history of Persia. From Firdawsi to Sa'di. London, 1906, p.396

² Yəni orada.

1155-ci ildə baş verən bu basqında Sultan Səncər həbs olunmuşdu. Həmin vaxtlar Xaqani uzun illər arzusunda olduğu Xorasana getmək istəyirdi, lakin Sultan Səncərin ölümü və ölkənin Ğuzz tərəfindən dağıdılıb viran olması şairi bu səfərdən qalmağa məcbur edir.

Daha sonra E.Braun şairin “Töhfətül-İraqeyn” məsnəvisi haqqında qısa məlumat verir. İngilis şərqşünası şairin bu əsərinin beş bölmədən ibarət olduğunu, birinci bölmənin ilahiyyətə, ikincisinin avtobioqrafik xarakterli məlumatlara, üçüncü bölmədə Həmədanın, İraqın və Bağdadın, dördüncü bölmədə Məkkənin və sonuncu bölmədə isə Mədinənin təsviri verildiyini vurğulayır. Bu cür bölgünü məqbul hesab etməyən görkəmli alim, Xaqani Şirvani əsərlərinin orijinaldan doğma dilimizə çevirən istedadlı tərcüməçilərdən biri olan Məmmədəğa Sultanov yazır: “Əsər bu cür hissələrə bölünə, onda “Töhfətül-İraqeyn”də olan bir çox parçalar...şairin Xızrla söhbəti, günəşə xitabları, İraqeynin şəhər başçıları, mədəni adamların tərfi, yollarda gördüyü müxtəlif yerlərin və mənzərələrin təsviri bu hissələrin hansına daxil edilə bilər? Digər tərəfdən, əsər xronoloji cəhətdən ardıcıl olmadığı üçün də belə tərtib həqiqətə uyğun deyildir”.¹ Alim bu məsələdə haqlıdır, çünki, əsəri tədqiq etdikdə görkəmli alimin haqlı olduğu görünür. Məhz bu baxımdan dəyərli tədqiqatçının aşağıda göstərdiyi bölgü daha məqsədəuyğun sayılır. O, bu bölgünü belə xarakterizə edir:

1. “Töhfətül-İraqeyn”də şairin tərcümeyi-halını izah edən cəhətlər;

2. İraqeyn şəhərlərinin (Bağdad, Şam, Mədinə), Kuhistan və sairənin təsviri;

3. Tarixi simalar haqqında verilən məlumat;

4. Fəlsəfi motivlər.

Alim daha sonra yazır: “Əsərdə bu məsələlərdən hər birinin necə işlənmiş olduğunu tədqiq və təyin etmək üçün həmin məsələ haqqında bütün əsər boyu pərakəndə halda səpələnmiş misralara müraciət etmək lazımdır”.²

İngilis şərqşünası “Töhfətül-İraqeyn” əsəri ilə bağlı Xanikovun verdiyi məlumatlarla kifayətləndiyi üçün geniş danışmağı gərəkli saymır. O, bu əsərdən başqa Xaqaninin səfər zamanı çox

¹ M.S.Sultanov. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1954, s.51

² Yenə orada.

gözəl qəsidələr yazdığını söyləyir. Nümunə olaraq şərqsünas şairin qəsidəsindən bir beyti misal göstərir:

سرحد بادیه است روان پاش بر سرش
جان را حنوط کن ز سموم معطرش¹

*Səhranın başı üzərinə dərman kimi səp,
Onun ətirli küləyindən canına dərman kimi çək.
E.Braun bu beyti ingilis dilində belə vermişdir:
Here are the confines of the Desert: advance upon it;
And draw from its fragrant breeze healing for the spirit!²*

*Bura uzanan səhradır: ona doğru yürüyün;
Ruha şəfa üçün onun ətirli mehindən çək.*

Ziyarətdən qayıdarkən Xaqaninin İsfahana səfər etdiyini qeyd edən şərqsünas Bəlxədə olarkən Ənvərinin başına gələn oxşar hadisənin şairin də başına gəldiyini yazır. İlk öncə şair çox yaxşı qarşılandığını, lakin şagirdi olmuş Mücirəddin Beyləqaninin İsfahan əhalisinin heysiyyətinə toxunan həcv yazması və İsfahan şairi Cəmaləddin Abdul-Rəzzaqa təhqiramiz cavab verməsi Xaqaniyə olan xoş münasibətə xələl gətirir. Şagirdinin bu hörmətsizliyindən xilas olub yenidən isfahanlıların rəğbətini qazanmaq məqsədilə şair bu şəhəri tərif edən “İsfahan” rədifli uzun bir qəsidə yazır. E.Braun böyük ustad Xaqaninin yetmiş yeddi beytdən ibarət olan bu qəsidəsindən bir hissəni ingilis dilində təqdim etmişdir:

*All this I did without hope of recompense, not for greed,
Nor hoping to receive crown or gold from the bounty of Isfahan.*

*That stone-smitten (rajim) devil who stole my eloquence,
Rebelled against me if he dared to satirize Isfahan.
He will not rise with a white face in the Resurrection,
Because he strove to blacken the neck of Isfahan.
Why do the people of Isfahan speak ill of me?
What fault have I committed in respect to Isfahan?³*

¹ E.G.Browne. A literary history of Persia. From Firdawsi to Sa'di. London, 1906, p.397

² Yenə orada.

³ Yenə orada, p.397-398

Mən bütün bunları nə mükafat, nə də tamahkarlıq ümidi ilə etmədim,

Nə də İsfahanın hakimindən taxt-tac, qızıl almaq ümidi ilə etmədim.

Mənim bəlağətimi oğurlayan o daşla qovulmuş şeytan idi,

O, İsfahanı həcv etməyə cəsarət edərək onları mənə qarşı üsyana qaldırdı.

O, Qiyamətdə ağüzlə qalxa bilməyəcək,

Çünki o, İsfahanın boynunda qara bir ləkədir.

Nə üçün İsfahan xalqı mənimlə pis danışır?

İsfahana ehtiram edərək mən nə günah etmişəm ki?

Burada ingilis şərqşünası qəsidədə qeyd edilən “stone-smitten (rajim) (“daşla qovulmuş şeytan”) epitətinin şeirdə adı çəkilməyən Mücirəddin Beyləqaniyə aid olduğunu qeyd edir. Bu böyük sənətkarlar arasında baş verən ixtilaflara aydınlıq gətirən tədqiqatçı-alim Lalə Əlizadə yazır: “Gənc yaşlarından pərəstiş etdiyi, “yer əhlinin fəxri”, “göy əhlinin tacı”, “hikmət günəşi”, “zəmanəsinin məsihi” adlandırdığı Xaqaniyə qarşı sonralar Mücirəddin niyə başqa münasibət bəsləmişdir?...Bir çox tədqiqatçılar müəllim-şagird, ata-oğul səmimiyyətinin düşmənçilik münasibətinə çevrilməsinin səbəbini Mücirəddinin İsfahan və isfahanlılar əleyhinə həcv yazmasında, bu şeirin Xaqaninin əsəri kimi qələmə verilməsində görürlər”.¹ Alim Lalə Əlizadə haqlı olaraq şairlər arasında olan bu kimi düşmənçilik münasibətlərinin əsl “səbəbini cəmiyyətin hakim təbəqələrinin saraylarında hazırlanan intriqalarda” və “hakim dairələrin sənətkarların xalq arasında nüfuzunu aşağı salmaq üçün belə mübahisələrin yer almasına şərait yaradılmasında”² görür.

İngilis şərqşünası E.Braunun Xaqaninin “İsfahan” şeirindən nümunə verdiyi hissəyə tam aydınlıq gətirmək üçün şeirin orijinalını da təqdim etməyi vacib hesab etdik:

اینهمه گفتم به رایگان نه بر ان طمع
کافس زر یابم از عطای صفاهان
دیو رجیم انکه بود دزد بیانم
گر دم طغیان زد از هجای صفاهال
او به قیامت سپیدروی نخیزد

¹ Lalə Əlizadə. Mücirəddin Beyləqaninin lirikası. Bakı, Elm, Bakı, 2001, s. 37

² Yenə orada, s. 38-39

ز آنکه سیه بست بر قفای صفاهان
 اهل صفاهان مرا بدی ز چه گویند
 من چه خطا کرده ام بجای صفاهان¹

*Mən bunları havayı pula, tamaha görə yazmadım,
 İsfahanın mükafatına, qızılına görə etmədim.
 O, daşla qovulmuş şeytan idi ki, mənim əsərlərimin oğrusu
 idi,*

*O, İsfahanı həcv edərək üsyan yaratdı.
 O, “Qiyamət Günü”ndə üzüağ qalxmayacaq,
 Çünki o, İsfahanın arxasınca qara fikirdə oldu.
 İsfahan əhli niyə mənə pis deyir?
 Mən İsfahandan ötrü nə xəta etmişəm?*

Sonrakı çağlarda Şirvanşah Mənuçehrın ölümündən sonra onun yerinə keçən oğlu Axsitanın dövründə şairin çox əzablar çəkdiyini, həbs olunaraq Şabran qalasında saxlanıldığını, zindanda olarkən “Həbsiyyə” şeirlərini yazdığını vurğulayan Braun şairin həyatında ən əzablı çağlarını onun ailəsində baş verən hadisələrlə bağlayır. Şərqşünas qeyd edir ki, həyat yoldaşını, heç on yaşına çatmamış Rəşid adlı yeganə oğlunu, sevimli qızını itirməsi tənha qalan şairin həyatında ən təlatümlü anlar olmuş, o, bu münasibətlə ürəkləri dağlayan mərsiyələr yazmışdır. Braun eyni zamanda bir daha Xaqaninin böyük söz ustası olduğunu, Ənvəri kimi onun da istedadını xüsusilə qəsidə janrında göstərdiyini, Divanında qəsidə, qəzəl, rübai və məsnəvilərin yer aldığını, bundan başqa onun ərəbcə bir neçə şeiri olduğunu da söyləyir.

Xaqani Şirvani haqqında verilən məlumatlar bəzən təkrar xarakterli olsa da, burada maraqlı məqamlara da rast gəlinir. Bu baxımdan hind tədqiqatçısı Məhəmməd Vahid Mirzə elmi dərəcə almaq üçün 1929-cu ildə London Universitetinə təqdim etdiyi “Əmir Xosrov Dəhləvinin həyatı və əsərləri” adlı dissertasiyasında “Leyli və Məcnun” poemasının çox şairlər tərəfindən qələmə alındığını qeyd edərkən, o cümlədən klassik Azərbaycan şairlərindən Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzulinin də adını çəkir. Tədqiqatçı daha çox Xaqanidən bəhs edərək onun ən qüdrətli şairlərdən olduğunu vurğulayır. Əmir Xosrov və Xaqani arasında müqayisələr aparan alim yazır: “Əmir Xosrov özü yazır ki, ilk şeirlərindən başlayaraq

¹ دیوان خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۲۴۵.

böyük fars sənətkarı, qəsidələri həmişə ən çox şöhrət tapmış şairlər üçün nümunə olan Xaqanini təqlid etmişdir. Bu gün də o, belə şeirlər yazan ən qüdrətli şair hesab olunur. Mən Xaqanini poeziya aləmində addımbaaddım izləmişəm, hətta yazarkən müəyyən çətinliyə düşəndə, şairin işlətdiyi bəzi sözləri başa düşmək, dərk etmək çətin olanda, onun sözlərindən istifadə etmişəm. Gəncliyimi nəzərə alaraq olub ki, onun fikirlərini izləyə bilməmişəm”.¹

Mütəfəkkir şair haqqında müxtəlif mənbələrdə qısa da olsa məlumat verilir. İngilis şərqşünası, Londonda Qafqazın öyrənilməsi tarixini öyrənən professor David Marşal Lənqin (1924-1991) tərtib etdiyi “Şərq ədəbiyyatlarına yol” (“A guide to Eastern Literatures”) əsərinin “Fars ədəbiyyatı, klassik və müasir ədəbiyyat” bölməsini yazan alim A.A.Haidari Xaqanini qəsidə janrının ən tanınmış sənətkarlarından biri hesab edir. Alim yazır: “Ənvəri ilə müqayisədə Xaqaninin qəsidələri bir qədər ağır üslubda yazılmışdır, lakin bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi, eyhamlar, metaforalar son dərəcə heyranedicidir. Bəzi şeirləri isə daha axıcı və cəlbedici, rəvan oxunaqlıdır”.²

Almaniyanın Erfurt şəhərində doğulan və İslam dininin gözəl bilicisi sayılan və bu sahədə hələ on doqquz yaşında olarkən Berlin Universitetində doktorluq dərəcəsi alan, Marburq Universitetində, Bonnda və Ankarada hind-müsəlman mədəniyyəti üzrə mühazirələr oxuyan professor Annemari Şimmel Xaqanidən bəhs edərkən yazır: “Böyük şair Xaqani (v.1199) Mənuçehrin bacısı şahzadə İsmətəddinə yazdığı qəsidəsində çox nadir, poetik sözlərdən istifadə etmişdir”.³

Şərqşünasın göstərdiyi nümunəyə baxaq:

در کف بخت بلندش ز اختران
هفت دستنبوی زیبا دیده ام⁴

*Onun əlinin tale xətlərində
Yeddi gözəl dastanbu görmüşəm.*

¹ Mohammad Wahid Mirza. The life and Works of Amir Khusrau. Idarah-I Adabiyat-I Delli. India, 1935, pp. 109, 124

² A.A.Haidari. Persian literature. Classical and Modern Literature. (Edited by David Marshall Lang). London, 1971, pp. 117-118

³ Schimmel Annemarie. A dance of Sparks. Imagery of Fire in Ghalib's Poetry. Cambridge, 1974, p. 6

⁴ دیوان خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۱۹۵.

Bu beyt ingilis dilində belə səslənir:

*In the hand of her lofty fortune,
I saw seven dastanbu from stars.¹*

*Onun uğurlu taleyində,
Ulduzlardan yeddi dastanbu görmüşəm.*

Xaqani Şirvanini XII yüzilliyin ən məşhur mədhiyyə şairi adlandırın şərqşünas şairin öz qəzəlinə müraciət edir:

مرغی که تواس همان خوانی
جغدی است کز آشیان ما جست²

*O quş ki, onu Hüma çağırırsan,
O mənim yuvamdan qalxan bir bayquşdur.*

Bu beytin ingiliscəsinə baxaq:
*The bird whom you call Huma,
Is an owl which has sprung from my nest!³*

*Sənin Hüma adlandırıdığın quş,
Mənim yuvamdan qalxan bayquşdur.*

Xaqaninin poetik aləminin tədqiqatçılarından biri də Cerom Klintondur. 1976-cı ildə Amerikada nəşr olunan “Edebiyyat” jurnalında şairin yaradıcılığına həsr etdiyi irihəcmli məqaləsində Cerom Klinton, əsasən, Xaqaninin “Mədain xərəbələri” əsərinin geniş təhlilini və çətin anlaşılan beytlərinin şərhini verir. Məqalədə Xaqaninin həyatı, xüsusən sarayda yaşadığı dövrdə keçirdiyi sarsıntılar, “Mədain xərəbələri” qəsidəsi haqqındakı Jan Ripkanın fikirləri ətrafında da bəhslər vardır.⁴ Onu da qeyd edək ki, Xaqani irsinin ingilis dilinə tərcüməsi problemi xüsusu, həm də ətraflı tədqiqatın vəzifəsidir. Biz burada şairin məşhur “Mədain xərəbələri” fəlsəfəsi-ictimai qəsidəsinin iki ingilis tərcüməsinin məzmun və bədiilik baxımından keyfiyyətləri üzərində dayanacağıq ki, onlardan biri 1969-

¹ Schimmel Annemarie. A dance of Sparks. Imagery of Fire in Ghalib's Poetry. Cambridge, 1974, p. 6

² دیوان خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۳۲۸

³ Schimmel Annemarie. A dance of Sparks. Imagery of Fire in Ghalib's Poetry. Cambridge, 1974, p. 41

⁴ Jerome W. Clinton. The Madaen Gasida of Xaqani Shirvani. Edebiyyat. Vol. I, number 2, 1976. (A Journal of Middle Eastern Literature. U.S.A.) pp.153-167

cu ildə Moskvanın “Proqres” nəşriyyatı tərəfindən ingilis dilində çap edilən “Azərbaycan poeziyası antologiyası”nda istedadlı alim Tom Botinqin tərcüməsi, digəri Xaqani haqqında tədqiqatından yuxarıda müxtəsər bəhs edilən Cerom Klintonun Tom Botinqin tərcüməsindən yeddi il sonra -1976-cı ildə bədii nəslrlə etdiyi tərcüməsidir.

Məlumdur ki, Xaqani hələ Şirvanşahlar sarayında ikən sarayda baş verən zorakılığın, özbaşınalıq və haqsızlığın şahidi olmuş, iyrənc saray mühitindən uzaqlaşmaq üçün “ziyarət” bəhanəsilə Şirvanı tərk edərək səyahətə yollanmışdır. “Mədain xərəbələri” qəsidəsi şairin səfər zamanı Dəclə çayının kənarında Sasani şahlarının vaxtilə dünya şöhrətli, əzəmətli Mədain saraylarının xərəbəlikləri qarşısında keçirdiyi ağır hiss və təlatümlərinin bədii inikasıdır. Bir zamanlar bütün Sərq ölkələrində öz şöhrəti və cah-cəlalı ilə tanınan Kəsra saraylarının ürəkəğrından görkəmindən təsirlənən Xaqani öz qəlbinin heyrətlərini bu əsərdə yüksək sənət dili ilə ifadə edir, bütün Sərq ölkələrini öz hökmü ilə sarsıdan Sasani şahlarının taleyi timsalında şair müstəbidliyə, zülmə, zorakılığa qarşı çıxış edərək, dövrünün hökmdarlarına Mədainin keçmişi və bugününə baxaraq ibrət dərsi götürməyi tövsiyə edir.

Böyük şairin əzəmətini xarakterizə edərkən, daha çox onun qəsidələrinin mahiyyətinə aydınlıq gətirən klassik poeziyanın gözəl tədqiqatçısı Xəlil Yusifli yazır: “Əsrin narahat, əsəbi həyəcanlarını, yeri-göyü titrədən ürək ağrılarını, fəryadlarını əks etdirən bu qəsidələr... əsrin başı üzərində şimşək kimi çaxır, ildırım kimi gurlayır. Ümmanda başlayan güclü bir tufan kimi səslənir”¹. Doğrudan da, dövrünün təlatümlü həyat tərzini əks etdirən şair şeirlərinin hər bir misrasında bunu xatırladır, xüsusilə qüdrətli şairin şahların hökmranlığı çağlarında baş verən hadisələri, dövrün ümumi mənzərəsini əks etdirən “Mədain xərəbələri” qəsidəsi buna ən bariz nümunədir.

“Mədain xərəbələri” böyük şairin saraylara, şahlara dərin nifrətini əks etdirən kamil bir fəlsəfi traktatdır və əlbəttə ki, onun başqa bir dildə səslənməsi tərcüməçidən böyük məharət tələb edir.

Tom Botinqin ingilis dilinə tərcümə etdiyi “Mədain xərəbələri” qəsidəsi tədqiqat baxımından ciddi maraq doğurur. “Azərbay-

---

¹ Yusifli Xəlil. Xaqani Şirvani və ədəbi irsi // Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri, Lider, Bakı, 2004, s.7

can poeziyasının antologiyası”nda verilən poetik əsərlər bilavasitə rus dilindən ingilis dilinə tərcümə edilsə də, Tom Botinq tərcümə zamanı təkcə rus dilində olan mətnlə kifayətlənməmiş, əsərin orijinalından da istifadə etmişdir. Çünki “Mədain xərəbələri” qəsidəsinin rus variantı qüsurlu olmaqla bərabər, bəzi misralar ixtisar edilərək tərcümə edilməmişdir. Tom Botinqdə isə misraların sayı orijinalda olduğu kimi səksən dördədir.

Zəngin məzmuna malik olan bu qəsidəni məsnəvi formasında tərcümə edən Tom Botinq bəzi nöqsanlara yol versə də, Xaqani şeirinin məzmununu, ruhunu tərcümə zamanı saxlamış, böyük diqqət və bacarıq sərf edərək, qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Mütərcim üçün yalnız çevirdiyi orijinal əsərin dilini bilmək kifayət etmir. “Mədain xərəbələri” kimi istər məzmun, istərsə də, sənətkarlıq baxımından son dərəcə dolğun bir əsəri tərcümə etmək üçün mütərcimdən Şərq ədəbiyyatını, farsdilli şeirin poetikasını, şairin yaşadığı dövrü, əsərin yazıldığı tarixi şəraiti və s. bilməklə yanaşı, yaradıcı qabiliyyət və istedad tələb edilir. Bu cəhətdən yanaşıldıqda demək olar ki, Tom Botinqin tərcüməsi qənaətbəxş hesab olunur.

Cerom Klinton Tom Botinqin tərcüməsinin orijinaldan ciddi surətdə fərqləndiyini və məhz buna görə də onu yenidən tərcümə etməyi qərara aldığını qeyd edir. Lakin araşdırdığımız tədqiqat – Tom Botinq tərcüməsinin orijinala və eləcə də Cerom Klinton tərcüməsi ilə qarşılıqlı müqayisəsi sonuncunun bir o qədər də haqlı olmadığını göstərir. Elə əsərin ilk beytini nəzərə salaq. Orijinalda bu beyt aşağıdakı kimidir:

هان ای دل عبرت بین از دیده نظرکن هان
ایوان مداین را آینه عبرت دان¹

*Ey ibrət götürən könül, gözlərinlə nəzər yetir, bax,
Mədain eyvanını ibrət aynası bil.*

Xaqani öz qəlbinə müraciət edib, viranəyə dönmüş Kəsra sarayından ibrət almağı məsləhət görür. Tom Botinq həmin beyti belə tərcümə etmişdir:

*My soul, come, draw lessons from life, look around.
A mirror to help you in old Madain can be found.²*

¹ علی عبدالرسول. دیوان خاقانی شروانی، تهران ۱۳۱۴، ص. ۳۶۲.

² Tom Botting. “The Ruins of Madain”. Azerbaijanian Poetry. Moscow. 1969, p.62

*Könlüm, gəl ətrafa nəzər sal, həyatdan dərs al.
Qədim Mədainin görkəmi güzgü kimi sənə kömək edər.*

Cerom Klintonun tərcüməsində isə beyt belə səslənir:
*Awake! O my heedful heart, view wondrous warnings with
your eyes, awake!*

*Know that the Iwan of Madaen is the looking glass of admoni-
tion.*¹

*Oyan! Ey mənim qayğı ilə dolu ürəyim, gözlərinlə yaxşı nəzər
sal, oyan!*

Bil ki, Mədain eyvanı ibrət güzgüsüdür.

Hər iki tərcüməçi fikri orijinalda olduğu kimi saxlamağa cəhd etmiş və buna müvəffəq olmuşlar. Hər iki mütərcimin tərcüməsində beyt Xaqani beyti ilə səsləşir, Xaqani misralarının dərin məzmun və şeirliyi də hər ikisində qorunub saxlanılmışdır.

Lakin bu inkaredilməz həqiqətdir ki, nəzmlə yazılan əsər nəsr yolu ilə tərcümə edildikdə öz bədiliyini müəyyən qədər itirir. Şeirin vəzni, qafiyəsi hamiya məlum olduğu kimi ona bir gözəllik verir. Nəslə edilmiş tərcümələrdə isə bu xüsusiyyətlər olmadığından ona bir naqislik gətirir. Bütün bunları nəzərə alaraq Tom Botinq qəsidəni nəzmlə tərcümə etmiş və Xaqani şeirinin axıcılığını qoruya bilmişdir. Tom Botinq tərcüməsinin müvəffəqiyyətli cəhətlərindən biri də ondadır ki, burada tərcüməçi orijinalda olduğu kimi hər sözün ifadə etdiyi mənanı bir beytdə vermiş, sözləri ixtisar etməmişdir. Misal üçün:

بر دیده من خندی کا اینجا ز چه میگری
خندند آن دیده کاینجا نشود گریان²

*Mənim ağlar gözümə güldün ki, burada nə ağlamaq,
Lakin o gözlərə gülmək lazımdır ki, burada ağlamır.*

Bu misralar Tom Botinqin tərcüməsində belə səslənir:

*Don't laugh at my tears in this dead place enveloped in palls
A man would look foolish if he did not weep in such halls.*³

¹ Jerome W. Clinton. The Madaen Gasida of Xaqani Shirvani. Edebiyyat. Vol. I, number 2, 1976. (A Journal of Middle Eastern Literature. U.S.A.), p.162

² علی عبدالرسول. دیوان خاقانی شروانی، تهران ۱۳۱۴، ص. ۳۶۳

³ Tom Botting. The Ruins of Madain // Azerbaijanian Poetry. Moscow. 1969, p.62

*Bu viran olmuş yerdə göz yaşlarıma gülmə,
Bu cür binalarda zar-zar ağlamayana hissiz kimi baxarlar.*

Beyt olduğu kimi tərcümə edilməsə də, Xaqani qəsidəsindəki dərin fəlsəfi fikir, bədii obraz arxasındakı məna ümmanı tərcümədə saxlanılmışdır.

Başqa bir beytdə yazılıb:

گفتی که کجا رفتند آن تاجوران اینک
ز ایشان شکم خاکست جاویدان¹

*Sordun: O tac sahibləri hara getmişlər?
Budur torpağın qarnı əbədi onlarla yüklüdür.*

Tom Botinq bu beyti ingilis dilində belə səsləndirir:

*You ask where such rules have gone since today are none
The earth has embraced all these kings every shah and
khagan.*²

*Soruşursan ki, bu cür hökmdarlar hara getmişlər, bu gündən
heçnədirilər.*

*Torpaq bütün bu hökmdarları, şah və xaqanı ağuşuna
almışdır.*

Cerom Klinton da Xaqani qəsidəsinin ideya məzmununu dəqiq vermək üçün var qüvvəsini əsirgəməmiş, bu da uğurlu nəticə vermişdir. Misal üçün, şair qəsidənin bir yerində deyir:

خود دجله چنان گرید صد دجله خون گوی
کز گرمی خونابش آتش چکد از مژگان³

*Dəclə özü elə ağlayır ki, qanlı göz yaşlarının hərərətindən
kırpiklərindən atəş damlayan yüz Dəclə çağlayır.*

Burada Xaqani Mədainin acınacaqlı halına, viran olmuş görkəminə, Dəclə çayının da dözə bilməyib “gözlərindən” qanlı yaş axıtdığını çox gözəl bədii bir lövhədə təsvir etmişdir. Həmin misraları Cerom Klinton belə tərcümə edib:

¹ علی عبدالرسول. دیوان خاقانی شروانی، تهران ۱۳۱۴، ص. ۴۶۴

² Tom Botting. The Ruins of Madain // Azerbaijanian Poetry. Moscow. 1969, p.64

³ علی عبدالرسول. دیوان خاقانی شروانی، تهران ۱۳۱۴، ص. ۳۶۳

*The Tigris itself so weeps a hundred Tigrises of blood it is
As if from the heat of its bloody tears fire dripped from its
lashes.¹*

*Tiqriz özü elə acı-acı ağlayır ki, onun qanlı göz yaşlarının hə-
rarətindən kirpiklərindən atəş damlayan yüzlərcə qanlı tiqrizlər
əmələ gəlir.*

Göründüyü kimi tərcümə qəsidədə olan mənanı oxucuya də-
qiq çatdırır. Cerom Klinton tərcüməni nəslə etməsinə baxmayaraq,
bacarığını əsirgəməmiş, böyük kədərdən doğan poetik təsiri qoru-
yub saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

Orijinala tam səsləşən başqa bir nümunə. Xaqanidə oxuyu-
ruq:

گوید که تو از خاکی، ما خاک توایم اکنون
گامی دو سه بر ما نه و اشکی دو سه هم افشان²

*Deyir ki, sən torpaqdansan, indi biz sənə torpağınq.
Bir-iki addım bizim üzərimizdən at, bir az da göz yaşı tök.
Bu misralar Cerom Klintonun tərcüməsində belə səslənir:
It says, You are made of earth, but we are now the earth beneath
Walk a few places on us, and scatter a few tears as well your
feet.³*

*Deyir: Sən torpaqdan yaranmışsan, indi biz sənə ayağın
altındaki torpağınq.*

Bizim üstümüzdə bir az göz və bir az da göz yaşı axıt.

Lakin buna baxmayaraq, Cerom Klintonun tərcüməsində qəsi-
dənin bütün bəndlərinin tərcüməsi eyni səviyyədə deyildir. Məsəl
üçün, Xaqanidə oxuyuruq:

از نوحه جغد الحق مائیم بدرد سر
از دیده گلابی کن درد سر ما بنشان⁴

*Allah, bayquşun nələsindən biz dərdə düşürük.
Gözlərindən gül suyu (gülab) tök, başımızın ağrısı azalsın.*

¹ Jerome W. Clinton. The Madaen Gasida of Xaqani Shirvani. Edebiyyat. Vol. I, num-
ber 2, 1976. (A Journal of Middle Eastern Literature. U.S.A.), p.162

² علی عبدالرسول. دیوان خاقانی شروانی، تهران ۱۳۱۴، ص. ۳۶۳

³ Jerome W. Clinton. The Madaen Gasida of Xaqani Shirvani. Edebiyyat. Vol.I, num-
ber 2, 1976. (A Journal of Middle Eastern Literature. U.S.A.), p.164

⁴ علی عبدالرسول. دیوان خاقانی شروانی، تهران ۱۳۱۴، ص. ۳۶۳

Bu bəndi Cerom Klinton aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*Our head aches, O, God, with the wailing of the owl!
Weep muddy tears; ease our head's pain.*¹

*Ah, Allah, bayquşun naləsindən başımız ağrıyır,
Ağla, bulanıq göz yaşıyla, başımızın ağrısı yüngülləşsin.*

Xaqani burada möhtəşəm sarayların xarabazara çevrilməsini, bayquşlar məskəni olmasını kədərlə bildirir, eyni zamanda belə bir fikri təlqin etməyə çalışır ki, əzabkeş xalqın göz yaşı ilə ucalan sarayların aqibəti ancaq bu cür olar. Tərcümə zamanı Cerom Klinton qəsidədə ifadə olunan fikri tam verə bilsə də, onun qeyri dəqiqliyi üzündən qəsidə öz bədii təsir gücünü müəyyən dərəcədə itirmişdir. Beytin ikinci misrasında olan gül suyu – “güləb” ifadəsini Cerom Klinton “muddy tears” “bulanıq göz yaşı” kimi tərcümə etmişdir. Şərqsünas alim qeyddə “güləb” sözünün geniş izahını versə də, mətnin məzmununa münasib bilib işlətdiyi ifadələr fikrin bədii gözəlliyini azaldır. Buradan aşkar görüldüyü kimi, “gözlərindən gül suyu tök” ifadəsinin məcazi mənasını tərcüməçi başa düşməmiş, onu müstəqim mənada işlətməmişdir.

Klassik Şərq poeziyasından Qərbi Avropa dillərinə tərcümə zamanı Şərq aləminə məxsus bəzi söz və ifadələrə qarşılıq tapmaq çətin olduğundan əksər halda olduğu kimi saxlanılır. Tom Botinq də bu yolu tutmuş, öz tərcüməsində Xaqani şeirindəki bir sıra realiləri (şah, xaqan və s.) eynilə saxlamışdır. Bu, onun tərcüməsinə Şərq koloriti gətirmiş, ingilis oxucusunun Xaqanini daha çox duy- mağına kömək etmişdir. Cerom Klinton isə başqa yol tutmuş, bu söz və ifadələrə ingilis sözləri ilə məna qarşılığı axtarmağa çalışmışdır. Məsələn, Tom Botinqin tərcüməsində oxuyuruq:

*Though dervishes wait at the gates of the shah for a gift.
That shah one fine day like a dervish may have to make shift².*

*Hərçənd dərvişlər pay üçün şahın qapısında gözləyir.
O şah da gözəl bir gündə, dərviş edən kimi edə bilər.*

¹ Jerome W. Clinton. The Madaen Gasida of Xaqani Shirvani. Edebiyyat. Vol.I, number 2, 1976. (A Journal of Middle Eastern Literature. U.S.A.), p.164

² Tom Botting. The Ruins of Madain // Azerbaijanian Poetry. Moscow. 1969, p.65

Tom Botinq hər iki misrada işlənən “şah” və “dərviş” sözlərini olduğu kimi saxlamışdır. Cerom Klinton isə “dərviş” sözünü “vagabond” kimi tərcümə etmişdir ki, bu da orijinaldakı mənaya yaxın olsa da, bir o qədər dəqiq olmayıb, “sərkərdan”, “səfil”, “sərsəri” mənalarını verir.

Cerom Klintonun tərcüməsi:

If today a vagabond asks a day's ration from a sultan.

*Tomorrow the sultan will seek his daily ration at the vagabond door.*¹

Biz burada Xaqaninin “Mədain xərəbələri” qəsidəsinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş iki nümunəsindən bəzi paralellər apardıq. Lakin böyük mütəfəkkir şairin əsərlərinin Qərbi Avropa xalqlarının dillərinə tərcüməsi bu gün də davam etdirilir və zaman keçdikcə daha gözəl tədqiqat əsərləri ortaya çıxacaqdır. Böyük zəhmət və qayğı ilə edilən bu tərcümələrin uğurlu və bəzən də qüsurlu cəhətlərini aşkara çıxarmaqla onları düzgün qiymətləndirmək, beləliklə, Xaqani irsinin ingilis dilinə tərcümələri barədə dolğun təsəvvür yaratmaq vacib məsələ kimi qarşıda durur.

Şairin ədəbi irsinin Qərbdə tanındılmasında şərqsünas Türkan Gənceyinin də (Təbriz-1925; London- 2005) xidmətləri böyükdür. On doqquz yaşında İstanbula gedərək türk və fars dilləri fakültəsini bitirən Türkan Gənceyi İrandan gedib türkcə təhsil alan ilk elm adamıdır. O, 1969-cu ildən ömrünün sonunadək İngiltərədə yaşamışdır. Bir çox Avropa dillərini gözəl bilən alim bu dillərdə Şərq ədəbiyyatına və tarixinə dair çoxlu sayda elmi əsərlər yazmış və tərcümələr etmişdir. Türkan Gənceyi eyni zamanda fars ədəbiyyatının, fars poeziyasının inkişaf mərhələlərini tədqiq edərkən o tayda və Xorasanı bu poeziyanın inkişafına türk elementlərinin böyük təsiri olduğunu da yazır. Alim göstərir ki, Samanilər dövründə ərəb istilasından vaxtı bu ərazilərdə əsir götürülmüş türklərin yaşaması yaranan poeziyada nəinki türkcə işarə, hətta türk sözlərinin işlənməsi aydın görünür. Şərqsünas qeyd edir ki, Qəznəvilər dövründə türk dilində bizə gəlib çatan heç bir əsər olmasa da, Türk şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq ədəbiyyatı sarayda və ətraf mühitdə mövcud idi. Alim yazır: “Bu bir faktıdır ki, Mənuçehrin şeirlərindən belə nəticəyə gəlmək

---

¹ Jerome W. Clinton. The Madaen Gasida of Xaqani Shirvani. Edebiyyat. Vol. I, number 2, 1976. (A Journal of Middle Eastern Literature. U.S.A.), p.164

olar ki, bu mahnılar türk dialektində iki cür səslənirdi. Türk və Oğuz dialektində”.¹ Şərqişünas elm sahibi olan Şirvanşah Mənuçəhrin Divanından aşağıdakı beyti nümunə gətirir:

براه ترکی مانا که خوبتر گویی
تو شعر ترکی بر خوان مرا و شعر غزی²

*Türk yolu ilə sən daha gözəl deyirsən,
Sən mənə Türk şeiri oxu, Oğuz şeiri oxu.*

Bu beyt ingilis dilində belə səslənir:

*In the Turkish manner you undoubtedly compose better.
Sing me a Turkish song and an Oghuz song.*³

*Türk tərzində sən şübhəsiz gözəl yaradırsan,
Mənə Türk mahnıları oxu, Oğuz mahnıları oxu.*

Şərqişünas Xaqaninin də şeirlərində türk sözlərini işlətdiyini qeyd edərək nümunə üçün aşağıdakı beyti misal gətirir:

مرا در پارسی فحشی که گویند
به ترکی چرخشان گوید که سن سن⁴

*Mənə farsca dedikləri söyüşə,
Çərx özü türkcə deyir ki, sən-sən.*

İngilis dilində bu misralar belədir:

*When they insult me in Persian,
The celestial sphere answers them in Turkish saying: thou
thou.*⁵

*Onlar məni farsca təhqir edəndə,
Fələk onlara türkcə cavab verdi: "sən-sən".*

¹ Gandjei Tourkhan. Turkish in pre-Mongol Persian poetry. Bulletin of the school of Oriental and African studies University of London. Vol. XLIX, part I, 1986, p.67

² Divan-I Manuchihrî, ed. Dabir-Siyaqi, Tehran, 1338, p. 138; cf. F. Köprülü. Gaznevîler devrinde Türk şi'ri // İstanbul: Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar, 1934, s.25-32

³ Gandjei Tourkhan. Turkish in pre-Mongol Persian poetry. Bulletin of the school of Oriental and African studies. University of London. Vol. XLIX, part I, 1986, p.68

⁴ دیوان خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۷۵، ص. ۲۲۰

⁵ Gandjei Tourkhan. Turkish in pre-Mongol Persian poetry. Bulletin of the school of Oriental and African studies. University of London. Vol. XLIX, part I, 1986, p.68

Türkan Gənceyi Xaqaninin türk sözünü işlətdiyi digər bir qəzəlini də nümunə gətirir:

ترك سن سن گوی تو سن خوی سوسن بوی من
گر نگو کردی به سوی من نبودی سوی من
رسم ترکان است خون خوردن ز روی دوستی
خون من خورد و ندید از دوستی در روی من
ترك بلغاری است قاقم عارض و قندز مژه
من که باشم تا کمان او کشد بازوی من¹

*Mənim sən-sən deyən, süsən qoxulu türküm,
Əgər mənə baxmasaydı, mənim suyumu aparmazdı.
Türklərin adətidir, dostluğun üzündən qan içmək.
Mənim qanımlı içdi, üzümdə dostluğu görmədi.
Bolqar türküdür, üzü nazik, kirpikləri qunduzdur.
Mən kiməm ki, onun kamamı qoluma yetişsin.*

Qəzəlin ingilis dilində tərcüməsinə baxaq:

*If my "thou thou" saying, wild-tempered and lily-scented Turk
Had looked on me, he would not have taken my honour (su).
It is the habit of Turks to drink blood in token of friendship;
[however] he
Drank my blood, but did not look on me in friendship.
He is a Bulghari Turk, ermine-faced, and of sable (qunduz)
eyelashes;
Who am I that his bow should take my arm?²*

*Əgər mənim "sən, sən" deyərək çılğın xislətli və süsən ətirli
türküm mənə nəzər yetirsəydi, o mənim canımı (su) almazdı.
Dostluğun nişanı kimi qan içmək Türklərin adətidir;
Bununla belə o, mənim qanımlı içdi, amma dost kimi mənə
nəzər yetirmədi.
O, Bolqar türküdür, arıq üzli və qunduz kirpikli.
Mən kiməm ki, onun kamamı mənim qoluma yetişsin.*

Ziddiyyətli və olduqca təlatümlü bir həyat keçirən, söz sənəti ilə istər öz müasirlərini, eləcə də özündən sonra gələn xələflərini

¹ دیوان خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۷۵، ص، ۴۲۲

² Gandjei Tourkhan. Turkish in pre-Mongol Persian poetry. Bulletin of the school of Oriental and African studies. University of London. Vol. XLIX, part I, 1986, p.72

heyrdə qoyan Xaqani Şirvaninin ədəbi irsinin həmişə tədqiqata ehtiyacı var. Şairlə bağlı deyilən hər bir yeni fikir, yeni araşdırma onun tədqiq edilməmiş ədəbi irsinin qaranlıq guşələrini işıqlandırmaq üçün zəmin yaradır.

**XAQANI ŞİRVANININ ƏLYAZMALARI,
NƏŞR OLUNMUŞ ƏSƏRLƏRİ VƏ
HAQQINDA ƏDƏBİYYAT**

Əlyazmaları

1. Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-204, 270 vərəq.
2. Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-166, vərəq 169 a – 296 b.
3. Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-242, 478 vərəq.
4. Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-413, 256 vərəq.
5. Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-7763, 315 vərəq.
6. Xaqani Şirvani. Divan. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. C 1424 (Nov. 906), 300 vərəq.
7. Xaqani Şirvani. Divan. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. C 61 (181a), 183 vərəq.
8. Xaqani Şirvani. Divan. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. B 136 (181c), 418 vərəq.
9. Xaqani Şirvani. Divan. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. D 3 (181d), 285 vərəq.
10. Xaqani Şirvani. Divan. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. B 137 (181c), 269 vərəq.
11. Xaqani Şirvani. Divan. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. E 12-136, 352 a - 353 b.
12. Xaqani Şirvani. Cüng. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-1978, 2 a-3 a, 28 b, 31 a vərəq.
13. Xaqani Şirvani. Külliyyat. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M- 440, 424 vərəq.
14. Xaqani Şirvani. Külliyyat. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-247, 1b-399 b vərəq.
15. Xaqani Şirvani. Külliyyat. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-34, 209 vərəq.
16. Xaqani Şirvani. Külliyyat. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. C 62 (181b), 373 vərəq.

17. Xaqani Şirvani. Külliyyat. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. C 63 (181ba), 421 vərəq.
18. Xaqani Şirvani. Qəsidələr. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. E 12-136.
19. Xaqani Şirvani. Qəsidələr. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. C 692-61.
20. Xaqani Şirvani. Münşəat. Lala İsmail Efendi Kütüphanesi. No. 600.
21. Xaqani Şirvani. Rasəil. Süleymaniye yazma eser kütüphanesi "Damad İbrahim Paşa" Koleksiyonu. 1173/4 şifrəli əlyazma.
22. Xaqani Şirvani. Şeirlər. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-192, 284 vərəq.
23. Xaqani Şirvani. Şeirlər. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-264.
24. Xaqani Şirvani. Şeirlər. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. A 688 (Nov. 139)
25. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-3232, 144 vərəq.
26. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. A 26 (183).
27. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. B 3974.
28. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. A 25 (182).
29. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. B 139 (183 d).
30. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu. C 1723 (Nov. 1578).

NƏŞR OLUNMUŞ ƏSƏRLƏRİ

Azərbaycan dilində

31. Azərbaycan qəzəlləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1959, s.11-16.
32. Hikmət xəzinəsi. (Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı). Tərtibçilər: Ə.Səfərli, X.Yusifli. Bakı, 1992, s.55-57.
33. Həmidov İ. Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirlərindən nümu-

nələr. Bakı: “Şərq” tərcümə toplusu, 2004. №1, s.70-84.

34. Xaqani Şirvani. Əziz Dövlətabadi. Qafqazın farsca yazan şairləri. Təbriz, (nəşr ili yoxdur), s. 72-82.

35. Xaqani Şirvani. Ürək döyüntüləri. Seçilmiş əsərləri (tərtib, müqəddimə, lüğət və şərh: Məmmədağa Sultanov). Bakı: Gənclik, 1979.

36. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib: M. Sultanov; şərhlər və lüğət: Ə.Cəfər). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956.

37. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (red.: Azəroğlu. Şərhlər: Ə. Cəfər). Bakı: Azərnəşr, 1978.

38. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib: M.Sultanov. Şərhlər və lüğət: Ə.Cəfər və M.Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987.

39. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib: M.Sultanov). Bakı: Lider, 2004.

40. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri: qəzəllər. Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu. Bakı: Oka Ofset, 2005.

41. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni və ön sözün müəllifi: X.Yusifli). Bakı: Altun kitab, 2005.

42. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 836 s.

43. Xaqani Şirvani. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. 3 cildə, III c. Bakı: Elm, 1974, s. 40-43.

44. Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn (poemadan bir parça). Tərcümə edəni: O. Sarıvəlli. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1955, 13 noyabr.

45. Xaqani Şirvani. Töhfətül-İraqeyn (tərtib, şərh və müqəddimə: M.Sultanov). Bakı: Azərnəşr, 1959.

46. Xaqani Əfzəl. Xaqaninin qəzəlləri (tərcümə: İbrahim Tahir). “Ədəbiyyat qəzeti”, 1941, 2 iyun.

47. Xaqani Əfzəl. Xam şərabla palçıq qədəhin tərfi və öz həlmdən (tərcümə: M.Mübariz). “Ədəbiyyat qəzeti”, 1941, 2 iyun.

48. Xaqani Əfzələddin. Şeir (tərcümə: M.Mübariz). “Ədəbiyyat məcmuəsi”, 1946, I c., s. 90-91.

49. Xaqani. Qəsidələr. “Azərbaycan”, 1982, № 10, s.170-173.

50. Xaqani. Rübailər (farscadan tərcümə: M.Soltan). “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1978, 7 oktyabr, s.8.

51. Xaqani. Rübailər (tərcümə: M.Seyidzadə). “Nizami” kita-

бının II məcmuəsi. Bakı: Azərnəşr, 1941, s.206-207.

52. Xaqani. Rübailər (tərcümə: M.Seyidzadə) “Nizami” kitabının III məcmuəsi. Bakı: Azərnəşr, 1941, s.244-245.

53. Xaqani. Rübailər (çevirəni: H. Arif). “Azərbaycan”, 1978, №12, s.3-7.

54. Xaqani Şirvani. Rübailər (farscadan tərcümə: M.Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1980.

55. Xaqani Şirvani (XII əsr). Şeir. “Körpü”, 2003, 11-25 fevral.

Rus dilində

56. Хагани Ширвани. Избранные произведения. (Перевод с азербайджанского В.Державина. Предисловие М.Ю.Гулизаде. Комментарий и примечания М.Ю.Гулизаде и М.С.Султанова). Баку: Издательство Акад. Наук Аз ССР, 1959.

57. Хагани Ширвани. И стучит, пьянея, сердце... Стихи азерб. поэта XII в. Хагани; перевод Т.Стрешневой. «Памир», 1981, №2, с. 42.

58. Хагани Ширвани. Лирика. (Перевод с фарси В.Державина). Вступительная статья и примечания М.Занда. Москва: Художественная литература, 1967.

59. Хагани. Лирика. (Перевод с фарси В.Державина, Т.Стрешневой). Москва: Художественная литература, 1980.

60. Хагани. Лирика. (Перевод с фарси). Сост. В.Асланов; Вступительная статья М. Ибрагимова. Баку: Язычи, 1982.

61. Хагани Ширвани. Лирика. Баку: Язычи, 1985.

62. Хагани Э. Рубайи (Четверостишия). (Перевод П.Антокольского). «Литературный Азербайджан», 1939, №1, с.63-64.

63. Хагани. Рубайи. «Литературный Азербайджан», 1940, №6, с.35-36.

64. Хагани. Рубайи. Перевод Вл. Гурвича (в кн. «Низами». Сборн. 2, с.201-202).

65. Хагани. Рубайи. Перевод Вл. Гурвича (в кн. «Низами». Сборн. 3, 1941, с.229).

66. Хагани Ширвани. Рубаи. (Перевод на русский язык). Баку: Язычи, 1981.

67. Хагани. Рубаи, касыды, газели, кыта. (Новые пере-

воды М. Синельникова). «Литература Азербайджана», 1993, №1-2, с.3-13.

68. Хаганий. Четверостишия. Перевод с персидского академика Ф.Корш. Книга «Персидская лирика X-XV вв.». Москва: издательство Савашниковых, 1916, с.25-27.

69. Хагани. Ветер в руке. (Перевод с персидского М.Синельникова). Москва: Наука, 1986.

Fars dilinda

70. افضل الدين ابراهيم بن علي نجار خاقانی شروانی. «تحفة الخواطر وزبدة النواظر تحفة العراقيين خاقانی شروانی». متن علمي- تنقيدي و حواشی و تعليقات از غفار کندلی. باکو، دست نویسی، ۱۹۶۲

خاقانی شروانی. انتخاب کتاب حکیم افضل الدين شروانی المسمى به تحفة العراقيين. لاهور، ۱۸۶۷

72. خاقانی شروانی. قصائد خاقانی. احمدآباد، بی تاریخ

73. خاقانی: زینب حسنزاده. تهران: پویندگان دانشگاه، ۱۳۸۸

74. خاقانی: محسن فرجی، (زیر نظر شورای کارشناسی دفتر انتشارات کمک آموزشی)، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶

75. خاقانی: زینب یزدانی. تهران: تیرگان، ۱۳۸۱

76. خاقانی شروانی. گزیده اشعار. به کوشش: سید ضیاء الدین سجادی. چاپ اول. (۱۳۵۱-۵۲۵ ه.ق). تهران: در چاپخانه "زر"، ۱۳۵۱

77. خاقانی شروانی. کلیات. در مطبعه منشی ۱۲۹۲

78. خاقانی شروانی. رباعیات. ترتیب و پیشگفتار از م. سلطان زاده. زیر نظر: ح. محمد زاده. باکو: یازچی، ۱۹۸۱

79. خاقانی شروانی. دیوان. بکوشش حسین نجفی. تهران: مطبوعاتی، ۱۳۳۶

ش

80. خاقانی شروانی. دیوان. بتصحیح و تحشیه و تعليقات علی عبد الرسولی استاد ادبیات فارسی. تهران: چاپخانه سعادت، ۱۳۱۶

81. خاقانی شروانی. مثنوی تحفته العراقيين. (باهتمام تصحیح و حواشی و تعليقات دکتر یحیی قریب). تهران: در چاپخانه سپهر، ۱۳۳۳

82. خاقانی شروانی. مثنوی مشهور به تحفة العراقيين. تهران: ۱۳۳۳

83. خاقانی شروانی. مجموعه نامه های افضل الدين بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. تهران: ۱۳۴۶

84. خاقانی شروانی. ختم الغرائب. مجله: فرهنگ ایران زمین. تهران، جلد سیزدهم، ۱۳۴۳

85. خاقانی؛ نظم: ۳ بخش یک: چاپ هشتم. تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۶

86. خاقانی، شاعری دیر آشنا: علی دشتی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۵. تهران:

امیرکبیر، ۱۳۵۷

87. خاقانی در ایوان مدائن و گزینش ایرانی از دیوان خاقانی: علیقلی محمودی. بختیاری. تهران: کتابسرا، ۱۳۷۵
88. خاقانی شروانی: کیومرث پارسای. تهران: اکباتان، ۱۳۸۰
89. خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۸۶
90. خاقانی مشاطه سخن: گزیده و شرح اشعار خاقانی: احمدعلی جعفری. تهران: موسسه انتشارات علمی دانشگاه صنعتی شریف، ۱۳۷۸
91. دیوان أفضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شیروانی. تهران: انتشارات تهران مصور
92. دیوان خاقانی شروانی. حسان العجم افضل الدین بدیل بن علی شروانی. مطابق نسخه خطی ۷۶۳ هجری "از مجموعه شخصی". بی مقدمه استاد بدیع الزمان فروزانفر. به اهتمام جهانگیر منصور. مؤسسه انتشارات نگاه، تهران ۱۳۸۹
93. ضیاء الدین سجادی: دیوان افضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شیروانی. تهران، ۱۳۷۵
94. منشآت خاقانی. تصحیح و تحشیه محمد روشن. چاپ اول: دانشگاه تهران: ۱۳۴۹، چاپ دوم: بهار ۱۳۶۲

İngilis dilində

95. Klassik poetry of Azerbaijan (an anthology). Translations & introduction Paul Smith. Australia: New Humanity books, 2013, 260 p.

96. Korangy Alireza. Development of the Ghazal and Khagani's Contribution: A Study of the Development of Ghazal and a Literary Exegesis of a 12th c. Poetic Harbinger. Published by Otto Harrassowitz, 2013.

Fransız dilində

97. Khagani Chirvani. Roubaiates / Trad. en francais par A.Karvovski. Bakou: Yazitchi, 1986, 83 p.

HAQQINDA ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

98. Abbasov Əli. “Zübdət ül-fəvaid” lüğəti və onun müəllifinin Nizami və Xaqani yaradıcılığı ilə əlaqəsinə dair // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 1970. XXVI c. №1, s.62-64.

99. Abdulla Şaiq. Xaqani. Əsərləri. 5 cildə, IV c. Bakı: Azər-nəşr, 1977, s.207-209.

100. Ağayev A. Xaqani yaradıcılığı alman şərqşünaslığında // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət, 1985, 1 mart, s.8.

101. Ağayev A. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı seçmələri alman şərqşünaslığında. Bakı: Kitab aləmi, 2005.

102. Ağayev S. Xaqani yaradıcılığında mürəzi və alleqoriya // Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1971. №3, s.90-97.

103. Araslı H. Xaqani. Qədim ədəbiyyat. Bakı, 1942; Bakı, 1945.

104. Araslı H. Ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1936.

105. Araslı H. Nizaminin müasirləri. Bakı, 1940.

106. Araslı H. Xaqani Şirvani. Şairin həyatı və zəngin ədəbi irsi haqqında. Bakı: Yazıçı, 1982.

107. Araslı H. Xaqani Şirvani // Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı: Gənclik, 1998, s.82-115.

108. Araslı N. Nəvainin fəlsəfi qəsidələrində Xaqani təsiri // Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı: Elm, 1985, s.88-109.

109. Araslı N. Xaqani Şirvani haqqında. (Qafar Kəndli-Herisçinin “Xaqani Şirvani” kitabı haqqında). Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, 1991, 30 avqust, s.7.

110. Araslı N. Hüseyn Danişin “Mədain xərəbələri” təsdişi və onun İstanbul nəşri haqqında // Şərqşünaslıq İnstitutu – 50. Bakı: Elmi araşdırmalar, 2008, s.163-172.

111. Araslı N. Xaqani və Nizami şeirində fikri-poetik paralellər // Nizami – 870. Bakı: Azərbaycan şərqşünaslığı. 2012. №3 (9), s.12-17.

112. Araslı N. Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı // Xaqani Şirvani. Məhsəti Gəncəvi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2006.

113. Arif H. Xaqaniyə: Şeir. Bakı: Azərbaycan, 1978. №12, s.3.
114. Arif M. Xaqani. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı. Bakı, 1958.
115. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər). Bakı, 1997.
116. Aydınoglu T. "Şirvanlı zəvvar" Moskvada (Əbdül Hüseynovun XII-XIII əsrlərdə yaşamış Əfzələddin Xaqani Şirvaninin həyatını əhatə edən eyni adlı kitabın (rusca) nəşr olunması haqqında // Bakı: Xalq qəzeti, 2000, 15 noyabr, s.5.
117. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, II cild. Bakı: Elm, 1989, s.118-312.
118. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1943.
119. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı, 1960.
120. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 7 cildə, II c. Bakı: Elm, 2007.
121. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Xaqani Şirvani. 10 cildə, X cild. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası. Bakı, 1987, s.20-21.
122. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
123. Azəroğlu. Klassik irsimizdən: XII əsr qəsidə ustası Əfzələddin Xaqani haqqında // Bakı: Azərbaycan, 1982. №10, s.170.
124. Bakıxanov A. Gülistani-İrəm. (Azərb. SSR EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutu). Bakı, 1951.
125. Bayramov A. Xaqani yaradıcılığı alman ədəbiyyatşünaslığında: axtarışlar, mülahizələr // Bakı: Ulduz, 1986. №8, s.35-38.
126. Buzovnalı Azər. Xaqaninin tərcümeyi-halı və əsərlərinin tərcüməsi. RƏF əlyazma... D $\frac{357}{7669}$, Bakı.
127. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1988.
128. Ciddi H. Xaqani yaradıcılığında maddi və mənəvi məsələlər // Bakı: Elm və həyat, 1980. №6, s.34-35.
129. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1987, s.19-94.
130. Etibar İ. Bəşərin əvəzsiz şairi – Xaqani. (Dahi Azərbaycan

şairi Xaqani Şirvani haqqında). Bakı: Kredo, 2005, 10 sentyabr, s.13.

131. Etibar İ. Klassiklərdən yazanda ehtiyatlı olmalıyıq (Xaqani və Nizaminin latın qrafikasında çapdan çıxan kitabları haqqında) // Bakı: Azərbaycan, 2006, 5 iyul, s.8.

132. Etibar İ. Xaqani, “Adın dünyanı tutmuşdur, sözündə sirlər pünhan”. (Görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin 880 illiyi qarşısında) // Bakı: Günay, 2006, 18 fevral, s.10.

133. Əfəndiyev A. Xaqanilik (ədəbi-fəlsəfi esse) // Bakı: Azərbaycan, 1976. №7, s.174-194.

134. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Ədəbiyyat məcmuəsi. Xüsusi buraxılış. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. XXX cild. Bakı: Elm və təhsil, 2017:

1) İ.Həbibbəyli. Böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani haqqında söz // s.3-6;

2) N.Novruzov. Şirvan yurdundan dünyaya ucalan şair // s.7-10;

3) T.Kərimli. Xaqaninin humanizmi // s.11-15;

4) İ.Həmidov. Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirləri // s.16-27;

5) N.Arslı. Xaqani və Nizami // s.28-39;

6) L.Əlizadə. Xaqani Şirvani lirikasının bədii siqləti // s.40-49;

7) L.Əliyeva. Xaqani Şirvani ədəbi irsi Qərb tədqiqatçılarının elmi-nəzəri fikrində // s.50-56;

8) K.Hacıyeva. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvani Əfzələddin Xaqani haqqında // s.57-64;

9) E.Zeynalova. Xaqani Şirvani və ərəb şairi Həssan ibn Sabit // s.65-71;

10) X.Hümmətova. Xaqani Şirvani qəzəllərində ezoterizm // s.72-78;

11) P.Kərimov. Xaqani əlyazmalarının AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əlyazmaları // s.79- 85;

12) E.Zeynalova. Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı haqqında ədəbiyyat // s.86-118;

13) V.Yusifli. Xaqani yurdunda ədəbiyyat // s.119- 134;

14) S.Aşurov. Şabran bölgəsi ilk tunc dövründə // s.135- 142.

135. Ələsgərzadə Ə. Xaqani və Nizami qəbirlərinin epiqrafları // Bakı: SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, 1944. №5, s.113.

136. Əlimirzəyev X. Xaqani yaradıcılığında dünyəvilik // Bakı: Elm və həyat, 1977. № 4, s.30-31.

137. Əlimirzəyev X. Xaqani Ə. haqqında // Bədii həqiqət uğrunda. Bakı: Yazıçı, 1984, s.17-32.

138. Əliyev A. Ərəb ədəbiyyatşünaslığı və Xaqani yaradıcılığının bəzi məsələləri // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1983. №3, s.46-51.

139. Əlizadə L. Xaqaninin “Şiniyyə” qəsidəsi və ona yazılan nəzirələr // Şərq və Qərb: ortaq mənəvi dəyərlər, elmi mədəni əlaqələr. Prof. Aida İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq əl-Ərəbi simpoziumunun materialları. Bakı, 2009, s.190-199.

140. Əlizadə L. Əfzəläddin Xaqani yaradıcılığında tənqis // Professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2011, s.171-174.

141. Əlizadə L. Xaqaninin qəsidələrində özünüdərək problemləri // Bakı: Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi araşdırmaları, 2000. № 1-2.

142. Əlizadə L. Qəsidələr Qafar Kəndlinin yaradıcılığında // Akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyası. İnkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2 noyabr, 2016, s.262-264.

143. Əlizadə L. Xaqani fəxriyyə qəsidələrində. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” mövzusunda III beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 13 may, 2018, s.94-98.

144. Əlizadə L. XII yüzil ədəbi qaynaqları əsasında Şirvan tarixinə yeni baxış // “Müasir Azərbaycan tarixi Şirvanşahlar dövlətinə səyahət” beynəlxalq konfransının materialları. Bakı, 23-24 oktyabr, 2018, s.708-716.

145. Əlizadə L. Orta əsr farsdilli şairlərin əsərlərində Xaqani Şirvani irsinə münasibət // Bakı: AMEA Filologiya və sənətşünaslıq, 2019. № 2, s.81-85.

146. Əlizadə M. Üsyankar şair // Bakı: Ədəbiyyat qəzeti , 2 iyun 1945.

147. Əlizadə M. Əfzəläddin Xaqani // Bakı: Ədəbiyyat qəzeti , 31 yanvar 1944.

148. Əlizadə M. Azərbaycan şairi Xaqaninin yaradıcılığı haq-

qında // Bakı: Azərbaycan, №7, 1946.

149. Əlizadə M. “Xaqani” pyesi haqqında (M. Rahimin eyni adlı pyesi haqqında) // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət, 11 sentyabr, 1955.

150. Əlyazmalar kataloqu. I cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963.

151. Əsədullayeva İ. Xaqani ingilis tədqiqatında // Bakı: Elm və həyat, 1990. №9, s.25.

152. Hacılı S. Klassik irsin tədqiqi. (Qafar Kəndlinin “Xaqani Şirvani” monoqrafiyası haqqında) // Bakı: Azərbaycan müəllimi, 24 aprel, 1991.

153. Hacıyeva V. Xaqani və Nizami yaradıcılığında xüsusi adların bədii-üslubi vəzifələrinin müqayisəli təhlili // Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası, 2005. №3, s.14-21.

154. Hacıyev M. İ. Xaqani Şirvani harada doğulmuşdur? // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 1966. XXII cild, №5, s.81-83.

155. Hacıyeva K. Bədr yaradıcılığında Xaqani şeirinin təsiri // Bakı: Dil və ədəbiyyat, 2010. №1 (72), s.130-132.

156. Hacıyeva K. Xaqani rübailərində didaktika // Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası, 2018. №1, s.62-65.

157. Hacıyeva K. Təsəvvüf simvolikasının Xaqani əsərlərindəki təcəssümü // Bakı: Metafizika, beynəlxalq fəlsəfi və fənlərarası araşdırmalar jurnalı, 2018. Vol. 1, № 4, s.59-75.

158. Hacıyeva K. Xaqani qəzəllərində təşbeh və mübaligə sistemi // Bakı: Poetika. izm, 2018. № 4, s.150-160.

159. Hacıyeva K. Xaqani qəsidələrində folklor izləri // Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünaslıq, 2019. №2, s.183-188.

160. Hacıyeva K. Xaqani sənətkarlığının tədqiqat tarixindən // Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2019. № 2, s.31-36.

161. Həmidov İ. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm, 2007.

162. Həmidov İ. Xaqani Şirvaninin tərcümeyi-halı // Bakı: Azərbaycan müəllimi, 21 mart, 1990.

163. Həmidov İ. Ərəb tədqiqatçıları Xaqani Şirvaninin yaradı-

cılığı haqqında // “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. BDU, 2003, s.35-37.

164. Həmidov İ. Əbdüneym Məhəmməd Həsəneyinin Xaqani Şirvani haqqında mülahizələri // Bakı: Elmi araşdırmalar, 2004. №1-2, s.20-22.

165. Həmidov İ. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında Xaqani Şirvani irsinin öyrənilməsi // Bakı: Kontekst, 2005. № 2, s.29-31.

166. Həmidov İ. Ərəb ədəbiyyatşünasları Xaqani, Nizami və Füzuli haqqında // Bakı: Elmi araşdırmalar, 2006, dekabr. XXV c., s.132-136.

167. Həmidov İ. Ərəb şairi Buhturinin “Şiniyyə” qəsidəsi ilə Xaqani Şirvaninin “Mədain xərabələri”nin müqayisəli öyrənilməsi // Prof. Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, AMEA, Bakı, 2014, s.384-387.

168. Həmidov İ. Xaqani irsinin yorulmaz tədqiqatçısı // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, 2016. XXVIII c., s.47-53.

169. Hümətova X. Xaqani şeirində irfani məqamların izi ilə // Çağımızdan görünən orta əsrlər. AMEA müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, professor R.Azadəyə həsr olunmuş II beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2014, 15-16 dekabr, s.476-480.

170. Hümətova X. Xaqani Şirvaninin “sufi saflığının köləsiyəm” şeirində ezoterik mənalara əksi // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2015. XXVII c., s.182-189.

171. Hüseynoğlu K. Fars poeziyasında Azərbaycan səbki və onun yaranmasında Xaqaninin rolu // Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, 2005. №2, s.94-106.

172. Hüseynov Ə. S. Xaqani haqqında kitab // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1955, s.82-85.

173. Hüseynov S. İntibah dövrünün şairi // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət, 22 iyun, 1979, s.6.

174. Hüseynzadə L. Xaqani Şirvani // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət, 16 oktyabr, 1954.

175. Xaqaninin əsərlərinin nəşri // Bakı: Kommunist, 1 iyul, 1956.

176. XII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin

həyat və yaradıcılığına həsr olunan milli seminarın materialları. Bakı: Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2009/2010:

1) B.Nəbiyev. Poetik istedadla həyat həqiqətinin nadir vəhdəti (Xaqani Şirvani) // s.8-16;

2) T.Kərimli. Xaqaninin humanizmi // s.17-20;

3) İ.Həmidov. Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı ərəb alimlərinin tədqiqatında // s.21-27;

4) K.Hüseynoğlu. Xaqani şeirlərində fəxriyyə və onun motivasiyaları // s.28-35;

5) T.Quliyev. Xaqani Şirvaninin əsərlərinin vəznə // s.36-40;

6) N.Arashlı. Hüseyn Danişin “Mədain xərabələri” təsdiqi // s.41-49;

7) L.Əliyeva. Xaqani Şirvani ingilisdilli tədqiqatda // s.50-58;

8) R.Aydəmirova. Bahar Şirvani Xaqani Şirvaninin davamçısı kimi // s.59-64.

177. Xaqani məktublarının elmi-tənqidi mətni. Hazırlayanı: Qafar Kəndli (əlyazması, 250 s.). Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, 1967-1971.

178. Xaqani Şirvani və Eduard Braun “davası”. Bakı: Kommunist, 5 yanvar, 1946.

179. Xaqani Şirvani. Əlyazmalar kataloqu. I c. (tərtib edən: M.S.Sultanov) Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, s.146-150.

180. Xaqani Şirvani. Bibliografiya. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə. Bakı, 2006.

181. Xaqani Şirvani. “Təhfətül-İraqeyn”in elmi-tənqidi mətni; hazırlayanı: Qafar Kəndli, (əlyazması, 425 s.). Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, 1957-1962.

182. Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri. Bakı: Xəzər Universiteti nəşri, 1997:

1) Aydəmirova R. Xaqani və Bahar Şirvani // s.5-8;

2) Eyvazova R. Xaqaninin tərcümə əsərlərində ərəb hərflərinin obrazlı ifadələri // s.8-10;

3) Mehdiyeva M. Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığının tədrisində Nizami muzeyinin rolu // s.10-12;

4) Məlikova Z. Əfzələddin Xaqaninin həyat və yaradıcılığı muzeyin ekspozisiyasında // s.12-13;

5) Məlikova R. Xaqani "Divan"ı rus tarixinin öyrənilməsində bir mənbə kimi // s.13-15;

6) Musayev C. Xaqani Şirvani və Bağdad ədəbi mühiti // s.15-17;

7) Nağıyev M. Qınai Təbrizinin Xaqani "Divan"ına şərhləri // s.17-19;

8) Nağıyeva C. Xaqani Şirvani əsərlərinin ən çox yayılmış əlyazmaları haqqında // s.19-21;

9) Nurlıyeva T. Xaqani Şirvaninin "Küllüyyatı"nın nəfis bir əlyazması haqqında // s.21-24;

10) Rüstəмова A. Xaqani "Mən"i öz sənətində // s.24-25;

11) Səmədova N. "Təhfətül-İraqeyn" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk memuar nümunəsi kimi // s.25-27;

12) Hüseynov R. Xaqani Şirvani şəhəşubları // s.27-30;

13) Cabbarlı N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Xaqani haqqında // s.30-31;

14) Cabbarlı S. Xaqani Şirvani əsərləri Bəyazlarda // s.31-34.

183. Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. Tərcümə, "Ön söz" və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov. Bakı: Parlaq imzalar, 2017.

184. Xaqaninin yeni tapılmış məktubu. Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, 20 aprel, 1997.

185. Xaqani Şirvaninin 880 illiyinə həsr edilmiş Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. X Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2006.

186. Xələfli Ə.R. Əfzələddin Xaqani "Şiniyyə"si // Bakı: Kredo, 13 may, 2006.

187. Xəlilov N.Ə. Xaqaninin əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri // Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (metodik məcmuə), 1983. №4, s.48-52.

188. İbrahimov M. Xaqaninin həyatı və estetik ideali // Bakı: Azərbaycan, 1980. №7, s.139-150.

189. İbrahimov M. Xaqani haqqında // Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: Yazıçı, 1985, s.43-69.

190. İbrahimova S. Kembric Universiteti Xaqani haqqında. (Amerikanın Kembric Universitetinin professoru C.Ripkanın Xaqani

haqqında fikirləri) // Bakı: Elm və həyat, 1978. №1, s.31-32.

191. İsmayilov M. Xaqani. (Tarixi roman) Bakı: Yazıçı, 1983.

192. Kəndli Q. Xaqaninin həyatı. Bakı, 1971.

193. Kəndli Q. Xaqani Şirvani və Xacə İmadəddin İmad. (Xülasə) // Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri, 1984. №4, s.70-73.

194. Kəndli Q. Xaqani Şirvani və Xarəzmşahlar ocağı // Azərbaycan-Özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı: Elm, 1985, s.48-88.

195. Kəndli-Hərişçi Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, 1988.

196. Kəndli-Hərişçi Q. Ruindej hadisəsi və Xaqani Şirvani // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1971. №1, s.3-8.

197. Kəndli-Hərişçi Q. Füzulinin “Ənisül-qəlb”i haqqında (Xaqaniyə nəzirə) // Məhəmməd Füzuli. Bakı: Azərnəşr, 1958.

198. Kəndli-Hərişçi Q. Azərbaycan klassiklərinin Misirin Xədiviyə kitabxanasında saxlanılan əsərləri haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1958. №3, s.63-71.

199. Kərəmov N.K., Kərimov R.N. Xaqaninin səyahətləri // Bakı: Elm və həyat, 1980. №11, s.29-31.

200. Kərimov H. Alman şərqşünasının tədqiqatı. (Alman şərqşünası Benedikt Raynertin “Xaqani bir şair kimi” poetik məntiq və təsəvvür” adlı monoqrafiyasının Berlində nəşr edilməsi haqqında) // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət, 27 oktyabr 1973, s.15.

201. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I c., I hissə. Bakı, 1925.

202. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı: Avrasiya-Press, 2005, s.109-122.

203. Qasım C. Azərbaycan ədəbiyyatında Xaqani ənənələri // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1978. №4, s.30-35.

204. Qəmbərli M. Xaqani yaradıcılığında hikmət // Elmi axtarışlar təhlillər. Bakı, 2018, s.245-284.

205. Qoldşteyn L. Nadir tapıntı: Azərbaycan alimləri tərəfindən aşkara çıxarılmış “Şərhi divani Xaqani” adlı elmi əsər haqqında // Bakı, 6 yanvar, 1979, s.3.

206. Quliyev V. Xaqani Şirvani: XII əsr Azərbaycan şairinin yaradıcılığı barədə // Bakı: Odlar yurdu, aprel, 1990, s.5.

207. Mahmudov Z. Haqqın səsi: Xaqani. (şeirlər) // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət, 18 sentyabr, 1987, s.7.

208. Məhəmmədli T. Daneşməndane Azərbaycan. Tehran, 1214 h/ş.

209. Məhərrəmov M. Xaqani Şirvaninin əsərlərində psixoloji fikirlər // Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi Əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası), 1967. №1, s.3-12.

210. Məlikova R. XIX əsr rus şərqşünaslığı və tarixşünaslığı Xaqani Şirvani haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969. №3, s.22-29.

211. Məlikova R. XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı, Elm, 1978.

212. Məlikova R. XIX əsr rus şərqşünaslığında orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinə dair // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1971. №1, s.34-41.

213. Məmməd R. Xaqani. (6 pərdəli, 14 şəkilli mənzum dram) // Bakı: Azərbaycan, 1995. №7, s.18-59.

214. Məmmədliyəv V. Xaqani Şirvaninin “Mədain xərabələri” qəsidəsində bir beytin şərhı // “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2014, s.98-100.

215. Məmmədova T. Xaqani yaradıcılığında nəsihətlər və onların məzmun istiqamətləri // Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2019. №2, s.37-43.

216. Mətləbi A. Farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubu. Tehran, 2013.

217. Mehərliyev E.Q. Şirvan elmlər akademiyası (X-XIII əsrlər). Bakı: Çapaşoğlu, 2000.

218. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. 3 cildə, III c. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, s.213-214.

219. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. 2 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.224-225.

220. Musayev C.S. Xaqani Şirvani təsiriə Bağdadda yazılmış

mərsiyələr. Bakı: Elm, 1997.

221. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Əfzələddin Xaqani (Ə. Xaqaninin həyatı). I c., 1943, s.60-70.

222. Nağıyev M. Xaqani divanına şərhlər: (ədəbi irs) // Bakı: Elm və həyat, 1982. №5, s.26-27.

223. Nəsiboğlu V., Hacıyev Ə. Xaqani haqqında yeni əsər // Bakı, 30 avqust, 1962.

224. Onullahi S. Xaqani və Təbriz. (Ədəbiyyat müəllimlərinə kömək) // Bakı: Azərbaycan müəllimi, 14 noyabr, 1970.

225. Onullahi S., Həsənov A. Xaqani və Təbriz // Bakı: ADU-nun elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1971. № 6, s.11-17.

226. Ordubadi M. S. Fars ədəbiyyatında Xaqani // Bakı: Maarif işçisi, 1926. №8-9, s.47-64.

227. Rəhimov Ə. Xaqaninin hekayəti // Bakı, 11 mart, 1961.

228. Rəhimov Ə., Şirinov A. Yan Ripka Xaqani Şirvani haqqında // Bakı, 17 oktyabr, 1963.

229. Rəhimov Ə. Bədr Şirvaninin “Miratüs-səfa”ya naməlum nəzirəsi və Xaqani haqqında bəzi qeydləri (XIV əsr) // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1976. №3, s.3-10.

230. Rəhimov Ə. Bir daha Xaqaninin anadan olduğu yer haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1980. №3, s.3-7.

231. Rəsulzadə M.Ə. Şirvanlı Xaqani // Azərbaycan yurd bilgisi dərgisindən. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. Bakı: Elm, 2016, s.215-225.

232. Rəsulzadə M.Ə. Şirvanlı Xaqani // “Azərbaycan” aylıq Kültür Dərgisindən. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. Bakı: Elm, 2016, s.225-228.

233. Rüstəмова A. “Təhfətül-İraqeyn” haqqında // Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XIV əsrlər). Bakı: Elm, 1975, s.35-36.

234. Rüstəмова A. Xaqani “mən”i öz sənətində (Portretdən eskizlər) // Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı: Elm, 2011, s.339-346.

235. Rüstəмова A. Günəş elə günəşdir, şəfaqlənir-şölə saçır (“Xaqani Şirvani” monoqrafiyası haqqında) // Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı: Elm, 2011, s.571-577.

236. Rüstəmovə A. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild, Bakı: Elm, 2014.
237. Rüstəmovə A. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl (janrın tarixi və poetikası) (XII-XVI əsrlər). Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 2014.
238. Sayman Aruz. Xaqani Şirvaninin “Miratül-səfa”sının şərhı // Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, 20 yanvar, 2017.
239. Sayman Aruz. “Şiniyyə” qəsidəsində irfani terminlər // Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, 20 noyabr, 2017.
240. Seyidov F. S. Əlyazmaları fondunun inciləri (Sürurunin, Xaqaninin, Əmir Xosrov Dəhləvinin əlyazmaları) // Bakı, 17 dekabr, 1964.
241. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
242. Səidzadə Ə. Orta əsrlərdə Azərbaycanın Hindistanla mədəni əlaqələri tarixindən. Bakı, 1958.
243. Sərkəroğlu Ə. Fransız şərqşünaslığı Xaqani haqqında // Bakı: Elm və həyat, 1982. №5, s. 28.
244. Sultanov M. S. Əfzələddin Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı). Bakı, 1952.
245. Sultanov M. Xaqani Şirvani. Həyatı və yaradıcılığı haqqında. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954.
246. Sultanov M.S. Yazılı abidələrin tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2010.
247. Sultanov M.S. Xaqani Şirvani və Yaxın Şərq Ədəbiyyatı // Nizami. IV kitab. Bakı: Azərnəşr, 1947, s.174-192.
248. Sultanov M.S. Maraqlı bir əlyazması // Bakı, 7 sentyabr, 1961.
249. Sultanov M.S. Xaqani şeirlərinin tərcümələrinə dair bəzi məsələlər haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1954. №11.
250. Sultanov M. S. Xaqaninin tərcümeyi-halına dair bəzi məsələlər haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1954, №10.
251. Sultanov M.S. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Dissertasiya. Bakı, 1947.
252. Sultanov M.S. Bir daha Xaqaninin təvəllüd tarixi haqqında // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət, 22 yanvar, 1982, s.6.

253. Şıxıyeva S. Azərbaycan şeirinin iki “ənəniyyət” zirvəsi – Xaqani və Nəsimi // Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası, 2005. № 4, s.3-15.

254. Yusifov X. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1982.

255. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvaninin “Mədain xərəbələri” qəsidəsinin məzmun xüsusiyyətləri // Akademik Vasim Məmmədliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2012, s.202-204.

256. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığının janr və məzmun xüsusiyyətləri // Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, 2014. №10, s.73-78.

257. Zeynalova E.A. Xaqani yaradıcılığında ərəb elementləri // Bakı: Dil və ədəbiyyat, beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2015. 3(95), s.267-269.

258. Zeynalova E.A. Xaqaninin ərəbcə şeirlərində Şirvan sevgisi // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2016. XXVII c., s.105-111.

259. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvani və ərəb dünyası // Fars dili və ədəbiyyatı üzrə “گوی بیان” beynəlxalq konfransının məqalələr toplusu. Ərdəbil, 1394, V c., s.567-572.

260. Zeynalova E.A. “Təhfətül-İraqeyn” poemasından iki beytin şərhı // Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, 2016. №12, s.108-114.

261. Zeynalova E.A. “Şiniyyə”, yoxsa “Mirətus-səfa”? // Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Xəbərlər. Humanitar elmlər, 2017. №2, s.35-39.

262. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvani yaradıcılığında tarixilik // XVIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 2018, s.492.

263. Zeynalova E.A. Xaqaninin İmam Cəlaləddinin mədhinə yazdığı qəsidə // Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019. №1, s.217-222.

264. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvaninin şəxsiyyəti və irsi Yaşın-Orta Şərq və Qafqazın multikultural mühiti müstəvisində // Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2019. №2, s.44-50.

265. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvani əsərlərinin əlyazmalarının

Bakı nüsxələri // Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünashlıq, 2019. №2, s.107-111.

266. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı əsərlər (şairin əlyazmalarının Bakı nüsxələri əsasında) // Bakı: Əlyazmalar yandır, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2019. 2 (9), s.169-175

262. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvani əsərlərinin əlyazmalarının Bakı nüsxələrində ədəbi-tarixi məlumatlar. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Məruzələr, 2020. №1-2, LXXVI cild, s. 92-96.

Rus dilində

267. Акимушкина Е.О. Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV вв.: генезис и эволюция. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2004.

268. Акимушкина Е.О. Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV вв.: генезис и эволюция. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2004.

269. Акимушкина Е.О. Жанр хабсийят в персоязычной поэзии XI-XIV веков. Генезис и эволюция. Москва: Наталис, 2006.

270. Акперов З. Бессмертие поэзии: творческий портрет азербайджанского поэта XII в. Хагани Ширвани // Баку: Литературный Азербайджан, 1987. №6, с.110-112.

271. Акперов З. Поэт из Ширвана. (к 850 летию со дня рождения (азербайджанского поэта) Хагани // Москва: В мире книг, 1980. №11, с.63-64.

272. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами // Москва-Баку: Архитектура Азербайджана, 1947, с.369-397.

273. Алиева Д. Хагани и Грузия // Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1959, с.12-17.

274. Араслы Г. Хагани, Ибрагим ибн Али Наджар. Поэзия XI-XIII веков // Антология азербайджанской поэзии. Москва,

1939, с.12-16.

275. Артамонов М.С. История Хазар. Ленинград, 1962

276. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку: Элм, 1983.

277. Бертельс Е.Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Баку, 1940.

278. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Москва, 1949, с.39-40.

279. Бертельс Е.Э. Литература эпохи Низами // Москва: Известия АН ССР. Отделение литературы и языка, 1941. №2, с.48-53.

280. Бертельс Е.Э. Низами и Фузули. Москва: Издательство восточной литературы, 1962.

281. Бертельс Е.Э. Очерк истории персидской литературы. Ленинград, 1928.

282. Бертельс Е.Э. Письмо Хагани // Низами. Сб. 4, Баку: Азернешр, 1947, с.183.

283. Бертельс Е.Э. Придворная поэзия при Сельджуках // Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Москва: Издательство восточной литературы, 1960, с.504-506.

284. Болдырев А.Н. Два ширванских поэта – Низами и Хагани // Памятники эпохи Руставели. Ленинград, 1938.

285. Брагинский И.С. Из истории персидско-таджикской литературы. Москва, 1972.

286. Вильчевский О.Л. Иранские публикации произведений Хагани (поэт XII в.) // Москва: Народы Азии и Африки, 1964. №3, с.162-169.

287. Вильчевский О.Л. Ода Хакани грузинскому царю Димитрию I. Исследования по истории культуры народов Востока. Москва-Ленинград, 1960.

288. Вильчевский О.Л. Тюркская тематика в творчестве Хагани // Иранская филология. Труды научной конференции по иранской филологии (24-27 января 1962 г.). Издательство Ленинградского Университета, 1964, с.121-129.

289. Вильчевский О.Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта. // Москва: Советское Востоковедение, 1957. № 4, с.63-76

290. Вильчевский О.Л. Хронограммы ираноязычного поэта XII в. Хагани // Ленинград: Эпиграфика Востока, 1960.

№13, с.59-68.

291. Ворожейкина З.Н. Исфаханская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время XII-XIII в. Москва: Наука, главная редакция восточной литературы, 1984.

292. Гамидов И.А. Хагани Ширвани. (Жизнь, эпоха, среда) // Баку: Советская тюркология, 1972. №4, с.22.

293. Гольдштейн Л. Помог ученый XVII века. (О неизвестной рукописи индийского филолога Абдаль Вахаб ибн Мухамед аль-Гийнаи, посвященной Хагани) // Баку: Учительская газета, 1979, 30 января, с.4.

294. Гольдштейн Л. Рукопись, найденная в Куткашене // Баку: Вышка, 6 января 1979, с.4.

295. Гулизаде М.Ю. Литература Азербайджана. Литература XII в. Хагани. История всемирной литературы в девяти томах. Москва: Наука, 1984. Т. II. 326 с.

296. Гусейнов А. Пилигрим из Ширвана. Москва: Гендальф, 1995.

297. Девитт В. Хагани: философская глубина, поэтическая сила. Экспозиция в Музее азерб. литературы им. Низами, посвящен. Хагани. Баку, 17 июля 1981, с.3.

298. Дорн Б.А. Каспий. О походах древних русских в Табаристан с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря. СПб., 1875. с.525-530 (Приложение № 1 к «Запискам Императорской Академии наук» СПб. Т. XXVI).

299. Жуковский В. Омар Хайям и «Странствующие» четверостишия Ал-Музаффарийя. Сборник. СПб., 1897, с.325-363.

300. Жуковский В.А. Али Аухадеддин Энвери. СПб, 1883.

301. Залеман К. Четверостишия Хакани. Санкт-Петербург, 1875.

302. Ибрагимов М. Хагани Ширвани. (о творческом наследии средневекового азербайджанского поэта) // Баку: Литературный Азербайджан, 1980. №9, с.121-130.

303. История персидской и таджикской литературы. Под ред. Яна Рипки. Москва, 1970, с.200-207.

304. Казем бек М. А. Мифология персов по Фердоуси // Северное обозрение, т. III. СПб., 1848, с.12.

305. Келдиёров Т.С. Комментарии Шодиободи и проблема художественного восприятия поэзии Хагани. Автореферат диссертации филологических наук. Худжанг, 2000.

306. Кендли-Херисчи Г. Хакани Ширвани (жизнь, эпоха, среда). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1972.

307. Керемов Н., Керимов Р. Великий поэт и путешественник (к 850-летию со дня рождения Хагани Ширвани) // Баку, 20 сентября 1980, с.3.

308. Крымский А.Е. Хаканий (1106-1199) // Персидские лирики X-XV вв. Москва: издательство Сабашниковых, 1916.

309. Крымский А.Е. История Персии, её литературы и дервишской теософии. Ч. 1, Москва, 1909.

310. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981.

311. Лерх П. Семизвездие на небе персидской поэзии. СПб., 1851, с.258.

312. Литература Ирана. X-XV вв. «Восток». Сборник II. Москва-Ленинград, 1935, с.34-37.

313. Мамедова Д.М. Политико-правовые взгляды азербайджанских поэтов-мыслителей XII в. Диссертация. Москва, 2002.

314. Марр Ю.Н. К вопросу о позднейших толкованиях Хакани. В книге Хакани. Незами. Руставели. Академия Наук СССР Научно-исследовательский институт кавказведения имени акад. Н.Я.Марра. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1935, с.7-15.

315. Марр Ю.Н., Чайкин К.И. Хакани, Незами, Руставели. Тбилиси, 1966.

316. Марр Ю. Статьи и сообщения, т. 2, Москва-Ленинград, 1939.

317. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. Москва, 1963.

318. Нагиев М. Комментарий к дивану Хагани (к 850-летию со дня рождения азербайджанского поэта) // Баку, 17 июня 1981, с.2.

319. Ниязов Х.Н. Описание персидских и таджидских рукописей Института востоковедения. Выпуск 8: Персоязычная художественная литература (XI – начало XIII в.). Москва:

Наука, 1979, с.60-68.

320. Поэты Азербайджана. Предисловие П. Антокольского. Вступительная статья, биографические справки и подготовка текста М. Рафили. Москва-Ленинград, 1962, с.58.

321. Рафили М. Хагани Ширвани – великий современник Низами // Низами. Сб. 4. Баку: Азернешр, 1947, с.123-149.

322. Рафили М. Хагани (поэт XII в.) // Рафили. Древняя азербайджанская литература. Баку, 1941, с.28-34.

323. Рзакулизаде С.Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1961.

324. Рзакулизаде С.Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани (Поэт и мыслитель. 1120-1199) // Баку: Труды Сектора философии (Академия Наук Азербайджанской ССР), т. 2, 1960, с.26-48.

325. Рзакулизаде С.Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Баку: издательство Академии Наук Аз.ССР, 1962.

326. Рзакулизаде С.Д. Философские взгляды Хагани Ширвани // Баку: Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия общественных наук, 1959. №4, с.109-126.

327. Сеид-заде А. А. Место учения о четырех элементах в истории философии средневекового Азербайджана// Баку: Доклады АН Азерб. ССР, 1957. Т. XIII, №2, с.233-237.

328. Султанов М.С. Афзаладдин Хагани Ширвани. Автореферат кандидата филологических наук. Баку, 1947.

329. Стариков А.А. (варианты одной газели Хакани). «Краткие сообщения Института народов Азии», 65, 1964, с.156-167.

330. Тамимдари А. История персидской литературы. Санкт-Петербург: 2007.

331. Хагани Ширвани. Большая Советская Энциклопедия. Т. 46. Москва, 1957, с.20.

332. Хагани Ширвани. (Краткая биографическая справка) // Поэты Азербайджана. Москва: Советский писатель, 1970, с.78-79.

333. Хагани. Низами. Руставели. Сборник статей. Москва-

Ленинград, 1935.

334. Чайкин К.И. «Мадаине» Хагани // Восток. Сборник II. 1935, с.248-254.

335. Чайкин К.И. Хагани. // Москва-Ленинград: Восток. Сборник II. 1935, с.245-247.

336. Чайкин К.И. К установлению некоторых дат биографии Хакани. В книге Хакани. Незами. Руставели. Академия Наук СССР Научно-исследовательский институт кавказведения имени акад. Н.Я.Марра. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1935, с.15-34.

337. Шарифова М. Влияние арабской литературы на творчество Хакани Ширвани. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Таджикский Национальный Университет Кафедра арабской филологии. Душанбе, 2018.

Fars dilinda

338. احمد آتش. یک نسخه دست نویسی تازه از منشآت خاقانی. دست نویسی. تهران.

339. احمد احمدی، حسین رزمجو. سیر سخن. تهران، ۱۹۶۶.

340. احمد سلطانی منیره. قصیده فتی و تصویر آفرینی در شعر خاقانی. تهران: کیهان، ۱۳۸۴.

341. آئینه عبرت (شرح قصیده ی ایوان مدائن خاقانی): محمد جواد شریعت. چاپ اول، اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۴۸.

342. اندر آتش جنگ. گزیده های از دیوان خاقانی شروانی: مهدی ماحوزی. تهران: سخن، ۱۳۷۷، چاپ دوم، ۱۳۸۳ زوآر.

343. ارمغان صبح، نصرالله امامی، چاپ سوم، تهران: جامی، ۱۳۸۶.

344. آفتاب نهان خاقانی (شرح و ترجمه اشعار عربی خاقانی): علیرضا رضائی حمزه کندی/ وحید رضائی حمزه کندی، اورمیه: بوئا نشر، ۱۳۸۹.

345. ایوان مدائن از دیدگاه دو شاعر نامی تازی و پارسی بحتری و خاقانی: امیرمحمود انوار، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.

346. بدیع زمان بشرویه خراسانی. سخن وسخنوران. جلد دوم. تهران، ۱۳۱۲.

347. بدیع زمان فروزانفر. منتخبات ادبیات فارسی. تهران، ۱۳۱۴.

348. بدیع زمان فروزانفر. بغداد از نظر شعرای ایران. مجله دانشکده ادبیات تهران. شماره مسلسل ۳۹، شماره ۳، سال دهم، تهران، ۱۳۴۲.

349. بدیع زمان فروزانفر. احوال و نقد تحلیل آثار شیخ فرید الدین محمد عطار نیشابوری. تهران، ۱۳۴۰.

350. بدیع زمان فروزانفر. سخن و سخنوران. تهران، ۱۳۵۰.
351. بزم دیرینه عروس: شرح پانزده قصیده از دیوان خاقانی: معصومه معدنکن، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۸
352. بساط قلندر. برگزیده و شرح غزلیهای خاقانی: معصومه معدنکن. تبریز: آیدین، ۱۳۸۴
353. بیت یاب دیوان خاقانی شروانی: احمد امیری خراسانی. کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۳۸۷
354. پنجنوش سلامت: دفتر چهارم شرح مشکلات خاقانی. چاپ اول، کرج: جام گل، ۱۳۸۴
355. تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی: علی اردلان جوان. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳
356. تحلیل آماری تشبیه در غزلیات خاقانی: ولیالله جانشر. تهران: پیام معرفت، ۱۳۸۱
357. ترجمانی زاده. تأثرات خاقانی از شعرای تازه وپارسی. نشریه دانشکده ادبیات تبریز. شماره دوم سال دهم، تبریز، ۱۳۳۷
358. تصویرهای زیبا در اشعار خاقانی: علی اردلان جوان. تهران: پازنگ، ۱۳۷۴
359. ثری تا ثریا. شرح مشکلات خاقانی. کرج: جام گل، ۱۳۸۲.
360. جام عروس خاوری. شرح شش قصیده از دیوان خاقانی: معصومه معدنکن. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۷
361. جمشید علیزاده. ساغری در میان سنگستان. (زندگی اندیشه و شعر خاقانی. مجموعه مقالات) چ. ۱. تهران: مرکز، ۱۳۷۸
362. حافظ حسین کربلانی تبریزی. روضات الجنان و جنات الجنان. جزء اول. تصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی. تهران، ۱۳۸۳
363. حافظ حسین کربلانی تبریزی. روضات الجنان و جنات الجنان. جزء ثانی. بتصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی. تهران، ۱۹۷۰
364. حسن هادی. مقالات. هندستان، ۱۹۵۶.
365. حسین پژمان. خاقانی. مجله "آموزش و پرورش". سال بیست و چهارم، شماره اول. تهران، ۱۳۲۸
366. حسین خدیوچم. منشآت خاقانی. مجله "سخن". شماره ۹ و ۱۰. تهران، ۱۳۴۹
367. حسین دانش. سرآمدان سخن. استانبول، ۱۳۳۷.
368. حسین دانش. مداین خرابه‌لری. استانبول، ۱۹۱۲.
369. حسین دانش و یحیی دولت آبادی. تسدیس قصیده خاقانی راجع بایوان مداین. برلن، ۱۳۴۳
370. حسین مجرد. منتخبی از غزلیات و رباعیات خاقانی. تهران، ۱۳۴۱.
371. حمد الله بن ابی بکر بن نصر مستوفی قزوینی. تاریخ گزیده. جلد اول، لندن، ۱۹۱۰.

372. حمد الله مستوفی. نزہت القلوب، تهران، ۱۳۳۶.
373. حواشی دکتر محمد معین بر اشعار خاقانی شروانی با مقالهای از آن استاد: جمع و تدوین و تکمیل یادداشتها و افزودن حواشی و دو مقاله به کوشش ضیا الدین سجادی، تهران: پازنگ، ۱۳۶۹.
374. خارخاربند و زندان: شرح قصیده معروف به ترسائیه: عباس ماهیار. تهران: نشر قطره، ۱۳۷۶. چاپ دوم، کرج: جام گل
375. خاقانی شروانی. کلیات خاقانی. هندوستان، ۱۲۹۷.
376. خاقانی شروانی. تحفة العراقین. هندوستان، ۱۲۹۴.
377. خاقانی شروانی. تحفة العراقین. کانپور، ۱۲۸۴.
378. خاقانی شروانی: حیات، زمان و محیط او، غفار کندلی هریسچی، ترجمه میرهدایت حساری، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۴.
379. خانلری پرویز ناتل. وصف آلات موسیقی در دیوان خاقانی. مجله سخن، تهران: شماره ۸-۹ دوره سوم، ۱۳۲۶.
380. دولتشاه بن بختیشاه. تذکرة الشعراء. بمبئی، ۱۸۸۴.
381. دولتشاه سمرقندی. تذکرة الشعراء. تهران، ۱۳۳۷.
382. دیوان با کعبه جان: درباره زندگی و آثار و اندیشه خاقانی: عبدالحسین زرینکوب. تهران: سخن، ۱۳۷۸.
383. دیوان رشید الدین وطواط و حدائق السحر فی دقائق الشعر. تهران، ۱۳۳۹.
384. ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران. تهران، ۱۳۳۹.
385. ذبیح الله صفا. مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر فارسی. تهران، ۱۳۳۷.
386. راز ایهام در کلام خاقانی، حافظ، نظامی، سهراب سپهری: محمدعلی بیجاری. مشهد: سخنگستر، ۱۳۸۵.
387. رخسار صبح (گزارش چامه های از افضل الدین بدیل خاقانی شروانی بر بنیاد واژه شناسی، زیباییشناسی، ژرفا شناسی با دیباچه های پردامنه در زندگانی و شیوه شاعری او): میرجلال الدین کزازی، تهران: نشر مرکز، کتاب ماد، ۱۳۷۶.
388. رشید حسن خان. دیوان خاقانی شروانی. مجله "روابط ایران و هند". سپتامبر دهلی، ۱۹۲۶.
389. رشید الدین محمد العمری کاتب بلخی وطواط. حدائق السحر فی دقائق الشعر. تهران، ۱۳۰۸.
390. رضازاده شفق. سخنی چند بیان آتش. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
391. رضازاده شفق. تاریخ ادبیات ایران. تهران، ۱۳۲۱.
392. رضاقلی خان هدایت. مفتاح الكنوز. نسخه خطی. لندن.
393. رضاقلی خان هدایت. ریاض العراقین. تهران، ۱۳۰۵.
394. رضاقلی خان هدایت. مجمع الفصحاء. جلد یکم. تهران، ۱۲۹۵.
395. رانیرت. مسئله تجدید مطلع در قصائد خاقانی. مجله "دانشکده ادبیات". شماره مسلسل ۴۶. شماره دوم. سال دو ازدهم. تهران، ۱۳۴۳.
396. زهرا خانلری. راهنمای ادبیات ایران. تهران، ۱۳۴۱.
397. زین العابدین مؤتمن. تحول شعر فارسی. تهران، ۱۹۶۰.

- ساغری در میان سنگستان: مجموعه مقالات درباره زندگی، اندیشه و شعر. 398.
خاقانی: بهاءتمام جمشید علیزاده. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۲
- سام میرزا. تحفه سامی. تهران، ۱۳۱۴. 399.
- سحر بیان خاقانی: عباس ماهیار، کرج: جام گل، ۱۳۸۵. چاپ سوم: 400.
۱۳۸۸
- سراچه آوا و رنگ، خاقانی شناسی: میر جلال الدین کزازی، تهران: 401.
سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه
علوم انسانی، ۱۳۸۸
- سلیم نیساری. تاریخ ادبیات ایران. جلد اول. تهران، ۱۳۲۸. 402.
- سومین سفر باصفهان بعد از بیست سال. ارمغان، ۱۳۱۶ (۱۹۳۷) شماره 403.
۵، ص. ۳۲۱-۳۳۶، تهران
- سوزن عیسی، گزارش چامه ترسای خاقانی شروانی: میرجلالالدین. 404.
کزازی، تبریز: آیدین، ۱۳۸۷. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۶
- سید احمد کسروی. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. ۱۳۳۳، تهران. 405.
- سید علی مؤید ثابتی. اسناد و مدارک تاریخی. ۱۳۴۶، تهران. 406.
- سید اسعد، شیخ احمدی. اثرپذیری اشعار عربی پارسی گویان قرنهای ششم 407.
و هفتم هجری از اوزان متداول شعر فارسی // فصل نامه علمی پژوهشی زبان و ادب
/ 7 سال سوم/ شماره - دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج -
فارسی. 167-179. ص. 1390 تابستان
- سید حسین آموزگار. مقدمه تحفه الخواطر وزبدة النواظر - تحفه العراقین. 408.
خاقانی. تهران، ۱۳۳۳
- شعاع الملک شیرازی. ابو العلا گنجوی. مجله "ارمغان" سال چهاردهم. 409.
شماره ۱۰، تهران، ۱۹۳۳
- شاعر صبح: مروی بر زندگی، آراء و آثار خاقانی، تالیف منوچهر. 410.
دانشپژوه، تهران: همشهری، ۱۳۸۸
- شاعری در اوج احساسات شاعرانه: نگاهی به زندگی و شعر افضل الدین. 411.
بدیل خاقانی شروانی، محمدرضا تبریزی شیرازی، تهران: شاعره، ۱۳۸۳
- شبلی نعمانی. شعر العجم. ترجمه و نگارش سید محمد تقی فخر داعی. 412.
گیلانی. جلد پنجم، تهران
- شرح پانزده قصیده از خاقانی شروانی: مجید سرمدی، تهران: سرواد، 413.
۱۳۸۰
- شرح دیوان خاقانی: محمد رضا برزگر خالقی، تهران: زوار، ۱۳۹۱. 414.
- شرح قصائد افضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی: مجید سرمدی، 415.
تهران: کلک سیمین، ۱۳۸۷
- شرح قصیده های از خاقانی شروانی: اوج انالله: به کوشش عطامحمد. 416.
رادمنش، اصفهان: کتاب آینه / نقش مانا، ۱۳۷۹
- شرح کلیدی پانزده قصیده از دیوان خاقانی: پژوهش مجید سرمدی، تهران: 417.
کتاب صدرا، ۱۳۸۳

- شرح پانزده نامه از منشآت خاقانی شروانی: ایوب نقشبندی، سمنج: 418. انتشارات علمی کالج، ۱۳۸۸
- شعر خاقانی (گزیده ی اشعار با تصحیح و توضیح): جعفر مؤیدشیرازی، 419. چاپ اول، شیراز: دانشگاه شیراز، ۱۳۷۴
- شکوه های خاقانی شروانی: حسین دوستی، تبریز: حسین دوستی، ۱۳۷۹. 420.
- شهربندان بلا (شرح ده قصیده از مرثی خاقانی): ابراهیم پوردرگاهی، 421. تبریز: آیدین، ۱۳۷۷
- شیخ علی حزین لاهیجی. شرح بیتهای از خاقانی. مجله "غما"، سال بیست. 422. و دوم، شماره پنجم، شماره مسلسل ۲۵۱، تهران، ۱۳۴۸
- ضیاء الدین سجادی. نامه های خاقانی. مجله "فرهنگ ایران زمین". 423. دفترهای ۱-۴. جلد یازدهم تهران، ۱۳۴۲
- ضیاء الدین سجادی. نام گذاری اشعار. مجله "سخن" دوره پانزدهم، شماره 424. ۴. تهران، ۱۳۴۳
- ضیاء یک افندی. خرابات. استانبول، ۱۲۹۱. 425.
- عابد علی. خاقانی شروانی. اقبال ۱۳۳۹ (۱۹۶۵)، شماره ۲، ص ۲۳-۵۸. 426. شماره ۲، ص ۹-۱، تهران
- عبد الرسول خیامپور. خاقانی شروانی. تبریز، ۱۹۴۸. 427.
- عباس زریاب خوئی. مقدمه تحفة الخواطر و زبدة النواظر یا تحفة العراقيين. 428. خاقانی. مجله "سخن". دوره ششم. شماره چهارم، ۱۳۳۴، تهران
- عباسقلی آقا باکیخانف. گلستان ارم. باکو، ۱۹۷۰. 429.
- عباس ماهیار. شرح قصاید خاقانی. تهران: سخن، ۱۳۸۸. 430.
- عبد الرسول خیامپور. خاقانی شروانی. تبریز، ۱۳۴۸. 431.
- عبد الرسول خیامپور. فرهنگ سخنوران. تبریز، ۱۳۴۶. 432.
- عزیز دولت آبادی. مقبرة الشعراء تبریز. "نشریه دانشکده ادبیات تبریز". 433. پائیز سال ۱۳۴۳، سال شانزدهم، شماره سوم، تبریز
- علم بیان برنیاد دیوان خاقانی: احد پیشگر، اردبیل: نیک آموز، ۱۳۸۴. 434.
- علی اصغر مجتهدی. امثال و حکم در لهجه محلی آذربایجانی. تبریز، 435. ۱۳۳۴
- علی اکبر دهخدا. امثال و حکم. تهران. ۱۳۳۸-۱۳۳۹. 436.
- علی اکبر دهخدا. لغت نامه، شماره مسلسل ۵۵، تهران، ۱۳۳۹. 437.
- علی اکبر دهخدا. لغت نامه، شماره مسلسل ۱۳۳، تهران، ۱۳۴۷. 438.
- علی دشتی. شاعری دیر آشنا. تهران، ۱۳۴۰. 439.
- غفار کندلی. رودکی و آذربایجان ادبیاتی. "آذربایجان مجله سی". نمره ۲، 440. ۱۹۴۰، ص: ۶۰-۷۰
- غفار کندلی. در باره نامه های خاقانی. "فرهنگ ایران زمین". دفترهای 441. ۱-۴، جلد دوازدهم تهران، ۱۳۴۳
- غفار کندلی. نامه خاقانی بشهاب الدین شروانی و بحثی در اطراف مسائلی. 442. چند از زندگی شاعر. "نشریه دانشکده ادبیات تبریز". شماره دوم، سال نوزدهم، ۱۳۴۶،

شماره مسلسل ۸۳، تبریز، ص: ۲۶۵-۲۸۸

غفار کندلی. نامه خاقانی بشهاب الدین شروانی و بحثی در اطراف مسائلی. 443. چند از زندگی شاعر. "نشریه دانشکده ادبیات تبریز". شماره مسلسل ۸۴، تبریز ۱۳۴۶

غفار کندلی. خاقانی شروانی. ابو منصور حفده و عز الدین بو عمران. 444. "نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز". شماره چهارم. سال بیستم، ۱۳۴۷، شماره مسلسل ۸۸، تبریز

غفار کندلی. خاقانی شروانی. ابو منصور حفده و عز الدین بو عمران. 445. "نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز". شماره سوم. سال بیستم، ۱۳۴۷، شماره مسلسل ۸۷، تبریز

غفار کندلی. و ابستکی خاقانی با گنجه... "نشریه دانشکده ادبیات و علوم. 446. انسانی تبریز". شماره چهارم. سال بیست و یکم، شماره مسلسل ۸۲، ۱۳۴۸، تبریز

غفار کندلی. و ابستکی خاقانی با گنجه... "نشریه دانشکده ادبیات و علوم. 447. انسانی تبریز". سال بیست و دوم، شماره مسلسل ۹۳، ۱۳۴۹، تبریز

غفار کندلی. نامه به وحید الدین عثمان. خاقانی و احمد سیمگر. "نشریه. 448. دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز". شماره دوم و سوم. سال بیست و یکم. شماره مسلسل ۹۱، ۹۰، ۱۳۴۸، تبریز

غفار کندلی. خاقانی و آرزوی سفر خراسان. "مجله دانشکده ادبیات و علوم. 449. انسانی مشهد". شماره چهارم. سال ششم. شماره مسلسل ۲۴، ۱۳۴۹، مشهد

غفار کندلی. دونا نو یافته از خاقانی شروانی. "نشریه دانشکده ادبیات و. 450. علوم انسانی تبریز". سال ۲۲. شماره مسلسل ۹۵، ۹۶، ۱۳۴۹، تبریز

غفار کندلی. شمس الدین محمود بن علی و خاقانی شروانی. "نشریه. 451. دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز". سال ۲۳، شماره مسلسل ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰. ۱۳۵۰، تبریز

غفار کندلی. خاقانی شروانی و خاندان اتابکان آذربایجان. "نشریه دانشکده. 452. ادبیات و علوم انسانی تبریز". شماره مسلسل ۱۰۷، پائیز ۱۳۵۲، تبریز. ص: ۲۸۳-۳۲۶

غفار کندلی. خاقانی شروانی و خاندان اتابکان آذربایجان. "نشریه دانشکده. 453. ادبیات و علوم انسانی تبریز". شماره مسلسل ۱۰۸، تاتستان ۱۳۵۲، تبریز. ص: ۴۲۷-۴۶۷

غفار کندلی. در پیر امون محتوی تاریخی علائق خاقانی بامراغه و با. 454. خاندان آقسنقری احمدیلی آذربایجان و بررسی بعضی از جهات زندگی شاعر. "نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذربایجان". شماره مسلسل ۱۱۰، تابستان ۱۳۵۳، تبریز، ص: ۱۵۶-۱۸۶

غفار کندلی. در پیر امون محتوی تاریخی علائق خاقانی با مراغه و با. 455. خاندان آقسنقری احمدیلی آذربایجان و بررسی بعضی از جهات زندگی شاعر. "نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذربایجان". شماره مسلسل ۱۱۱، پائیز ۱۳۵۳، تبریز، ص: ۳۰۷-۳۳۸

غفار کندلی. در پیر امون محتوی تاریخی علائق خاقانی با مراغه و با. 456.

- خاندان آقسنقری احمدیلی آذربایجان و بررسی بعضی از جهات زندگی شاعر. “نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذربایجان”. شماره مسلسل ۱۱۲، زمستان ۱۳۵۳، تبریز، ص: ۴۳۲-۴۶۷
- غلامحسین مصاحب. دایرة المعارف فارسی. جلد اول. تهران، ۱۳۴۵. 457.
- فرهاد میرزا. جام جم. تهران، ۱۲۷۲. 458.
- فرهنگ پزشکی در شعر خاقانی: نویسنده منصور دادیگیو، بیرجند: 459.
- دانشگاه آزاد اسلامی (بیرجند)، ۱۳۸۹
- فرهنگ لغات و تعبیرات با شرح اعلام و مشکلات دیوان خاقانی شروانی. 460.
- افضل الدین بدیل بن نجار ۵۲۰ - ۵۹۵، ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار، ۱۳۷۴
- فریدون بک کوپرلی. آذربایجان ادبیاتی تاریخی ماتریالاری. بیرنجی جلد. 461.
- بیرنجی حصه. باکو، ۱۹۶۵
- فضل الله رشید الدین. جامع التواریخ. جلد سوم، ۱۹۵۷. 462.
- قصیده فنی و تصویر آفرینی خاقانی شروانی: منیره احمد سلطانی، تهران: 463.
- کیهان، ۱۳۷۰
- قمر آریان - زرین کوب. لغت نامه آئین مسیح در زبان فارسی. محله. 464.
- “فرهنگ ایران زمین. دفترهای ۳ و ۴، جلد ۸. تهران، ۱۳۳۹
- کوپرلی زاده محمد فواد. تورک ادبیاتنده ایلک متصردر. استانبول، ۱۹۱۸. 465.
- کوپرلی زاده محمد فواد. تورک ادبیاتی تاریخی. استانبول، ۱۹۲۰. 466.
- کوبیدزه د. منتخبات فارسی. جلد اول. تبلیسی، ۱۹۶۱. 467.
- گزارش آ. آتش تحت عنوان. مجموعه نامه های خاقانی شروانی. مجله “ 468.
- پیام نوین”. شماره ۱، تهران، ۱۳۴۰
- لطفعلی بیگ آذر. آتشکده آذر. بمبی، ۱۲۷۷. 469.
- لطفعلی بیگ آذر. آتشکده آذر. تهران، ۱۳۳۷. 470.
- گزارش دشواریهای دیوان خاقانی: میر جلال الدین کزازی. چاپ اول. 471.
- تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۸
- گزارش دشواریهای دیوان خاقانی: میر جلال الدین کزازی. چاپ دوم. 472.
- تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۰
- گزارش دشواریهای دیوان خاقانی: میر جلال الدین کزازی. چاپ اول و 473.
- یرایش دوم. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۵
- گزارش دشواریهای دیوان خاقانی: میر جلال الدین کزازی. چاپ هفتم. 474.
- تهران: نشر مرکز، ۱۳۹۱
- گزیده اشعار خاقانی: انتخاب و شرح عباس ماهیار، تهران: نشر قطره، 475.
- ۱۳۷۳
- گزیده اشعار خاقانی شروانی: رضا اشرفزاده، تهران: اساطیر، ۱۳۸۵. 476.
- گزیده قصاید خاقانی: مجید سرمدی، تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۷. 477.
- گزیده قصاید خاقانی: منصور ثروت، تهران: دانشگاه پیامنور، ۱۳۸۲. 478.
- گنجینه ی اسرار: دفتر پنجم شرح مشکلات خاقانی، چاپ اول: جام گل، 479.
- ۱۳۸۵

- مالک ملک سخن: شرح قصاید خاقانی: عباس ماهیار، تهران: سخن، 480. ۱۳۸۸
- مجموعه نامه های فضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. تهران، 481. ۱۳۳۶
- مجموعه مقالات خاقانی شروانی: تدوین محبوب طالعی، فاطمه مدرسی، 482. ارومیه: جهاد دانشگاهی، واحد ارومیه، ۱۳۸۷-۱۳۸۴. جلد اول و دوم. این کتاب توسط دانشگاه ارومیه منتشر شده است
- مجموعه مقالات برگزیده ی هماش خاقانی شناسی. دبیرخانه دایمی ادبیات. 483. آذربایجان به کوشش: دکتر فاطمه مدرسی - دکتر محبوب طالعی، دانشگاه ارومیه، خرداد ۱۳۸۴، جلد اول
- (۱) دکتر ادریسی محمد حسن. آلات موسیقی در دیوان خاقانی. ص. ۱-۲۱
  - (۲) اسفندیاری امید. سبک زهدیات در اشعار خاقانی. ص. ۲۱-۲۸
  - (۳) دکتر اطمینانی عباس. جری و تطبیق آیات در دیوان خاقانی. ص. ۲۸-۳۸
  - (۴) اسمعیلی تازه کندی اصغر. بر وزن قصیده های خاقانی. ص. ۳۸-۴۸
  - (۵) دکتر ایرج پور اصفهانی محمد ابراهیم. ردیای استاد در اشعار مجیر بیلقان. ص. ۴۸-۶۱
  - (۶) دکتر امین احمد. خط ترسا شرح بیتی از خاقانی شروانی. ص. ۶۷-۶۱
  - (۷) بوذری حسین. تصویری اوصاف اجتماعی سده ششم در شعر خاقانی. ص. ۶۷-۸۲
  - (۸) دکتر باقری خلیلی علی اکبر. رویکرد هنری خاقانی به طب. ص. ۸۲-۹۶
  - (۹) دکتر بهنام فر محمد. طب در قصاید خاقانی. ص. ۹۶-۱۱۹
  - (۱۰) دکتر برزگر خالقی محمدرضا. خاقانی و منطق الطیر. ص. ۱۱۹-۱۲۷
  - (۱۱) دکتر پارسا سید احمد. سبک شناسی هجویات خاقانی. ص. ۱۲۷-۱۴۴
  - (۱۲) پویای ایرانی منیر. شکوی مصطفایی را بیان افصلی شاید. ص. ۱۴۴-۱۷۶
  - (۱۳) جانی پور محمد علی. زیورهای قرآنی در دیوان خاقانی. ص. ۱۷۶-۱۹۶
  - (۱۴) دکتر طالبیان یحیی. سلسله مراتب نظم آفرینی در معراج نامه های نظامی و خاقانی. ص. ۱۹۶-۲۲۳
  - (۱۵) دکتر حجازی بهجت السادات. شکوه کعبه در شعر خاقانی. ص. ۲۲۳-۲۳۴
  - (۱۶) حقیقت گرخلیل. خاقانی شاعر انقلابی آزاده آذربایجان. ص. ۲۳۴-۲۴۸
  - (۱۷) دکتر خالدیان محمد علی. نگاهی به سیر اختران در دیوان خاقانی. ص. ۲۴۸-۲۶۰
  - (۱۸) دکتر داودی مقدم فریده. پیرامون عرفان خاقانی. ص. ۲۶۰-۲۷۴
  - (۱۹) رستمی فرشته. چون سرمامک، گرم! ص. ۲۷۴-۲۹۵
  - (۲۰) زرین تره نقی. نگاهی گزرا بر قافیه و ردیف در سوگنامه های خاقانی. ص. ۲۹۵-۳۱۷
  - (۲۱) دکتر سجادی سید علی محمد. خاقانی و خلقانی. ص. ۳۱۷-۳۲۹

- (۲۲) دکتر صهبا فروغ. شگفتی‌های دارو و درمان در اشعار خاقانی. ۳۲۹-۳۴۴
- (۲۳) دکتر طغیانی اسحاق. خاقانی و اصفهان. ص. ۳۴۴-۳۵۹
- (۲۴) دکتر هلزاده ناصر. هم‌آیندیم‌انیا در دیوان خاقانی. ۳۵۹-۳۶۹
- (۲۵) دکتر پور ملک‌شاه احمد. ایهام و گ‌نه‌های آن در قصاید خاقانی شروانی. ص. ۳۶۹-۳۸۵
- (۲۶) دکتر فضیلت محمود. جایگاه شعر خاقانی از دیدگاه ادبی و زبانی. ۳۸۵-۳۹۷
- (۲۷) دکتر فروهر نصرت. خاقانی و دیدارش باخضر. ص. ۳۹۷-۴۱۴
- (۲۸) فرمرزی کف‌اش ریحانه. جلوه‌ای از جمال شناختی شعری خاقانی. ۴۱۴-۴۳۸
- (۲۹) دکتر فلاح مرتضی. خاقانی شروانی دلبسته تمدن و فرهنگ ایرانی. ص. ۴۳۸-۴۵۴
- (۳۰) دکتر فلاح مرتضی. شاعران در دیوان خاقانی، خاقانی در دیوان شاعران. ۴۵۴-۴۷۹
- (۳۱) دکتر فیاض مهدی. تجلی محبت علی (ع) در دیوان خاقانی و بررسی مذهب او. ص. ۴۷۹-۵۰۰
- (۳۲) دکتر قانونی حمیدرضا. خاقانی دانای کل (بررسی جایگاه عیسی در اشعار خاقانی و چگونگی آشنایی خاقانی با این پیامبر راستین). ص. ۵۰۰-۵۱۲
- (۳۳) دکتر ماهیار عباس. خاقانی ساحر کیمیاگر. ص. ۵۱۲-۵۲۲
- (۳۴) دکتر محمدی علی. آفتاب نهان خاقانی. ص. ۵۲۲-۵۴۰
- (۳۵) دکتر میرقادر سیدفضل. اطبع آزمایی خاقانی در شعر عربی. ص. ۵۴۰-۵۵۷
- محمد اقبال. تذکره خاقانی. مجله "اورینتل". جلد ۱۲، عدد ۴. جلد ۱۳، 484. عدد ۱. لاهور، ۱۹۲۷
- محمد امین ریاحی. مناره شمس تبریز در خوی و قاضی رکن الدین خویی. 485.
- ممدوح خاقانی. مجله "یغما". شماره مسلسل ۱۱۷، سال یازدهم. تهران، ۱۳۳۷
- محمد استعلامی، نقد و شرح قصاید خاقانی براساس تقریرات استاد بدیع الزمان فروزانفر. تهران: زوار، ۱۳۸۷
- محمد جعفر محجوب. سبک خراسانی در شعر فارسی. تهران، ۱۳۴۵. 487.
- محمد رضا ترکی. منشآت عربی خاقانی شروانی. ادب فارسی، سال ۸. 488.
- شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، شماره پیاپی ۲۲، ص. ۱۹-۳۸
- محمد روشن. مجموعه نامه‌های خاقانی. مجله "سخن". دوره هجدهم. 489.
- تهران، ۱۳۴۷
- محمد شقیعی. انتقادی بر دیوان خاقانی. چاپ امیر کبیر. مجله "واژه". 490.
- شماره ۱. شیراز، ۱۳۳۷
- محمد علی تربیت. دانشمندان آذربایجان. تهران، ۱۳۱۴. 491.
- محمد علی تربیت. مثنوی و مثنوی‌گویان. مجله "مهر". تهران، ۱۳۱۶-۴۹۲.

- محمد تقی بهار. خاقانی. "طوفان هفتگی". شماره ۱۸، تهران. 493.
- محمد سعید اردوبادی. فارس ادبیاتیندا خاقانی. معارف ایشچیسی. نمره ۸-494.
- ۹، باکو، ۱۹۲۶
- محمد علی مدرس تبریزی. ریحانة الادب... جلد ۳، تبریز، ۱۳۲۸. 495.
- محمد علی مدرس تبریزی. ریحانة الادب... جلد ۴، تبریز، ۱۳۳۱. 496.
- محمد علی ناصح. شرح حال خاقانی. مجله "ارمغان". سال پنجم. شماره 497.
- ۸-۹ و سال ششم شماره ۲-۵. ۱۰. تهران، ۱۳۰۴
- محمد عوفی. لباب الالباب. تهران، ۱۳۳۵. 498.
- مختصری از حالات حکیم خاقانی شروانی. نقل از یک جنگ کهنه. مجله 499.
- "ارمغان". سال پنجم. تهران
- مرثیه خوان مداین (گزیده و شرح قصایدی از خاقانی): محمد رضا برزگر. 500.
- خالقی، محمد حسین محمدی، تهران: زوار، ۱۳۷۹۹
- مضمونیاب دیوان خاقانی شروانی: احمد امیری خراسانی، کرمان: دانشگاه. 501.
- شهید باهنر کرمان، ۱۳۸۷
- منشآت خاقانی. نسخه خطی کتابخانه لالا اسمعیل. شماره ۶۰۰. استانبول. 502.
- منشآت خاقانی. نسخه خطی کتابخانه سلیمانیه بخش شهید علی پاشا. شماره 503.
۲۷۹۶. استانبول
- منوچهر مرتضی. مکتب حافظ یا مقدمه بر حافظ شناسی. تهران، ۱۳۴۴. 504.
- میر جلال الدین کزازی: دیوان خاقانی شروانی. تهران. نشر مرکز. 505.
- میرزا محسن ابراهیمی. نمونه ادبیات ایران. باکو، ۱۹۲۲. 506.
- میلاد جعفرپور و همکار. تأثیر پذیری شعر و نثر خاقانی از ادب عربی در 507.
- دو سطح صورت و معنا. پژوهش های زبان و ادبیات تطبیقی. دوره، شماره ۲، (پیاپی ۱۰)، تابستان، ۱۳۹۱
- نسیم صبح: شرح مشکلات خاقانی، چاپ اول، کرج: جام گل، ۱۳۸۰. 508.
- نگارستان راهب: گزارش ده قصیده از دیوان خاقانی شروانی/تألیف احمد 509.
- غنیپور ملکشاه، بابل: راز دانش، ۱۳۸۹
- نگاهی به دنیای خاقانی: معصومه معدنکن، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 510.
- ۱۳۷۵ - ۱۳۷۸
- ولادیمیر مینورسکی. خاقانی و آندرونیکس کومنه نوس. مجله "فرهنگ 511.
- ایران زمین". دفتر دوم، تابستان. تهران، ۱۳۳۲
- هادی درزی رامندی، ناصر چک نژادیان. باز خوانی و تصحیح ابیاتی از 512.
- قصیده بغدادیه خاقانی (بر مدار نسخ چاپی). فصلنامه تخصصی سبک شناسی نظم و نثر ارسى (بهار ادب). سال هفتم-شماره دوم- تابستان 1393-شماره پیاپی 24. ص 322-305
- هانری کربن. شگفتگی فلسفه در اسلام از ابن سینا تا ابن رشد. مجله 513.
- "دانشکده ادبیات". شماره ۱، سال ششم، تهران، ۱۳۳۷
- هدیه جان: گزیده اشعار خاقانی شروانی/گزارش عطا محمد رادمنش، نجف. 514.

- آباد: دانشگاه آزاد اسلامی (نجف آباد)، ۱۳۸۸
- هرمان اته. تاریخ ادبیات فارسی. تهران، ۱۳۳۷. 515.
- هفت گنبد: شرح و تفسیر هفت قصیده از دیوان خاقانی شروانی: رسول. 516.
- چهرقانی منتظر، تهران: نغمه زندگی، ۳۸۲۱
- یان ریپکا. در باره خاقانی. مجله "دانشکده ادبیات تهران"، شماره ۴، سال 517.
- دهم، تهران
- یان ریپکا. خاقانی شروانی. مجله "ارمغان". نشریه دانشکده ادبیات تبریز. 518.
- شماره اول، سال پانزدهم. تهران، ۱۳۴۲
- یان ریپکا. خاقانی. مجله "ارمغان". سال پنجاه و یکم. شماره ۲، تهران، 519.
- ۱۳۴۸
- یوسف اصغری بایقوت، مهدی دهرامی، نقد کتاب "آفتاب نهان خاقانی" // 520.
- نشریه کتاب ماه ادبیات. شماره 52، 1390، ص. 64-59
- یوسف اصغری بایقوت. غرائب الاشعار (تصحیح انتقادی اشعار عربی. 521.
- خاقانی به انضمام شرح و ترجمه). انتشارات دانشگاه جیرفت، نوبت چاپ: اول؛ زمستان، 1395، 274 ص
- یوسف اصغری بایقوت. معرفی یکی از نسخه های خطی دیوان (نسخه ای. 522.
- کار آمد در تصحیح ابیات عربی خاقانی). مجموعه مقاله های دهمین همایش بینالمللی ترویج زبان و ادب فارسی. ۴ تا ۶ شهر یور 1394، دانشگاه محقق اردبیلی.

Ərəb dilində

- الدكتور محمد غنيمي هلال. مختبرات من الشعر الفارسي. القاهرة، ۱۹۶۵. 523.
- الدكتور عبد السلام عبد العزيز فهمي. ايوان المدائن بين البحري و الخاقاني. 524.
- جدة، ۱۹۸۲
- حسين مجيب المصري. فضولى البغدادي امير الشعر التركي القديم. القاهرة، 525.
- ۱۹۶۶
- كتاب آثار البلاد وأخبار العباد. تصنيف الامام العالم زكرياء بن محمود. 526.
- القرويني
- كاتب چلبى. كتاب كشف الظنون عن اسامى الكتب و الفنون. استانبول، 527.
- ۱۳۱۰.
- محمد غنيمي هلال. الادب المقارن، مصر، دار نهضة. ۱۹۵۳ م. 528.
- نظامى الكنجوى. شاعر الفضيلة. عصره وبيئته و شعره. تأليف: دكتور عبد 529.
- النعيم محمد حسنين. الطبعة الاولى. القاهرة، ۱۳۷۳ هـ - ۱۹۵۴ م

Türk dilində

530. Abdülbakiy Gölpınarlı. İslam ve Türk illerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi

Mecmuası, cilt 11, 1949-1950, s.1-4.

531. Ahmed Ateş. Hakaninin mektupları dergisi // Türk Tarih Kurumu. Belleten, XXV cilt, sayı 98, nisan 1961, Ankara, s.239-247.

532. Ahmed Ateş. Hakani. İslam Ensiklopedisi. İstanbul, 1950, V cilt, s.85-95.

533. Ahmed Ateş. Raşid ad-Din Vatvat in eserlerinin bazı yazma nüshaları. Tarih Dergisi, X cilt, sayı 14-dən ayrılbasım, İstanbul, 1959.

534. Ahmed Ateş. İstanbul kütüphanelerinde farsça manzum eserler. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1968.

535. Mehmet Kalpaklı. Nazire geleneği çerçevesinde Fuzuli'nin "Enisü'l-kalb'i. Bir, 3, İstanbul, 1995, s.227-234.

536. Resulzade M.E. Şirvanlı Hakani // Azərbaycan Yurt Bilgisi. c. 4, sayı 37, şubat 1954, s.2-10.

İngilis dilində

537. A Literary History of Earliest of Persia // From the Earliest times until Firdawsi. London, 1925.

538. Abid Hasan Faridi. An outline history of Persian literature. Agra, 1928, pp.82-85.

539. Arbuthnot F.F. Persian portraits. London, 1887, pp.13-15, 73-75.

540. Botting T. The Ruins of Madain. Azerbaijanian poetry. An Anthology: Moscow. 1969, pp.62-66.

541. Boyle J.A. Cambridge history of Iran. Vol. V, Great Britain, 1968.

542. Browne E.G. A literary of Persia. V. 2. From Firdawsi to Sadi. Cambridge University Press. London, 1920.

543. Browne E.G. A literary history of Persia. London, vol. I. 1906, pp.388-389, 437-438; vol. II, 1928, pp.391-399.

544. Bulletin of the school of Oriental and African Studies University of London. Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry. By Tourkhan Gandjei. Vol. XLIX part I, 1986.

545. Cassel's Encyclopaedia of Literature. Vol. II, London, 1953.

546. Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the

Oriental public library at /Bankipore/ Patna. Vol I. Persian poets. From Firdawsi to Hafiz. Prepared by Manlavi Abdul Muqtadir. 1962.

547. Catalogue of the Arabic of Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental public library, 1977.

548. Charles Rieu. Catalogue of the Persian Manuscripts to the British Museum. Vol. II, London, 1881.

549. Chelkowski J. Peter. Studies in art and literature of the Near East. New York, 1974.

550. Field C. Persian Literature. 1891, pp. 95, 105-110.

551. Gore Ouseley. Khakani. Tohfāt al Irakein or o present from the two Iraks. London, 1846.

552. Jerome W. Clinton. The Madaen Qasida of Khagani Shirvani, I. Edebiyat / a journal of Middle Eastern Literature. Volume I, 1976.

553. Jerome W. Clinton. The Madaen Qasida of Khagani Shirvani, II: Khagani and al-Buhturi. Edebiyat / a journal of Middle Eastern Literature. Vol. II. Number 2, 1977.

554. Khagani and Andronicus Comnenus by V. Minorsky. London, 1945, XI/3

555. Lloyd V.J. Ridgeon, Islamic interpretations of Christianity, Palgrave Macmillan, 2001. p. 123: "Quatrain attributed to the Azerbaijani poet Khaqani (d. 1200).

556. Muhammad M. Shuaib. The Gasida of Khagani. Lohore, 1901.

557. Persian Literature; an introduction by Reuben Levy, M.A. London, Oxford University Press. First Published 1923, reprinted 1923, 1936, 1945.

558. Poetry of the Pre-Mongol Period. Volume 5. Edited by François de Blois. New York, 2004.

559. Rebecca Gould. "The Political Cosmology of Prison Poetics: Khāgānī of Shīrvān on Muslim–Christian Difference". Literature Compass 11.7 (2014): 496-515.

560. Rifagatullah Khan M. A. Life of Khagani/ Indo-Iranica, v. XII, N. 2, Calcutta, 1959.

561. Rousseau S. The Flowers of Persian Literature. London, 1801, pp.11-18.

562. Rypka Jan. History of Iranian Literature. Reidel Publish-

ing Company, 1968, pp. 203-208.

563. Zeynalova E.A. Arabic-language odes of Khagani. *Наукoвий вісник міжнародного гуманитарного університету. Серія: Філологія. №33 том 1, 2018, pp.94-98.*

Alman dilinda

564. Hammer J.V. Geschichte der schönen Redekünste Persiens, W., 1818.

565. Hammer J.V. Geschichte der schönen Redekünste Persiens mit einer Blumenlese aus zweihundert persischen Dichtern - Wien, 1818, s.127-130.

566. Horn P. Geschichte der persischen Literatur. Leipzig, 1909, s.200-202.

567. Veit F. Graf Platens Nachbildungen aus dem Diwan des Hafis. Berlin, s.406.

568. Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft. Leipzig, 1851, s.265-268.

İtalyan dilinda

569. Ragliaro A.A. Storia della letteratura persiana. Milana, 1960.

570. Pizzi I. Storia della poesia persiana. I-II. Turino, 1894, T. I. pp.96-98.

571. Spiegel Fr. Chrestomatia persica ed. et glossario explanavit. Lipsal, 1846, pp.115-116.

572. Rybka J. Haganis Madain qaside rhetorish beleuchtet. Archis orientalni, 1959, t. 27. p.205.

Fransız dilinda

573. Catalogue des manuscrits persans. Par E. Blochet. De la bibliotheque nationale. Tome troisieme, pp.42-52.

574. Ch. Chardin. Voyages en Perse et autres lieux de l'orient. Paris, 1723, pp.279-280.

575. F.B.Charmoy. Expedition d'Alexandre le Grand contre les Russes. Petersbourg, 1829. pp.29-37.

576. Khanykof N. Memoire sur Khacani poete person du XII s. "Journal Asiatique", VI serie, t IV. 1864, t. V, 1865.

577. Henr Masse. Antologie persane (XIXIX s.) Raris, 1950, pp.63-68.

578. D'Herbelot. Bibliotheque Orientale, ou dictionnaire universel, contenant generalement, vol. 2. Paris, 1697, pp.496-497.

579. Lettres de N. Khanykof a B. Dorn (du le 8 mai 1857). Bulletin De La classe de sciences historiques, philoligiques et politques de L'academie Imperiale des sciences de St. Petersbourg, tom XIV, № 23, 24. pp.355-370.

580. Rousseau A. Parnasse oriental. Algerie, 1841, pp.155-156.

Xülasə

Böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin İbrahim Əli oğlu Xaqani Şirvaninin (1126-1199) həyat və yaradıcılığından bəhs edən bu kitab kollektiv əməyin bəhrəsi olub Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində hazırlanmışdır. Müəlliflər mövcud tədqiqatlardan istifadə etməklə yanaşı, şairin zəngin irsinin bir sıra məsələlərini öyrənməyə çalışmış və yeni nəticələr əldə etmişlər. XII əsr ədəbiyyatında Azərbaycan poeziya məktəbinin nümayəndəsi olan və farsdilli ədəbiyyatda türklüklə (türkizm) bağlı sözlərin tətbiqi ilə tanınan Xaqani Şirvaninin “Təhfətül-İraqeyn” məsnəvisi, qəsidələri, qəzəlləri, ərəbcə şeirləri, əsərlərindəki hikmət, dini-əsətiri və tarixi motivlər, təsəvvüf simvolikasının tədqiqinə həsr edilmiş bölmələrdə, ümumiyyətlə, kitabda əhatə olunmuş mövzularda şair dühasının dərinliyini göstərən elmi təhlillər aparılmışdır. Xaqani irsinin Azərbaycanda və dünya şərqşünaslığında öyrənilməsi problemləri dəyərləndirilərək şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı mübahisəli məqamların aydınlaşdırılmasına diqqət verilmişdir. Belə hallarda sənətkarın əsərlərində verilmiş faktlar, işarələr və ifadələr əsas götürülmüşdür.

Çıxarılan əsas nəticələr ondan ibarətdir ki, Şirvan mühitinin yetirməsi olan böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin elmi tərcümeyi-halının təqdimində Azərbaycan xaqanişünaslığını təmsil edən filologiya elmləri doktoru, professor Qafar Kəndli-Herisçinin tədqiqatı öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır;

– Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məsnəvilərdən olan və meşuar ədəbiyyatının ilkin nümunəsi “Təhfətül-İraqeyn” əsərində səfər təəssüratları ilə yanaşı kainat, təbiət və cəmiyyət haqqında fəlsəfi və əxlaqi düşüncələr, humanizm, hökmdarlara və sərvət sahiblərinə qarşı qəzəb, sadə adamlara rəğbət, bağlı olduğu insanlara dair məlumatlar öz əksini tapmışdır;

– Yaxın və Orta Şərq intibahı dövrü ədəbiyyatında qəsidə janrının görkəmli nümayəndəsi kimi Xaqaninin əsərləri çoxcəhətli məzmun və yüksək sənətkarlıq baxımından əhəmiyyətli olub, tanınmış şairlərin nəzirə mövzusuna çevrilmişdir;

– Xaqani Şirvani lirikası, o sıradan qəzəl yaradıcılığı bədii ifadə vasitələrindən yüksək sənətkarlıqla yararlanmış şairin söz sənətinin sirlərini dərinədən bildiyini göstərir;

– Xaqaninin əsərlərində humanist çağırışlarla zəngin olan hikmət və fəlsəfi düşüncələrin qaynağını xalq müdrikliyi, təsəvvüf simvolikası ilə ifadə edilmiş irfani biliklər, islam adabı ilə zənginləşmiş abidələrdə təlqin olunan fikirlər təşkil edir.

Summary

This book, covering the life and work of the great Azerbaijani poet Afzaladdin Ibrahim Ali oglu Khagani Shirvani (1126-1199), which was the result of collective work, was created in the Department of the Joint primary and Renaissance literature. The general beginning and the Renaissance of Azerbaijani literature of the Nizami Ganjavi Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. The authors, along with the use of existing research, tried to study a number of problems of the poet's rich creativity and came to new results. In the book, the sections devoted to "Tohfat-ul-Irakain", kasida, ghazals, verses in Arabic, wise saying, religious-mythological and historical motifs, tasavvuf symbolism, studies were carried out revealing the depth of the poet's genius, which in the 12th century literature represented Azerbaijani poetic school and was known for the use of Turkism in Persian literature. Analyzing the problems of studying the heritage of Khagani in Azerbaijan and in world oriental studies, attention was paid to clarifying controversial issues related to the life and work of the poet. In these cases, facts, signs and expressions were taken as a basis.

The main conclusions are that the presentation of the scientific biography of the great Azerbaijani poet Khagani Shirvani, who was brought up in Shirvan environment, in the study of Doctor of Philology, profesor Gafar Kendli-Herischi, remains relevant:

- In the work "Tohfatul-Irakain", which is one of the first masnavi distich in Azerbaijani literature and the first example of memoir literature, along with the impressions of the trip, philosophical and moral thoughts about the universe, nature and society, humanism, anger at rulers and owners of wealth were

reflected, sympathy for ordinary people, information about the people with whom he was associated;

- The works of Khagani, as an outstanding representative of the qassida genre in the Renaissance literature of the Near and Middle East, are important from the point of view of the versatility of content and high skill and has become the famous poets; in the theme one of the imitative poem.

- The lyrics of Khagani Shirvani, including his ghazelles, show that the poet, who used the means of artistic expression with great skill, deeply knew the secrets of speech art;

- Sources of wisdom and philosophical thoughts rich in humanistic appeals in the works of Khagani are the knowledge of irfan expressed in folk wisdom and symbolism of Sufism, ideas laid down / inspired by monuments enriched with Islamic etiquette.

Резюме

Эта книга, освещающая жизнь и творчество великого азербайджанского поэта Афзаладдина Ибрагима Али оглу Хагани Ширвани (1126-1199), ставшая результатом коллективного труда, была создана в Отделе Совместной первичной и ренессансной литературы / Общего начала и эпохи Возрождения азербайджанской литературы Института Литературы имени Низами Гянджеви Национальной Академии Наук Азербайджана. Авторы, наряду с использованием существующих исследований, постарались изучить ряд проблем богатого творчества поэта и пришли к новым результатам. В книге, ее разделах, посвященных «Тухфату-ль-Иракейн», касыдам, газелям, стихам на арабском языке, мудрости, религиозно-мифологическим и историческим мотивам, символике тасаввуф, проведены исследования, выявляющие глубину гениальности поэта, который в литературе XII века представлял азербайджанскую поэтическую школу и был известен применением тюркизмов в персоязычной литературе. Анализируя проблемы изучения наследия Хагани в Азербайджане и в мировом востоковедении, было уделено внимание разъяснению спорных моментов, связанных с жизнью и творчеством поэта. В этих случаях за основу были взяты факты, знаки и выражения.

Основные выводы заключаются в том, что представление научной биографии великого азербайджанского поэта Хагани Ширвани, который воспитывался в ширванской среде, в исследовании д. ф. н., профессор Гафара Кендли-Херисчи, представляющего азербайджанское хаганиведение, сохраняет свою актуальность:

- В произведении «Тохфатул-Иракейн», являющемся одним из первых маснави в азербайджанской литературе и первым примером мемуарной литературы, наряду с впечатлениями от поездки, были отражены философские и моральные размышления о вселенной, природе и обществе, гуманизме, гневе на правителей и обладателей богатств, симпатии к простым людям, сведения о людях, с которыми он был связан;

- Работы Хагани, как выдающегося представителя касыдного жанра в ренессансной литературе Ближнего и Среднего Востока, важны с точки зрения многогранности содержания и высокого мастерства и стали темой назире известных поэтов;

- Лирика Хагани Ширвани, в том числе, его газельное творчество показывают, что поэт, который с высоким мастерством использовал средства художественного выражения, глубоко знал секреты искусства речи;

- Источниками мудрости и философских мыслей, богатых гуманистическими призывами, в произведениях Хагани являются знания ирфан, выраженные в народной мудрости и символике суфизма, идеи, заложенные/вдохновленные памятниками, обогащенными исламским этикетом.

چکیده

این کتاب که راجع به زندگی و خلاقیت شاعر بزرگ آذربایجان افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی (۱۱۹۹-۱۱۲۶) است، ثمره کار جمعی شده در بخش دوره شروع مشترک و احیای ادبیات آذربایجانی انستیتو ادبیات بنام نظامی گنجوی آکادمی ملی علوم آذربایجان تهیه شده است. علاوه بر استفاده از تحقیقات موجود، نویسندگان سعی داشتند تعدادی از موضوعات میراث غنی شاعر را مورد پژوهش قرار دهند و نتایج جدیدی به دست آورده اند. در بخش هایی که به مطالعه مثنوی «تحفة‌العراقین»، قصاید، غزلیات، اشعار عربی خاقانی شروانی که در ادبیات قرن دوازدهم نماینده مکتب شعر آذربایجانی بوده و معروف به استفاده از کلمات مرتبط با ترکیسم در ادبیات فارسی زبان بوده و حکمتها، انگیزه های مذهبی-اسطوره ای

وتاریخی، نمادگرایی صوفیانه آثارش اختصاص یافته است، بطور کلی در مورد موضوعات تحت پوشش کتاب تجزیه و تحلیل علمی انجام شده است. این تحلیل های علمی عمق نبوغ شاعر را نشان میدهد.

مشکلات مطالعه میراث خاقانی در جمهوری آذربایجان و در خاورشناسی جهان مورد بررسی قرار گرفته و به روشن شدن نکات بحث برانگیز مربوط به زندگی و خلاقیت شاعر توجه شده است. در چنین مواردی، واقعیت ها، علائم و عبارات بیان شده در آثار هنرمند به عنوان پایه ای در نظر گرفته می شود.

نتیجه گیری اصلی عبارت از این است که تحقیقات استاد قفار کندلی-هریسی، نماینده خاقانی شناسی آذربایجان، در ارائه شرح حال علمی شاعر بزرگ آذربایجانی خاقانی شروانی، که در محیط شیروان رشد یافته است، همچنان مهم است؛

یکی از اولین مثنویان در ادبیات آذربایجان و اولین نمونه از ادبیات خاطرات، "تحفةالعراقین"، به همراه برداشتهای از سفر، افکار فلسفی و اخلاقی درباره جهان، طبیعت و جامعه، انسان گرایی، عصبانیت علیه حاکمان و ثروتمندان، همدردی با مردم عادی، اطلاعات در مورد مردمی که با او رابطه داشت منعکس شده؛

به عنوان نماینده برجسته قصیده نویسی در ادبیات دوره احیای خاور نزدیک و خاورمیانه، آثار خاقانی از نظر مطالب چند جانبه و هنر عالی دارای ارزش است و مورد موضوع نظیره شاعران معروف قرار گرفته است؛

اشعار خاقانی شروانی، از آن جمله غزل سرایی اش نشان میدهد که اواز وسایل بیان هنری با مهارت عالی استفاده کرده و اسرار هنر سخنگویی را به طور عمقی می دانست؛

سرچشمه حکمت و اندیشه های فلسفی، سرشار از جذابیت های انسان گرایانه در آثار خاقانی، متشکل است از خرد عامه، از دانش عرفانی که با نمادگرایی تصوفی بیان شده و از ایده هایی که در آثار غنی از رفتارهای اسلامی الهام گرفته می شود.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə.M. “Zübdət ül-fəvaid” lüğəti və onun müəllifinin Nizami və Xaqani yaradıcılığı ilə əlaqəsinə dair // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Məruzələr, 1970, c.XXVI, №1, s.62-64.
2. Araslı Həmid. Ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1936.
3. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Gənclik, 1998.
4. Araslı Həmid. Nizaminin müasirləri. Bakı, Azərnəşr, 1940.
5. Araslı Həmid. Xaqani. Qədim ədəbiyyat. Bakı, 1942; 1945.
6. Araslı Həmid. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1956.
7. Araslı Həmid. Xaqani Şirvani. Bakı, Yazıçı, 1982.
8. Araslı Nüşabə. Nizaminin poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri). Bakı, Elm, 2004.
9. Araslı Nüşabə. Nəvainin fəlsəfi qəsidələrində Xaqani təsiri // Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı, Elm, 1985.
10. Araslı Nüşabə. Xaqani və Nizami şeirində fikri-poetik paralellər // Bakı: Azərbaycan şərqşünaslığı. Elmi-kütləvi jurnal, 2012. №3 (9), s.12-17.
11. Araslı Nüşabə. Xaqani Şirvani haqqında. (Qafar Kəndli-Herisçinin “Xaqani Şirvani” kitabı haqqında) // Ədəbiyyat qəzeti, 1991, 30 avqust, s.7.
12. Araslı Nüşabə. Hüseyn Danişin “Mədain xərəbələri” tədsisi və onun İstanbul nəşri haqqında // Şərqşünaslıq İnstitutu – 50. Bakı: Elmi araşdırmalar, 2008, s.163-172.
13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c. Bakı, Elm, 2007.
14. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı, 1960.
15. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
16. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, II cild. VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri. Bakı, Elm, 1989.
17. Babayev Yaqub. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007.

18. Bakıxanov Abbasqulu ağa. Gülüstani-İrəm. Azərb. SSR EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutu. Bakı, 1951.
19. Bayramov A. Xaqani yaradıcılığı alman ədəbiyyatşünaslığında: axtarışlar, mülahizələr // Bakı: Ulduz, 1986. №8, s.35-38.
20. Bünyadov Ziya. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
21. Cümşüdlü Ruhəngiz. Füzulinin ərəbcə poetik irsi. Bakı, 2012.
22. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Ədəbiyyat məcmuəsi. Xüsusi buraxılış. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. XXX cild. Bakı, Elm və təhsil, 2017.
23. Əliyev Akif. Ərəb ədəbiyyatşünaslığı və Xaqani yaradıcılığının bəzi məsələləri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1983. №3, s.46-51.
24. Əliyev Rüstəm. Nizami. Qısa bibliografik məlumat. Bakı, 1983.
25. Əliyev Rüstəm. Şərh və izahlar // Nizami. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə). Bakı, Elm, 1981.
26. Əlizadə Lalə. Mücirəddin Beyləqaninin lirikası. Bakı, Elm, 2001.
27. Əlizadə Lalə. Xaqani Şirvani lirikasının bədii siqləti // Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2017. XXX c. №2, s.40-49.
28. Əsədullayeva İradə. Xaqani ingilis tədqiqatında // Bakı: Elm və həyat, 1990. № 9, s.25.
29. Həbibbəyli İsa. Böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani haqqında söz // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, 2017. XXX cild, s.3-6.
30. Həmidov İmamverdi. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı, Elm, 2007.
31. Həmidov İmamverdi. Xaqani irsinin yorulmaz tədqiqatçısı // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, 2016. XXVIII cild, s.47-53.
32. Hümətova Xuraman. Xaqani Şirvani qəzəllərində ezotermizm // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Xüsusi buraxılış. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 2017. XXX cild, s.72-78.

33. Hüseynov Rafael. Məhsəti – necə varsa. Bakı, Yazıçı, 1989.
34. Xaqani Şirvani. Bibliografiya. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə. Bakı, 2006.
35. Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, "Ön söz" və izahların müəllifi: prof. İ. Həmidov, Bakı, Parlaq İmzalar, 2017.
36. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956.
37. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1978.
38. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004.
39. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987.
40. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. Tərtib, şərh və müqəddimə M.Sultanov. Bakı, 1959.
41. İbrahimova Safura. Kembric Universiteti Xaqani haqqında. (Amerikanın Kembric Universitetinin professoru C.Ripkanın Xaqani haqqında fikirləri) // "Elm və həyat", 1978, №1, s.31-32.
42. Kəndli-Hərişçi Qafar. Azərbaycan klassiklərinin Misirin Xədiyyə kitabxanasında saxlanılan əsərləri haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1958. №3, s.63-71.
43. Kəndli-Hərişçi Qafar. Füzulinin "Ənisül-qəlb"-i haqqında (Xaqaniyə nəzirə) // Məhəmməd Füzuli. Bakı, Azərnəşr, 1958.
44. Kəndli-Hərişçi Qafar. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, Elm, 1988.
45. Kəndli-Hərişçi Qafar. Ruinləy hadisəsi və Xaqani Şirvani // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1971. №1, s.3-8.
46. Kəndli-Hərişçi Qafar. Xaqani Şirvani və Xacə İmadəddin İmad. (Xülasə) // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 1984. №4, s.70-73.
47. Kəndli-Hərişçi Qafar. Xaqani Şirvani və Xarəzmşahlar ocağı. ("Azərbaycan-Özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr" kitabında) Bakı, Elm, 1985, s.48-88.
48. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr (Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003.

49. Qasımova Aida. Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu. Bakı, 2007.
50. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1982.
51. Qəmbərli Məmmədhəsən. Elmi axtarışlar, araşdırmalar, təhlillər. Bakı, 2018.
52. Quliyeva Mahirə. Klassik Şərq poetikası. Bakı, Yazıçı, 1991.
53. Quliyeva Mahirə. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010.
54. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, IV c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
55. Məlikova Rasimə. XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı, Elm, 1978.
56. Məlikova Rasimə. XIX əsr rus şərqşünaslığı və tarixşünaslığı Xaqani Şirvani haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969. №3, s.22-29.
57. Məmməd Rahim. Xaqani. (6 pərdəli, 14 şəkilli mənzum dram) // Azərbaycan, 1995, №7, s.18-59.
58. Nağıyev Möhsün. Xaqani divanına şərhlər: ədəbi irs // Bakı: Elm və həyat, 1982. №5, s.26-27.
59. Rüstəmov Azadə. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011.
60. Rüstəmov Azadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı, Elm, 2014.
61. Rüstəmov Azadə. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı, Elm, 1979.
62. Sasani Çingiz. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007.
63. Sayman Aruz. Xaqani Şirvaninin "Miratül-səfa"sının şərhli // Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, 20 yanvar, 2017.
64. Sayman Aruz. "Şiniyyə" qəsidəsində irfani terminlər // Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, 20 noyabr 2017.
65. Səfərli Əlyar, Yusifli Xəlil. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008.
66. Səfərli Əlyar, Yusifov Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982.

67. Sərkəroğlu Ə. Fransız şərqşünaslığı Xaqani haqqında // Bakı: Elm və həyat, 1982. №5, s.28.
68. Sultanov Məmmədağa. Bir daha Xaqaninin təvəllüd tarixi haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət, 1982, 22 yanvar, s.6.
69. Sultanov Məmmədağa. Əfzəläddin Xaqani Şirvani. Dissertasiya. Bakı, 1947.
70. Sultanov Məmmədağa. Əfzəläddin Xaqani Şirvani. Bakı, 1952.
71. Sultanov Məmmədağa. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 115 s.
72. Sultanov Məmmədağa. Xaqaninin tərcümeyi-halına dair bəzi məsələlər haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1954, №10.
73. Sultanov Məmmədağa. Xaqani şeirlərinin tərcümələrinə dair bəzi məsələlər haqqında // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1954, №11.
74. Sultanov Məmmədağa. Maraqlı bir əlyazması // Bakı, 1961, 7 sentyabr.
75. Şərifli M.X. Azərbaycan IX-XII əsrlərdə // Bakı: AzSSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, 1957. XI c.
76. Şəfizadə Baloglan. Zərdüş, "Avesta", Azərbaycan. Bakı, Elm, 1996.
77. Tərbiyət Məhəmmədli. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1987.
78. Teyer Yelena. XX əsrdə Polşa tədqiqat və tərcümələrində klassik Azərbaycan ədəbiyyatı (Qətran Təbrizi və Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı əsasında) // Bakı: Ədəbi əlaqələr toplusu, 2016. X buraxılış, s.112-117
79. Zeynal Xəlil. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Öndər, 2004.

Türk dilində

80. Akün Ömer Faruk. Divan Edebiyatı. TDV İslam Ansiklopedisi, IX c. İstanbul, 1994.

81. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat. Aydın kitabevi, 2017.
82. Keskiöğlu Osman, Berki Ali Himmet. Hatemü'l-Enbiya (Hazrati Muhammed və Hayatı). Ankara, 1993.
83. Köprülü M.F. Türk edebiyatı tarihi. Ankara, 2011.
84. Köprülü M.F. Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul, Alfa, 2016.
85. Köymen M.A. Selçuklu Devri Türk Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
86. Okuyucu C. Divan edebiyatı estetiği. İstanbul, 2013.
87. Türk İslam Edebiyatı. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir, 2013.
88. Zeybek N. Tasavvuf Hakkında. Yesevilik Bilgisi. Hazırlayanlar: C.Kurnaz, M.İsen, M.Tatçı. Ankara, Ahmet Yesevi Vakfı Yayınları, 1998.

Rus dilində

89. Абашник В.А. Академик Борис Андреевич Дорн (1805-1881) как ориенталист. Миллеровские чтения: к 285-летию Архива Российской академии наук. Сб. статей, 2013.
90. Акимушкина Е.О. Жанр хабсийят в персоязычной поэзии XI-XIV веков. Генезис и эволюция. Москва, Наталис, 2006.
91. Акимушкина Е.О. Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV вв.: генезис и эволюция. Автореферат дис. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2004.
92. Араслы Г. Хагани, Ибрагим ибн Али Наджар. Поэзия XI-XIII веков // Антология азербайджанской поэзии. Москва, 1939.
93. Ас-Саади Абд ар-Рахман. Толкование Священного Корана. Том III. Москва, 2012.
94. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку, Элм, 1983.
95. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, 2005,

96. Бартольд В., Залеман К.Г. «Записки Восточного отделения русского Археологического общества», т. XXIV. Петроград, 1917.
97. Бертельс Е.Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха – жизнь – творчество. Баку, АзФАН, 1940.
98. Бертельс Е.Э. Джами. Эпоха, жизнь, творчество. Сталинабад: Таджгосиздат, 1949.
99. Бертельс Е.Э. История персидской и таджикской литературы. Т. 1. Москва, Наука, 1960.
100. Бертельс Е.Э. Низами. Москва, Молодая гвардия, 1947.
101. Бертельс Е.Э. Низами и Фузули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962.
102. Бертельс Е.Э. Очерк истории персидской литературы. Ленинград, 1928.
103. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965.
104. Болдырев А.Н. Два ширванских поэта – Низами и Хагани // Памятники эпохи Руставели. Ленинград, 1938.
105. Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литературы. Москва, Наука, 1972.
106. Вестник Европы, 1815, №13, ч. XXXII, с.33-168.
107. Вильчевский О. Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // Советское Востоковедение, Издательство Академии Наук СССР, 1957. №4, с.63-76.
108. Вильчевский О.Л. Хронограммы Хакани // Эпиграфика Востока, XIII, Москва, 1960.
109. Вильчевский О.Л. Тюркская тематика в творчестве Хакани // Ленинград: Иранская филология. Труды научной конференции по иранской филологии (24-27 января 1962 г.) 1964, с.121-129.
110. Ворожейкина Зинаида Николаевна. Исфahanская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время (XII – начало XIII в.). Москва, Наука, 1984, 272 с.
111. Врата древнего Востока. Сборник поэзии Азербайджанских поэтов XII-XX вв. Баку, Язычы, 1980.
112. Гулизаде М.Ю. Литература Азербайджана. Литература XII в. Хагани. История всемирной литературы в девяти томах. Т. II. Москва, Наука, 1984.

113. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку: Элм, 1981, 174 с.
114. Ибн Кайс ар-Рази Ш. М. Свод правил персидской поэзии (ал-му'джем фи ма'айир ш'ар ал-'аджам). Часть II. О науке рифмы и критики поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой. Москва, 1997.
115. Ибрагимов М. Хагани Ширвани (о творческом наследии средневекового азербайджанского поэта) // Баку: Литературный Азербайджан, 1980. № 9, с.121-130.
116. Залеман К. Четверостишия Хагани. СПб, 1875.
117. Жуковский В. А. Али Аухадеддин Энвери. СПб., 1883, с.30-98.
118. История Азербайджанской философии. Т. I. Баку, Элм, 2002.
119. Карл В. Эрнст. Суфизм . Пер. с. Английского А. Горькавого. Москва, Фаир-пресс, 2002.
120. Корш Ф.Е. Очерки персидского стихосложения. Москва, 1901.
121. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II, Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956.
122. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. Ч. 1–2. Репринтное издание.
123. Крымский А.Е. Низами и его современники. Элм, Баку, 1981.
124. Куделин А.Б. Арабская литература. Поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. Москва, языки славянской культуры, 2003.
125. Кулизаде М. Хакани. Избранные произведения. Баку, 1959
126. Кули-заде З.А. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. Баку, Азернешр, 1992, с.188.
127. Ламанский В.И. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. СПб., 1859.
128. Лерх П. Семизвездие на небе персидской поэзии // Библиотека для чтения, 1851, Т. 105, отд. 3, с.251-268.

129. Литература Азербайджанского народа. Баку, Аз. гос. издательство, 1958.
130. Лихачёв Д.С. Человек в литературе Древней Руси. Москва-Ленинград, 1958.
131. Марр Ю.Н., Чайкин К.И. Хакани, Низами, Руставели – Тбилиси, 1966.
132. Марр Ю.Н. Статьи и сообщения. Т. II. Москва-Ленинград, 1939.
133. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва: Издательство восточной литературы, 1963.
134. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская поэтика X-XV вв., Москва, 1989.
135. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923.
136. Персидские лирики X-XV вв. Москва. изд. М. И.С.Сабашниковых, 1916, с. XXVI-XXVIII, с.23-27.
137. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. Москва, Наука, 1991.
138. Поэты Азербайджана. Ленинград, Советский писатель, 1970.
139. Рафили М. Афзаладдин Хагани великий современник Низами // Сб. Низами, №4. Баку, 1947.
140. Рашид ад-дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии (Перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой). Москва, Наука, 1985.
141. Рзакулизаде С.Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Баку, АН Аз. ССР, 1962.
142. Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. Москва, Прогресс, 1970.
143. Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.. Москва, Наука, 1991.
144. Тамимдари А. История персидской литературы. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2007.
145. Хагани. Лирика. (Перевод с фарси). Сост. В.Асланов; Вступительная статья М.Ибрагимова. Баку, Язычи, 1982.
146. Хакани. Низами. Руставели. Москва: изд. АН ССР, 1935,

147. Хакани. Ветер в руке. Ред. М.-Н. Османов. Перевод с персидского М. Синельникова. Москва, Наука, 1986.
148. Халфин Н.А., Рассадина Е.Ф. Н.В.Ханыков – востоковед и дипломат. Москва, Наука, 1977.
149. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва, Наука, главная редакция восточной литературы, 1974.

Avropa dillərində

150. Abdullah Anwar Beg. Introduction to Persian Literature. Lahore, 1942.
151. Boyle J.A. Cambridge history of Iran. In 8 volumes, Vol. 5. London, 1968.
152. Browne E.G. A literary history of Persia. London, 1906.
153. Cassel's Encyclopaedia of Literature. Vol. 2, London, 1953.
154. Chelkowski J. Peter. Studies in art and literature of the Near East. New-York, 1974.
155. Erik B. Ceadel. Literatures of the East, an Appreciation. London, 1953.
156. Gandjei Tourkhan. Turkish in pre-Mongol Persian poetry // Bulletin of the school of Oriental and African studies University of London. Vol. XLIX, part I, 1986.
157. Habibbayli Isa. Azerbaijani Poetry: Tradition and Modernity. Poetry of Azerbaijan (A Drop in the Ocean), Leaf Publications-Islamabad, 2010, pp.5-6.
158. Haidari A.A. Persian literature. Classical and Modern Literature. (edited by David Marshall Lang), London, 1971.
159. Jerome W.Clinton. The Madaen Gasida of Xaqani Sharvani. Edebiyyat. Vol. 1, number 2, 1976, (A Journal of Middle Eastern Literature. U.S.A.) pp.153-167.
160. Khanykof N. Memoire sur Khacani poete person du XII s. "Journal Asiatique", t. IV, 1864.
161. Masani R.P. Court Poets of Iran and India. An Anthology of wit and verse. Bombay. 1938.
162. Minorsky V. Khaqani and Andronicus Comnenus. 1945/XI/3.

163. Minorsky V. Khagani and Andronikus Comnenus. Reprinted from the BSOAS. 1945.
164. Mohammad Wahid Mirza. The life and Works of Amir Khusrau. "Idarah-I Adabiyat-I Delli". India, 1935.
165. Muhammad M. Shuaib. The Gasida of Khagani. Lahore, 1901.
166. Najib Ullah. Islamic Literature. New York, 1963.
167. Rapport sur "Les travaux du conseil de la Societe Asiatique" pendant l'annee 1864-1865, fait a la séance annuelle de la societe le 28 juin 1865, par Jules Mohl, p.12-13 // Journal Asiatique ou Recueil de memoires..., sixieme serie, tom VI, Paris.
168. Robert de Clari. La Conquête de Constantinople, 12th-13th cent. Paris, Librairie Ancienne Edouard Champion, 1974, p.19-28.
169. Rousseau Samuel. The Flowers of Persian Literature. London, 1805.
170. Rypka J. Poets and Prose writers of the late Saljug and Mongol periods. The Cambridge history of Iran. In eight volumes. Volume 5. edited by J.A.Boyle. Cambridge at the University press, London, 1968.
171. Schimmel Annemarie. A dance of Sparks. Imagery of Fire in Ghalib's Poetry. Cambridge, 1974.
172. Sir Gore Ouseley. Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks. London, 1846, pp.157-160.
173. Tom Botting. The Ruins of Madain // Azerbaijanian Poetry. Moscow, 1969.

ʿArāb dilinda

174. ابن بطوطة. كتاب الرحلة. الجزء الثاني. باريس، 1854
175. ابن قتيبة. الشعر والشعراء. الجزء الاول. القاهرة: دار الحديث، دون تاريخ،
176. ابن كثير. البداية والنهاية: في خمسة عشر جزءاً، الجزء الاول. بيروت: مكتبة المعارف، ١٩٩٠
177. ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد الخامس
178. ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد السادس
179. ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد التاسع

180. امرئ القيس. ديوان. ضبطه و صحّحه الاستاذ مصطفى عبد الثافي. دار الكتب العلمية. بيروت- لبنان: ٢٠٠٤ م. ١٤٢٥ هـ. ١٧٦ ص
181. البحتري. ديوان. المحقق: حسن كامل الصيرفي. مصر: دار المعارف، 1962.
182. تاج الدين أبي نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي. طبقات الشافعية الكبرى. الجزء الخامس
183. زكرياء بن محمود القزويني. آثار البلاد وأخبار العباد. بيروت، دار الصادر.
184. محمد التونجي. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤،
185. محمد خالد المومني. فتنة الغز والسلطان سنجر السلجوقي. دراسات، العلوم الإنسانية والاجتماعية، المجلد ٤٢، العدد ٢، ٢٠١٥، ص. ٣٩١-٤٠٤
186. المنتظم في تاريخ الملوك والامم لابي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي. بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٢ هـ - ١٩٩٢ م. الجزء الثامن عشر
187. ياقوت الحموي. معجم الادباء: في عشرين جزءا. الجزء الخامس. القاهرة، 1925
188. ياقوت الحموي. معجم الادباء: في عشرين جزءا. الجزء السادس عشر. القاهرة، 1925
189. ياقوت الحموي. معجم البلدان: في خمسة مجلدات. المجلد الاول، بيروت: دار الصادر، ١٩٧٧

Fars dilinda

190. فارسی ادبیات. دوره جدید، شماره سوم، پاییز و زمستان 1383. ص. 161- 190. ادبیات ۱ دوفصلنامه پژوهش زبان و 137
191. احوال و آثار قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. بکوشش استاد سعید نفیسی. تهران، ۱۳۳۷
192. بدر شیروانی. دیوان. تهیه کننده متن برای چاپ، مقدمه وفهارس از ابو الفضل هاشم اوغلی رحیموف. مسکو، ۱۹۸۵
193. بدیع الزمان فروزنفرو. سخن و سخنوران. تهران، ۱۳۵۰.
194. جامی نورالدین عبدالرحمن بن احمد. سبحة الابرار. به تصحیح حسین احمد تربیت. چاپ اول، مرکز مطالعات ایرانی، تهران، ۱۳۷۸
195. خاقانی شروانی. دیوان. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-242, vərəq – 478.
196. خاقانی شروانی. دیوان. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-413
197. کلیات خاقانی شروانی. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-247
198. خاقانی شروانی. دیوان.

199. خاقانی شروانی. مثنوی مشهور به تحفة العراقین. تهران، ۱۳۳۳.
200. خاقانی شروانی. ختم الغرایب (تحفة العراقین) بکوشش و با پیش گفتار ایرج افشار، مرکز پژوهش کتب تهران، ۱۳۸۵ انتشارات فرهنگستان علوم، اتریش وین ۲۰۰۴ م
201. دهخدا علی اکبر. لغتنامه، ج/ ۵، تهران، ۱۳۶۷.
202. دولتشاه سمرقندی. تذکرة الشعراء. با تصحیح و مقدمه پروفیسور ادوارد براون، لیدن، ۱۹۱۰
203. دیوان خاقانی شروانی، جلد اول چامه هاو ترکیببندها، ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی، تهران، ۱۳۷۵
204. دیوان ظهیر الدین فاریابی. مشهد، ۱۳۲۷.
205. دیوان افضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸
206. دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی، به کوشش استاد سعید نفیسی، تهران، ۱۳۳۸
207. دیوان اثیرالدین اخسیکتی، با تصحیح و تحشییه دکتر رکن الدین همایون فرّخ. تهران، ۱۳۳۷
208. دیوان جامی. بکوشش هاشم رضی. تهران، ۱۳۶۷.
209. دیوان خاقانی شروانی. با مقدمه استاد بدیع الزمان فروزانفر. تهران، ۱۳۸۹.
210. دیوان خواجوی کرمانی. تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران، ۱۳۳۶.
211. دیوان مجیرالدین بیلقانی. به اهتمام محمد آبادی باوئل. تبریز، ۱۳۵۸.
212. دیوان افضل الدین خاقانی شروانی. به اهتمام سید ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸
213. دیوان رشید الدین وطواط. مقدمه و تصحیح سعید نفیسی. تهران، ۱۳۳۹.
214. دیوان کامل جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی به تصحیح استاد وحید دستگردی. تهران، ۱۳۶۲
215. ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران. تهران، ۱۳۳۹.
216. سید فضل الله میرقادرى. طبع آزمایى خاقانى در شعر عربى. مجموعه مقالات بر گزیده ی. همایش خاقانی شناسی. جلد اول. دانشگاه اورمیه، خرداد ۱۳۸۴
217. ضیاء الدین سجادی. مبانی عرفان و تصوف. تهران، ۱۳۷۲.
218. عبد الحسین زرینکوب، با کاروان حله، تهران، ۱۳۶۷.
219. عباس ماهیار، مالک ملک سخن، شرح قصاید خاقانی، تهران ۱۳۸۸.
220. علی اردلان جوان. تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی، مشهد: ۱۳۷۳
221. علی رضا رضائی حمزه کندی/ وحید رضائی حمزه کندی. آفتاب نهان خاقانی (شرح و ترجمه اشعار عربی خاقانی) اورمیه: بوتانشر، ۱۳۸۹
222. دانشگاه اصفهان، سال دوم، شماره دو، (پیاپی 3) پاییز و زمستان ۱۳۸۹.

فنون ادبی (علمی – پژوهشی)

223. محمد فضولی. دیوان فارسی. به اهتمام حاسیبه مازی اوغلو. تهران
 224. مثنوی تحفه العراقین، اثر طبع حکیم اجل خاقانی شروانی باهتمام و تصحیح و
 حواشی و تعلیقات دکتر یحیی قریب اسفندما ۱۳۳۳ تهران
 225. محمد علی تربیت. دانشمندان آذربایجان. تهران، ۱۳۱۴
 226. میر جلال الدین کزازی، گزارش دشواریهای دیوان خاقانی، بیتها و تعبیرهای
 پیچیده، واژه شناسی، نکته های ادبی و هنری، تهران ۱۳۸۰، ص. ۱۲۸
 227. یوسف اصغری بایقوت. غرائب الاشعار (تصحیح انتقادی اشعار عربی خاقانی
 به انضمام شرح و ترجمه). انتشارات دانشگاه جیرفت، نوبت چاپ: اول؛ زمستان،
 1395

Elektron resurslar

228. <http://science.gov.az/news/open/5959>
 229. <http://manera.az/edebiyat/8251-shabranda-edebi-heyat-sa-hebibbeyli-yazir.html>
 230. http://kumukia.ru/books/0002/pages/page14.html#_FN_R_1
 231. صفحه عطار نیشاپوری <https://ganjoor.net>
 232. صفحه امیر خسرو دهلوی <https://ganjoor.net>
 233. صفحه جامی <https://ganjoor.net>
 234. صفحه عرفی <https://ganjoor.net>
 235. قا آنی <https://ganjoor.net>
 236. <https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh>
 237. https://bigenc.ru/domestic_history/text/3520491
 238. <http://www.almeshkat.net/>
 239. <http://al-hakawati.la.utexas.edu>
 240. <https://archive.org/details/journalasiatique566sociuoft/page/10>
 241. <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com>
 242. <http://yenidunyadergisi.com/tasavvufta-kisinintalibin-motivasyonunu-canli-tutan-iki-kavram>
 243. <https://docplayer.biz.tr/8089004-Turk-islam-edebiyati-icindekiler-hedefler-din-tasavvuf-ve-edebiyat-iliskisi-prof-dr-suleyman-caldak.html> s.211
 244. anl.az/el/x/xsh_se.pdf, s.14
 245. <https://reader.digital-sammlungen.de/de/fs1/object/goToPage/bsb10219497.html>;
 246. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93184p>

247. Bullet. historico-philolog. de l'Acad. des Sciences de St.-Petersb. T. XIV. № 335—336. Lettre de M. Khanykoff à M. Dorn. P. 219-246
248. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112060769301&view=1up&seq=124&size=125>
249. <http://ranar.spb.ru/files/visual/Muller-2013-block.pdf>, с. 267-276
250. Дорн Б. А. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря / [Соч.] акад. Б. Дорна. - СПб.: Тип. Имп. АН, 1861
<http://books.e-heritage.ru/book/10075884>
251. <https://www.prilib.ru/item/336031>, s. 524-532
252. <https://www.prilib.ru/item/336031>, s. 528-529
253. Никита Хониат. История, Царствование Мануила Комнина. Книга 3. Санкт-Петербург, 1860.
http://www.hrono.ru/libris/lib_n/niketas113.html
254. Жирков Л., Чайкин К., Галунов Р. Персидская литература // Литературная энциклопедия. В 11 т., 1929-1939. Т. 8. Москва: гос. словарно-энцикл. изд-во Сов. Энцикл., 1934, с. 548-573
<http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le8/le8-5482.htm>
255. http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/red.phtml?id=109

BƏLƏDÇİ

Böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani (<i>Akademik İsa Həbibbəyli</i>)	3
Xaqani Şirvaninin dövrü, mühiti və həyatı (<i>İmamverdi Həmidov</i>)	9
Xaqani Şirvaninin qəsidələri (<i>Lalə Əlizadə</i>)	26
“Töhfətül-İraqeyn” əsəri (<i>Nüşabə Araslı</i>)	74
Xaqaninin Şirvaninin qəzəl və tərkibbəndlərinin poetik xüsusiyyətləri (<i>Könül Hacıyeva</i>)	99
Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirləri (<i>Elnarə Zeynalova</i>)	124
Xaqani Şirvani poeziyasında hikmət (<i>Məmməd həsən Qəmbərli</i>)	168
Xaqaninin əsərlərində təsəvvüf simvolikasının xüsusiyyətləri (<i>Könül Hacıyeva</i>)	204
Xaqani Şirvaninin dünyagörüşü (<i>Baloğlan Şəfizadə</i>)	230
Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında dini-əsətiri obrazlar və islami-tarixi motivlər (<i>Xanəli Babayev</i>)	242
Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi (<i>Nailə Tağıyeva</i>)	264
Xaqani irsi rus alimlərinin tədqiqatlarında (<i>Nailə Tağıyeva</i>)	281
Xaqani Şirvani ədəbi irsi ingilisdilli tədqiqatlarda (<i>Leyli Əliyeva</i>)	303
Xaqani Şirvaninin əlyazmaları, nəşr olunmuş əsərləri və haqqında ədəbiyyat (<i>Elnarə Zeynalova</i>)	334
Xülasə (<i>Azərbaycan, ingilis, rus və fars dillərində</i>)	373
Ədəbiyyat	378

**Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından çap olunmuş kitabları**

1. **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 332 s.
2. **Yadigar Əsgərova. Səməd Mənsur. Həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, 2019. 176 s.
3. **Firudin Qurbansoy. İmadəddin Nəsimi.** Bakı: “Elm”, 2019, 136 s.
4. **Lətifə Mirzəyeva. Kərim Məşrutəçi Sönməz.** Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 184 s.
5. **Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: şəxsiyyəti və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya).** Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 208 s.
6. **Abid Tahirli. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq yolu.** Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 344 s.
7. **Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm”, 2019, 400 s.
8. **Uşaq ədəbiyyatında Xanımana Əlibəyli imzası. (kollektiv monoqrafiya).** Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 150 s.
9. **Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya).** Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 396 səh.

“Elm və təhsil nəşriyyat-1” MMC-nin direktoru:
Nadir MƏMMƏDLİ

Nəşriyyat redaktorları: **fil.f.d. Töhfə Talıbova**
Maral Poladova
Mehparə Axundova

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**

Korrektor: **Zərin Vəliyeva**

Çapa imzalanmışdır: 10.09.2020
Şerti çap vərəqi: 24.75. Sifariş: № ____.
Kağız formatı: 70x100 1/16. Tiraj: 300.

=====

*Kitab “Elm və təhsil nəşriyyat-1” MMC-də
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.*

***E-mail:** elm.ve.tehsil@mail.ru*

***Tel:** 497-16-32; 050-311-41-89*

***Ünvan:** Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*